Шановні старшокласники!

Зміст підручника для профільного навчання української мови спрямований на засвоєння мовної культури в усій її багатогранності. Ви поглибите знання про мовну систему, ознайомившись із додатковими теоретичними відомостями з фонетики, орфоепії, орфографії, лексикології та фразеології, морфеміки, словотвору та морфології.

Метою підручника є також розкриття стилістичних ресурсів сучасної української літературної мови. Ви удосконалите навички побудови текстів різних стилів і жанрів, опануєте виражальними засобами розмовного, наукового стилів мовлення, вироблятимете навички дослідницької роботи з мовознавства, роботи з довідковою літературою, навчитеся добирати лінгвокраїнознавчий матеріал.

Теоретичні відомості, сутнісні характеристики мовознавчих понять стисло викладено в *лінгвістичних довідках*, а поглиблюються відомості про мову в спеціальних завданнях на *дослідження мовних явищ* і фактів, аналіз, коментування, оцінювання їх із погляду нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування.

Вправи подаються в порядку зростання складності: від репродуктивних до творчих, які вимагають умінь сприймати, розпізнавати, порівнювати, робити висновки. Пропоновані *мовознавчі студії*, *практикуми*, система завдань на *спілкування* допомагають відшліфувати правописні, орфоепічні, стилістичні навички, перевірити вміння використовувати свої знання в різних умовах. Уважно поставтеся до виконання завдань у рубриці «*Назустріч тестуванню*», поданих за розділами підручника.

Чимало вправ дібрано для формування *культури мовлення*, норм мовленнєвої поведінки, навичок спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах. Текстовий матеріал до вправ, насичений цікавою пізнавальною інформацією з творчого доробку вчених-лінгвістів, письменників, мислителів, слугуватиме засвоєнню найважливіших здобутків вітчизняної і світової культури.

Отже, на вас чекає творча, натхненна і сумлінна праця, яка допоможе досконало оволодіти одним із найбільших див, дарованих людині — мовою.

Бажаємо успіхів!

Автори

Мова як суспільне явище. Українська мова в Україні

Ви навчитеся:

- ***визначати й аналізувати*** **функції мови в суспільстві;**
- ***характеризувати*** **ознаки самобутності української мови;**
- **аргументовано** ***доводити*** **власну думку в мовознавчих дискусіях;**
- **доречно** ***використовувати*** **різні види мовлення;**
- ***здійснювати*** **пошукове дослідження за допомогою довідників та мережі Інтернет.**

§ 1. МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Мовознавчі студії

1. І. Прочитайте. Визначте тему і стиль кожного висловлювання, назвіть його характерні ознаки.

1. Мова народу твориться колективно, беруть участь у цьому великому процесі і сивий людський досвід, і закохана юність, і бурхлива дитяча уява,— бо кого ж із нас не тішило, яку мовотворчу обдарованість, винахідливість виявляють малюки, які серед них бувають геніальні лінгвісти (*О. Гончар*). 2. Мова чутливо відгукується на кожне нововведення в житті суспільства (*М. Ланова*). 3. Кожна мова має свій шлях розвитку, на якому позначились історичні події, пережиті її народом... Усе це створює... національну психіку, що так виразно відбивається в мові (*Б. Антоненко-Давидович*).

ІІ. Поміркуйте, як суспільство впливає на розвиток мови. Чи відомі вам випадки втрати людиною здатності спілкуватися за допомогою мови внаслідок ізольованості від суспільства?

М о в а — явище суспільне. З одного боку, мову творить і розвиває суспільство, з іншого — без мови не було б суспільства. І наука, і техніка, і релігія, й ідеологія, і культура не можливі без мови, бо мова забезпечує всі без винятку процеси життя і діяльності людини.

Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. У мові відбиваються соціальна диференціація суспільства (класова, професійна, статева), демографічні процеси (зміни чисельності населення, міграція), рівень загальної освіти народу, розвиток науки тощо. Суспільство може цілеспрямовано впливати на розвиток мови. Свідомий вплив суспільства на мову (урядові

заходи) називають **мовною політикою**. Від цієї політики залежить доля окремих мов у багатомовному суспільстві. Так, внаслідок онімечення у XVIII столітті зникли полабська і прусська мови, в результаті асиміляції в СРСР зникло понад 90 мов, а колонізація у США знищила чимало індіанських мов.

Взаємозв'язок мови і суспільства розглядається і на таких рівнях, як мова і народ, мова й особа (індивід), мова й класи та соціальні групи людей.

Мова — загальнонародне явище. Народ — творець і носій мови. Одна особа безсила будь-що змінити в мові, бо мова розвивається за своїми об'єктивними законами. Наприклад, Тарас Шевченко є основоположником української літературної мови. Однак це не означає, що він створив нову мову. Навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише виявити її приховані можливості, показати, як ефективно можна використати те, що в мові вже існує.

Мова не може бути класовою (коли кожен клас користується своєю мовою), бо треба було б виробити якусь третю мову, щоб класи могли спілкуватися між собою. Проте класовий підхід до використання мови беззаперечний. Так, українське панство, щоб відокремити себе від простого народу, використовувало для спілкування чужу мову: на Західній Україні то була здебільшого польська, а на Східній — російська.

Із суспільним розшаруванням (за різними ознаками) пов'язана поява в мові професійних слів, арго, діалектизмів.

Отже, мова і суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку. Вплив суспільства на мову і мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна — соціолінгвістика.

Українська мова функціонує як національна мова українського народу в Україні і є державною мовою.

Практикум

2. І. Прочитайте речення. Підготуйте короткі коментарі до висловлювань. Доберіть ілюстрації до шкільної газети.

1. Поки живе мова — житиме й народ як національність (*І. Огієнко*). 2. Мову ревниво оберігають мовознавці — невтомні творці граматики і словників (*І. Вихованець*). 3. Барвистість одвічна народної мови — це щось невимовне, прекрасне, казкове: і ласка любові, й червона калина, і пісня досвітня в гаях — солов'їна (*П. Усенко*). 4. Не пускайте слів попереду думок. Адже висловлюванням можна бездумно поранити чиєсь вразливе серце. Розумним словом можна підбадьорити, надихнути на

творчість, на добрий вчинок, на геройство (*І. Вихованець*). 5. Слово — це найточніший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним — велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодівайте цим взірцем так, щоб з-під ваших рук виходила тільки краса (*В. Сухомлинський*). 6. Повнота слів — це повнота світу (*П. Мовчан*). 7. Слово — прізвище думки тепер, а частіше — її псевдонім (*Л. Костенко*). 8. Відтворити до кінця історію хоч би одного слова — означає стати причетним до розкриття таємниці всієї людської мови і мислення (*В. Абаєв*). 9. Слова, що виходять з рідної мови, стають ніби зліпками, що засвідчили те життя, свідками якого вони були (*А. Брагіна*). 10. Новотвори — і свідомі, й несвідомі, аби щасливі — це фермент у мові, запорука її розвитку, цвіту й буяння (*М. Рильський*). 11. Словники — музеї слів, у них місце і для старого, і для нового слова знайдеться (*С. Пушик*).

II. Доберіть із художніх і публіцистичних творів по шість прикладів висловлювань про мову і мовлення, запишіть їх.

3. I. Прочитайте. Визначте тему кожного висловлювання. У яких життєвих ситуаціях ви могли б скористатися ними?

1. Мово вкраїнська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злетіла в небо? Мово! Течеш ти вічно й вільно. Безжальний час не владний над тобою (*За П. Загребельним*). 2. Живе наша мова — і наш голос звучить у вселенському хорі народів. Отже, живий наш дух, жива наша пісня, наша історія, наша єдність і наша одність. Бо наша мова — це ми,

В. Лопата. Великдень

українці, — добрий, чесний, працьовитий народ, що тисячоліттями живе на берегах Дніпра і Дністра, там, де була колиска індоєвропейських народів... 3. Пізнання мови — це пізнання народу, його єства, його душі, його витоків та історичних шляхів — усього того, чим народ цікавий для інших народів. Адже народи, як і окремі люди, виявляють інтерес і повагу лише до того, хто являє собою особистість — своєрідну і неповторну. Годі розраховувати на пошану інших тому, хто не має поваги сам до себе (*З кн. «Мова і нація»*).

II. Розгляньте репродукцію картини Василя Лопати «Великдень» на с. 6. Розкрийте її зміст, спираючись на подані висловлювання.

4. Прочитайте. Визначте тему і стиль кожного висловлювання. З якою музикою (естрадною, класичною, народною) асоціюється у вас українська мова? На підтвердження своєї думки доберіть і запишіть уривки з поетичних та прозових художніх творів чи з фольклору.

1. Геніальні композитори Моцарт і Бетховен, Глинка і Чайковський, Барток і Стравінський користувалися українськими мелодіями у своїй творчості, а це значить, що вони чули вібрацію найвищих небес нашої мови. 2. Українська мова не бідна, не вульгарна... Вона має свою особливу музикальність. Ця незбагненна душа нашої мови, як золотоносна річка, виблискує на хвилях народної пісні, переливається в душі нації, творить почуттєву нерозривність українського серця й української землі (*З тв. Д. Павличка*).

Спілкування

5. Розгляньте фотоілюстрації. Кого ви на них упізнали? Складіть діалог на тему «Мова і пісня», використовуючи фотоілюстрації. Розіграйте діалог в особах.

6. Поміркуйте, чому письменниця Ірина Вільде вважала, що «*людина, яка не вміє мовчати, не вміє й говорити*». Висловіть свою думку у формі письмового роздуму.

§ 2. ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ МОВИ

7. Прочитайте, визначте основну думку поданих висловлювань. Яка найважливіша функція мови? Які ще функції, на вашу думку, виконує мова?

1. Мова видобувається з мислення, як метал із руди (*О. Смирницький*). 2. Комунікативна функція — це локомотив історії мови (*Б. Серебреников*). 3. Мова — головне знаряддя соціалізації, тобто перетворення біологічної істоти в соціальну, у члена певного суспільства. Мова бере участь у творенні людини (*З кн. «Мова і нація»*). 4. Людина має схильність спілкуватися з собі подібними, тому що в такому стані більше почуває себе людиною (*І. Кант*). 5. Найбільша розкіш на світі — це розкіш людського спілкування (*А. де Сент-Екзюпері*).

Мовознавчі студії

8. Поясніть, як ви розумієте вислови. Наведіть приклади певних життєвих ситуацій до кожного з них.

1. Мова — засіб мислення. 2. Мова — засіб інтелектуальної діяльності людей. 3. Мова — засіб спілкування. 4. Мова — засіб оволодіння суспільно-історичним досвідом людства. 5. Мова — засіб пізнання людиною краси.

9. Прочитайте речення з певною інтонацією. Про яку функцію мови йдеться?

1. Ну й вірші (захоплено; з осудом). 2. Оце так сюрприз (захоплено; з розчаруванням). 3. Яка красуня (зачудовано; зневажливо).

Мова виконує кілька функцій (від лат. *functio* — обов'язок, коло діяльності, призначення), життєво важливих для суспільства, окремих груп і кожної людини. Головними є комунікативна і мислетворча, а ряд інших (експресивна, пізнавальна, ідентифікаційна, номінативна, естетична тощо) є похідними від них.

Комунікативна функція (від лат. *communicatio* — спілкування) — функція спілкування.

Мова й створена для того, щоб спілкуватися, а спілкування можливе лише в суспільстві.

Щоправда, існують також інші засоби спілкування, наприклад, жести й міміка. У театрі пантоміми та на балетній виставі глядачам цілком зрозумілі «діалоги» дійових осіб і перебіг подій. Однак у щоденному людському спілкуванні жести й міміка є лише допоміжними, супровідними щодо звукової мови засобами. Допоміжними певною мірою можуть бути і музика, і живопис. Але вони у кожної людини викликають свої враження, почуття, думки. А спілкуючись за допомогою мови, всі люди приблизно однаково розуміють висловлене. Тому мову вважають найважливішим засобом людського спілкування. До того ж комунікативну функцію виконує не тільки звукове мовлення, а й написані чи надруковані тексти.

Мислетворча функція мови — функція формування й формулювання думки. Мислення (думка) не тільки виражається словом, а й реалізується в ньому. Не випадково один із найвидатніших мовознавців XIX століття Вільгельм Гумбольдт назвав мову «органом, який творить думку».

Обидві функції дуже тісно пов'язані між собою: для того, щоб спілкуватися, потрібно мислити й уміти передавати свої думки за допомогою мовних засобів.

Мислячи, людина пізнає світ, нагромаджує (акумулює) знання про нього. Мова зберігає всі інтелектуальні здобутки народу, фіксує досвід предків. Так, у словнику відображено результати розумової діяльності людства, класифіковано й систематизовано весь навколишній світ. Засобами мови передається досвід попередніх поколінь, що засвідчують, наприклад, усталені звороти — фразеологізми, приказки і прислів'я: *Не знаючи броду — не лізь у воду*; *Сім разів відміряй, а один відріж* тощо. Засвоюючи мову, людина засвоює знання про світ. Добре володіння мовою спрощує шлях пізнання, оберігає людину від зайвих помилок.

Практикум

10. Зверніться до рубрики «До джерел знань» наприкінці розділу. Знайдіть матеріал про функції мови у книзі «Мова і нація», зробіть повідомлення на уроці.

11. Прочитайте текст. Поясніть, яку функцію мови мав на увазі давньогрецький філософ Сократ, сказавши: «*Заговори, щоб я тебе побачив*».

Експресивна функція полягає в тому, що мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини. Вона дає можливість перетворити внутрішнє, суб'єктивне у зовнішнє, об'єктивне, доступне для сприйняття. Кожна люди-

на — це цілий неповторний світ, сфокусований у її свідомості, у сферах інтелекту, емоції, волі. Але цей світ прихований від інших людей, і тільки мова дає можливість розкрити його для інших. Чим досконаліше володієш мовою, тим виразніше, повніше, яскравіше постаєш перед людьми як особистість (*Із кн. «Мова і нація»*).

12. І. Прочитайте текст. Визначте його тему, стиль, сформулюйте основну думку. Чи згодні ви з поглядом автора, висловленим у виділеному реченні? Аргументуйте свою відповідь, наводьте приклади, факти.

П і з н а в а л ь н а (або когнітивна, гносеологічна) функція мови полягає в кумуляції, накопиченні досвіду людства, у пізнанні нового, раніше невідомого. Мова є засобом пізнання світу. Людина, на відміну від тварини, користується не тільки індивідуальним досвідом, а й усім тим, чого досягли, що відкрили, втілили в життя її попередники та сучасники, тобто суспільним досвідом. Вона має два види пам'яті: емоційну і логічну. Людині ніколи не треба починати пізнання світу «з нуля». Досвід суспільства зафіксовано в мові, в її словниках, граматиці, фразеології, а за наявності письма — також у текстах. *Пізнаючи мову, людина пізнає світ у баченні саме цієї мовної спільноти*. «Межі моєї мови означають межі мого світу», — писав Л. Вітгенштейн (*В. Іванишин*).

ІІ. Визначте «межі свого світу». Чи вважаєте ви себе цікавим співрозмовником, яскравою особистістю? Як працюєте над собою?

Цікава перерва

Порівняйте поезії. Яка з них викликала у вас більшу насолоду? Чому?

Осте сте
бі бо
бу
візники-люди
трамваї-люди
автомобілі

М. Семенко

Бабуся-трава, жовтокоса й тиха,
Глянула з-під снігу — а в небі сонце,
Глянула вдруге — жайворон в'ється,
Молоточками дзвонить в синю тарілку:
— Еге ж, виходьте, мої травенята,
Березень!

А. Малишко

13. Прочитайте текст. Визначте тему, сформулюйте основну думку. Пригадайте засоби милозвучності української мови. Знайдіть їх у тексті.

Е с т е т и ч н а функція мови полягає в тому, що мова є знаряддям і матеріалом створення культурних цінностей. Фольклор, художня література, театр, пісня існують завдяки мові.

У художньому творі головне призначення мови — образотворення. За допомогою мовних образів митець спілкується з читачем, слухачем. У художньому творі, особливо поетичному, часто спостерігаємо відхилення від звичних норм, стандартів. Саме ці відхилення роблять текст художнім, визначають його жанр. Але щоб відчувати, якою мірою допустимі відхилення, треба добре знати мовні норми. Мова має поетичну природу, навіть окреме слово — це «малий твір мистецтва» (Г. Глінц). Крім того, мові властиві закони евфонії, милозвучності. Це, а також досконала організація мовного матеріалу, може бути джерелом естетичної насолоди, що найвиразніше проявляється при сприйнятті ораторського та художнього мовлення (*В. Іванишин*).

14. I. Прочитайте текст. Визначте тему, сформулюйте основну думку. Наведіть власні аргументи на підтвердження основної думки.

К у л ь т у р о н о с н а функція мови постійно і виразно проявляється передусім у використанні носіями цієї мови: через мову відбувається засвоєння кожною людиною культури свого народу й духовних цінностей від покоління до покоління. Чим повніше, повнокровніше функціонує в суспільстві мова, тим надійніший цей духовний зв'язок поколінь, тим багатша духовність кожного наступного з них.

Пропагуючи свою мову в світі, ми пропагуємо свою власну культуру, її надбання. Згадаймо, яке враження на Європу справили виступ співачки Руслани на конкурсі «Євробачення», гастролі українського хору Кошиця, які відкрили світові цілий материк оригінальної і багатющої культури, а з нею — і наш народ.

Культуроносна функція мови реалізується й на особистісному рівні. Людина, пізнаючи мову свого народу, долучається до джерел неповторної духовності нації, з часом стає її носієм і навіть творцем (*В. Іванишин*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Поясніть правопис *нн* в іменниках.
2) Випишіть прикметники і прислівники вищого і найвищого ступенів, виконайте словотвірний розбір.
3) Доберіть синоніми до слова *творець*.
4) Дослідіть, якими синтаксичними конструкціями ускладнені речення тексту. Схарактеризуйте ці конструкції як члени речення.
5) Підготуйте повідомлення про те, як культуроносна функція мови реалізується на рівні особистості. Наводьте переконливі аргументи.

Спілкування

15. За вивченим матеріалом складіть і запишіть діалог у формі запитань і відповідей на тему «Функції мови».

§ 3. МОВА І ДЕРЖАВА. УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПРО МОВУ

Мовознавчі студії

16. Прочитайте Статтю 10 Конституції України. Які обов'язки покладає на себе держава стосовно функціонування української мови?

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

17. Прочитайте. Прокоментуйте останній абзац тексту. Чому українська мова в Україні потребувала захисту? Наведіть приклади того, як держава захищає національну мову в Росії, у Франції та в інших країнах.

Мова виражає єдність держави. У національній державі ототожнюються держава, нація і мова. Кожна держава постійно тримає в полі зору мовні проблеми суспільства.

Одним із найвищих виявів самоутвердження нації є державний статус її мови, який законодавчо забезпечує її функціонування в усіх без винятку сферах суспільного життя. Цей статус має бути закріплений в Основному законі держави — Конституції.

Державною мовою буває переважно мова корінного населення країни. Від 1 січня 1990 року формально набув чинності Закон «Про мови в УРСР», який утверджує державність української мови. Цей закон прийнято через необхідність захисту української мови, яка виявилася відтиснутою на периферію суспільного функціонування в найбільш важливих сферах життя (*Я. Радевич-Винницький*).

Практикум

18. І. Прочитайте текст. Як ви розумієте думку, висловлену в останньому реченні?

Державність української мови має бути реалізована в галузі народної освіти, діяльності державних та адміністративних органів, у сфері виробництва, науки й техніки, культури й мистецтва, транспорту й засобів масової інформації. Водночас держава повинна забезпечити можливість вивчення

рідної мови на всіх рівнях освіти — від дитячих дошкільних закладів до останнього курсу вузу й аспірантури. Держава повинна дбати про те, щоб не виникла невідповідність між декларуванням державності мови і реалізацією цього статусу.

II. Проведіть спостереження у вашому місті чи селі: з'ясуйте, у яких із названих у тексті сфер державна влада забезпечила виконання Закону «Про мови в УРСР», а в якій — ні. З'ясуйте причини невиконання Закону. Які заходи щодо його виконання ви пропонуєте? Сформулюйте свої пропозиції письмово.

19. Прочитайте текст. Поміркуйте над словами італійського професора. Чому так важливо для українців, щоб молоде покоління знало й шанувало рідну мову? Як ви розумієте словосполучення *материнська мова*?

Італійський професор Р. Піккіо на запитання журналіста «Чи виживуть українці як нація, чи зникнуть з кону історії?» відповів: «Питання в тому, чи ваші діти знатимуть, вивчатимуть рідну мову, культуру, історію... Ширше — це питання прав людини взагалі, це те, чого у вас ще повною мірою немає, право кожного народу на материнську мову, літературу, культуру» (*З кн. «Пам'ятки України»*).

20. Зверніться до підручника з правознавства. Розкажіть, як трактується Закон «Про мови в УРСР» з погляду прав кожного громадянина України. Поясніть особливості функціонування Закону в галузі освіти, наукового та офіційно-ділового стилів у різних регіонах України.

21. I. Ознайомтеся зі статтею. Визначте основну думку. Що ви можете додати до сказаного? З чим ви не згодні? Випишіть ключові слова статті.

Уже давно і для всіх стала аксіомою теза про те, що мова — то головна ознака нації, то *інтегруючий* чинник держави, *підвалина* духовності нації.

Українською мовою вийшла у світ найдревніша конституція Пилипа Орлика, нею писали свої твори безсмертні Тарас Шевченко і Леся Українка, на її основі було створено перший у світі словник комп'ютерної термінології.

З любов'ю і великою шаною ставляться до української мови свідомі громадяни держави нашої, бо, справді, гідна подиву животворна сила нашої мови, її здатність відновлюватися після, здавалося б, повної руйнації. Українська мова, яка впродовж століть жила в імперському світі заборон і принижень, не тільки вистояла, зберігши свою неповторність, а й одержала в демократичному світі визнання, статус державної.

Сьогодні українська мова успішно розширює сферу свого функціонування, зростає увага до культури усного й писемного мовлення. Стає престижним розмовляти гарною, добірною

українською мовою, приходить розуміння того, що добре знання державної мови — важлива *професіограма* людей різних спеціальностей (*За В. Горбачуком*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Визначте стиль тексту. Знайдіть лексику на підтвердження вашої думки.
2) На прикладах речень із тексту розкажіть, які розділові знаки ставляться всередині речення.
3) Поясніть значення виділених слів. Розкажіть однокласникам, до яких словників ви зверталися.

22. I. Прочитайте вірш Олександра Олеся кілька разів. Запишіть із пам'яті. Як висловлене поетом стосується теми параграфа? Аргументовано доведіть свою думку.

Як довго ждали ми своєї волі слова,
І ось воно співа, бринить.
Бринить, співає наша мова,
Чарує, тішить і п'янить.
Як довго ждали ми... Уклін чолом народу,
Що рідну мову нам зберіг,
Зберіг в таку страшну *негоду*,
Коли він сам стоять *не міг*...

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Доберіть спільнокореневі слова, що пояснюють написання ненаголошених [е], [и] у словах *бринить*, *зберіг*.
2) Поясніть, чому *не* у виділених словах пишеться по-різному.
3) Визначте, до якого розряду належать займенники, вжиті в тексті вірша.
4) Накресліть схему останнього речення і прокоментуйте її.

Спілкування

23. I. Прочитайте уривок із вірша Володимира Шовкошитного. Яку мовну ситуацію в Україні він відображає? Що змінилося за роки незалежності? Визначте основну думку вірша. Прочитайте поезію вдома, обговоріть її зміст із батьками.

Я — украинец, до седьмых колен.
Прапрадед мой шелками шит на Сечи.
И ни чужбина, ни турецкий плен
Его казацкой не лишили речи.
Мне этот клад передавал отец.
И мама с молоком передавала.
И пил я нежность из родных сердец,
И их любовь стихом во мне звучала...
Я растерял, как воду из горсти,
Тот клад, что сохранил в неволе прадед, —

Не знаю языка, сказать по правде...
Простите, сыновья, и дочь, прости.
Прости мене, прапрадіде-козаче,
Прости мене, мій споконвічний краю,
За те, що на російській мові плачу
Об тім, що мови рідної не знаю.

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Поясніть розділові знаки в останній строфі.
2) Виконайте словотвірний розбір прикметника *споконвічний*.
3) Поясніть правопис слова *прапрадіде-козаче*.
4) Виконайте морфологічний розбір прикметника *рідної*.

24. Розгляньте фотоілюстрацію. Підготуйте за нею невелике повідомлення про національно-культурні зв'язки України й Росії. Яка роль мови у спілкуванні народів-сусідів?

Виступ Анастасії Приходько на пісенному конкурсі «Євробачення-2009» у Москві

25. За поданим матеріалом побудуйте діалог на тему «Мати-Україна — українцям діаспори».

Держава повинна докласти максимум зусиль для підтримання і зміцнення духовних зв'язків українців, що проживають за межами України, з рідним народом. Головним знаряддям підтримання цих зв'язків є національна мова, її культивування в діаспорі шляхом створення українськомовних шкіл і класів, бібліотек, преси, радіо- і телепередач, театрів, гуртків самодіяльності, фольклорних колективів тощо. Предметом особливої уваги держави має стати підготовка в Україні українськомовних кадрів вищої кваліфікації для роботи в діаспорі (*З газети*).

26. Зайдіть на сайт **www.ukrreferat.com/index.php?referat = 26532**. Доберіть цікаву інформацію про українців діаспори. Підготуйте повідомлення для однокласників.

§ 4. МОВНИЙ «СУРЖИК», ЙОГО ПРИЧИНИ. ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мовознавчі студії

27. I. Опрацюйте статтю. З'ясуйте за словником, що означає слово *суржик*. Сформулюйте основну думку тексту. Чому «суржик» шкідливий для будь-якої мови?

Сотні невольничих літ, упродовж яких знищували культуру українського народу, десятиліття панування тоталітарної

системи, коли все робилося для того, щоб «злилися нації», щоб витворилася якась «універсальна» мова, спричинили деформацію всіх сфер життя українського народу.

Сотні бід тяглись за нами вслід,
щоб нашу честь, язик, ім'я затерти... —

з болем писав про трагічну історію народу Іван Франко.

Великої наруги зазнала мова. Українську мову офіційно забороняли (укази Петра I, Валуєвський циркуляр, Емський указ), вважали діалектом російської чи польської мов, сприймали як «хлопську». Її свідомо вилучали зі сфери науки, техніки, діловодства... Поступово мова втрачала природну якість, натомість витворювався своєрідний різновид мови, який дістав згірдну назву «суржик».

Мішаниною двох мов — української та російської — говорить нині частина громадян України, хоч загальновизнано, що скалічена мова отуплює людину, зводить її до примітиву. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Довільно змішуючи слова української та російської мов, відмінюючи слова і сполучаючи їх за зразком російської, творячи фрази всупереч моделям рідної мови, її носій мимоволі стає «напівмовним».

«Суржик» в Україні є небезпечним, бо паразитує на мові, що творилася тисячоліттями, загрожує змінити мову (*О. Сербенська*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Назвіть частини мови у першому абзаці тексту.
2) Доберіть і запишіть синоніми до слова *циркуляр*.
3) Випишіть по два словосполучення зі зв'язком узгодження, керування і прилягання.
4) Поясніть орфограми в третьому абзаці.

Практикум

28. I. Прочитайте звернення письменника Олеся Гончара до сучасників. До чого закликає автор? Поміркуйте, яка ваша роль як майбутніх філологів у боротьбі за чистоту рідної мови. Запропонуйте шляхи очищення української мови від «суржику».

Усунути деформацію мови, очистити її від спотворень, повернути нашій мові справжню народну красу — це справа честі всіх нас, і старших, і молодших, це природний обов'язок кожного перед незалежною, вільною Україною. Адже і мовою нації визначається моральне здоров'я народу, його розвиненість, культурність. Усе це також визначатиме образ і творчу спромогу України в сім'ї цивілізованих демократичних держав.

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Поясніть розділові знаки в тексті.

2) Схарактеризуйте іменникове і дієслівне словосполучення.
3) Зробіть письмово морфологічний розбір слова *визначається*.

29. I. З'ясуйте за словником значення слова *екологія*. Поясніть, як ви розумієте вислів *екологія мови*.

II. Проведіть спостереження за мовленням однокласників, запишіть приклади «суржику». Доберіть правильні варіанти.

30. У поданих висловах знайдіть слова, що є «суржиком». З'ясуйте, які норми української мови порушено. Доберіть і запишіть правильний варіант кожного вислову.

1. Прихожа в нас велика. 2. По вечорам ми збираємося в цій кімнаті. 3. Я люблю уют. 4. Зробила уборку. 5. Імпортна мебель. 6. Хрустальна люстра. 7. Постав салфетки на стіл. 8. Закрий форточку. 9. Не сиди на полу, бо просквозить. 10. Мішечка, не трож нічого, а ти, Андрюша, йди до своєї бабушки. 11. Дєвочки, йдіть сюди. 12. Кафе під відкритим небом. 13. Бережись автомобіля. 14. Опасний поворот. 15. Всього доброго! Удачі вам! 16. Тролейбус перегружений. 17. Приготуйте білети для контроля. 18. Зупинка за вимогою пасажирів. 19. Як доїхати до желєзнодорожного вокзалу? 20. Магазин працює круглодобово. 21. По якій ціні хліб?

Спілкування

31. Кого зображено на фотоілюстрації? Чому цю скульптурну композицію встановлено біля Андріївської церкви в Києві? Уявіть себе екскурсоводом і складіть розповідь про цих літературних героїв.

32. Перегляньте рекламне видання, яке виходить друком у вашому місті (вашій області). Знайдіть помилки в рекламних оголошеннях. Які з них пов'язані з побутуванням «суржику»? З'ясуйте причини помилок і надішліть до редакції видання листа з порадами щодо уникнення прикрих неточностей.

§ 5. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ОДНА З ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ. УКРАЇНСЬКА МОВА В КОЛІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Мовознавчі студії

33. I. Прочитайте текст. Пригадайте, що вам відомо з історії про східнослов'янські племена, їхню культуру. Які історичні причи-

ни утворення мов української, російської, білоруської народностей? Назвіть імена вчених-мовознавців, що доводять давність української мови. Які факти підтверджують цю гіпотезу?

ДАВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Говорити про мову протоукраїнських племен можна лише гіпотетично. Адже писемних пам'яток, які дійшли до нас, ще недостатньо для повноцінного дослідження мови. Безперечно лише, що українська мова є однією з найдавніших індоєвропейських мов. Про це свідчать і наявність архаїчної лексики, і деякі фонетичні та морфологічні риси, які зберегла наша мова протягом віків. Давність української мови доводили ряд вітчизняних та зарубіжних учених: Павел Шафарик (Чехія), Міхал Красунський (Польща), Олексій Шахматов (Росія), Агатангел Кримський (Україна) та інші. Порівнюючи лексику української мови з лексикою найдавнішої мови — санскриту (Стародавня Індія), вчені виявили, що із кожних ста слів сорок мають однакове значення й вимову (*кров, тато, земля, літо* тощо).

Спільнослов'янська мова сформувалася на базі індоєвропейської, первинною основою якої були споріднені племінні діалекти періоду кам'яного віку, що характеризувалися близькістю лексичного складу, фонетичної системи і граматичної будови. Про давність української мови свідчать і реліктові фольклорні твори, особливо календарно-обрядові пісні (наприклад, «А ми просо сіяли...»). Олександр Потебня, відомий вітчизняний мовознавець, стверджував, що українські веснянки й колядки існували ще в I тисячолітті до нової доби.

Процес формування спільнослов'янської (або праслов'янської) мови припадає приблизно на IV — III тисячоліття до нової доби. Він був складним і тривалим, бо племінні об'єднання не тільки виникали, а й розпадалися. Наприкінці минулої доби — на початку I століття нової доби слов'янські племена розпалися на дві групи — східну й західну. А внаслідок переселення слов'ян на Балкани виникає й південнослов'янська група племен. До кінця VI століття кожна слов'янська група починає набувати власних мовних особливостей. Це і є початок самостійного існування спільної східнослов'янської мови.

Споконвічна українська лексика характеризується такою генетично-хронологічною послідовністю: **індоєвропейський лексичний фонд → праслов'янський лексичний фонд → давньоруський лексичний фонд → власне український лексичний фонд.** У складі споконвічної української лексики виділяють такі тематичні групи слів, успадкованих з індоєвропейської прамови:

1) назви предметів і явищ навколишнього середовища (*небо, земля, день, ніч, озеро, болото, вогонь, вода, дим*); 2) назви рослин (*дерево, береза, зерно, липа, клен, лист*); 3) назви

тварин (*звір, вовк, бобер, лось, вівця, корова, орел*); 4) назви спорідненості й родинних зв'язків (*тато, батько, мати, син, сестра, дід*); 5) назви органів і частин тіла людей і тварин (*череп, мозок, око, рука, серце*); 6) назви житла, знарядь праці, продуктів (*дім, двері, мед, сіль, колесо, вісь, жорна*); 7) назви дій, станів, процесів (*жити, іти, їсти, стояти*); 8) назви на позначення господарської діяльності людини (*копати, орати, місити*); 9) назви якостей (*білий, рудий, жовтий, довгий, короткий*); 10) назви чисел (*один — десять, сто, тисяча*) (*З кн. «Сучасна українська літературна мова»*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Складіть план тексту.
2) Підготуйте запитання для взаємоперевірки вивченого матеріалу.

34. I. Прочитайте текст. Назвіть слов'янські мови. Які граматичні категорії спільні для всіх слов'янських мов? Про що це свідчить?

МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Українська мова належить до групи слов'янських мов. Усі слов'янські мови об'єднуються в такі підгрупи: східнослов'янську — мови українська, білоруська, російська; західнослов'янську — мови польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і мертва тепер полабська; південнослов'янську — мови болгарська, македонська, сербсько-хорватська і словенська. Слов'янські мови становлять одну з груп індоєвропейської сім'ї мов.

Генетично, тобто з походження, споріднені мови характеризуються значною спільністю лексики, близькістю морфологічної і синтаксичної будови, наявністю закономірних звукових співвідношень. У слов'янських мовах однаково називають основні родинні поняття, сільськогосподарські рослини, свійських тварин, явища довкілля тощо. Порівняйте: українське — *брат*, російське — *брат*, білоруське — *брат* польське — *brat*, сербсько-хорватське — *брät*. Слов'янським мовам властиві майже всі ті самі граматичні категорії (числа, роду, відмінка; особи, виду, стану, часу й інших), виняток становить лише болгарська мова, що втратила категорію відмінків. Споріднена у слов'янських мовах будова речення, хоча кожній із них властиві й певні особливості в синтаксичній структурі.

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Поясніть розділові знаки у другому абзаці.
2) Виконайте морфемний розбір слова *сільськогосподарські*.
3) Обґрунтуйте написання складних слів.
4) Поясніть постановку тире в другому абзаці.

35. Накресліть і доповніть схему, спираючись на текст. Перевірте одне одного.

Групи слов'янських мов

східнослов'янська

західнослов'янська

південнослов'янська

36. Опрацюйте теоретичний матеріал. Випишіть спільні риси слов'янських мов. Наведіть власні приклади з української та російської мов.

Слов'янським мовам властиві як спільні, так і відмінні риси. До важливих звукових співвідношень слов'янських мов належать: 1) повноголосся *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* в східнослов'янських мовах відповідно до сполучень *ра-*, *ла-*, *ре-*, *ле-* в південнослов'янських та *ro-*, *lo-*, *re-*, *le-* чи *ra-*, *la-*, *re-*, *le-* в західнослов'янських: українською — *корова*, *голова*, *берег*, *молоко*; сербсько-хорватською — *крава*, *глава*, *брег*, *млеко*; польською — *krowa*, *glowa*, *breg*, *mleko*; чеською — *krawa*, *hlawa*, *breh*, *mleko*; 2) сполучення *ра-*, *ла-*, *ро-*, *ло-* (*ra-*, *la-*, *ro-*, *lo-*) на початку слова перед приголосним у східнослов'янських та західнослов'янських мовах відповідно до *ра-*, *ла-* у південнослов'янських: українською — *рало*, *ласка*, *робота*, *лобода*; чеською — *radlo*, *laska*, *robota*, *loboda*; болгарською — *рало*, *ласка*, *робота*, *лабода*; 3) голосний [*о*] на початку слова в східнослов'янських мовах відповідно до [*йе*] в західнослов'янських та південнослов'янських: українською — *один*, *озеро*, *осінь*; чеською — *jeden*, *jezero*, *jezen*; болгарською — *един*, *езеро*, *есен*; 4) звукосполучення [*зв*], [*цв*] перед [*е*] у східнослов'янських і південнослов'янських мовах відповідно до сполучень *hv*,*kv* (*gw*,*kw*) у західнослов'янських: російською — *звезда*, *цвет*; сербсько-хорватською — *звезда*, *цвет*; чеською — *hvezda*, *kvet*, польською — *gwiazda*, *kwiat*; 5) приголосний [*л*] у східнослов'янських і південнослов'янських мовах відповідно до [*dl*] і [*tl*] у західнослов'янських: українською — *мило*, *крило*, *сало*; сербсько-хорватською — *мило*, *крило*; чеською — *mydlo*, *sadlo*.

Характеризуючись багатьма спільними рисами, кожна зі слов'янських мов має і свої специфічні риси.

37. Опрацюйте теоретичний матеріал у парах, проведіть взаємоперевірку. Наведіть власні приклади слів, які ілюструють характерні риси української мови.

Серед слов'янських мов українська виділяється як лексичним багатством, так і особливою милозвучністю.

Українська мова має такі **фонетичні** риси, характерні тільки для неї: 1) чітка вимова ненаголошених голосних [*о*], [*у*], [*а*], [*і*]: *дорога*, *голова*, *сухий*, *літати*; 2) уживання *і* в закритому складі: *літо, кінь, піч*; 3) початкові *і* та *о* зникають у деяких словах, спільних для інших слов'янських мов: *грати*, *мати*, *Гнат*, *город* (російською — *играть, иметь, Игнат, огород*); 4) тверда вимова приголосних перед [*е*], [*и*]: *небо, синій, нива, лебідь*; 5) кінцеві дзвінкі приголосні не оглушуються: *зуб, лід, ніж, Бог*; 6) перед початковими голосними у словах використовуються приставні [*в*] і [*г*]: *вуса, вогонь, горіх, гострий* (російською — *усы, огонь, орех, острый*); 7) уживання звука [*и*] відповідно до давніх [*ы*], [*и*]: *дим, нива* (російською — *дым, нива*; білоруською — *дым, ніва*); 8) збереження м'якості [*ц'*]: *місяць, швець*; 9) дзвінка вимова приголосних перед глухими у кінці складу: *кладка, ложка*.

Серед **морфологічних** особливостей слов'янських мов специфічними для української мови є такі: 1) іменники II відміни в родовому, давальному та місцевому відмінках мають паралельні закінчення *-а, -у; -у, -ові; -і, -еві*: *робітника, робітнику, робітникові; на коні, на коневі*; 2) збереглася IV відміна іменників: *теля, ягня, орля*; 3) зберігся кличний відмінок: *Михайле, Катрусю, земле, Україно*; 4) лише в українській мові закінчення орудного відмінка іменників *-ою, -ею* не має паралельної форми (*-ой, -ей*): *з рідною сестрою, своєю землею*; 5) вживаються інфінітиви на *-ти* після основи на голосний: *робити, діяти, спати* та після основи з кінцевим [*г*], [*к*]: *могти, пекти* (порівняйте: російською — *мочь, печь*; білоруською — *магчы, пячы*); 6) з праслов'янської мови збереглося дієслівне закінчення *-мо* в першій особі множини: *беремо, берімо*; 7) тільки в українській мові вживаються прикметникові суфікси *-ськ-, -зьк-, -цьк-* із м'якими зубними приголосними: *сільський, запорізький, козацький*.

Кожна слов'янська мова має певні особливості і в **синтаксичній** будові. Порівняйте: українською — *дотримати слова* — родовий відмінок; російською — *сдержать слово* — знахідний відмінок; українською — *користуватися з нагоди* — родовий відмінок; білоруською — *карыстацца выпадкам* — орудний відмінок.

У **лексичному** складі української мови наявні слова *багаття, баритися, гарний, мрія, лелека, смуга, міркувати, цап* та інші, яких немає в інших слов'янських мовах.

Деякі спільні для східнослов'янських мов слова мають різне значення. Їх називають міжмовними омонімами. Порівняйте: українською — *неділя* — день тижня; російською — *неделя* —тиждень.

38. Наведіть якомога більше прикладів міжмовних омонімів.

39. Об'єднайтеся в групи. Випишіть із «Слова про похід Ігорів» приклади слів спільносхіднослов'янської мови та сучасних східнослов'янських мов. Зачитайте слова, дібрані кожною групою. Сформулюйте висновки.

40. Зіставте мову «Повісті минулих літ» з українським, російським і білоруським перекладами. Аргументовано доведіть спорідненість спільносхіднослов'янської мови та сучасних східнослов'янських мов — української, російської, білоруської.

...И быша 3 брата, единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьому Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь. Й сьдяше Кий на горѣ, кдь ныне узвозъ Боричевъ, а Щекъ сьдяше на горѣ, кдь ныне зовется Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, отнюду же прозвася Хоривица; створиша городок во имя брата ихъ старьшаго, и нарекоша имя ему Киевъ («*Повість минулих літ*»).

Український переклад

...І були три брати. Одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їхня — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що й нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, від нього ж прозвалася Хоревиця. В ім'я брата свого старшого заклали городок і назвали його Київ (*В. Яременко*).

Російський переклад

...И были три брата: один по имени Кий, другой — Щек и третий — Хорив, а сестра их Лыбедь. Сидел Кий на горе, где ныне подъём Боричев, а Щек сидел на горе, которая ныне зовётся Щековица, а Хорив на третьей горе, которая прозвалась по нему Хоревицей. И построили городок во имя старшего своего брата и назвали его Киев (*В. Пономарьов*).

Білоруський переклад

...І былі тры браты: адному імя Кій, другому — Шчэк і трэці — Харыў, а сестра їх Лыбедзь. Сядзеў Кій на гары, дзе цяпер пад'ём Барычаў, а Шчэк сядзеу на гары, якая цяпер называецца Шчакавица, а Харыў на трэцяй гары, якая назвалася на ім Харавіцай. І пабудавалі гарадок ў імя старэйшаго свайго брата і назвали яго Кіеў (*В. Пономарьов*).

41. І. Прочитайте уривки з віршів. Знайдіть у словах уривків спільні риси, властиві всім слов'янським мовам.

1. Зійшла вода з дніпровських берегів,
Збудивши в лозах челядь комарину.
У різнотрав'ї займищ і лугів
З-під хмар нахлюпано ультрамарину.
І проситься запитання святе,
Хоч, може, і звичайне до смішного:
Чим ти подякував землі за те,
Що цю красу тобі поклала в ноги?.. (*М. Руденко*).

2. А степ уже сивий на поминках літа.
Осіннього неба останні глибини.
І гілка суха, як рука кармеліта,
Тримає у жмені оранж горобини.
Як глянеш упростяж — дорога в намисті.
Ці барви червлені і жовтогарячі,
Ці щедрі сади у багряному листі! —
А люди бредуть і бредуть, як незрячі (*Л. Костенко*).

II. Виконайте завдання до текстів.
1) Зробіть письмово фонетичний розбір слова *челядь*.
2) Виконайте морфемний аналіз слів *різнотрав'я, упростяж*.
3) Поясніть розділові знаки в реченнях.

42. Яка думка об'єднує уривки з віршів у вправі 43? Напишіть невеликий твір-роздум на цю тему.

Спілкування

43. Зайдіть на сайт «Енциклопедія. Українська мова» **(http://litopys 3. freeservers.com/ukrmova/um.thm)** і доберіть цікавий матеріал про походження української мови. Підготуйте повідомлення для однокласників.

Цікава перерва

Прочитайте уривок із вірша Дмитра Білоуса. Продовжіть поезію розповіддю про випадок, пов'язаний із міжмовними омонімами.

О, дуже легко помилиться —
суцільні рифи навкруги:
болгарське *булка* — молодиця,
вонявка в Чехії —духи,
а білоруське *бульба* — й зроду
картопля. Он які діла!
Та розкажу я вам пригоду...

44. Побудуйте і розіграйте діалог на тему «Що ми знаємо про самобутність української мови?».

45. Об'єднайтеся в групи. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте лінгвістичне повідомлення (реферат) на тему «Українська мова в колі слов'янських мов». Звертайтеся до рубрики «До джерел знань» наприкінці розділу.

Розвиток мовлення

Мовленнєве спілкування. Офіційне й неофіційне, публічне й непублічне мовленнєве спілкування. Вербальні та невербальні засоби спілкування

46. І. Прочитайте. Чому спілкування вважають різновидом діяльності? Схарактеризуйте типи спілкування. Який вплив учасників спілкування на його процес і результат? У чому причини комунікативних невдач?

С п і л к у в а н н я — це завжди, як зазначають філософи, «зустріч з іншим», к о м у н і к а т и в н и й а к т.

Спілкування — сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності. За різними критеріями є кілька типів спілкування:

1. За мірою офіційності: **офіційне** (начальник — підлеглий), **неофіційне** (спілкування друзів, приятелів, закоханих).

2. За кількістю співрозмовників: **непублічне** (спілкуються двоє або невелика група: 3—5 осіб) і **публічне (прилюдне)** (20—30 осіб і більше).

3. За використанням мовних засобів: **вербальне** (словесне, від лат. *verbum* — слово) або **невербальне** (за допомогою міміки, жестів, постави).

4. За формою використання мови: **усне** і **письмове** (листування).

5. За темою спілкування: **політичне, наукове, побутове, релігійне, філософське, навчально-педагогічне** та ін.

6. За метою: **ділове, розважальне, виховне.**

Мовленнєва ситуація — обставини, за яких відбувається спілкування: місце, час, особистість партнера (партнерів), соціальні ролі учасників.

Учасники спілкування залежно від мети, намірів можуть виконувати безліч р о л е й: порадник (готовий допомогти), «супермен», господар становища, жертва, контролер (усіх учить і контролює), бунтівник, ловелас, «правильний», діловий, турботливий, терплячий, свідомий, простак тощо. Наприклад: Начальник підлеглому: — *У вас сьогодні стомлений вигляд. Чи не захворіли?* (роль — турботливий керівник). Відвідувач офіціанту: — *Здачі не треба* (роль — «щедра натура»).

Комунікативний намір — це рух до комунікативної мети: констатувати факт, запитати, звернутися з проханням та ін.

Мовленнєва тактика зумовлена намірами. У різних ситуаціях спілкування використовують різні тактики. Наприклад, у діловому спілкуванні виокремлюють такі мовленнєві тактики: раптовість (використання невідомої слухачам інформації); провокація (на короткий час викликається реакція незгоди з інформацією); посилання на авторитети (учених, діячів культури тощо); залучення елемента неформальності (розповідь про свої помилки і їхні наслідки); гумор (парадокси, жарт для створення невимушеної атмосфери); «чорне» опанування (партнеру по спілкуванню ставляться декілька запитань, щоб на жодне з них він не відповів).

Провідну роль у мовленнєвій ситуації відіграють вербальні (мовні) засоби — це слова, словосполучення, речення, тексти, за допомогою яких передається інформація.

Успішність чи неуспішність комунікації, її результат залежить від багатьох умов, насамперед, від комунікативної і мовної компетенції учасників спілкування. Є різні **причини комунікативних невдач**. З-поміж них такі, яких можна за бажання уникнути. Це порушення підготовчих умов спілкування (небажання, неготовність адресанта почати спілкування). Наприклад: — *Ви хотіли говорити зі мною? — Ну, да! — Для чого? — Не знаю!* (*М. Хвильовий*); недоречність або несвоєчасність спілкування. Наприклад: — *Про це ми поговоримо в іншому місці* (недоречність місця комунікації); — *Про це ми поговоримо в інший час* (недоречність часу комунікації); створення адресантом незбалансованого спілкування: неправильно ідентифікував адресата (— *Здрастуй, Толя! — Я не Толя. — А хто ж ти тоді? — Я Сергій*); розбіжність світоглядів (*Заходжу в Лондоні до крамниці. Продавець питає: «Чи можна вам допомогти?» — «Може, й можна» — кажу. Він не розуміє* (*В. Бурдик*); неврахування фізичного стану, ментальності, ерудиції, рівня обізнаності з конкретною ситуацією (— *І потім він не чахне над здобиччю, як цар Кощій над золотом… — Тут не зрозумів… Який цар? — А, це так, фольклор…* (*А. Кокотюха*).

Причиною невдач у мовленнєвому спілкуванні може бути і сам адресат, якщо він не підготувався як слід до спілкування; надто заглиблений у свої думки і неуважно слухав адресанта; вбачає натяк або іронію там, де їх немає; вживає лексику, незрозумілу адресантові; порушує нормативні правила поведінки, нехтує етикетом спілкування (*Ф. Бацевич*).

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до тексту.
1) Яке поняття ширше: *комунікація* чи *спілкування?*
2) Поміркуйте, як уникнути невдач у спілкуванні.

3) Чи часто трапляються комунікативні невдачі у вас особисто? Проаналізуйте і виявіть причини їх.

47. Дайте відповіді на запитання у вигляді розповіді-роздуму на тему «Чи вмію я спілкуватися?».

1. Що таке спілкування?
2. Чи читали ви що-небудь про культуру спілкування?
3. З ким ви спілкуєтеся найчастіше? Для чого ви спілкуєтеся?
4. Чи вважаєте ви, що спілкування необхідно вчитися?
5. Чи були випадки, коли вас не розуміли? Хто був винен у тому, що спілкування не відбулося?
6. Чи вважають вас цікавим співрозмовником? Чому?

48. Визначте причини комунікативних невдач у прикладах із художньої літератури.

1. [Альбіна Романівна] — Ти знову іронізуєш. Не набридло ще над усіма жартувати?

[Анжеліка] — Я і не збиралась іронізувати... Я ще ніколи не була такою серйозною (*О. Миколайчук-Низовець*).

2. Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвістика?

Христина — бабуся і мудрих слів не розуміє (*М. Хвильовий*).

49. Об'єднайтесь у пари і визначте причини мовних помилок у висловлюваннях. Як вони впливають на процес і результат спілкування?

1. Тепер добавить ще до цього лиця отого собацюру, дога по національності, на яку жодна наша псина сільська побоялась навіть пискнути... 2. Я прийму ванну, переодягнуся, трохи спочину, взагалі прийду в нормальне становище. 3. Утома коливає мене... (*З тв. Б. Жолдака*).

50. Прочитайте текст. Розгляньте схему. Які умови спілкування головні, а які — другорядні? Яке місце культури мовлення у спілкуванні? Складіть тези статті.

Ділове спілкування — це особливий і важливий засіб досягнення мети. Форми такого спілкування весь час змінюються залежно від віку, статі, індивідуальних, професійних особливостей, а також від психічного стану особистості. Важливе значення має інтонація бесіди. Вона повинна бути спокійною, рівною, переконливою. Співрозмовник має впевнитися, що пропоноване рішення сприяє задоволенню його потреб, інтересів.

Змусити інших визнати свою позицію може лише та людина, яка сама добре знає предмет розмови, переконана у

своїй правоті, має високий рівень загальної культури і культури мовлення.

Великого значення у спілкуванні набуває і психологічна сумісність. Людина холеричного темпераменту, спілкуючись із флегматиком, повинна мати велику витримку і терпіння, щоб довести розмову до потрібного їй завершення.

Впливають на спілкування біоритми людини. Часто виникають конфлікти у «сови» з «жайворонком». Людина-«сова» любить працювати вночі, а зранку вона млява, сонна, дратівлива. Люди-«жайворонки», навпаки, намагаються працювати рано-вранці, в цей час вони жваві, енергійні, працездатні.

Особливе значення для спілкування має й емоційно позитивне ставлення, почуття симпатії, дружби, любові до співрозмовника. Таку симпатію можна викликати привітною, щирою усмішкою, повторенням імені співрозмовника і компліментами (*З посібника*).

Перед тим як вступити у спілкування, слід узяти до уваги:

ситуацію
- *де* спілкуємось
  - в офіційній обстановці
  - в неофіційній обстановці
- *хто* адресат
- яка *мета* спілкування
  - повідомлення
  - з'ясування
  - спонукання

Залежно від цього треба визначити:

тему
основну думку
форму
(діалог чи монолог)
→ висловлювання

51. Складіть і розіграйте діалоги за ситуаціями.

1. Ви купуєте квиток до кінотеатру. Касир пропонує вам квиток на інший сеанс. Погодьтеся або обґрунтуйте відмову.

2. Ви хочете влаштуватися на роботу кур'єром на час літніх канікул. Змоделюйте співбесіду з роботодавцем.

Стилістика і культура мовлення

Культура усного і писемного мовлення. Питання культури мовлення в оцінці видатних громадських діячів, учених, письменників

52. І. Прочитайте висловлювання китайського філософа Конфуція на с. 28. Сформулюйте його основну думку. Яке значення правильного, точного мовлення в житті людей? Як ви розумієте вислів *культура мовлення*?

Якщо мова неправильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблено того, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці — і всі впадуть у стан безладного хаосу.

II. Поясніть розділові знаки в реченні.

53. Прочитайте висловлювання видатних українців про культуру мовлення. Сформулюйте основну думку всіх висловлювань.

1. Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної вихованості, ні духовної культури... Мовна культура — це живодайний корінь культури... (*В. Сухомлинський*). 2. Боротьба за чистоту мови й високу мовну культуру — це боротьба за культуру взагалі. Дбати про очищення мови від усякого засмічення й про дальше піднесення її культурного рівня — це обов'язок усього суспільства (*За Б. Антоненком-Давидовичем*). 3. Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде... (*М. Рильський*).

54. Пригадайте, що таке *мова* і *мовлення*. Чи може бути мова правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною? Чи можуть ці характеристики стосуватися мовлення? Об'єднайтеся в групи та опрацюйте теоретичний матеріал, складіть план, випишіть ключові слова. Підготуйте усне лінгвістичне повідомлення за темою.

Культура мовлення — це система вимог, регламентацій стосовно вживання мови в мовленнєвій діяльності (усній і писемній). Належна культура мовлення — це свідчення розвинутого інтелекту і високої загальної культури особистості. Одним із завдань культури є подолання мовних стереотипів: стереотипи мовлення — це стереотипи мислення.

Культура мовлення має велике національне і соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовного спілкування, ефективне здійснення всіх функцій мови, ушляхетнює стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства загалом. Через культуру мовлення відбувається вдосконалення самої мови.

Культура мовлення проявляється в таких основних ознаках: нормативність, адекватність, естетичність, поліфункціональність, логічність, доречність, виразність, багатство.

Нормативність — це дотримання правил усного і писемного мовлення: правильне наголошування, інтонування, слововживання, будова речень, діалогу, тексту, недопущення стилістичної невідповідності.

Адекватність — це точність вираження думок, почуттів, волевиявлень засобами мови, ясність, зрозумілість викладу для адресата. Добирати слова і будувати речення треба так, щоб найточніше передати зміст висловлювання.

Логічність — це послідовний, обґрунтований, такий, що відповідає законам логіки, у якому є внутрішня закономірність, виклад думок.

Доречність — це відповідність ситуації мовлення, врахування особливостей (вік, стать, освіта, соціальне становище) адресата мовлення та обставин спілкування.

Виразність — це оволодіння виражальними засобами звукового і художнього мовлення: художніми засобами, емоційно-оцінною лексикою, логічним наголосом, паузами, видозмінами голосу, темпом мовлення, емоційною тональністю тощо.

Багатство — це оволодіння лексичним багатством мови й різноманітними способами вираження тієї самої думки.

Естетичність мовлення — це реалізація естетичних уподобань мовця шляхом використання естетичних можливостей мови. Оптимально дібраний темп і звучність мовлення, уникнення нагромадження приголосних, різноманітність синтаксичних конструкцій, доречність цитати, фразеологізму, прислів'я, приказки, тропів чи фігур, взагалі нестандартність мовлення — усі ці та інші резерви мови і засоби роблять мовлення естетично привабливим.

Культура мовлення суспільства — яскравий показник стану його моральності, духовності, культури взагалі.

55. Опрацюйте таблицю. З'ясуйте, чим відрізняється усне і писемне мовлення. Запишіть правила культури мовлення, доповніть власними з урахуванням мовної ситуації у вашому місті (селі).

Види мовлення

Усне мовлення	Писемне мовлення
Сприймається на слух	Сприймається зором
Викликане роботою мовного апарату	Оформляється графічно, системою певних знаків
Інтонаційно оформлене	Інтонаційні особливості передано розділовими знаками
Діалогічне і монологічне	Монологічне
Непідготовлене заздалегідь, імпровізоване	Попередньо обдумане, відредаговане адресантом
Індивідуалізоване мовлення	Для вираження думок, почуттів, волевиявлень використовуються ті самі лексичні й граматичні засоби, що й в усному мовленні
Експресивне	
Використовує додаткові засоби: міміку і жести	

Правила культури мовлення та етика спілкування

1. В усному мовленні потрібно:
— чітко вимовляти слова;
— виділяти логічним наголосом частини речення, що є важливими для висловлення думки;
— завершувати речення відповідною настанові інтонацією;
— правильно наголошувати слова;
— не замінювати слів мімікою і жестами;
— у спілкуванні з іншими людьми орієнтуватися на адресата й стиль мовлення, забезпечувати відповідну мелодику (гучність, темп, виразність та ін.);
— вміти вислухати співрозмовника до кінця, не перебивати без потреби, а за необхідності — вибачитися.

2. У писемному мовленні потрібно:
— послідовно, правильно, точно, без помилок оформляти думки на письмі;
— писати розбірливим почерком — це вияв поваги до адресата;
— оформляти написане охайно, без перекреслень і помарок;
— правильно розставляти розділові знаки.

56. Опрацюйте таблицю. Доберіть приклади, що ілюструють норми літературної мови.

Норми української літературної мови

Назва норм	Що регулюють
Орфоепічні	Правильну вимову звуків, звукосполучень і наголос у словах
Лексичні	Уживання слів у властивому їм значенні, правильне поєднання слів за змістом у словосполученні й реченні
Орфографічні	Правильний запис слів
Граматичні	Правильне вживання слів та їхніх форм і поєднання їх у словосполучення та речення
Пунктуаційні	Розстановка розділових знаків у реченнях
Стилістичні	Уживання слів відповідно до змісту, емоційного забарвлення й експресивності та стилю мовлення

57. Прочитайте. З якого твору взято уривок? Назвіть його автора. З'ясуйте, які норми літературної мови порушено у висловлюванні. Чим це спричинено? З якою метою письменники вдаються до порушення норм літературної мови у своїх творах?

Но серце моє замирає, начувається для себе великого горя… Братику Миколо, говорив мені, що ти їх родич, чи не можна

тобі довідатися о сватанні Наталки? Нехай буду знати свою долю... Коли вона свободна, то скажи за мене, а коли заручена, то лучче не говори...

58. Поясніть значення слів. Кожне слово введіть у речення. Про дотримання яких норм мовлення йдеться?

Виключно — винятково, дружний — дружній, подовжений — продовжений, пам'ятка — пам'ятник, дбати — турбуватися, діючий — дійовий, довгий — тривалий.

59. Знайдіть помилки в побудові словосполучень. Які норми літературної мови порушено?

1. Віддавати перевагу. 2. Ні під яким виглядом. 3. Опинитися в такому матеріальному положенні. 4. Нанести шкоду. 5. Приймати участь. 6. Розробити міроприємства. 7. Заключити договір. 8. Оголошується наступний порядок денний. 9. Тяжка біль. 10. З-за якоїсь причини.

60. Перевірте правильність наголошення слів за словником. Які норми літературного мовлення порушено?

Бере́мо, бовта́ти, ве́зти, ве́рба, не́сти, випа́док, го́стей, гра́блі, дошка́, до́чка, дрова́, іде́мо, коси́й, кро́їти, ле́гкий, ненави́діти, но́вий, о́знака, оле́нь, отама́н, Покрова́, прия́тель, ринко́вий, середи́на, то́нкий, часу́, шляху́, оди́надцять.

61. Побудуйте діалог на тему «Чи кожна людина може стати видатною?». Озвучте його, дотримуючись правил культури мовлення й етики спілкування.

До джерел знань

Антисуржик. — Львів, 1994.

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: історія вивчення української мови. — К., 1991.

Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в УРСР» // Літ. Україна. — 1989, 12 листопада.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994.

Кононенко В. І. Рідне слово. — К., 2001.

Лазебник Ю. Світло й тіні у мовній історії України // Літ. Україна. — 1989, 31 серпня.

Маланюк Є. Малоросійство // Літ. Україна. — 1990, 12 липня; 13 вересня.

Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985.

Україна в словах: мовокраїнознавчий словник-довідник. — К., 2004.

З історії розвитку української мови

Ви навчитеся:

- ***визначати й характеризувати*** **етапи формування і розвитку української мови;**
- ***розрізняти*** **види письма періоду Київської Русі;**
- ***аналізувати*** **особливості розвитку української мови на сучасному етапі.**

§ 6. ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Мовознавчі студії

62. І. Прочитайте. Складіть план статті. Випишіть ключові слова. Які факти підтверджують, що українська мова — одна з найстаріших індоєвропейських мов?

ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Більшість гіпотез щодо прабатьківщини слов'ян локалізує їх цілком або частково на території сучасної України, а за географічні орієнтири беруть Дніпро, Дністер і Карпати.

Відомий історик М. Грушевський зазначав: «За поріг історичних часів для українського народу можна прийняти IV століття нової доби, коли ми маємо вже відомості, котрі можна прикласти спеціально для нього. До цього часу ми можемо говорити про нього, як про частину слов'янської групи племен...» Зрозуміло, що також формування мови збігається з початком формування народу.

Внаслідок міграційної взаємодії людності дулібського та інших племінних об'єднань сформувався етнос, котрий на початку IX століття створив державу Київську Русь. Чи існувала єдина давньоруська мова, чи населення Русі користувалося діалектами, а за мову писемну правила запозичена разом із християнськими книгами церковнослов'янська мова? На ці запитання немає єдиної відповіді.

На думку відомого лінгвіста А. Кримського, у своїй фонетичній системі, граматичній будові і словниковому складі ще в XI столітті сформувалась як окрема східнослов'янська мова — мова української нації, українська національна мова. Так само вважають авторитетні вчені Ф. Міклошич, А. Шляйхер, О. Бодянський, П. Житецький, О. Потебня та інші. На запитання: «Як говорили в Київській Русі?» — академік В. Ключевський відповідав: «Так, як говорять малороси». Збирач фольклору

З історії розвитку української мови

Ви навчитеся:

визначати й характеризувати **етапи формування і розвитку української мови;**
розрізняти **види письма періоду Київської Русі;**
аналізувати **особливості розвитку української мови на сучасному етапі.**

§ 6. ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Мовознавчі студії

62. І. Прочитайте. Складіть план статті. Випишіть ключові слова. Які факти підтверджують, що українська мова — одна з найстаріших індоєвропейських мов?

ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Більшість гіпотез щодо прабатьківщини слов'ян локалізує їх цілком або частково на території сучасної України, а за географічні орієнтири беруть Дніпро, Дністер і Карпати.

Відомий історик М. Грушевський зазначав: «За поріг історичних часів для українського народу можна прийняти IV століття нової доби, коли ми маємо вже відомості, котрі можна прикласти спеціально для нього. До цього часу ми можемо говорити про нього, як про частину слов'янської групи племен...» Зрозуміло, що також формування мови збігається з початком формування народу.

Внаслідок міграційної взаємодії людності дулібського та інших племінних об'єднань сформувався етнос, котрий на початку IX століття створив державу Київську Русь. Чи існувала єдина давньоруська мова, чи населення Русі користувалося діалектами, а за мову писемну правила запозичена разом із християнськими книгами церковнослов'янська мова? На ці запитання немає єдиної відповіді.

На думку відомого лінгвіста А. Кримського, у своїй фонетичній системі, граматичній будові і словниковому складі ще в XI столітті сформувалась як окрема східнослов'янська мова — мова української нації, українська національна мова. Так само вважають авторитетні вчені Ф. Міклошич, А. Шляйхер, О. Бодянський, П. Житецький, О. Потебня та інші. На запитання: «Як говорили в Київській Русі?» — академік В. Ключевський відповідав: «Так, як говорять малороси». Збирач фольклору

М. Максимович писав: «Говір київських князів тотожний говорові сучасного малоруського селянина Київщини».

«У Києві XII — XIV століть говорили по-малоруськи, але з відомими відмінностями від малоруського наріччя Волині і Галичини: ця відмінність наріч збереглася й до нашого часу», — зазначав учений В. Ягич. Мовознавець М. Жовтобрюх доводить, що найбільш монолітними на той час були діалекти південно-східного наріччя, зокрема середньо-наддніпрянські та східно-полтавські. Вони і лягли в основу формування української національної мови. Досліджуючи «Ізборник» Святослава (1073 р.), академік А. Кримський знайшов низку рис української мови. Це насамперед українська лексика: *гребля, стріха, лагодити, ліноші, дивуємося, ліпший, яруга, туга, гримлять, полоняник, повінь* тощо; фонетичні риси (*німая, сім'я, стіни*), перехід [*е*] в [*о*] після шиплячих (*жона, чоловік, нічого*), кінцева літера *в* у дієсловах (*брав, косив, ходив*); морфологічні риси: суто українське чергування приголосних [*г*] — [*з'*], [*к*] — [*ц'*], [*х*] — [*с'*] в давальному відмінку (*дорозі, дівці, в кожусі*); споконвічні українські форми займенників (*тобі, собі*); м'яке закінчення дієслів 3-ї особи (*носить, косить*); форма майбутнього часу (*знатиму, робитиму*), закінчення *-мо* в дієсловах (*знаємо, ходимо*).

Отже, на думку вчених-мовознавців українська, як і інші слов'янські мови, виділилась із праслов'янської мови, розпад якої розпочався орієнтовно в VII столітті. Відповідно до цього в розвитку української мови виділяють такі періоди: 1) праукраїнська мова (VII — XI ст.); 2) староукраїнська мова (XI ст. — кінець XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова, у межах якої розрізняють підперіоди: а) рання середньоукраїнська мова (кінець XVI ст. — початок XVII ст.); б) середньоукраїнська мова (кінець XVII ст. — поч. XVIII ст.); в) пізня середньоукраїнська мова (кінець XVIII ст. — поч. XIX ст.); г) нова українська мова (XIX ст. — до нашого часу) (*З кн. «Сучасна українська літературна мова»*).

II. Накресліть схему (таблицю) періодизації розвитку української мови.

Практикум

63. Прочитайте текст. Яку роль відіграє фольклор у дослідженні витоків мови? Які мовні особливості твору свідчать про час його написання? Наведіть приклади, користуючись збірниками фольклорних творів або хрестоматією для школярів «Український фольклор».

Мова фольклору — це не тільки надійний матеріал для пізнання життя, історії народу, а й цінне джерело для дослідження мистецтва слова, поезії мови, тому що народно-

поетичні твори засвідчують чутливість народу до влучного, добірного, «виборного», як співається у народній пісні, слова, до його внутрішньої форми, образно-символічного змісту, до тонких стилістичних нюансів, які виникають при зіставленні фонетичних варіантів, словотвірних форм, лексичних і граматичних синонімів. Естетичне осмислення народнорозмовного слова, шліфування його, витворення характерних стилістичних норм пов'язані з естетичною функцією мови (*С. Єрмоленко*).

64. Проведіть лінгвістичне дослідження. Прочитайте уривки з українських пісень язичницьких часів. Порівняйте їхню мову з сучасною. Свої міркування обґрунтуйте.

1. — А мы просо сиялы,
сиялы.
Ой ды, Ладо, сиялы,
сиялы.
— А мы просо вытопчемъ,
вытопчемъ.
Ой ды, Ладо, вытопчемъ,
вытопчемъ.

2. Коли не було з пощада світа,
Дажбоже!
Тоді не було неба ні землі,
А лише було синєє море,
А серед моря зелений явір.
На явороньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку
радять...

65. Проведіть лінгвістичне дослідження. Проаналізуйте мову грамоти XIV ст., знайдіть елементи живої розмовної мови українців у поданому уривку. Зробіть висновки про походження української мови.

(1347 р.) Я Олехно Ромашковичь и съ своею жоною съ Доротою и зъ нашими сынми, и съ Лукашомъ, и съ Болтупою промѣнили есмо Селищо и зъ садомъ и зъ сеножатми, а поле на имя Калита съ тымъ селищомъ, а промѣнили есмо Тумкелю молодому Патрикѣевичу селищо тое и поле по рѣчку... (*З кн. «Грамоти XIV ст.»*).

66. Що ви знаєте про письменника-полеміста Івана Вишенського? Прочитайте уривок із його твору «Послання до єпископів, що втекли від православної віри» (XVII ст.). Знайдіть риси народнорозмовної мови, схожі з сучасною. Яка стилістична роль розмовної мови у творі?

...Не все бо пшеница в посѣяню ся знаходить, але знайдешъ другую ниву, которая болшей куколю, нижли пшеницѣ народить. Тако ж и межи иноки: въ доспѣянню на звытяжтво того чрева мало ихъ есть. Тому не дивуйся, абовѣмъ подвигъ и борба есть жизнь тая, которое ты не знаешъ, бо еще еси на войну не выбрався, еще еси доматуръ, еще еси кровоедъ, мясоедъ, вълоедъ, скотоедъ, звѣроедъ, свиноедъ, куроедъ, гускоедъ, птахоедъ, сытоедъ, стластноедъ, маслоедъ, пирогоедъ; еще еси периноспалъ, мяккоспалъ, подушкоспалъ...

67. Випишіть із «Хрестоматії давньої української літератури» зразки творів XVIII—XIX ст. Знайдіть риси розмовної народної

мови. Порівняйте з уривками, наведеними в попередніх вправах. Сформулюйте висновок про формування і розвиток української національної мови.

Спілкування

68. На основі інформації про походження української мови побудуйте діалог у формі запитань і відповідей на тему «Українці: звідки ми і наша мова?».

69. Знайдіть у програмі «Google» інформацію про есперанто. Об'єднавшись у групи, обговоріть питання про доцільність створення штучної мови.

§ 7. ПОЯВА ПИСЕМНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. СТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО АЛФАВІТУ. РОЛЬ КИРИЛА І МЕФОДІЯ У СТАНОВЛЕННІ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ. КИРИЛИЦЯ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СИСТЕМ ПИСЬМА

Мовознавчі студії

70. І. Опрацюйте текст. Визначте його тему. Доберіть заголовок. Доведіть, що це науковий стиль. Які давні писемні твори слов'янських народів ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератур?

Проблема виникнення письма у східних слов'ян досі остаточно ще не розв'язана. Найбільш імовірно, що в східних слов'ян спершу виникло письмо у вигляді різного типу рисок і їхніх комбінацій, вирізуваних на дереві.

Болгарин Чорноризець Храбр на початку X століття у «Сказанні про письмена» писав, що слов'яни «чертами і рѣзами чьтехоу...» Письмо у вигляді «черт і різ» використовувалось для позначення належності речей певній особі. Залишки його археологи знаходять на різних пам'ятках матеріальної культури.

Починаючи з VII—VIII століть слов'яни налагоджують тісні зв'язки з Візантією. У слов'ян розповсюджується грецьке письмо, яке поступово пристосувалося до передавання слов'янських звуків.

У «Житії» Кирила, відомій пам'ятці X століття, зазначається, що Кирило, коли їздив 860 року з візантійською місією до хозар, по дорозі зупинявся в Херсонесі в Криму і придбав там Євангеліє і Псалтир, «роуськыми писмены писано», і говорив з чоловіком, що в бесіді «прикладнаа различнаа писмены, гласнаа и согласнаа». Таке письмо, вживане в той час у слов'ян, називають п р о т о к и р и л и ч н и м.

Поряд із грецьким використовувалось в окремих слов'ян, переважно західних, також письмо латинське, про що теж знаходимо свідчення у Храбра (*З кн. «Історична граматика української мови»*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Зробіть письмово словотвірний розбір слова *протокириличний*.
2) Поясніть орфограму «Велика буква» у словах тексту.
3) Назвіть частини мови в останньому абзаці.

71. I. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. З'ясуйте комунікативне завдання тексту.

У 862—863 роках грецькі місіонери Кирило й Мефодій, готуючись до просвітницької діяльності в Моравії, упорядкували протокириличне письмо, спростили форму літер, наблизивши їх до грецького уставного письма, поширеного в богослужбових книгах. Вони додали окремі літери й систематизували азбуку відповідно до слов'янської фонетики, поклавши в основу найбільш відомий їм солунський діалект староболгарської мови, і переклали, користуючись упорядкованою ними азбукою, деякі богослужбові книги з грецької на слов'янську мову. Ця мова одержала назву старослов'янської, а азбука, вживана в ній, відома під назвою кирилиці (*Ж. Красножан*).

II. Обґрунтуйте розділові знаки в тексті.

Практикум

72. Знайдіть у підручнику з історії матеріал про появу писемності у східних слов'ян, підготуйте повідомлення й виголосіть його в класі. Які пам'ятки історії мови ви знаєте?

73. I. Об'єднайтесь у групи й опрацюйте текст. Розкажіть, що ви знаєте про Софійський собор у Києві. Коли його збудовано? Якою мовою тоді писали книги?

Поряд із кирилицею в слов'янській писемності відома й інша азбука — глаголиця.

На запитання про те, яка з цих двох азбук виникла раніше, в науці досі немає однозначної відповіді. Деякі вчені вважають, що Кирило створив не кирилицю, а глаголицю, кирилиця ж виникла на зміну складній глаголиці аж у кінці IX століття й автором її був Климентій, учень Кирила.

Інші висловлюють припущення, що кирилиця виникла природно, шляхом слов'янізації грецького письма. Останнім часом на користь цього погляду висуваються аргументи, зокрема у зв'язку з віднайденням у Київському Софійському соборі азбуки, видряпаної якимось гострим предметом на фресковій

Буква	Звукове значення	Числове значення	Буква	Звукове значення	Числове значення
ⰰ	а	1	Ⱕ	у	400
ⰱ	б	2	ⰦⰦ	ф	500
ⰲ	в	3	ⰧⰧ	х	600
ⰳ	г проривне	4	ⰨⰨ	о	700
ⰴ	д	5	ⰩⰩ	пт	800
ⰵ	е	6	ⰪⰪ	ц	900
ⰶ	ж	7	ⰫⰫ	ч	1000
ⰷ	дз	8	ⰬⰬ	ш	
ⰸ	з	9	ⰭⰭ	ъ	
ⰹⰺ	і	10	ⰮⰮ	и (ы)	
ⰻ	і	20	ⰯⰯ	ь	
ⰼ	ї яне	30	ⰰⰰ	ѣ, я	
ⰽ	к	40	ⰱⰱ	ю	
ⰾ	л	50	ⰲⰲ	е носове	
ⰿ	м	60	ⰳⰳ	о носове	
ⱀ	н	70	ⰴⰴ	носове йотоване	
ⱁ	о	80	ⰵⰵ	о носове йотоване	
ⱂ	п	90	ⰶⰶ		
ⱃ	р	100	ⰷⰷ		
ⱄ	с	200	ⰸⰸ	ѳ, ф	
ⱅ	т	300	ⰹⰹ	і лабіялізоване	

Глаголиця

Буква	Назва буква	Числове значення	Буква грецького алфавіту (10–17 ст.)	Буква	Назва буква	Числове значення	Буква грецького алфавіту (10–17 ст.)
А	аз	1	α	Х	хер	600	χ
Б	буки			Ѡ	омега	800	ω
В	веди	2	β	Ц	ци	900	
Г	глаголь	3	γ	Ч	черв	90	
Д	добро	4	δ	Ш	ша		
Є	єсть	5	ε	Щ	ща		
Ж	живіте			Ъ	йор		
Ѕ	зело	6	ϛ	Ы	єри		
З	земля	7	ζ	Ь	єр		
И	іже	8	η	Ѣ	ять		
І	і	10	ι	Ю	ю		
К	како	20	κ	Ѧ	я		
Л	людіє	30	λ	Ѥ	є		
М	мислітє	40	μ	Ѩ	юс малий		
Н	нош	50	ν	Ѭ	юс малий йотований		
О	он	70	ο	Ѫ	юс великий		
П	покой	80	π	Ѭ	юс великий йотований		
Р	рци	100	ρ	Ѯ	ксі	60	ξ
С	слово	200	σ	Ѱ	псі	700	ψ
Т	твердо	300	τ	Ф	фіта	9	φ
Ѹ	ук	400	υ	Ѵ	іжиця		υ
Ф	ферт	500	φ				

Кирилиця

штукатурці XI століття. Азбука складається з 27 літер, з яких 23 повністю відповідають грецькому алфавіту, а чотири — *б, ж, ш, щ* — нові, власне слов'янські. На підставі складу софійської азбуки можна зробити висновок, що вона являє собою один з варіантів грецько-слов'янського письма. Ця азбука підтверджує погляд тих учених, які вважають, що глаголиця зберігає сліди індивідуальної творчості і винайдена Кирилом у 863 році, тому й старша за кирилицю.

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Зробіть письмово словотвірний розбір слова *глаголиця*. Що означало слово *глагол* у мові давніх слов'ян?

2) Поясніть, чому пишеться *Софійський собор*, *Софіївський парк*.

3) Порівняйте кириличний і глаголичний шрифти. Зверніть увагу, що літери мали також цифрове значення.

74. I. Прочитайте текст. До якої думки щодо походження глаголиці ви схиляєтеся? Аргументовано поясніть, чому.

У кириличних текстах трапляються помилки, які свідчать про те, що текст переписаний із глаголичного оригіналу. Пергамент у ті часи був дуже дорогим, тому нерідко вдавалися до запису нових текстів у старій книзі: старий текст змивався або зішкрібався, а на його місці записувався новий. Такі рукописи називалися *палімпсестами*. Відомо про кілька палімпсестів,

де кириличний текст написаний по змитій глаголиці, а глаголичних текстів, написаних по змитій кирилиці, немає.

Якщо глаголицю було створено Кирилом, то кирилицю, цілком імовірно, було створено в Східній Болгарії преславськими (м. Преслава) переписувачами книг. Майже скрізь кирилиця витіснила глаголицю, і тільки хорвати на островах Адріатичного моря аж до недавнього часу користувалися глаголичними богослужбовими книгами (*З кн. «Історія української літературної мови»*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Із виділеним словом складіть власне речення.

2) Випишіть прикметники, розподіливши їх на розряди за значенням.

Спілкування

75. Розгляньте фотоілюстрацію. Як у скульптурній композиції показано значення діяльності Кирила і Мефодія? Що вам відомо про історію створення цього пам'ятника?

76. I. Прочитайте. Визначте тему і стиль, комунікативне завдання тексту. Усно перебудуйте текст на монолог-розповідь Мефодія. Що зміниться в тексті? Чи зміниться його комунікативне завдання? Чому? Аргументовано доведіть.

У македонському місті Солуні (тепер Салоніки) у сім'ї управителя міста жили два рідні брати Костянтин і Мефодій. Батько — грек, а мати — слов'янка, тому і грецьку, і слов'янську мови діти чули з колиски. Юнаки навчались у солунській школі, одержали прекрасну освіту й виховання. Костянтин був надзвичайно обдарованою дитиною, багато читав. Про його здібності в науках стало відомо в Константинополі, і Костянтина запросили до імператорського двору навчатися разом із сином імператора у кращих учителів Візантії. Він вивчав філософію, риторику, математику, астрономію, античну літературу й музику. Костянтина очікувала блискуча кар'єра й багатство, але він вирушив у монастир на гору Олімп, де вже був ченцем його брат Мефодій.

Фрагмент пам'ятника на Михайлівській площі в Києві. Кирило та Мефодій

Своє життя брати присвятили поширенню християнства серед слов'янських народів. Костянтин прийняв чернецтво, змінивши мирське ім'я на ім'я Кирило.

Важкі подорожі країнами, напружена робота підірвали здоров'я Кирила і в 869 році на 42 році життя він помер у Римі, залишивши братові заповіт: «Ми з тобою, як два воли, вели одну борозну. Я знеміг, але ти не подумай залишити праці вчителювання й знову вийти на свою гору» (*Ж. Красножан*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Доберіть синоніми до слова *одержали*, складіть із ними словосполучення, речення.

2) Знайдіть у тексті одне з речень із відокремленою обставиною, виконайте письмовий синтаксичний розбір.

77. Уявіть ситуацію: на науково-практичній конференції зустрілися історик, археолог і мовознавець. Тема конференції: «Походження слов'янського письма». Кожен із них дотримувався своєї точки зору, не погоджуючись з іншими. Використовуючи вивчений матеріал, складіть і розіграйте полілог-дискусію.

78. Зайдіть на сайт «Енциклопедія. Українська мова» (**http://litopys3.freeservers.com/ukrmova/um.thm**) і доберіть цікавий матеріал з історії української писемності. Зробіть повідомлення нової інформації в класі.

§ 8. ВИДИ ПИСЬМА В ПЕРІОД КИЇВСЬКОЇ РУСІ. КОРОТКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ ПИСЕМНОСТІ. «ГРАМАТИКА СЛОВЕНСЬКА» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО. ПЕРША РУКОПИСНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІВАНА УЖЕВИЧА

Мовознавчі студії

79. Опрацюйте теоретичний матеріал. З'ясуйте, чим відрізнялися три види кириличного письма. Які, на вашу думку, причини змін письма?

Найдавніші східнослов'янські пам'ятки написані к и р и л и ц е ю. В історії кириличного письма розрізняють три періоди: у с т а в, п і в у с т а в і с к о р о п и с.

Найдавніший із них — **устав** — виник під впливом грецького уставного письма. Він уживається в давньоруській мові до XIV століття. Уставному письму властиві великі прямі літери, не зв'язані між собою.

З середини XIV століття починає поширюватися **півуставне** письмо. Його літери менші за розміром, часто пишуться з нахилом вправо, їхня геометрична форма не завжди витримується, окремі літери виносяться над рядок.

З кінця XIV століття виникає і розповсюджується **скоропис**, літери в якому з'єднуються, форма їх ще більше порушується. До середини XVI століття у східних слов'ян виникає і розповсюджується друкарство; друкований алфавіт створений на основі півуставного письма з деякими змінами.

80. I. Розгляньте фрагмент з «Ізборника» Святослава 1073 року. Яким видом кириличного письма користувався автор?

Фрагмент тексту
з «Ізборника» Святослава

Обкладинка та сторінки
з «Граматики словенської»
І. Ужевича

II. Розгляньте друковані і правописні літери з граматики Івана Ужевича (XVI ст.), порівняйте з кириличним письмом. Яким видом кириличного письма користувався автор?

81. Опрацюйте інформацію. Розкажіть, що ви знаєте з історії про події XIII — XVI ст. на теренах сучасної України.

УКРАЇНСЬКА ПИСЕМНІСТЬ XIII — XVI СТОЛІТЬ

Феодальна роздробленість і татаро-монгольська навала завдали нищівного удару по культурі і всьому життю давніх українців. Горіли бібліотеки і документи. Найбільшому спустошенню піддалися Київська, Чернігівська, Переяславська землі. Але незважаючи на жорстокі часи, у цей час з'являються писемні пам'ятки: «Галицько-Волинський літопис», «Слово о погибелі Руської землі», «Києво-Печерський патерик». Для мови творів цього періоду характерна образність, урочистість стилю, народно-пісенні вислови, афоризми.

У XIV столітті південноруські та західноруські землі потрапили в нову залежність — під владу Литовського князівства, Польщі, Угорщини і Молдавського князівства. Рівень культури держав-завойовниць був нижчим, тому державною було визнано так звану р у с ь к у м о в у.

Ось що написано про це в «Литовському статуті»: «А писар земський маєть по-руску літерами і словы руськіми вси листы, выписы и позовы писати, а не иным языком и словы». Світські й релігійні книги писалися також «руською мовою». На територіях, що відійшли до Польщі (в Галичині), користувалися на той час л а т и н и ц е ю.

Оскільки старослов'янська мова уже з кінця IX століття не зазнавала змін, фактично була мертвою мовою, вона дедалі

більше ставала незрозумілою народові. Тому з'явилися словники, які подають переклад із старослов'янської на українську народну мову. Видатною пам'яткою староукраїнської мови є «Пересопницьке Євангеліє», написане в 1556—1561 роках. Його мова має виразний народний колорит, насичена фразеологізмами з живої народної мови.

Усі пам'ятки цього періоду писані кирилицею, але вже в XVI столітті окремі літери, відбиваючи живу українську мовну практику, набувають нового значення. Так літера ѣ (ять) читається, як [*і*]; специфічний звук [*и*] передається то через *ы*, то через *і*; замість *е* після шиплячих перед твердим приголосним пишеться *о*; проривний звук [*ґ*] позначається то як *кг*, то як *г* або *ґ*.

У кінці XVI століття формується книжна українська мова, близька до народної (*Г. Лозко*).

Практикум

82. І. Прочитайте. Порівняйте наведений у тексті фрагмент із граматики Мелетія Смотрицького з сучасною розмовною мовою, з'ясуйте, у чому простежується зв'язок пам'ятки з живою народною мовою. Яку букву введено в азбуку? У чому полягала відмінність граматик Смотрицького й Ужевича?

УКРАЇНСЬКА ПИСЕМНІСТЬ XVII — XVIII СТОЛІТЬ

З виникненням друкарства встановлюються стійкі правописні норми, закріпленню яких особливо сприяла «Граматика словенська» Мелетія Смотрицького (1619), «Лексикон словенороський» Памва Беринди (1627) та перша рукописна граматика української мови Івана Ужевича. Як указують мовознавці, ці граматики були не стільки слов'янськими чи церковнослов'янськими, скільки відображали спільні властивості діалектів народної мови. Не завжди знаючи, як вимовляються звуки у слов'янській мові, М. Смотрицький передавав їх народною вимовою. Так, подаючи правила орфографії, автор писав, що в грецьких словах треба вживати *ф*, а не українське *хв* (*хвала*, а не *фала*; *форма*, а не *хворма*), а також «вмєсто *ґ* полагаєма быти *г*: *гора*, а не *ґора*», «*щ* вмєсто *сч*: *нище*, а не *нисчъ*».

Під впливом цієї граматики складалося чимало шкільних підручників, зокрема граматика луцького єпископа Афанасія Пузини (1638). За граматикою Смотрицького укладалися букварі аж до XVIII століття. Цінним у його граматиці було спрощення надрядкових знаків, які утруднювали читання, введення літери *г* замість африкати *кг*, яка вживалася в таких словах, як: *кгрунт*, *кганок* тощо. Однак він залишив ще чимало вже «неживих» літер (*ь*, *ы*, *ъ*(єр), *ь* (єрчик) та ін.).

Граматика Івана Ужевича написана латиницею, але більш точно передає народну мовну традицію. Наприклад: «Едо ю *буду ковати*, Ти *будешъ ковати*, Он, wнъ *будєть ковати*»; форму майбутнього часу фіксує з народної мови: «*нєхай кує, куєть, нєхай кують*» тощо. Ужевич намагався побудувати свою граматику за фонетичним та етимологічним принципами.

Спираючись на церковнослов'янську традицію, ці праці міцно й надовго закріпили в усіх східних слов'ян правопис, заснований на історико-етимологічному принципі.

Українською книжною, народною або близькою до народної мовою у цей час писали твори Семен Климовський, Лазар Баранович, Климентій Зиновіїв, Захар Дзюбаревич, Іван Пашковський, Стефан Петрушевич та інші (*Ж. Красножан*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Випишіть ключові слова. Складіть план переказу.
2) З'ясуйте за словником значення слова *етимологічний*.
3) Спробуйте пояснити поняття *історико-етимологічний принцип* (див. § 26).

83. I. Прочитайте текст. Визначте тему і стиль. Доберіть заголовок. Про який період розвитку української писемності йдеться? Які історичні події були причиною змін в українській графіці? Чи вплинули зміни в графіці на орфографію?

На початку XVII століття українська мовна єдність була порушена реформами московського царя Петра I. Його правописна реформа внесла певні розбіжності і в українські правописні норми. Для друкування книжок світського змісту була запропонована так звана «г р а ж д а н к а», в якій літерам було надано простішого вигляду, зближеного з латиницею. Орфографія ще тривалий час залишалась незмінною. Ця графіка поширювалася й на Східну Україну, що перебувала у складі Московії, а західні землі під Польщею продовжували писати кирилицею.

При Львівському університеті група ентузіастів під назвою «Руська трійця» (Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич) боролася за українську мову; випустивши альманах «Русалка Дністровая», вони на повний голос заявили про існування української народної мови.

Московити обурювалися, що українці літеру ѣ (ять) вимовляють як [*і*], а літеру *и* читають як [*ы*]. Почався тиск на українську школу і церкву. 1720 року цар Петро I заборонив друкувати книги українською мовою (*С. Бевзенко*).

II. Що ви знаєте з української літератури про діяльність «Руської трійці»? Розкажіть, яких утисків зазнавала на той час українська мова на розділених кордоном українських землях.

84. Прочитайте текст. Визначте в ньому «відоме» і «нове» для вас. Випишіть ключові словосполучення. Складіть план і перекажіть текст.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС У XIX СТОЛІТТІ

З народженням нової української літератури й літературної мови, опертої на живій народній основі, постало питання про створення такого українського правопису, в якому якнайкраще знайшли б своє відображення фонетична система і граматична будова живої української мови. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка дотримувалися в основному історико-етимологічного принципу орфографії, ввівши при цьому чимало фонетичних написань у дусі живої української мови (*і*, *и*, м'якість кінцевих приголосних тощо).

Перша спроба організувати український правопис на фонетичному принципі належить Олексію Павловському, який у своїй «Грамматике малороссийского наречия» (1818) теоретично обґрунтував використання цього принципу для української мови і послідовно провів його у наведених прикладах.

Правопис Павловського зводився до закріплення в українському письмі літери *і* для передачі звука [*і*] будь-якого походження (*гомінъ, візьме, твій, пічъ*), уведення *дз*, *дж* для передачі африкат [дж], [дз], послідовної передачі звука [*и*] через *ы*; передачі звукосполук [*т'с'а*], [*шс'а*] через *-цьця*, *сься*, а звукосполуки [*чці*] через *-цьці*; передачі проривного звука [*г*] через *кг*; йотованого [*о*] через *іо* (*у іого*).

Правопис Павловського, хоч і відігравав позитивну роль у становленні української орфографії, проте негативно був сприйнятий сучасниками (М. Цертелєв, М. Максимович та ін.). М. Максимович запропонував деякі зміни на базі російського гражданського алфавіту, група «Русалка Дністровая» пропонувала «пиши, як чуєш, а читай, як видиш».

У XIX столітті протягом 50—70-х років поступово складається правописна система, близька до сучасної. Важливу роль в її усталенні відіграли «Граматка» (1857) П. Куліша, альманах «Хата» (1860) й особливо журнал «Основа» (1861—1862). Правопис Куліша називали «к у л і ш і в к о ю». Він скасував літеру *ы*, а замість *ѣ* (ять) запровадив *і*, замість йотованого *е* — *є*.

Учені-мовознавці П. Житецький і К. Михальчук внесли до правопису журналу «Основа» ряд уточнень: опускання літери *ъ* в кінці слів; послідовне вживання літери *є* в її сучасному значенні; введення літери *ї* для передачі йотованого [*і*]; передача м'якості приголосних перед [*о*] через буквосполучення *ьо* (*трьох*) тощо.

Удосконалений у такий спосіб правопис журналу «Основа» проіснував недовго. Царським указом 1876 року його було заборонено, і українське письменство ще довгий час змушене було користуватися не пристосованим до фонетичної та граматичної системи української мови історико-етимологічним російським правописом, що отримав назву «є р и ж к а» чи «я р и ж к а» (від назви

літери ъ — «*єри*»). Лише у 1905 році українці повернулися до правопису «Основи» (*З кн.* «*Історія українського мовознавства*»).

85. І. Прочитайте. Зіставте «кулішівку» і «желехівку». Що в них спільне, а що їх різнить?

У Західній Україні реформу «кулішівки» зробив у 1885 році Євген Желехівський: він позначив літерою *ї* не тільки йотоване [*і*], але й уживав її для пом'якшення приголосних (*дїло*): звук [*и*] передавав літерою *и*; звук [*е*] — літерою *е*, а йотований *е* — *є*; йотований [*о*] передавався буквосполученням *йо*, роздільна вимова твердого приголосного з йотованим не позначалася (*вяже, бє*); м'яка вимова [*с*] позначалася м'яким знаком (*сьвіт, сьміх*); у суфіксах *-ск-*, *-цк-*, *-зк-* не ставився м'який знак (*галицкий, сільский*); частка *-ся* з дієслівними формами, а також *-му, -меш, -ме* писалися окремо (*сподївати ся, ходити ме*); у словах іншомовного походження послідовно вживався м'який [*л'*] (*бльокада, блюза, кляса*).

Цей правопис було запроваджено з 1892 року в школах та офіційних установах Австрійської України. Подібний правопис маємо у творах старших науковців початку XX століття, зокрема у Михайла Грушевського (*З кн.* «*Історія українського мовознавства*»).

ІІ. Прочитайте уривок із першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Порівняйте сучасний правопис української мови із колишнім. Зробіть висновок.

Перебендя старый, слепый —
Хто його не знає!
Винъ усюды вештаєтця,
Та на кобзи грає, —
А хто грає, того знають
И дякують люды.

86. Прочитайте текст. Визначте його тему. Доберіть заголовок. Розкажіть, що вам відомо про Бориса Грінченка і його «Словарь української мови».

У зв'язку з виданням «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка Російська академія наук, відзначивши його премією імені М. Костомарова, 1907 року спеціально розглянула правописні системи, вживані в українському письменстві того часу, і дійшла висновку, що найдоцільнішим для цього словника є фонетичний правопис, яким користувалися на східноукраїнських землях.

Борис Грінченко вніс остаточні поправки до українського правопису. Він установив чотири правила, щоб дійти згоди з галичанами у правописних питаннях: «1. Не треба писати *дїд* з двома крапками. 2. Не треба оддїляти *ся* і *мо* від дієслова. 3. Треба вживати апострофа, щоб одрізняти *р'я*, од *ря, з'я* од *зя* та ін. 4. Не треба писати м'який знак у таких словах, як *світ* (не треба писати *сьвіт*)».

Але, попри всі намагання провідних діячів української культури, науки й освіти, виробити сталі норми української

орфографії так і не вдалося. До 1921 року українська мова не мала зведення орфографічних правил, що були б обов'язковими до вжитку на всіх українських землях (*Г. Лозко*).

Спілкування

87. Уявіть, що вам доручили виступити на шкільному Святі рідної мови і розповісти учням 7—9 класів про історію української мови. Підготуйте коротке повідомлення і виголосіть його спочатку вдома, а потім у класі. Оцініть свій виступ (виступи однокласників).

88. Побудуйте і запишіть діалог на тему «Що цікавого ми знаємо з історії українського письма?».

Розвиток мовлення

Слухання і його роль у комунікації

89. Прочитайте. Від чого, на вашу думку, залежить зворотний зв'язок у спілкуванні? Які можуть бути причини нерозуміння повідомлення? Від чого залежить уважність слухача? Законспектуйте статтю.

Дослідження процесів комунікації свідчать, що понад 70% активного дня люди проводять у спілкуванні. При цьому приблизно 42% цього часу відводять слуханню, 32% — мовленню, 15% — читанню і 11% — писанню. Тобто людина у повсякденному житті слухає більше, ніж говорить. Слухання — це цілеспрямована, організована діяльність людини в комунікації. Елементами слухання є сприйняття слухом, уважність, розуміння, запам'ятовування.

Сприйняття слухом — це перший етап слухання, фізіологічний процес відбору фізіологічних подразників: адресат виокремлює звуки мовлення, розрізнює їх, упізнає слова, речення, значення слів і повідомлень. Швидкість людського мовлення 100—150 слів на хвилину, а здатність сприйняття і розуміння — 400—500 слів на хвилину, тобто потенціал сприйняття значно більший.

Уважність — явище психологічне, відбір потрібних звукових сигналів. Складовими уважності є мінімальний поріг сприйняття (все, що людина може фізично сприйняти), рівні зацікавленості та мотивації. Експериментально встановлено: чим нижчий рівень індивідуальної зацікавленості й мотивації учасників спілкування, тим нижчий їхній поріг сприйняття.

Розуміння (інтерпретація) — це надання особою почутим словам, повідомленням, текстам певних значень, смислів.

Інтерпретація повідомлень адресатом спирається на розуміння граматики, лексики, інших мовних елементів; розпізнавання

і розуміння устремлінь, бажань мовця; орієнтацію у висловленні, жанрі мовлення, в контексті і ситуації спілкування.

Запам'ятовування — це процес зберігання інформації з метою пізнішого її використання. Запам'ятовування буває короткотривалим, коли запам'ятовують у ході розмови попередні аргументи, цифри, факти, і довготривалим, яке сприяє збереженню в пам'яті важливих подій, вчинків.

За даними досліджень психологів, відразу після почутої інформації людина запам'ятовує лише 50%, через вісім годин — 35%, за два місяці — заледве 25%. Ці 25% і називаються осадовою інформацією.

Є чотири типи слухання: 1) слухання заради задоволення (музика, матч, вистава); 2) уважне, вдумливе (лекції, новини, інструкції); 3) критичне (у разі невпевненості у достовірності інформації); 4) емфатичне, тобто співчутливе (коли слухач прагне увійти в ситуацію мовця, сприймає слова крізь призму його досвіду, почуттів).

Загалом, сприйняття мовлення (слухання і розуміння) має велике значення для міжособистісного спілкування (*Ф. Бацевич*).

90. Проведіть дослідження. З'ясуйте, які типи слухання ви використовуєте упродовж шкільного дня, якому з них віддаєте перевагу.

91. Прочитайте. Визначте стиль мовлення тексту. Яке практичне значення аудіювання? Які види аудіювання ви використовуєте найчастіше? Чому?

Мовленнєва діяльність охоплює чотири види: аудіювання (слухання — розуміння), читання, говоріння і письмо. Аудіювання та читання є рецептивними видами мовленнєвої діяльності, говоріння й письмо — продуктивними.

Аудіювання — це такий вид мовленнєвої діяльності, під час якого людина одночасно сприймає усне мовлення й аналізує його. Аудіювання є основою спілкування. Для багатьох професій уміння сприймати — розуміти усне мовлення необхідне у процесі виконання службових обов'язків. Необхідне воно і школярам та студентам, бо допомагає добре засвоїти матеріал. У природній ситуації спілкування співрозмовники вдаються до продуктивного аудіювання, яке одноразове, не повторюється. Репродуктивне аудіювання передбачає повторюваність усної інформації (наприклад, при написанні переказу вчитель читає текст 2—3 рази).

Сприймати усно передавану інформацію потрібно цілеспрямовано: глобально, докладно або критично. Глобальне, або ознайомлювальне, аудіювання вимагає від слухача загального охоплення змісту повідомлення, уміння визначати тему, основну думку повідомлення, ділити його на смислові частини, розрізняти композиційні елементи.

Докладне аудіювання передбачає якнайповніше сприймання змісту повідомлення, усвідомлення деталей змісту, кожного з його елементів.

Критичне аудіювання, ґрунтуючись на глобальному і докладному, вимагає висловлення власної думки з приводу почутого, мотивованої оцінки сприйнятого твердження, критичного осмислення сприйнятого на слух. Цей вид аудіювання практикують під час переказу тексту з творчим завданням (*З посібника*).

92. Прочитайте легенду. Яка основна думка тексту? Чи можливе мовлення без знання мови? Чи завжди знання мови забезпечує спілкування? Чи розуміють птахи, звірі мову людини?

В одного аптекаря служив бідний хлопець. Хазяїн наказав йому засмажити білу змію, але самому м'яса не куштувати. Хлопець забув попередження і, за звичкою, спробував, чи не пересолив. Вийшовши у двір, він почув, як говорять птахи і рослини. Пішли вони з хазяїном у ліс збирати зілля. Кожна квітка розповідала хлопцеві, від чого вона лікує, а він збирав їх у кошик. Спостеріг це хазяїн і зрозумів, що хлопець порушив його наказ. Він звелів відрубати юнакові язик та руки і вигнав його. Пішов німий каліка в ліс і чує, як дві пташки між собою щебечуть:

— Чула, що царівна хвора? — запитує перша.

— Чула і знаю, як її вилікувати,— відповідає друга.

— А як? А як?

— Вранці випаде така роса, що всі недуги лікуватиме...

Наступного ранку змастив хлопець росою собі язика і культі рук — вони й повідростали. Набрав він роси у коновки та й пішов лікувати цареву дочку. Одужала царівна. А хлопчина став знахарем. Багатьох людей він вилікував (*З журналу*).

§ 9. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ. СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Мовознавчі студії

93. Опрацюйте інформацію. Складіть план, випишіть ключові слова і дати. Підготуйте усний переказ тексту. У зв'язку з якими історичними подіями у 1939 році було переглянуто правопис?

У 20-х роках XX століття новостворена Українська академія наук опрацювала «Найголовніші правила українського правопису», які були схвалені загальними зборами АН, затверджені і введені в дію в 1921 році. Вони складалися з 32 параграфів, що стосувалися правопису українських слів, і з 14 параграфів, присвячених правопису слів іншомовного походження. Неповнота й

надмірна стислість цього правопису скоро стали очевидними, і тому в 1925 році було створено Державну правописну комісію (під головуванням О. Шумського), яка виробила новий український правопис, затверджений у 1928 році. Це була перша спроба сформувати єдиний, соборний орфографічний кодекс для народу, віками розділеного територіально, літературна мова якого не могла розвиватися в нормативних умовах. Після обговорення ЦК КПУ визнав правопис націоналістичним, члени правописної комісії були репресовані.

1933 року введено в дію нову редакцію правопису, до якої було внесено чимало виправлень та уточнень, що стосувались переважно правопису слів іншомовного походження, передачі на письмі географічних та особових назв, вживання паралельних написань тощо. У цій редакції були вилучені правила, пов'язані з передачею м'якого звука [*л*] у словах іншомовного походження, усунено з української графіки літеру *ґ*.

У 1939 році Державна правописна комісія виробила нове, виправлене й розширене, зведення правил української орфографії, яке було запроваджене 1 грудня 1946 року на всій території України і проіснувало до 1960 року.

У 1960 році спеціальна правописна комісія удосконалює «Український правопис», внісши деякі зміни у вживання розділових знаків, написання слів окремо, разом і через дефіс.

За тридцять років мова зазнала певних змін: з'явилися нові слова, тривав процес запозичення, поповнювалась наукова термінологія, свої вимоги орфографії висувала перекладацька практика. У 90-х роках XX століття орфографічна комісія запропонувала проект нового видання «Українського правопису», в якому відновлено порядок розташування літер в абетці, повернено літеру *ґ*, скорочено кількість винятків із правил, спрощено правопис складних слів, урегульовано вживання великої літери, докладніше опрацьовано правила щодо написання слів іншомовного походження, географічних назв та особових найменувань людей. У 1993 році четверте видання «Українського правопису», виправлене й доповнене, побачило світ (*З кн. «Українська мова у XX ст.»*).

94. Запишіть алфавіт за «Українським правописом» 1993 року. Чим він відрізняється від азбуки третього видання правопису?

Практикум

95. І. Перевірте за «Українським правописом» (видання 2008 р.) написання закінчень у родовому відмінку іменників II відміни. Правильний варіант запишіть в алфавітному порядку.

Сантиметр(а/у), обід(а/у), мед(а/у), капітал(а/у), сир(а/у), каталог(а/у), кодекс(а/у), колектив (а/у), атом(а/у), сад(а/у),

гіпс(а/у), порох(а/у), сушняк(а/у), текст(а/у), абзац(а/у), парк(а/у), барвінк(а/у), товар(а/у), звіробо(я/ю), щавл(я/ю), інститут(а/у), експорт(а/у), мінімум(а/у), живопис(а/у), ритм(а/у), Дуна(я/ю), Херсон(а/у), Тернопол(я/ю).

II. Складіть п'ять речень із поданими словами (на вибір).

96. I. Запишіть слова, попередньо звіривши з правописом. Яке це правило?

Моза(і,ї)ка, д(и,і)зель, бургом(і,и)стр, д(и,і)якон, Адр(и,і)атика, Ч(и,і)каго, Лейпц(і,и)г, Корс(и,і)ка, акс(и,і)ома, імб(и,і)р, піаніс(и,і)мо, Сан-Франц(і,и)ско, Ч(и,і)лі, Кр(и,і)т, Мадр(и,і)д, ч(и.і)чероне, Корд(и,і)льєри, С(и,і)ц(и,і)лія, Т(и,і)бет.

II. Поясніть значення слова *чичероне*.

III. Складіть кілька речень із власними назвами.

97. Знайдіть і виправте помилки у написанні складних слів. Якими правилами правопису ви керувались?

Чорногуз, важкоатлет, гірничопромисловий, вище згаданий, нижче підписаний, високо гірний, грушоподібний, само вчитель, працездатний, очевидний, дво ярусний, соцстрах, зроду-віку, більш менш, видимо-невидимо, повік-віки, честь честю, одним одна, кінець-кінцем, день другий, година-дві, свіжо зрубаний, суспільно необхідний, діаметрально протилежний, всесвітньо-історичний.

98. Працюючи в парах, проведіть змагання: хто більше запише слів, похідних від складних географічних назв.

З р а з о к. *Стара Збур'ївка — старозбур'ївський.*

99. Поставте в кличному відмінку імена однокласників і вчителів, запишіть. Складіть п'ять речень із цими формами іменників (письмово).

Цікава перерва

Прочитайте повідомлення і поділіться інформацією з друзями.

У Японії та Австрії за давньою традицією вчать дітей писати і правою, і лівою рукою. У більшості країн пишуть зліва направо. Справа наліво пишуть в арабських країнах. А в Стародавній Греції вчили писати перший рядок справа наліво, а другий навпаки! (*З календаря*).

Спостереження

100. Розгляньте проект шрифту сучасного українського алфавіту, розроблений відомим художником-графіком Василем Чебаником (с. 50). З якими абетками перегукуються деякі літери?

Об'єднавшись у групи, спробуйте вигадати свій шрифт на основі кирилиці або глаголиці.

В. Чебаник. Український алфавіт

101. Уявіть, що ви прийшли до комп'ютерного клубу й цікавитеся новими комп'ютерними програмами. Поспілкуйтеся з менеджером, використовуючи подані слова. Діалог запишіть.

Комп'ютерні новини, Інтернет-пристрій, ноутбук, сайт, інформаційні технології, набірний принтер, пошукова система, веб-ресурси, сервер, браузер, гіперпослання, текстова, графічна інформація, чіткість зображення, флеш-карта, клавіатура, електронний підручник.

102. Поясніть зміст і сутність основних тенденцій розвитку української літературної мови на сучасному етапі. Наведіть конкретні мовні докази — ілюстрації до кожного сформульованого положення.

Основні тенденції розвитку сучасної української мови:

1) функціонування української мови як державної в Україні;

2) розширення суспільних функцій мови, пов'язане з виникненням нових галузей науки, техніки, загальним піднесенням освіти і культури населення;

3) розширення контактів української мови з іншими мовами.

Стилістика і культура мовлення

Поняття про колорит мовлення. Колоритно-стильові різновиди мовлення. Ситуація спілкування. Словник-довідник з культури української мови

103. Прочитайте текст. Порівняйте свій активний словник зі словником улюбленого поета чи прозаїка. Яких слів у вас замало? Чи впливає на ваш словник спілкування з оточенням?

Мовлення окремої людини ніколи не дорівнює мові народу, а тим більше людства. Винятком є мова справжніх поетів. Звичайно, якщо порівняти словник високообдарованого поета з лексиконом мови його народу, то може здатися, що це лише краплина в сяючому вічно рухливому морі. Але саме ця краплина містить молекули живої води, яка прискорює життєві процеси в організмі мови, примушує її пізнавати саму себе, знову і знову виявляти ще непізнане й дивувати світ новою красою (*В. Русанівський*).

104. Прочитайте. Поясніть на прикладах, як ви розумієте цей вислів. Яка роль голосу під час бесіди? Як діють на вас різні за

тембром, гучністю голоси? Які види інтонації ви знаєте? Чи можна інтонацією образити?

Мова є справді п'ятою ефірною стихією світу. Проте в кожного сущого на землі свій голос, свій тембр, своє інтонаційне забарвлення (*П. Мовчан*).

105. І. Прочитайте. Як ви ставитеся до мовного етикету молоді? Чи потрібна (і якою мірою) сучасній діловій людині порада швейцарського письменника Йоганна Лафатера?

1. Звичайно, важко перелічити всі форми мовного та будь-якого етикету в усіх життєвих ситуаціях і не так просто ними оволодіти. Проте, скориставшись ними, ми зможемо правильно поводитися в товаристві, зажити слави ґречної людини та самореалізуватися у спілкуванні з навколишніми. І хоч наше століття невпинно прямує в бік спрощення манер, проте й досі неабияке значення має оволодіння «кодексом ввічливості» — адже через свою чемність ми нічого не втрачаємо, а завоювати можемо людину з великої літери (*О. Корніяка*). 2. Хочеш бути розумним, навчись розумно запитувати, уважно слухати, спокійно відповідати і припиняти розмову, коли більше нічого сказати (*Й. Лафатер*).

II. Розгляньте ситуації спілкування, зображені на фото. Поміркуйте, у якому випадку буде доречним звертання на «ви», а в якому — на «ти». Обґрунтуйте ваш вибір. Складіть два діалоги, враховуючи поради письменників.

106. Опрацюйте теоретичний матеріал. Об'єднайтесь у групи й доберіть приклади для ілюстрації колоритно-стильових різновидів усного мовлення.

Крім функціональних стилів, в українській мові виділяють також інші стильові різновиди, основою класифікації яких є експресивне забарвлення, характерне для того чи іншого мовлення. За допомогою такого забарвлення виявляється різне ставлення того, хто говорить, до висловлюваного, різний тон і колорит висловлюваної думки. З цього погляду розрізняють такі експресивно забарвлені різновиди літературної мови: урочисто-офіційний, інтимно-ласкавий, ввічливий, фамільярний, жартівливий, сатиричний. Вони не збігаються з функціональними стилями, хоч можуть накладатися на них.

Урочистий різновид характеризується вживанням слів і словосполучень з піднесеним емоційним змістом, окличних речень. Урочисте забарвлення мови найчастіше виявляється в публіцистичному й ораторському стилях, іноді також у художньому й епістолярному.

Офіційне забарвлення властиве діловому і зрідка приватному листуванню, а іноді й усній розмовній мові. Воно створюється вживанням офіційних звертань: слів з офіційно-ділової мови, описових синтаксичних зворотів тощо, а також тим, що в такому листуванні немає займенників першої і другої особи однини тощо.

Інтимно-ласкаве забарвлення досягається насамперед використанням слів із суфіксами пестливості та вживанням епітетів із пестливим значенням і простих синтаксичних конструкцій, властивих розмовній мові. Воно доречне у розмовно-побутовому, епістолярному і художньому спілкуванні.

Забарвлення **ввічливості** у мові досягається вживанням слів зі значенням пошани до особи, якій адресується висловлювання, а **фамільярний** тон характеризується наявністю слів і словосполучень, які підкреслюють перебільшену невимушеність, надмірну розв'язність та безцеремонність у ставленні до своїх співрозмовників. Емоційне забарвлення ввічливості або фамільярності може виявлятися в епістолярному та розмовно-побутовому стилях.

Жартівливий, або гумористичний, колорит мови досягається вживанням слів у невідповідному до ситуації значенні, контрастно-комічним зіставленням, перебільшенням якостей осіб і предметів, про які йдеться у висловлюванні. До такого емоційного забарвлення вдаються в художніх творах та в розмовно-побутовому мовленні.

Сатиричний емоційний тон найчастіше спостерігається в публіцистичному, ораторському і художньому мовленні, а то й у розмовному. Найголовнішим мовним засобом сатири є вживання слів, за допомогою яких виражається презирство і зневага до потворних вчинків, обурення ними, а також глузливі означення-епітети, порівняння, архаїзована лексика і синтаксичні конструкції, влучні дотепи тощо.

107. І. Прочитайте. За експресивним забарвленням визначте колоритно-стильовий різновид мовлення кожного з уривків.

1. — Мамо! Ах, який дощик теплесенький, сонечко, весна! (*Дніпрова Чайка*).

2. Атмосфера у хаті не дуже мирна:
Розкричалася мати, пішла у наступ.
Як сержант перед маршалом, тихо, сумирно
І покірно стояла поблідла Настя.

— Таж тобі вісімнадцять! Ти ще дитина,
І до хлопців тікать крадькома — це сором.
Ось візьму я у руки оцю лозину,
То, клянусь, не посидиш з ним поруч скоро... (*І. Савич*).

3. Мені дуже страшно дожити до того моменту чи часу, коли *дзвінкосерйозний* Малишко, або *лютодотепний* Воскрекасенко, чи *несміливо-сміливий* Смілянський, чи *колючий* Маківчук, чи *їйбогужялюблюприроду* (а любить він її таки по-справжньому) Новиченко, чи... *поїхалибачилинестріляли-аякстріляли*неврлучили Рильський... — от коли ці всі колинебудь скажуть: «Остап Вишня — старий!» — і, збираючись на полювання, додадуть: «Не турбуйте його!» — я того ж часу візьму й помру! (*Остап Вишня*).

II. Поясніть, як утворені складні слова в уривку зі «Щоденникових записів» Остапа Вишні.

108. Випишіть із повісті Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» приклади колоритно-стильових різновидів мовлення.

Перлини фразеології

Визначте, до яких колоритно-стильових різновидів мовлення можна віднести подані фразеологізми. Складіть з кожним із них речення.

1. Іронія долі. 2. Як заціпило. 3. Денно і нощно. 4. Підняти з руїн. 5. Показати клас. 6. Дістати по зубах. 7. Як сонечко.

109. Прочитайте. Укладіть в алфавітному порядку перелік довідкової літератури з культури мови і мовлення, названої в тексті.

Культура мови є мовознавчою наукою, яка на ґрунті лексики, фонетики, граматики, стилістики виробляє критерії усвідомленого ставлення до мови й оцінювання мовних одиниць та явищ, механізми нормування і кодифікації (введення до словників). Культура мовлення — це дотримання мовцями усталених мовних норм усної і писемної форм літературної мови.

З різних причин у минулі роки й десятиліття багатьох українців було позбавлено можливості як слід опанувати літературну мову, тому в мовленні громадян усіх рівнів суспільства часто трапляються мовні огріхи. Щоб їх усунути, треба користуватися різними словниками й довідниками з культури мови й мовлення, як-от: *О. Пономарів.* Культура слова: мовностилістичні поради. — К.: Либідь, 2008; *Є. Чак.* Чи правильно ми говоримо. — К.: Освіта, 1997; *Є. Чак.* Складні випадки правопису та слововживання. — К.: А.С.К., 1998; *Б. Антоненко-Давидович.* Як ми говоримо. — К.: Либідь, 1991; Культура української мови: довідник / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Наук. думка, 1990 (*З кн. «Словник-довідник з культури української мови»*).

110. Складіть і запишіть діалоги за ситуаціями, зображеними на фото. Дотримуйтеся колоритно-стильового різновиду мовлення, доречного в кожній ситуації. Дбайте про культуру мовлення.

Виробнича нарада щодо зміни дизайну приміщення

Репетиція шкільного КВК

111. За вивченим матеріалом зі стилістики та культури мовлення підготуйте тести для взаємоперевірки знань.

До джерел знань

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. — К., 1991.

Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. — К., 1979.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Вибрані праці: у 5 т. — К., 1977. — Т. 2.

Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. — К., 1987.

Москаленко А. А. Перша рукописна граматика української мови // Укр. мова і літ. в шк. — 1972. — № 5.

Плющ П. П. Історія української літературної мови. — К., 1967.

Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985.

Сучасна українська літературна мова як вища форма існування національної мови

Ви навчитеся:

- *пояснювати* особливості української мови як вищої форми існування національної мови;
- *розрізняти* форми існування української літературної мови;
- *характеризувати* стилістичні особливості просторіччя, професійних різновидів, територіальних та соціальних діалектів;
- *досліджувати* мовний матеріал із погляду його належності до певної території.

§ 10. ФОРМИ ІСНУВАННЯ МОВИ

Мовознавчі студії

112. І. Прочитайте тексти. З'ясуйте за словником значення виділених слів. Випишіть ключові слова.

1. Мова — складне суспільне явище. Вона є найважливішим засобом людського спілкування та об'єднання людей у спільноту; засобом *самоідентифікації* й вираження *ментальності* нації (етносу); засобом формування й розвитку думки, здійснення пізнавальної діяльності, реалізації духовної культури народу.

Національна мова — засіб спілкування нації та засіб її самоідентифікації серед інших націй. Національна мова виступає закономірним суспільним утворенням, що відбиває розвиток етнічної мови — від мови роду, племені, народності до мови нації. Вона *консолідує* народ, через неї зберігаються й передаються наступним поколінням культурно-історичні традиції, засвоюється загальнолюдський досвід. Національна мова — загальнонародна. У просторі і в часі вона пов'язується з існуванням територіальних діалектів, просторіччя, професійних різновидів мови, жаргонів, арго та з функціями вищої форми національної мови — літературної мови (*З «Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів»*).

2. Поняття *сучасна мова* вживається в різних значеннях. Під сучасною нерідко розуміють мову, носіями якої виступають представники поколінь, що живуть у часовий період, який ми називаємо сучасним. Загалом можна говорити про представників трьох поколінь: старшого, середнього і молодшого віку. Загальноприйнятим є твердження, що вирішальна роль нале-

жить мовній свідомості середнього покоління, у той час як у представників старшого покоління можуть зберігатися пережиткові елементи старих норм, а мовна практика молодшого покоління характеризується більшою кількістю *інновацій*. За такого підходу джерелами вивчення мови є писемні *фіксації* за останні 50—60 років.

В українському мовознавстві традиційно використовують інші часові виміри для ідентифікації сучасної української літературної мови. Вихід її на історичну арену пов'язується з конкретною датою — виданням «Енеїди» Івана Котляревського у 1798 році. Знаменита поема стала першим друкованим твором, написаним живою народною мовою.

Утвердженню української літературної мови на народній основі сприяли твори поетів-романтиків першої половини XIX століття. Доленосною для неї стала дата — 1840 рік, коли вперше вийшли твори Тараса Шевченка під назвою «Кобзар».

Нова українська літературна мова сформувалася на базі говірок південно-східного наріччя, однак вона належить до *полідіалектичних* утворень, тому що в її розвитку конструктивну роль відіграли південно-західне і північне наріччя. З самого початку вироблялися й фіксувалися у ній норми на основі загальнонародних і найбільш перспективних діалектичних явищ (*А. Грищенко*).

II. Дайте відповіді на запитання до текстів.

1) Які основні характеристики поняття *мова*?
2) Що таке *національна мова*?
3) Чим літературна мова відрізняється від загальнонародної?
4) Які є складові загальнонародної мови?
5) Яка мова називається сучасною?

113. Опрацюйте теоретичний матеріал. Які особливості лексики обмеженого вжитку? Пригадайте, у яких творах художньої літератури вам траплялися вказані шари лексики загальнонародної мови. Наведіть свої приклади кожного шару лексики і запишіть.

Лексична система української мови включає загальновживані слова (*сніг, держава, сто, рука, осінь, шапка, солодкий, щука, кінь, жінка, родина, мати* тощо) і слова обмеженого вжитку — діалектна лексика, терміни, професіоналізми, жаргонізми, арготизми.

Діалектизми у своїй основі є засобом усного спілкування людей певної території. Українська мова має три наріччя — **північне, південно-західне** і **південно-східне**, які різняться між собою, а також відрізняються від літературної норми фонетичними, граматичними і лексичними ознаками (*когут* (півень), *вуйна* (тітка), *ґазда* (господар), *плай* (гірська стежка) тощо).

Терміни — шар лексики, який використовується для точного визначення спеціальних понять (*теорія, фонема* тощо). **Професіоналізми** — назви професійних понять: (*хронічний, операбельний, закулісний, бутафорський, комедіант, верстка* тощо). **Жаргонізми** — слова, що вживаються групою людей, об'єднаних спільними інтересами, звичками, родом занять (*сантименти* — завищені почуття, *променад* — прогулянка, *кльовий* — гарний, *моцик* — мотоцикл). **Арготизми** — слова, які зазнали навмисних змін: вставлялися склади, додавалися або замінювалися окремі звуки (*шивар* — товар, *стибрити* — вкрасти).

Просторічна лексика — слова, що вживаються в розмовному та художньому мовленні як стилістичний засіб надання грубуватої, зневажливої характеристики (*забрьоха, роззява, чалапати*).

У художній літературі ця лексика використовується залежно від теми і мети твору.

Практикум

114. Наведіть приклади фразеологізмів зі словом *рука*. До якого шару лексики можна віднести кожен із дібраних вами висловів?

115. Складіть речення зі словами *газдиня, світлина, чатитися*. До якої групи лексики належить кожне з них?

116. I. Прочитайте тексти. Яка форма мови використана авторами?

1. Ада Миколаївна Роговцева — актриса театру й кіно. Народна артистка України, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка, премії спілки театральних діячів ім. М. Заньковецької, премії «Київська пектораль» (двічі) і Всеукраїнської програми «Лідери регіонів» (2002 р.).

Педагог, професор Університету мистецтв і викладач Інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого в Києві. Акторський талант Ади Миколаївни полонив тих, хто бачив її гру в театрі чи в кіно. Вона гастролювала з концертними програмами і різними *камерними* театрами. Нині Ада Миколаївна встигає зніматися в кіно, грати в театрі, вести майстер-класи в Артеці й у вишах Києва (*З кн. «Сто знаменитых людей Украины»*).

2. А десь окремо, як болюча згадка,
Стоїть за зиму нахолола хатка.
Над Ворсклою, під тими яворами,
Де вже ніхто не світить вечорами.
Там, певно, Бог живе в монастирі... (*Л. Костенко*).

3. **Незмінні слова** — 1) слова, що належать до частин мови, які не мають форм словозмін. Див. Прислівник. Прийменник. Сполучник. Частка. Вигук; 2) невідмінювані іменники (*«Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів»*).

4. Дякую вам за це слово, але єго не приймаю. Певно, що нарід поріжеш. А то ж Бог не гніває на таких, що землю на *гиндель* пускають? Тепер нікому не треба землі, лише векселів та банків. Тепер молоді ґазди мудрі стали... (*В. Стефаник*).

5. — Мати Божа, царице небесна, — гукала баба в саме небо, — голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим своїм омофором!.. Миколо-Угоднику, скорий помічнику, святий Юрію, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його *пранці* та болячки з'їли, та бодай його *шашіль* поточила (*О. Довженко*).

II. Виконайте завдання до текстів.
1) Доберіть синоніми до слів *полонив, десниця, гукала*.
2) З'ясуйте за словниками значення виділених слів.

117. Розгляньте фотоілюстрацію. Доберіть лексику певної групи й опишіть зображене. Скористайтеся відповідним словником наприкінці підручника.

Село моє під горою,
село моє пишне...

Спілкування

118. Складіть і запишіть діалог на тему «Магія рідного слова». Розіграйте його в парах.

§ 11. ПОНЯТТЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ. ПИСЕМНА Й УСНА ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

119. Прочитайте й перекажіть тексти, доповнивши відомостями про засновників української літературної мови. Прочитайте напам'ять уривки з їхніх творів.

1. І. Котляревський з'явився на літературній ниві тоді, коли українській культурі загрожувало цілковите знищення, а існування самої мови заперечувалося. Іван Петрович вважав, що правдиво й повно виразити душу народу, зобразити його життя і побут можна тільки засобами національної мови. Перебуваючи змалку в самій гущі рідного народу,

він засвоїв багатство лексики, розмаїтість синтаксичних структур розмовної та усної поетичної мови. Під його пером українське слово зазнало першої літературної обробки (*З посібника*).

2. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, поети-романтики багато зробили для становлення української літературної мови на народно-національній основі.

Тарас Шевченко успадкував їхні надбання. Поет звертався до різних джерел рідної мови. У літературну мову він увів багато раніше не вживаних слів з уснопоетичних творів та розмовно-побутової мови. Широко використовував церковнослов'янізми, не цурався іншомовних слів, створював сам нові слова (*широкополі* (лани), *ревучий* (Дніпро), *худорослі* (воїни) тощо). Цілий ряд таких авторських неологізмів закріпився в нашій мові.

Удосконалював Шевченко і синтаксичний лад української мови: спростив будову речень, наблизив їх за структурою до народнопоетичних та розмовних конструкцій. Звучання текстів стало мелодійним, злагодженим.

Збагачуючи й удосконалюючи українську літературну мову, Кобзар підніс її до рівня розвинених літературних мов світу, відкрив нові шляхи і способи дальшого розвитку. Ось чому Тарас Шевченко вважається основоположником, творцем української літературної мови (*З підручника*).

Мовознавчі студії

120. Опрацюйте теоретичний матеріал. Складіть план усного лінгвістичного повідомлення на тему «Українська літературна мова».

Літературна мова — це мова, оброблена майстрами слова, вченими, письменниками. Від діалектної мови вона відрізняється тим, що має певні кодифіковані (зафіксовані у словниках та підручниках) норми щодо вимови, слововживання, граматичних форм, яких повинні дотримуватися мовці. Це своєрідний взірець правильного користування мовою. Літературна мова існує в усній та писемній формах і характеризується стилістичним розмаїттям.

Усна форма літературної мови переважно обслуговує поточні потреби спілкування людей, безпосередньо пов'язаних між собою. Кількість учасників усного спілкування обмежена. Усне мовлення сприймається органами слуху, виражається за допомогою звуків. За походженням це первинна форма існування мови. Усне мовлення спонтанне,

здебільшого непідготовлене, але воно більш виразне в емоційному відношенні, супроводжується інтонацією, жестами, мімікою. Воно переважно діалогічне: бесіда, діалог, публічна лекція, виступ, дискусія тощо.

Писемна форма літературної мови — це мовлення, зафіксоване на якомусь матеріалі за допомогою певних графічних знаків, що позначають звукові одиниці мовлення і сприймаються органами зору. Це — вторинна форма існування мови. Писемна форма літературної мови обслуговує потреби народу в галузі науки, культури, політики, господарства і права. Писемне мовлення монологічне, лексично багатше, слова добираються з урахуванням літературної традиції, широко вживаються книжна, абстрактна лексика, терміни.

Практикум

121. І. Відредагуйте речення. Яке це мовлення?

1. Як тільки буря вщухла, вони поверталися додому. 2. Коли зайде сонце, швидко смеркалося. 3. Незабаром до мене приїжджає приятель і розповідає про свої пригоди. 4. Коли розмова починається, у приміщенні всі затихли.

ІІ. Запишіть кілька висловлювань ваших однокласників на уроці. Прокоментуйте і виправте помилки.

122. Порівняйте лексику народної пісні XVIII ст. і вірша Миколи Вінграновського. Які фонетичні й морфологічні риси характерні для сучасної літературної мови? Зробіть висновок на основі аналізу.

1. Закувала зозуленька
У садочку,
Похиливши головоньку
Йкъ листочку:
Ой не буде садъ зимою
Зеленъти,
Только буде зь-подь снѣжечку
Листъ чорнъти!
А якъ буде да лѣтечко
Да й тепленьке,
Такъ и буде садовинка
Да й рясненька!

2. Зеленим голосом сади
зовуть зозулю,
Зелений борщ збігає
на плиту,
Розплющив вітер очі на
цибулю,
Картопля дивиться у землю
золоту.
Початку золотий! Наш
провесню
повернень!
Я думаю передчуттям весни,
Передчуттям очей
щасливих.
Вони — це я. А я — то є вони.

Перлини фразеології

Поясніть значення фразеологізмів, уведіть їх у речення.

1. Грати першу скрипку. 2. Поли врізати. 3. Ставити на карту. 4. Причепитися, як шевська смола.

Спілкування

123. Складіть і запишіть діалог зі своїм однокласником(-цею) про передачу, переглянуту вами на улюбленому телеканалі.

124. Уявіть, що ви не бачилися зі своїм другом (подругою) все літо. Запишіть вашу уявну телефонну розмову у вигляді діалогу.

Рідна мова

Форми мовного спілкування

125. 1. Прочитайте текст. Розкажіть, що вам відомо про форми мовного спілкування. Які етикетні вимоги до діалогічного спілкування ви вже засвоїли?

За способом взаємодії між учасниками спілкування виділяють мовлення монологічне (говорить один учасник), діалогічне (розмовляють, як правило, двоє осіб) і полілогічне мовлення (розмовляють троє і більше учасників).

Монолог — розгорнутий вид мовленнєвої діяльності людини (мовця). Найважливішими ознаками його є: певна тривалість у часі; розгорнутість, оскільки відсутня можливість опертя на безпосередню ситуацію спілкування; обмеженість або повна відсутність безпосереднього спілкування з людьми (писемний монолог); підготовленість і керованість мовленнєвими висловлюваннями, їх плановість (доповідь, лекція тощо); однобічний характер висловлювання, не розрахований на негайну репліку співрозмовника; наявність значних за розміром уривків, які складаються з пов'язаних між собою повідомлень, що мають індивідуальну композиційну побудову і відносну смислову завершеність.

Монологічного мовлення, на відміну від діалогічного, необхідно вчитися. Монологічне мовлення класифікують за формою втілення (**внутрішнє, зовнішнє**); способом організації (**приватне, публічне**); сферами вжитку (**дружнє, офіційне**); жанровою належністю (**художній монолог, ораторське мовлення, побу-**

това розповідь); функціонально-комунікативною належністю (**розповідь, міркування, доповідь** тощо); ситуативними особливостями комунікації (**безпосередньо-контактне, опосередковано-контактне** — радіо, телебачення); генетичними ознаками (**імпровізоване, підготовлене**); тематичним критерієм (**наукове, публіцистичне, художнє** тощо).

Діалог (від грецьк. *dialogos* — розмова, бесіда) — форма мовлення, якій притаманна зміна мовцями мовленнєвих повідомлень — від мовця до адресата і навпаки. Найхарактернішими особливостями діалогу є: наявність двох співрозмовників; швидкий обмін репліками без попереднього міркування; лаконічність, чіткість реплік; ситуативна залежність реплік; зорове і слухове сприйняття (міміка, жести тощо); важливість інтонації, тембру, тональності, які можуть впливати на значення слів. Невід'ємною складовою діалогу є р е п л і к а — окреме повідомлення особи. У ході діалогу необхідно використовувати **засоби зв'язності і підтримки його:**

1) семантичні (повтори, сполучники):

— *Як ти вважаєш, Микола знає про це?*

— *Я вважаю, що він про це знає...* (або *І він також*).

2) прагматичні, тобто такі, що забезпечуються спільними знаннями учасників (узгодження намірів; репліки, спрямовані на підтримання розмови; запитання, ствердження, незгода, згода тощо).

У процесі спілкування істотну роль відіграють позамовні (невербальні) засоби: жести, міміка, постава тощо.

Полілог — розмова між кількома особами. Найважливіші ознаки його: ситуативна пов'язаність; високий рівень спонтанності; більш-менш однакова участь співрозмовників; швидка зміна мовців: незначний зв'язок реплік; значення соціальних ролей учасників полілогу, поінформованість комунікантів щодо теми розмови (*Ф. Бацевич*).

II. Поясніть, як може погляд, постава, відстань, одяг, запах, зачіска тощо впливати на спілкування. Об'єднайтесь у пари й наведіть приклади із власного досвіду чи спостережень.

126. Визначте тему, основну думку та форму можливого спілкування, уявивши, що ви прийшли: а) до шкільної бібліотеки; б) до книгарні; в) на заняття мовного гуртка; г) до аптеки; ґ) до однокласниці(-ка) на день народження.

127. Запишіть першу репліку вашого діалогу в кожній із ситуацій та варіанти етикетних формул, які ви можете використати.

1. Ви прийшли провідати хворого в лікарню, не знаючи ні відділення, ні палати.

2. Ви знайшли кимось забуту теку з документами.

3. Ви прийшли до театру (будинку культури), не маючи квитка на виставу (концерт).

4. Ви хочете купити у книгарні книжку, останній примірник якої виставлено на вітрині.

128. Ознайомтеся з листом десятикласниці до редакції молодіжної газети. Проведіть обговорення ситуації у формі полілогу-дискусії.

У моєму віці багато хочеться: гуляти, любити зрештою. Мені здається, що у 18 років я буду вже старою, ось чому мені так необхідно спілкуватися. А в батьків чомусь тільки лихе на думці. Недавно ми з подругою втекли з-під батьківського нагляду. Познайомилися з хлопцями. З ними було весело: ми пішли до бару, потім на дискотеку. Каталися на машині, слухали музику... А вдома батьки влаштували мені скандал. Чи справедливо це? Думаю, батьки не праві (*Олена К.*).

129. Прочитайте й аргументовано доведіть, що текст відповідає всім вимогам культури мовлення. Перекажіть його в особах, відтворивши діалог. Дотримуйтеся вимог культури мовлення.

У ПОШУКАХ ЩАСТЯ

І от почалася моя робота. Анкету треба було провести якнайшвидше. Відповіді слухати уважно. Без зайвих запитань. Насамперед треба було домогтися взагалі якої-небудь відповіді. Переважно з початку розмови мого запитання немовби не розуміли: «Як? Що? Щастя? Яке щастя?»

І тільки на повторне і терпляче моє запитання згоджувалися трішки подумати й або відповідали, або посилали мене «прогулятися». А були й такі, що впадали в гнів, у лють, немов я страшенно ображала їх. Деякі жінки (переважно літні) раптом починали замість відповіді плакати. Або тільки хитали головами. Деякі з нудьгою промовляли:

— Дай мені спокій, дівчино, з дурними запитаннями.

Але, намагаючись усе ж таки чесно виконати дане мені завдання, я кожного прохала гарненько подумати. Відповіді були настільки різні, настільки неподібні, що я спочатку просто розгубилася. Однак, намагаючись знайти у них щось спільне, я все ж таки зробила висновки.

Насамперед щастя для кожного — це щось найприємніше, найкраще в житті. Тут усі були одностайні, ніхто не вважав за щастя якусь неприємну, болючу гидоту. Далі щастя, очевидно, для величезної більшості полягало в тому, чого вони в цей момент не мали. Так що я на кінець анкетування з одержаних відповідей уже знала, чого їм бракувало. Більшості, звичайно, грошей. Тому щастя — в багатстві. Виграти мільйон у лотерею, знайти портфель із мільйонами, дістати мільйонну спадщину...

За багатством ішло здоров'я. Щастя — в доброму здоров'ї. За здоров'ям слідувала слава. Кохання посіло аж четверте місце. Чи то менше його бракувало людям? Чи легше його було здобути?

Але найбільше враження на мене справили відповіді двох людей. Один із них — священик, другий — письменник Клод Бартеле. Священик із сухим горбоносим лицем і з запалими очима категорично й з абсолютною переконаністю відповів:

— Щастя на землі? Його немає. Так, воно колись було в раю, але Єва знищила його. Життя на землі є тільки підготовкою свого щастя на небі.

Відповідь письменника Клода Бартеле була особлива. Колись, як мені казали, він був досить відомий у літературі, але його давно забули. Моє запитання він стиха повторив, немов для себе, немов для когось, хто був немов усередині його й не міг мене добре розчути, похилив трошки голову й помовчав. Неначе вислухавши як слід відповідь отого когось усередині себе, він підвів голову, подивився на мене і тихо, сумно сказав:

— Не знаю, дочко. Сімдесят шість років прожив на землі, років із сорок шість свідомо шукав щастя, разів два думав навіть, що впіймав, але коли розтулював долоню, щоб подивитись, яке воно було зблизька, то там нічого не виявлялося. Бачив я багато, як люди бігали за ним. Пам'ятаєте метерлінківського «Синього птаха»? Був свідком не один раз, як цілі народи ганялися за цією пташиною, як розбивали собі лоби, перегризали горлянки, як текли річки крові за неї. Але не бачив, щоб хто-небудь цю пташину впіймав. А коли так, хто ж має право казати, яка вона, пташка? Ніхто. Правда ж? (*За В. Винниченком*).

130. Складіть діалог за кожною ситуацією (усно). Виправте помилки у мовленні однокласників.

1. Ви у колі сім'ї за вечерею, яку приготувала старша сестра.
2. Ви розмовляєте зі спонсором, що відремонтував ваш клас.
3. Ви зустрілися з улюбленим співаком (футболістом).

131. У розмові з ким і за яких умов доречним є кожен із наведених висловів? Змоделюйте мовленнєві ситуації.

Дозвольте попрощатися! Бувай! До зустрічі! На все добре! Щасти! Будьте люб'язні... Чи можу звернутися до Вас із проханням... Будь ласка! Якщо (коли) Ваша ласка! Даруйте! Я дуже жалкую. Забудь. Не сердься! Не звертай уваги! Перепрошую. Вибачте. Вибачай. Ласкаво просимо. Спасибі за хліб-сіль. Година Вам щаслива! Жити Вам поживати та добра наживати! Пошли Вам Бог здоров'я, та з неба дощ, та хліб, та цвіт, та всячину! Бувайте здорові, майтеся гаразд! Гість хати не засидить. З роси Вам і з води!

132. Складіть і запишіть монолог та діалог за ситуаціями, зображеними на фотоілюстраціях.

На уроці

На перерві

133. Складіть і прочитайте в особах полілог між п'ятьма однокласниками, які зустрілися в молодіжному клубі після канікул.

§ 12. ДІАЛЕКТИ ЯК ІСТОРИЧНА БАЗА ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ. ТЕРИТОРІАЛЬНІ І СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ. МОВА МІСТА Й СЕЛА

134. Прочитайте вислозлювання. Яку роль відіграють діалекти у збагаченні літературної мови? Які діалекти лягли в основу сучасної літературної мови? Наведіть приклади діалектизмів вашого району, області.

1. Народна мова в своїй цілості — неоціненний скарб для збагачення мови літературної (*І. Огієнко*). 2. Діалекти — свідки історії народу (*Г. Хабургаєв*). 3. Без народних говорів літературна мова пересихає, як річка без живлющих джерел (*М. Никончук*). 4. Навіщо позбавляти твір колориту, відривати його від типових обставин? Адже діалекти — це пам'ять тисячоліть, відгомін далеких віків, свідки високої мовної культури та образного мислення наших предків (*С. Плачинда*).

Мовознавчі студії

135. З'ясуйте за словником наприкінці підручника значення понять *наріччя*, *діалект*, *говірки*. Розгляньте на першому форзаці підручника карту територіальних діалектів української мови. Опрацюйте теоретичний матеріал.

Кожна мова характеризується наявністю територіальних відгалужень — наріч, діалектів, говірок. Їх виникнення сягає глибокої давнини, ще родоплемінного періоду, а територіальне закріплення пов'язане з добою феодалізму. Недарма їх вважають «живою історією мови».

Діалектна диференціація мов неоднакова: якщо в англійській мові діалектні відмінності не дуже значні, то в німецькій чи китайській вони настільки великі, що їхні носії не завжди можуть порозумітися між собою.

Діалектні відмінності української мови, незважаючи на те, що Галичина була відокремлена від решти України шість століть, а Закарпаття — дев'ять, значних перешкод для спілкування не становлять.

Територіально українська мова складається з **трьох наріч**.

1. До північного наріччя належать діалекти Чернігівщини, більшості робітників Житомирщини, Рівненщини, Сумщини, Київщини та частково Волині. Особливості **північних діалектів** такі: 1) **фонетичні**: наявність дифтонгів [*уо*], [*уе*], [*уі*] замість літературного [*і*]: замість [*в'іл*] — [*вуол*], [*вуел*], [*вуіл*]; тверда вимова звука [*ц'*]: *хлопе*[*ц*], *пале*[*ц*]; наявність звукосполучень [*гі*], [*кі*], [*хі*] замість літературних [*ги*], [*ки*], [*хи*]: *ложкі, стіжкі*; 2) **морфологічні**: вживання стягнених форм прикметників чоловічого роду: *молоди хлопец, осінні вітер*; нестягнені форми прикметників жіночого роду: *молодая береза, повная хата*; 3) **лексичні**: *кияхи* (кукурудза), *утва* (качки), *валка* (череда) тощо.

2. До південно-західного наріччя входять діалекти Вінниччини, Хмельниччини, Тернопільщини, Закарпаття, Львівщини, Івано-Франківщини, Буковини, Волині, Чернівеччини. Особливості **південно-західних діалектів** такі: 1) **фонетичні**: тверда вимова [*р'*]: [*ра*]*бий*, [*ра*]*сно*; наявність поряд з *ри-*, *ли-* [*ер*], [*ел*], [*ир*], [*ил*]: *керниця* (криниця), *сильза* (сльоза); відсутність подовження приголосного в іменниках середнього роду: [*жит'є*], [*знан'є*], [*зіл'є*]; 2) **морфологічні**: поширення закінчень *-ови, -еви* у давальному відмінку іменників II відміни: *братови, коневи*; наявність застарілих займенників при дієсловах: *зроби мі, узяв тя, питав го* (замість *зроби мені, узяв тебе, питав його*); наявність залишків давньої форми дієслів минулого часу (*пішла-м, пішли-сьмо*) та майбутнього часу: *му робити, меш робити* (замість *робитиму, робитимеш*); 3) **лексичні**: *неньо* (батько), *вуйко* (дядько), *маржина* (худоба), *сарака* (бідний) тощо.

3. До південно-східного наріччя входять діалекти Харківщини, Луганщини, Донеччини, Полтавщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя, Херсонщини, Миколаївщини, Кіровоградщини, Одещини, більшості районів Черкащини, частково Київщини та Сумщини. Особливості **південно-східних діалектів** такі: 1) **фонетичні**: пом'якшен-

ня шиплячих: [*курч'ати*]; пом'якшення звука [*л*]: [*бул'и*], [*кал'ина*]; 2) **морфологічні**: вживання дієслів II дієвідміни із закінченням *-е: ходе, носе, просе* (замість *ходить, носить, просить*); вживання стягнених форм дієслів 3-ї особи однини теперішнього часу: *пита, співа* (замість *питає, співає*); 3) **лексичні**: *утлий* (кволий), *жабуриння* (водорості).

136. Об'єднайтесь у пари і проведіть взаємоопитування за вивченим матеріалом та картою на першому форзаці підручника.

Практикум

137. Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Назвіть діалектні слова й діалектні форми слів, ужиті в поезії. Поясніть їхні значення.

Які чудесні барви у нашій рідній мові,
які відтінки різні від Сейму аж по Сян!
У Києві говорять інакше, ніж у Львові,—
і *чорногуз*, і *бусол*, *лелека* і *боцян*...
Так наче називаєш різновиди лелек ти,
а це лиш різні назви, синонімічний ряд.
А є ще риси мови, що звуться — діалекти:
це говори місцеві на дещо інший лад.
На Київщині (в Літках) взуття зовуть *обувка*,
а огірок звичайний в Чернігові — *гурок*,
а кошик на Поліссі (в Іванкові) — *кошувка*,
і назви, і вимова різняться, що не крок.
Раз якось на базарі професор із столиці
заговорив із дідом, що ягоди привіз:
— То, значить, на Поліссі вродили полуниці?
Я бачу, ви з-над Снові, із хутора Рогіз.
Дід витріщає очі — і як це може бути?
— То ви з Рогозу родом? Мо', інженер? Поет?
— Та ні, я просто знаю, як де говорять люди:
прислухуюсь до мови — і в цьому весь секрет.

138. Прочитайте. Визначте тему і стиль висловлювань. Чи потрібне носіям діалектів знання літературної мови? Чому?

1. Літературна мова повинна бути спільною і єдиною для всієї нації незалежно від території і діалектного середовища, в якому живуть її носії. Літературна мова має бути репрезентанткою національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну єдність (*З тв. І. Франка*). 2. Збагачуючи основу розвитку літературної української мови, Леся Українка творила і вдосконалювала нові художньо-поетичні форми мови, шліфувала їх, поповнюючи народною розмовною та фольклорною лексикою, роз

сувала семантичні межі контекстних значень слів, удосконалювала стилістику жанрових (і особливо нових) форм, які сама ж уперше і вводила у літературну мову (*Л. Мацько*). 3. Мова — стовбур, наріччя (діалекти) — гілки; або: мова — річка, наріччя — притоки, які збагачують головний потік, але не становлять без нього самостійного значення (*П. Кононенко*).

139. Прочитайте початок новели Василя Стефаника «Камінний хрест». Чи всі слова вам зрозумілі? Поясніть їх за словником.

140. Спишіть, підкресліть діалектизми. З'ясуйте їхні значення за словником чи книгою «Культура і побут населення України». Яке це наріччя? З якого твору взято уривок? Назвіть автора.

Витягалось найкраще лудіння, нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна ґуґля, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав кресаню і довгу дзьобню, що била його по ногах...

141. Прочитайте текст. Яке ваше ставлення до діалектів? Використавши подану інформацію, побудуйте й запишіть діалог на тему «Ставлення до діалектів у Європі й у нас».

Зараз у світі спостерігається тенденція до пошанування діалектів — мов «малої батьківщини». У Баварії 71 відсоток населення володіє і користується діалектами, а в землі Рейнланд-Пфальц — 76. Французи у 1994 році прийняли закон про захист діалектів. В Італії, де літературною мовою послуговується не більше 8—12 відсотків населення, на діалектах проводяться театральні фестивалі, діалектне мовлення звучить у кінофільмах, що не знижує їхнього естетичного рівня та не применшує всесвітньої слави італійського кіномистецтва. А з якою шанобливою турботою і піклуванням ставляться до своїх діалектів японці, хоч фактично кожен із них вільно володіє, англійською мовою (*З кн. «Мова і нація»*).

142. Прочитайте текст. Проведіть дослідження мови молоді, з'ясуйте, які сленгізми вживають ваші однолітки. Яка їхня роль у формуванні мовної особистості?

МОВА СУЧАСНИХ МІСТА І СЕЛА

У зв'язку з утвердженням української мови як державної гостро постало питання і про вивчення мови сучасного міста. Основний компонент розмовного мовлення урбаністичного простору — с л е н г (англ. *slang* — жаргон) — варіант професійної мови, слова та вирази, що використовуються у спілкуванні різних вікових груп, професій, соціальних прошарків. Наприклад: *шпора* — шпаргалка, *читалка* — читальний зал.

Термін «сленг» трактується деякими вченими як «соціальний діалект». Юрій Шевельов відзначав, що міський сленг належить до найактивніших прошарків сучасних мов.

З-поміж компонентів мови міста виділяють: 1) компоненти мови за віковими характеристиками; 2) зумовлені професійною диференціацією населення; 3) корпоративні, або групові, жаргони;

Найскладнішим із соціальних діалектів міста є молодіжний сленг, який синтезує всі інші. Цим сленгом користуються молоді люди віком від 14 до 30 років. Отже, до молодіжного сленгу відносять шкільний, студентський соціолект. Крім того, виділяють різноманітні жаргони неформальних молодіжних угруповань (футбольних фанів, рейверів, ролерів, геймерів тощо). Наприклад, фани, які скрізь їздять за своїми кумирами, вживають такі слова: *собака* — приміський поїзд, *рай* — верхнє місце в кутку купе для вантажу, *прикид* — одяг, *адіки* — продукція фірми «Адідас», *джойси* — джинси тощо.

З-поміж професійних жаргонів міста найбільше поширені жаргон музикантів, армійський та соціолект комп'ютерників. Наприклад, музиканти вживають лексеми: *драйв* — енергетична музика, *металіст* — прихильник стилю «heavy metal»; комп'ютерники — *зависнути* — дати збій у роботі програми, *лазер* — лазерний принтер, *комп* — комп'ютер тощо.

Ступінь уживаності сленгових лексем мешканцями міста різний: люди старшого віку їх часто не розуміють і не вживають, середнього віку — вживають частіше, молодь уживає здебільшого послідовно, але для багатьох молодих людей сленгізми неактуальні.

Мова села менше піддається різним впливам. Старше покоління дотримується традиції вживання лексем і граматичних норм в українській мові. Селяни середнього віку часто вживають «макаронічну» мову, що має елементи російської мови. Сільська молодь здебільшого користується літературною мовою, особливо в офіційному спілкуванні, в неофіційних розмовах часто послуговується молодіжним сленгом, а то й «суржиком».

Систематична робота над культурою власного мовлення забезпечить чистоту і високий рівень літературного мовлення всіх прошарків населення України (*С. Мартос*).

Спілкування

143. Уявіть, що ви подорожуєте Україною і хочете розпитати про місцеві цікавинки зустрічних мешканців села: а) дівчинку років 12 з Івано-Франківщини; б) бабусю з Чернігівщини.

Опишіть вашу зустріч, зовнішність та одяг співрозмовників (за фотоілюстраціями). Складіть і запишіть діалог, уживаючи відповідну лексику.

144. Прочитайте речення і знайдіть у них просторічні та жаргонні слова. Доведіть, що вживання таких слів є недоречним, свідчить про некультурність та невихованість мовців. Відредагуйте речення (усно).

1. Ну, то й іди під три чорти з моєї хати! (*С. Васильченко*). 2. Ну, Матюша, катай напам'ять «Гуси», покажи себе! (*І. Карпенко-Карий*). 3. Але я не граю на жодному струменті! Толя мене колись учив на піаніні, але в мене не було часу! 4. Ми всі ходимо по цьому дому з мобілами, бо розгубимося (*З тв. Є. Кононенко*).

145. Складіть діалог-дискусію на тему «Чи треба боротися за чистоту мовлення?».

Стилістика і культура мовлення

Поняття про стилістичну систему української мови

146. I. Прочитайте про стилістичну систему української мови. З'ясуйте, що для вас «відоме» і «нове».

Історія літературної мови — це одночасно й історія її стилістики, історія формування і розвитку стилістичної системи національної мови — стилів, стилістичних засобів, способів і прийомів організації стилістичних засобів у тексті.

Художній стиль посідає особливе місце серед стилів. Він започаткував розвиток нової української літературної мови на народнорозмовній основі. Художній стиль є серцевиною стилістичної системи національної мови (*З посібника*).

II. Розгляньте схему «Стилістична система мови» на другому форзаці підручника і продовжіть за нею виклад теоретичного матеріалу.

147. Прочитайте текст. Які стилістичні засоби вам відомі з попередніх класів? Наведіть свої приклади.

Стилістичні засоби усіх рівнів української мови вивчаються в окремих розділах (науках) стилістики: фоностилістиці, лексичній і граматичній стилістиках. Проте є в стилістиці засоби, які мають міжрівневий характер. Це **символи**. Наприклад, символ *вода* має як позитивне (*цілюща, жива, живуща*), так і негативне значення (*мертва вода, пішла за водою, як у воду впало, взяла вода*). Є міфологічні символи (*берегиня, русалка, мавка, відьма, щезник, лихий, чугайстер* тощо), а з прийняттям християнства запозичені біблійні символи (*Бог, Богородиця, ангел, Апостол, дух, гріх, хрест, храм, милосердя* тощо).

Серед стилістичних засобів важливе місце належить **тропам** і **фігурам**. Тропи — це система виражальних засобів: метафора, епітет, порівняння. Наприклад: *Полиновий мед самоти* (*Є. Маланюк*). *Горить-тремтить ріка, як музика* (*П. Тичина*).

Поняття «фігури» охоплює три типи виражальних засобів мови: 1) **фігури заміни, заміщення** (*Одного дня притихне вічний Рим*); 2) **фігури сумісності** (*Забіліли сніги, забіліли білі...*); 3) **фігури протилежності** (*І чорний дріт на білому снігу*).

Стилістичними прийомами називають **способи** комбінування різних одиниць одного рівня у межах одиниць вищого рівня. До них належать прийоми **стилістичної детермінації** — вживання на фоні нейтральної лексики виразного стилістично маркованого слова високого або зниженого тону з метою позитивної чи негативної характеристики. Наприклад: *Отак і Любава несподівано ввійшла в Жданове життя ясною зорею і стала раптом рідною і дорогою...* (*В. Малик*).

Констеляція — це використання стилістично маркованих слів, що належать до різних стилістичних планів. Наприклад: *Для мене маневри составів, паровозні гудки — симфонія мого дитинства. А особливо ось це... вагони один до одного тільки трах-трах-тарах. Ідилія! Наче перший травневий грім...* (*О. Чорногуз*).

Стилістичний прийом створення **звукового фону** за допомогою звуконаслідувальної лексики. Наприклад: *Лиш струмочок — жи-жи-жи. А там далі жи-жи-жи та жи-жи-жи. З каменя острів зроблять...* (*Г. Хоткевич*). Стилістичний прийом **гіперсемантизації**, тобто перебільшення до неймовірного. Наприклад: — *Чули про Носівку?* — *Чув.* — *Та там з усього Лівобережжя качки ще навесні позбирались. Стихійне нещастя. Соняшники всі потолочили. А на луках через гнізда трава не виросла; гніздо на гнізді* (*Остап Вишня*).

Прийом **стилізації** — свідоме насичення тексту лексикою певного стилю. Прикладом народнорозмовної стилізації може бути мова твору Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»: «*Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, брівоньки як на шнурочку...*»

148. Проведіть дослідження. Виявіть у текстах стилістичні засоби і прийоми, з'ясуйте їхню роль.

1. — ...Ну, бувайте здорові! Деньків за два-три я буду!
— А рушницю ти взяв?
— А й справді, де ж це вона?
— Та я стола нею підперла, бо ніжка поламалась.
— Та хіба ж можна рушницею?!
— А що їй зробиться? Хоч яка користь з неї... А то ж... (*За Остапом Вишнею*).

2. За вікнами ще тремтить блакитнавий сон, під ним сизо росяніє спориш, а на сході ширшає небесна прозелень, по кутках ще старцями туляться тіні (*М. Стельмах*).

К. Білокур.
Все йде, все минає

3. Несе Полісся в кошиках гриби.
За болотами причаїлись Охи.
І спорить тиша голосом гарби
із реактивним рокотом епохи.
Село сосновий виверне кожух
і йде назустріч, як весільна теща.
Осінніх вогнищ кинутий цибух?
Мале дитя в долоньки переплеще.
Правічну думу думають ліси,
вгрузають в мох столітні дідугани:
Переметнеться заєць навскоси —
горить асфальт у нього під ногами.
Лункі октави дальніх голосів
запише обрій у вечірній простір.
І молодик над смужкою лісів
поставить позолочений апостроф.

Л. Костенко

149. Використовуючи різні стилістичні засоби і прийоми, напишіть твір-опис з елементами роздуму за репродукцією картини Катерини Білокур «Все йде, все минає». Найкращі твори вмістіть у шкільній стіннівці.

До джерел знань

Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К., 1980.
Богдан С. К. Мовний етикет українців. — К., 1998.
Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів. — Харків, 1962.
Кочерган М. П. Слово і контекст. — Львів, 1980.
Культура української мови: довідник. — К., 1990.
Особливості мови і стилю засобів масової інформації. — К., 1983.
Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика. — К., 1994.

Фонетика української літературної мови як учення про її звукову систему

Ви навчитеся:

- ***класифікувати*** **голосні та приголосні звуки;**
- ***знаходити*** **і** ***характеризувати*** **зміни звуків у мовному потоці, при словозміні та словотворенні;**
- ***визначати*** **стилістичні засоби фонетики в текстах;**
- ***складати*** **лінгвістичне повідомлення;**
- **доречно** ***використовувати*** **засоби милозвучності в мовленні.**

§ 13. МІСЦЕ ФОНЕТИКИ В СИСТЕМІ МОВИ. КОРОТКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНЕТИКИ. КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ

Мовознавчі студії

150. Пригадайте, що вивчає фонетика. У чому полягає специфіка цього розділу мовознавства? Опрацюйте теоретичний матеріал.

Фонетика — розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови. Оскільки звуки ми вимовляємо і чуємо, то ці два їх аспекти — вимова (артикуляційний аспект) та сприйняття (акустичний аспект) і становлять основу вивчення звуків. Фонетика описова містить відомості про звуковий склад мови на сучасному етапі. Історична фонетика вивчає звуковий склад мови протягом усього історичного періоду.

Фонологія починається там, де йдеться про функції звуків, які полягають у формуванні, розпізнаванні й розрізнюванні морфем, слів та інших одиниць мови. Для звука як знака мови у 70-х роках XIX століття польським мовознавцем І. Бодуеном де Куртене було запроваджено окремий термін **фонема** (грецьк. *phōnēma* — звук, голос).

Перший науковий опис фонетики української мови на загальнослов'янському фоні знаходимо у праці Ф. Міклошича «Порівняльна граматика слов'янських мов» (1879), де подається короткий нарис української фонетики поряд із фонетиками інших слов'янських мов.

Спроби проникнути в історію фонетичних явищ української мови робив О. Потебня в праці «Заметки о малорусском наречии». П. Житецький уперше подав огляд фонетики української мови в історичному плані у дослідженні «Очерк звуковой истории малорусского наречия».

У наступні роки огляд історії фонетики української мови подавали у своїх працях О. Огоновський, О. Соболевський, А. Кримський, О. Шахматов.

151. І. Прочитайте. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте свою думку, наводячи приклади. Доберіть заголовок до тексту. Назвіть основні ознаки звуків мови.

З в у к о м називається коливальний рух тіл з наступним поширенням цих коливальних рухів у навколишньому середовищі. У природі існує необмежена кількість звуків, серед яких звуки людської мови становлять лише невелику групу. Творення мовних звуків є процесом, осмисленим людською свідомістю. Джерелом мовних звуків є коливання голосових зв'язок у гортані і тертя повітряного струменя об стінки мовних органів. Звуки поділяються на тони і шуми. Т о н и виникають внаслідок періодичних коливань повітряного середовища, а ш у м и — внаслідок неперіодичних коливань. У чистому вигляді як тони, так і шуми зустрічаються рідко. Проте мовні звуки розрізняються залежно від того, що лежить у їх основі — тон чи шум — і відповідно поділяються на дві групи: голосні і приголосні. Г о л о с н і — звуки, в основі яких лежить тон. П р и г о л о с н і — звуки, в основі яких лежить шум.

Звукові одиниці, які слугують засобом передачі думки, досліджує спеціальна наука — фонетика (*З підручника*).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1) Розберіть перше речення за частинами мови.

2) Виконайте фонетичний аналіз слова *зв'язок*.

152. Прочитайте початок тексту. Проведіть спостереження за роботою мовних органів під час вимови різних голосних і приголосних (звертайте увагу на положення губ, язика, його взаємодію з піднебінням і зубами). Свої спостереження викладіть спочатку усно, а потім письмово, продовживши текст. Сформулюйте визначення, які звуки називаються голосними, а які — приголосними.

Кожний звук нашої мови утворюється мовним апаратом людини і сприймається на слух. Утворення голосу завжди відбувається тоді, коли видихаємо повітря. Коли струмінь повітря з легенів потрапляє в гортань, першою перепоною на його шляху стають г о л о с о в і з в ' я з к и. Якщо вони не напружені, між ними є щілина і повітря крізь неї проходить вільно, то тони при цьому не утворюються. Коли зв'язки напружені, утворюються голосні звуки (*З посібника*).

153. Знайдіть у підручнику з біології схематичне зображення мовного апарату людини. Розкажіть за малюнком, як утворюються мовні звуки. Які органи діють під час творення голосних? А які — під час творення приголосних? Від чого це залежить?

154. І. Прочитайте. Визначте стиль уривків. Прокоментуйте друге висловлювання. Чим відрізняються звуки мови від звуків природи?

1. *Говорячи* словами одного з *найвидатніших* лінгвістів нашого століття А. Мейє, першими «розклали мову на приголосні й голосні звуки» давні греки (*А. Кондратов*).

2. Голосні — це жінки, приголосні — чоловіки. Голосні — це самий наш голос, матері, що нас родили, сестри, що нас цілували, першоджерело, звідки ми витекли в словеснім своїм лику. Отже, коли б у мовленні нашім були тільки голосні, ми не вміли б розмовляти — лише голосили б ними у плинній вільготності без форми, як плюскочуть води розливу. А приголосні мужньо своєю твердою вдачею впорядкували розкіш розливу, стали дамбою, греблею, довгим молом, ясним річищем, що спрямовує води до свідомої праці. Однак, хоч і керують усім за справжніх господарів слова,— не на приголосні, а на голосні падає наголос у кожнім слові... (*К. Бальмонт*).

ІІ. Виконайте завдання до текстів.
1) Зробіть розбір першого речення за частинами мови.
2) Розберіть виділені слова за будовою, поділіть їх на склади.
3) Прочитайте вголос останнє речення, правильно наголошуючи.

Практикум

155. В уривку з поезії проаналізуйте всі наголошені голосні за місцем творення, ступенем підняття язика, за участю губ у їх творенні. Користуйтеся таблицею і лінгвістичною довідкою.

Скільки підросло й полетіло нас
В молодій весні, в колосистім полі,
А у тебе знов та ж доріжка в клас,
Той же явір наш під вікном у школі (*А. Малишко*).

Класифікаційна таблиця голосних звуків

Принципи класифікації		Ряд		
		передній	середній	задній
Ступінь підняття спинки язика	високий	[і]		[<у>]
	високо-середній	[и]		
	середній	[е]		[<о>]
	низький			[а]

У в а г а! Утворені за участю губ голосні називаються **огубленими** (або **лабіалізованими**, від лат. *labium* — губа): [<*о*>], [<*у*>], решта голосних — **неогублені** (або **нелабіалізовані**): [*і*], [*и*], [*е*], [*а*]. За ступенем підняття спинки язика

розрізняють голосні **високого, високо-середнього, середнього і низького** підняття. За місцем підняття язика виділяють три ряди: **передній, середній і задній.**

156. Об'єднайтесь у пари і відгадайте загадки: визначте звук за його характеристикою.

1. Голосний заднього ряду, середнього підняття язика, лабіалізований. 2. Голосний переднього ряду, високого підняття язика, нелабіалізований. 3. Голосний переднього ряду, високо-середнього підняття язика, нелабіалізований. 4. Голосний заднього ряду, низького підняття язика, нелабіалізований. 5. Голосний переднього ряду, середнього підняття язика, нелабіалізований.

157. I. Вимовте подані звуки, затиснувши ніс пальцями. Які звуки не можна вимовити в такий спосіб? Які з цих звуків можна назвати носовими, а які — ротовими?

[б] — [м], [н] — [д], [н'] — [д'], [м] — [п].

II. Які звуки з наведених можна вимовити протяжно, а які є наслідком раптового прориву перепони, утвореної мовними органами?

[б] — [в], [т] — [с], [з] — [д], [х] — [к], [ґ] — [г].

158. З'ясуйте, у яких випадках сполучення літер означають [дж], [дз], а в яких — сполучення двох звуків [д] і [ж], [д] і [з].

Підживити, ходжу, переджнивний, дзвоник, підзолити, джерело, піджак, надзелень, дріжджі, Аджарія, надзвичайний, піджарка, джаз, підзаголовок, дзижчати, передзвін, бджоли, дзеркало.

159. I. Користуючись таблицями, дайте характеристику приголосних за такими ознаками: а) за активним мовним органом або місцем творення (губні, язикові, глоткові); б) за способом творення шуму (зімкнені, щілинні, дрижачі); в) за звучністю (сонорні, шумні); г) за акустичним враженням (свистячі, шиплячі).

Класифікаційна таблиця приголосних звуків за місцем творення (за активним мовним органом)

Групи		Приголосні звуки
Губні (лабіальні)	губно-губні	б, п, м
	губно-зубні	в, ф
Язикові	передньоязикові	д, т, з, дж, дз, с, ц, р, л, н, ж, ч, ш, д', т', з', с', ц', дз', р', л', н'
	середньоязикові	й
	задньоязикові	ґ, х, к
Глотковий (фарингальний)		г

Класифікаційна таблиця приголосних звуків за способом творення шуму

Групи		Приголосні звуки
Зімкнені (проривні)	носові	м, н, н′
	чисті (неносові)	б, п, д, т, к, ґ
Зімкнено-щілинні (африкати)		дз, ц, дж, ч, дз′, ц′
Щілинні (фрикативні)		в, ф, з, с, ж, ш, й, г, х, л, з′, с′, л′
Дрижачі		р, р′

Класифікаційна таблиця приголосних звуків за звучністю та співвідношенням голосу і шуму

Групи		Приголосні звуки
Сонорні		р, л, м, н, в, р′, л′, н′, й
Шумні	дзвінкі	б, д, з, ж, дз, дж, ґ, г, д′, з′, дз′
	глухі	п, ф, т, с, ш, ч, ц, к, х, т′, с′, ц′

II. Самостійно накресліть таблицю поділу приголосних звуків на тверді/м'які, користуючись поданими таблицями.

160. Об'єднайтесь у пари і відгадайте загадки: назвіть приголосний звук за його характеристикою.

1. Губний, глухий, щілинний. 2. Глотковий, дзвінкий, щілинний. 3. Передньоязиковий, сонорний, дрижачий. 4. Передньоязиковий, шумний, глухий, зімкнено-щілинний, шиплячий. 5. Задньоязиковий, шумний, глухий, щілинний.

Спікування

161. Проведіть лінгвістичне дослідження. Працюючи в парах, перевірте тезу, замінивши один звук на інший у поданих словах.

Т е з а. Завдяки тому, що звуки мови протиставляються один одному за цілою низкою ознак, ми легко сприймаємо на слух будь-які слова. Замініть хоча б один звук у слові — і воно «зруйнується» або перетвориться на інше (*І. Постнікова. І. Підгаєцька*).

Мох, сум, коти, гол, тупати, ховати, рублений, трубка, вухо, Люда, кора, палка, калач, катати, голова, морок, сіють, Рая, зелень.

Мовознавчі студії

162. I. Прочитайте лінгвістичну довідку. Розкажіть, які одиниці мови є предметом вивчення фонетики.

Під час членування мовного потоку виділяють найбільшу фонетичну одиницю — ф о н е т и ч н у ф р а з у. Фрази можуть мати різну тривалість: так, у діалогах вони короткі, в монологах — довгі. Наприклад: 1. *Ірпінь від нас тікає/, мов лисиця/, дерева надягли шоломи золоті/, жовтневий вечір дихає живицею/, скупавши листя в мертвій і живій воді* (*Ю. Щербак*).

2. — *Якби ти знав/, яке це щастя!/*

— */Знаю!/* (*О. Сизоненко*).

Серед наведених прикладів перша фраза об'єднує кілька синтаксичних одиниць (умовно простих речень і зворотів), або фонетичних тактів, друга — одне речення, а третя — тільки одне слово-речення. Отже, фонетична фраза членується меншими паузами на менші відрізки-такти (у першій їх 5, у другій — 2, у третій — 1). Т а к т и — частини фрази, об'єднані одним наголосом (одне повнозначне слово або зі службовим). При повільному темпі мовлення в межах такту чітко виділяються с к л а д и — група звуків, об'єднаних навколо складотворчого голосного: *Де-ре-ва-на-дяг-ли-шо-ло-ми-зо-ло-ті*... Складом може бути один голосний звук або різні поєднання з приголосними.

Звук — це найменша, неподільна одиниця мовного потоку, що використовується в складах і фонетичних одиницях вищого рівня, за допомогою яких висловлюється думка.

При швидкому мовленні службові слова поєднуються із самостійними в одне слово. **Фонетичне слово** — це самостійне слово з приєднаним до нього в мовленні (на початку чи в кінці) ненаголошеним службовим словом (прийменником, сполучником, часткою). Наприклад: [довóл'іж], [ув'іч'і], [зни́м].

II. Випишіть із роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» приклади коротких і довгих фонетичних фраз, поділіть слова на склади, поставте наголос.

Практикум

163. Вимовте голосно по черзі спочатку голосні [а], [о], [е], а потім приголосні [в], [з], [л]. Чому відомий мовознавець В. Богородицький назвав голосні «ротовідкривачами», а приголосні — «ротозакривачами»? Дайте зв'язну відповідь.

164. Спишіть, визначте фонетичні фрази, фонетичні слова, такти і склади. Які асоціації викликає у вас вірш Дмитра Павличка?

Є люди, як дуби, і є дуби, як люди:
Безстрашно грому підставляють груди,
Щоб немічну берізку захистить,
Хоч знають добре — їм загибель буде.

Списування

165. Уявіть ситуацію: класний керівник доручила Дмитрові й Марині придумати рекламу для шкільного краєзнавчого музею. Запишіть їхні міркування, пропозиції у вигляді діалогу. Визначте в репліках фонетичні фрази й фонетичні слова.

§ 15. ЗВУК МОВЛЕННЯ І ФОНЕМА

Мовознавчі студії

166. І. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Випишіть визначення нових для вас понять.

«У живому мовленні, — писав академік Лев Щерба, — звуків вимовляється значно більше, ніж ми звичайно думаємо, звідси кількість різноманітних звуків, які в кожній певній мові об'єднуються в невелику кількість звукових типів, здатних диференціювати слова і їхні форми, тобто слугувати цілям людського спілкування. Ці звукові типи і мають на увазі, коли говорять про окремі звуки мови. Ми будемо їх називати ф о н е м а м и». Отже, **фонема** — це найменша звукова одиниця, що може бути в мові носієм смислу і слугує у ній для розрізнювання слів і форм слів. Так, слова *боки, роки* різняться однією початковою фонемою: [*б*], [*р*].

У мовленні не може бути фонеми взагалі. Фонема як така тут реалізується у вигляді кількох (або багатьох) конкретних звуків. Конкретний вияв кожної фонеми в мовному потоці називається відтінком, або а л о ф о н о м, фонеми.

Причини появи відтінків різні. Вони можуть залежати від позиції звука в слові — початок, кінець, середина, перебування під наголосом чи навпаки. Такі відтінки називаються **позиційними**. Наприклад, у слові *село* /*е*/ знаходиться у ненаголошеній позиції і реалізується у звукові, наближеному до [*и*] — [се^{и}ло́].

Алофони, зумовлені характером сусідніх фонем, називаються **комбінаторними**. Наприклад, у слові [с'он] звук [*с*] перед наступним [*о*] стає огубленим, у слові [п'іс'н'а] звук [*с*] перед наступним м'яким [*н'*] стає пом'якшеним.

Найсамостійніший, незалежний алофон фонеми — це і є основний її алофон **(інваріант)**, який ми звичайно і називаємо,

представляючи фонему в цілому. Його можна виділити з мовного потоку, вимовити ізольовано (/в/, /м/, /р/, /о/, /с/...). Фонема може бути реалізована у звукові як основний вияв її або як позиційний чи комбінаторний варіант. Наприклад, інваріантом фонеми /д/ є така одиниця, яка є приголосною, шумною, дзвінкою, зімкненою, твердою, неносовою, але по-різному реалізована в словах: [д'ібро́ва], [д'л'а д обра] (*З посібника*).

II. Об'єднайтесь у пари і здійсніть взаємоопитування за змістом тексту. Наведіть власні приклади.

Практикум

167. Прочитайте уривок із вірша Олександра Олеся «Чари ночі». Знайдіть різні відтінки фонем /е/, /и/, /б/, /р/. Які з них є позиційними, а які — комбінаторними алофонами?

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмелій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче...

Чому ж стоїш без руху ти,
Коли весь світ співає?
Налагодь струни золоті:
Бенкет весна справляє.

168. I. Спишіть. Поставте наголос. Проведіть лінгвістичне дослідження і розкажіть, від чого залежить вимова звука (від позиції в слові, від сусідства інших звуків, від індивідуальної вимови). Як це впливає на вимову й написання?

1. Він [Шевченко] був як полум'я. Його рядки —
Дзвінкі і небезпечні, наче криця,
Переживуть і жито, і пшеницю,
І хліб, і сіль, і війни, і віки (*Л. Кисельов*).

2. Вітчизняний, пісня, кузня, село, сонце, нам, широкий, безмовний, щастя, безжурний, кукурудза, дзеркальність, великий, сон.

II. Випишіть у два стовпчики слова з алофонами: а) позиційними; б) комбінаторними.

Перлини фразеології

Прочитайте фразеологізми. Чи пов'язані вони з фонетикою? Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Губи і зуби — два замки, а язикові і дверей нема. 2. Ані пари з рота не пустив. 3. І той анітелень, і той анічичирк. 4. Не довго думав, а добре сказав.

Спілкування

169. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Звук мовлення і фонема».

170. Складіть тести за темою параграфа. Проведіть конкурс на кращі тести.

Розвиток мовлення

Виступ. Структура виступу

171. Розгляньте схему структури виступу. Складіть словник етикетних формул. Прочитайте й перекажіть текст.

Композиція виступу
- Початок виступу: етикетні формули
- Вступ
- Основна частина: виклад змісту в чіткій послідовності
  1) ...
  2) ...
- Кінцівка — висновок

Розпочинається виступ етикетними формулами: звертанням (*Дорогі співвітчизники!*), представленням, висловленням задоволення від зустрічі (*Радий познайомитися*).

Вступ виступу містить кілька речень, за допомогою яких оратор привертає увагу слухачів, пояснює задум виступу. Він не повинен бути сухим або затягнутим.

Викладаючи **основну частину**, треба йти від простого до складного, стежити за реакцією аудиторії. Вчасно повторити або витлумачити незрозуміле. Для цього промовець може обрати різні форми: розповідь, опис, пояснення, доведення тощо. Найбільше слухачів цікавить те, що перебуває в русі, динаміці, спирається на конкретні докази, висловлюється без упередження.

Кінцівка виступу також є важливою. Є такі способи завершення виступу: 1) підбити підсумки сказаного, повторивши стисло основні положення виступу; 2) закликати слухачів до конкретних дій, вчинків; 3) зробити слухачам комплімент; 4) процитувати доречні поетичні рядки; 5) пожартувати, викликавши сміх; 6) створити кульмінацію (кожна наступна фраза посилює враження, аж поки думка сягне найвищої точки свого розвитку) (*За О. Глазовою*).

172. Об'єднайтесь у групи й доберіть етикетні формули, якими можна було б розпочати виступ: а) на вечорі-зустрічі випускників школи; б) на діловій вечірці, присвяченій відомому естрадному співакові; в) на мітингу до Дня молоді; г) на шкільній лінійці до Дня захисту дітей; ґ) на урочистому засіданні клубу старшокласників «Пам'ять» до Дня Перемоги; д) на шкільному Святі Матері.

173. Підготуйте добірку промов, уміщених у газеті, проаналізуйте їх за структурою. Знайдіть приклади: а) неточного вживання слів, термінів; б) багатослів'я; в) мовних штампів; г) недоречного вживання іншомовних слів. Виправте ці помилки, прокоментуйте.

174. І. Пригадайте, що ви знаєте про дискусію. Які особливості спілкування під час дискусії? Прочитайте. Яких етикетних правил необхідно дотримуватися в ході дискусії? Яким має бути мовлення учасників?

Дискусія — це 1) широке, публічне обговорення якогось спірного питання на зборах, у пресі тощо; 2) *перен.* спір, суперечка окремих осіб, співрозмовників.

Дискусія не відбувається хаотично, а йде за певними законами. Її особливість у тому, що кожен з учасників повинен бути в курсі того, про що йдеться. Отже, тема дискусії оголошується заздалегідь. Учасники спілкування починають розмову, маючи різні установки, мету, емоції, різну міру зацікавленості. Комунікативна ініціатива під час дискусії переходить від одного учасника до іншого. Цей перехід відбувається у словесній боротьбі, тому до дискусії необхідно добре готуватися, щоб відстояти свої ідеї, думки. У ході дискусії учасникам необхідно запам'ятовувати фрагменти висловлювань, щоб дати на них гідну відповідь, продумувати специфічні початки і закінчення власних висловлювань, добирати цитати, використовувати гумор, іронію, а іноді й сатиру.

Мова повинна бути літературною, ввічливою, не можна вживати образливих слів, непошанних форм звертання тощо. Не можна ображати тих учасників дискусії, чиї ідеї, думки вам не сподобались. Користуйтеся знайомою для слухачів термінологією, зрозумілою для всіх лексикою. Умійте вислухати думку свого опонента до кінця, відповідайте аргументовано. Жести і міміку використовуйте економно. Силу голосу пристосовуйте до акустики та розмірів приміщення. Не припускайтеся менторського, повчального тону. Для того, щоб переконувати когось, треба самому бути переконаним, треба знайти правильні аргументи, упорядкувати їх і сформулювати. Під час дискусії слід зосередити увагу на головній проблемі і відкинути другорядні. Дотримуйтеся правила: «Поступися опонентові всім, чим можна поступитися, і не стверджуй нічого, чого не спроможний довести» (Д. Карнегі).

Намагайтеся не тріумфувати. Зробіть так, щоб ваші опоненти не відчували гіркоти поразки й озлобленості проти вас (*В. Тиха*).

II. Проведіть дискусію на тему, яка турбує вас та ваших однолітків.

175. Прочитайте. Випишіть найважливіші комунікативні ознаки мовлення, усно схарактеризуйте їх.

Важливими критеріями майстерності оратора є такі якості ним сказаного, як об'єктивність, ясність, образність і цілеспрямованість.

Об'єктивність полягає у достовірності інформації, підтвердженні її конкретними статистичними даними, посиланнями на джерела інформації. **Ясність** мовлення — це смислова прозорість виступу, що забезпечує його доступність і зрозумілість слухачам. **Образність** — наявність у виступі живих картин, образів, які допомагають уявити почуте. **Цілеспрямованість** — підпорядкованість усіх висловлених думок меті виступу, чіткість і конкретність сказаного.

Для усвідомлення нових думок слухачам потрібен певний час. Тому основні положення промови потрібно повторити не менш як тричі, але не повторюючи тих самих висловів, тобто замінюючи їх іншими, синонімічними.

Промовець має бути **лаконічним**, небагатослівним, говорити, «щоб словам було тісно, а думкам — просторо» (М. Некрасов). Текст виступу не слід переобтяжувати теоретичними міркуваннями, абстрактною лексикою, термінологією. Для пожвавлення виступу слід використовувати афоризми, приказки і прислів'я, крилаті вирази, дотепи, гумор тощо (*З посібника*).

176. Прочитайте. Як ви розумієте висловлювання відомих людей? Наведіть власні визначення понять *гумор, сатира, іронія, дотеп.*

1. З історії знаємо: українець може існувати без їжі, без води і навіть без повітря, але без *гумору* — то не українець (*Є. Дудар*). 2. Дуже добре, коли оратор показує у виступах *комічні аспекти* життя, нікого не ображаючи (*І. Томан*). 3. *Гумор* має бути глазур'ю на торті, але не самим тортом (*Д. Карнегі*). 4. Людей на світі смуток не трима. Розвію хмару, над життям навислу. *Іронія* — це блискавка ума, котра освітить всі глибини смислу (*Л. Костенко*). 5. *Дотеп* — це жарт, влучний вираз із гумористичним або сатиричним відтінком. *Гумор* — це комічне доброзичливе зображення подій чи явищ. *Іронія* — це приховане глузування, насмішка. При цьому слід пам'ятати, що іронія повинна бути безадресною (не називати конкретних осіб), а самоіронія — конкретною (*Л. Скуратівський*).

Цікава перерва

Прочитайте усмішки. Доберіть подібні ілюстрації до теми.

1. — Татку, що таке етикет?
— Уміння позіхати із закритим ротом.

2. — Скільки я тобі нагадувала, коли обідаєш, то знімай капелюха! — сердиться мати.
— Та я ж тільки снідаю, — відповідає син.

3. — На ввічливості, синку, ще ніхто не втрачав.
— Як? А місце в автобусі?

177. Проведіть дискусію на одну з тем: «Для чого потрібні закони?»; «Учнівське врядування: реальність чи міф?»; «Вплив детективних фільмів на дітей»; «Бережімо собори наших душ!».

§ 16. ЗМІНИ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ У МОВНОМУ ПОТОЦІ. АСИМІЛЯТИВНІ Й ДИСИМІЛЯТИВНІ ПРОЦЕСИ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Мовознавчі студії

178. Прочитайте текст. Підготуйте лінгвістичне повідомлення про слабку і сильну позицію голосних.

Голосні звуки акустично найбільш виразні під наголосом, тому така позиція для них є с и л ь н о ю. Наприклад: *Галя — Оля — Уля — Елла — Іра*. Слів, що починалися б орфографічно з /*и*/, немає, але в живому мовленні може вживатися у ряді слів цей звук як варіант фонеми /*і*/: [и́нший], [инди́к], [и́н'ій]. Усі голосні української мови в ненаголошеній (с л а б к і й) позиції у зв'язку з ослабленням загальної артикуляційної напруженості зазнають значних змін (*З підручника*).

179. Запишіть слова, вставляючи пропущені букви. Як вимовляються в них ненаголошені [е] та [и]? Поставте наголоси, визначте голосні в сильній і слабкій позиції.

Ш..рокий, с..ни, л..сток, с..рця, к..ти, с..ло, х..жак, р..бро, м..жа, ст..пи, з..мля, оз..ро, в..сло, з..рно, д..вак, од..ниця, Дм..тро, д..мар, сер..да, т..мніти, кр..ниця.

180. Опрацюйте теоретичний матеріал. Які терміни для вас нові? Складіть план статті у вигляді запитань. Попрацюйте в парах, ставлячи запитання одне одному. Доповніть статтю власними знаннями про пом'якшені і напівпом'якшені приголосні.

Учені-мовознавці, аналізуючи взаємодію звуків у мовному потоці, виявили, що на якість їх постійно впливає артикуляція сусідніх звуків. Внаслідок цього відбуваються

комбінаторні зміни звуків. Одні з них пристосовуються до інших, наприклад голосні до приголосних і навпаки: [с'ум] — [*с*] перед наступним [*у*] огублюється. Інші уподібнюються, коли поряд стоять звуки однієї групи — обидва голосні або обидва приголосні.

Уподібнення (латинський термін — **асиміляція**) — це зміни голосних або приголосних під впливом попереднього звука на наступний чи наступного на попередній. Наприклад: у слові [пр'оз'ба] (*просьба*) глухий [*с'*] перед дзвінким [*б*] одзвінчується, перетворюючись на дзвінкий [*з'*]; у слові [н'іхт'і] (*нігті*) дзвінкий [*г*] перед глухим [*т*] оглушується, переходячи в [*х*]; у слові [к'уз'н'а] (*кузня*) твердий [*з*] перед м'яким [*н'*] пом'якшується.

Протилежним за наслідком є фонетичне явище, яке називається **дисиміляцією** — розподібнення, коли при взаємодії звуків однієї групи один із них втрачає яку-небудь спільну ознаку. Наприклад, слово *кращий* утворилося так: [крáсший] → [крáшший] → [крáшчий].

Практикум

181. Запишіть слова фонетичною транскрипцією (див. § 21). Визначте асиміляцію (уподібнення) за дзвінкістю/глухістю.

Зразок. *Анекдот* — [анеᴺгд'от] — за дзвінк.;
з саду — [с:ад'у] — за глух.

Косьба, молотьба, просьба, ось де, кігті, нігті, вокзал, якби, скинути, зсунути, обтесати, обсохнути, підтягти, списати, сфотографувати, з поля, з коня, з хати, надкусити, розпитати, безпечний, безхмарний, розхитати.

182. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Знайдіть асиміляцію (уподібнення) за місцем і способом творення. У яких словах це фонетичне явище передається на письмі?

Зразок. *Сміється* — [с'м'ійец':а].

Миєшся, журишся, змагається, здається, ховається, котишся, женешся, зжився, безжурний, Вітчизна, піщаний, Донеччина, Хмельниччина, з джемом, ворітця, намажся, коротший, у книжці, у ложці, з сумом, з жалем, з шумом, з честю, з чаєм, з сином.

183. Запишіть слова фонетичною транскрипцією (див. § 21). Знайдіть приголосні м'які та пом'якшені внаслідок асиміляції (уподібнення). Назвіть орфограми у словах.

Порядність, свіжість, сільський, кузня, молодість, пісняр, міцці, гінці, спільний, рясніти, посміхнутися, інші, камінці, середній, цвіт, кістці, свято, Наталці, рибалці, український, стяги, листя.

184. У словах *вищий, срібло, хто* знайдіть явища дисиміляції (розподібнення) і поясніть їх, порівнявши вимову і правопис цих слів у сучасній російській мові.

Спілкування

185. Уявіть, що ваш молодший брат (молодша сестра) неправильно пише слово *боротьба*, перевіряючи його словом *борода*. Поясніть, яким явищем спричинена така помилка, враховуючи вік співрозмовника. Складіть і запишіть діалог.

§ 17. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Практикум

186. Пригадайте, що таке спрощення в групах приголосних. Проаналізуйте подані слова. У яких групах приголосних відбувається спрощення? У яких випадках спрощення не передається на письмі?

Тиждень — тижня, виїздити — виїзний, масло — масний, тиск — тиснути, міститися — місце, сердечний — серце, щастя — щасливий, честь — чесний, радість — радісний, блиск — блиснути; шість — шістнадцять, пестити — пестливий, турист — туристський, кістка — кістлявий, баласт — баластний.

187. Запишіть групи приголосних, у яких відбувається спрощення в сучасній українській мові (за зразком). Наведіть власні приклади. Складіть речення з кількома словами, у яких спрощення не передається на письмі.

З р а з о к. [ждн] → [жн] : *тиждень — тижня.*

188. Розподіліть слова на дві групи: а) у яких спрощення приголосних передається на письмі; б) у яких не передається на письмі.

Ремісник, обласний, вісник, тріснути, тижневий, шістнадцятий, виїзний, щасливий, зап'ястний, міський, туристський, форпостний, кістлявий, навмисне, корисний, плюснути, шелеснути, брязнути, невістці, хруснути, улесливий, цілісний, прослати, шістсот, жалісний, кількісний, совісний, свиснути.

189. Запишіть прислів'я та приказки, вставляючи пропущені слова. Підкресліть слова, у яких відбулося спрощення. Якою орфограмою об'єднані виділені слова?

1. ... серце завжди кам'яніє. 2. ... чоловік гірше гадюки. 3. ... всюди честь, хоч і під лавкою. 4. ... від чужого щастя сохне. 5. *Ранні* пташки зерно клюють, а ... слізки *ллють*. 6. ... гриб — ... сніг.

Д о в і д к а: корисливий, пізній, улесливий, заздрісний, чесний.

Спілкування

190. Складіть речення з поданими словами, об'єднавши їх за певною темою. Доберіть до кожного те слово, від якого воно утворене. З'ясуйте, який приголосний випадає.

Цілісний, швидкісний, захисник, перехресний, пристрасний, корисний, ненависний, злісний.

191. Опишіть ситуацію, зображену на фото, вживаючи якомога більше слів зі спрощенням приголосних. Позмагайтеся, працюючи в парах.

192. Складіть рекламний проспект «Дозвілля нашого міста (села)», використовуючи слова *міський* (*приміський*), *туристський*, *обласний*, *корисний*, *кількісний*, *виїзний*, *тижневий*.

Взимку в Карпатах

§ 18. ПОДОВЖЕННЯ І ПОДВОЄННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Практикум

193. I. Випишіть із поданих уривків слова у два стовпчики: а) з подвоєнням внаслідок збігу двох однакових приголосних; б) з подовженням приголосних внаслідок асиміляції. Які приголосні можуть подовжуватися?

1. У хаті *по-святковому* врочисто
   І *по-буденному*, як завше, тісно.
   Ми зачудовані священнодійством:
   А мама звично місять біле тісто.
   Старенька піч жує солому смачно,
   Задумано підперши підборіддя.
   І навіть кіт, який же був ледачий! —
   Не може у кутку своєму всидіть (*І. Шевченко*).
2. Гойдаються далекі тихі сни
   На плетиві доріг осіннього світання,
   Отам в туманах приховалась рання
   Моя зоря — надовго, до весни (*І. Ципковський*).
3. У гіллі горить зоря нетлінно,
   під нею я в пилу зеленім
   дивлюся *схиленоколінно*
   на сонце, що зійшло в мені (*Л. Вишеславський*).

II. Поясніть правопис виділених слів і розділові знаки в кожному уривку.

194. І. Утворіть і запишіть нові слова, додаючи до поданих слів префікси *без-*, *від-*, *під-*, *об-*, *воз-*, *над-*, *роз-*. Поясніть вимову і причини морфологічного подвоєння приголосних.

З'єднати, дарувати, звучний, ділити, бризкати, давати, Дніпрянщина, збройний, захисний, законний, зоряний, золочений, земельний, знайомитися, дерти.

ІІ. Складіть і запишіть п'ять речень з утвореними словами (на вибір).

195. І. Поясніть наявність або відсутність подовження приголосних у словах.

Відлуння, угіддя, Запоріжжя, узбіччя, Закарпаття, Залісся, Россю, розкішшю, віссю, медаллю, честю, радістю, знаряддя, листя, наллю, відкриття, зрання, навмання, спросоння, весілля, гіллястий.

ІІ. Складіть і запишіть речення з власними назвами.

196. Утворіть від іменників прикметники і запишіть. Поясніть вимову й написання.

Туман, спина, весна, долина, день, ячмінь, камінь, закон, сон, рань, паркан, вино, злочин, вогонь, осінь, зміна, вікно, балкон, льон, глина, дерево, пісня, лимон.

197. Складіть і запишіть речення з поданими словами, об'єднавши їх темою «Зимовий етюд». Поясніть вимову і правопис.

Здоровенний, непримиренний, старанно, невблаганно, несказанно, незрівнянно, шалений, хрещений.

Списування

198. І. Прочитайте текст. Випишіть слова зі спрощенням, з фонетичним подовженням приголосних.

Картотека підліткового кабінету обласного наркологічного диспансеру — реєстр страшного горя.

На стандартних клінічних бланках бездоганним почерком занотоване все таке коротке життя юнаків і дівчат. Багато з них після лікування повернулися до нормального, свідомого життя і навчання, а багато — так назавжди і залишилися у картотеці диспансеру з короткою припискою: «Знятий з обліку у зв'язку зі смертю...» Раз спробувавши, вони вже не могли зупинитися, а друзі, рідні мовчки спостерігали повне падіння і деградацію особистості.

Не будьте байдужими, допоможіть вчасно зупинитися тим, хто спіткнувся! Пам'ятайте: наркоманія — соціальне зло, що спотворює свідомість, калічить характер, забирає життя (*З журналу*).

ІІ. Підготуйте виступ на тему «Посієш звичку — пожнеш долю».

199. Об'єднайтесь у групи і напишіть лінгвістичну казку (оповідання) на одну з тем: «Чому звуки спрощуються?», «Як відбувається подвоєння звуків?», «Що таке подовження звуків?». Оцініть творчі роботи однокласників.

§ 19. ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ

Мовознавчі студії

200. Пригадайте, які чергування звуків ви знаєте. Розгляньте таблиці. Складіть за ними тести і проведіть взаємоконтроль із однокласником(-цею).

Чергування звуків

Чергування — це постійні закономірні зміни в тих самих частинах слів	
У коренях: *солі — сіль, ношу — ніс — несу, ломити — ламати, жати — зажим — жму*	У суфіксах: *палець — пальця, ріжок — ріжка, пастушок — пастушка*
У закінченні: *на зеленому — на зеленім*	У префіксах: *зігнути — зогнути, одійди — відійди*

Типи чергувань

Живі (позиційні)	**Історичні**
залежать від позиції звука у слові і є варіантами однієї фонеми: [ве^{и}сна́] — [ве́сни]; [р^{у}оз у́мна] — [роз у́м]	зумовлені причинами, відсутніми в сучасній мові (діють при словотворенні і словозміні): [вйаза́ти] — [ву́зол]; [збо́ри] — [зб'ір]; [ве^{и}зти́] — [в о́зити]

Найдавніші	**Давні**
виникли ще в дослов'янський період, є наслідком фонетичних змін, що відбулися в індоєвропейській мові, наявні в багатьох слов'янських мовах [е] — [о]: *брести — бродити;* [і] — [а]: *сідати — садити;* [е] — [і]: *мести — вимітати;* [о] — [а]: *гонити — ганяти;* [и] — [і]: *сито — сіяти;* [е] — [и] — ∅ (нуль звука): *беру— збирати — брати;* [и] — [ов]: *рити — рови;* [у] — [ов]: *кузня — коваль*	відбулися лише в українській мові, причини їх пояснює історична фонетика: [о], [е] з [і] у відкритих/закритих складах: *воля — вільний, село — сіл, року — рік;* [о], [е] з ∅ (нулем звука): *шов — швачка; швець — шевця;* [о] з [и] у сполученнях *ри, ли, ро, ло: глотка — глитати, кров — кривавий;* [е] з [о] — після шиплячих та [й]: *вечеря — вечори, копієчка — копійок*

У в а г а! 1. У деяких випадках чергування [*о*], [*е*] з [*і*] не відбувається: а) у звукосполученнях *-оро-*, *-оло-*, *ере-*, *-еле-*: *город, перед, шелест*; б) у звукосполученнях *-ор-*, *-ер-*, *-ов-*: *морква, жертва, вовк*; в) у словотворчих частинах *-вод*, *-воз*, *-нос*, *-роб*, *-ход*: *водовоз, водонос, землероб*; г) у суфіксах *-енк-*, *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ечк-*, *-тель*, *-ер*, *-ор*: *річечка, маленька, Петренко, учитель, оператор*.

2. Після шиплячих та [*й*] в окремих словах може виступати [*о*] перед м'яким приголосним, а [*е*] — перед твердим приголосним: *радості, на щоці, безкрайої*; *жену, чекаю, краєчок, Бугаєнко, щем, черга*.

Практикум

201. У поданих реченнях знайдіть і схарактеризуйте чергування голосних [о] — [а], [е] — [і], [е] — [и].

1. Летів і танув сніг (*М. Рильський*).— Поема М. Бажана «Політ крізь бурю» — філософський твір. 2. Ломило в спині.— Не ламай калину, краще їй водиці принеси (*Ю. Рибчинський*). 3. Христя почала плакати і нарікати на свою долю (*Панас Мирний*).— І нарекли його Сивооком (*П. Загребельний*). 4. На кухні щось сікли сікачем, щось терли в макітрі (*Ю. Смолич*).— Паркет у залі натирали до блиску (*І. Нікітченко*).

202. Розподіліть пари слів на групи за особливостями чергування: а) [о], [е] з [і]; б) [о], [е] з ∅ (нулем звука); в) [е] з [о] після шиплячих та [й]; г) найдавніші чергування.

День—дня, стіл—стола, чоло—чільний, клонитися—кланятися, гребти—загрібати, сон—сну, молоток—молотка, кінь—коня, віз—воза, чотири—четвертий, знаємо—знайомий, гайок—гаєчок, піч— печі, слово—слів, лізти—лазити, вінок—вити, трясти—трусити, пшоно—пшениця, мішок—мішечок, вогонь—вогню, квітка—квіток, хід—ходу, поріг—порога, шість—шести, летіти—літати, збирати—брати.

203. І. Від поданих слів утворіть і запишіть похідні, підкресліть голосні, що чергуються, визначте, яке чергування, поясніть причини.

Скочити, мести, дерти, допомогти, пекти, терти, плести, гонити, овес, коні, осені, воля, пагонів, вечори, семи, соколи.

ІІ. Складіть три-чотири скоромовки зі словами (на вибір).

204. Спишіть, уставляючи пропущені букви на позначення голосних. Свій вибір обґрунтуйте. Доберіть слова, що ілюструють чергування цих голосних з іншими.

1. Сім'я веч..ря коло хати (*Т. Шевченко*). 2. Скинув до нього на сани міш..чків п'ять жита, один — пш..ниці та півклунка

ши..на — увесь л..шок, який можна було збути (*Панас Мирний*). 3. Золоті кл..нки бл..стіли од проміння (*В. Сосюра*). 4. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стр..міли високі башти (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Зелений простір вб..рав у себе очі (*В. Минько*). 6. Йде гаями — не трісне, через воду бр..де — не плюсне, оч..ретами — не шелесне (*С. Васильченко*). 7. Уже сут..ніло, коли Горбенко повернувся додому (*Б. Антоненко-Давидович*).

205. Доберіть три-чотири прислів'я, в яких відбуваються чергування у словах. Обґрунтуйте свій вибір.

Спілкування

206. Об'єднайтесь у групи і складіть кросворд зі слів, у яких відбуваються чергування звуків. Обміняйтеся роботами і розв'яжіть кросворди.

§ 20. ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ПРИ СЛОВОЗМІНІ ТА СЛОВОТВОРЕННІ, МОРФОЛОГІЧНІ ЗМІНИ

Мовознавчі студії

207. Прочитайте. Випишіть парами слова, у яких спостерігається чергування приголосних. Визначте умови чергування (словозміна чи словотворення).

1. Сьогодні я в морі любові, душа, як у зорях блакить, а сніг, наче квіти бузкові, на вітах каштанів лежить (*В. Сосюра*). 2. Вічний революцьонер — дух, наука, думка, воля — не уступить пітьмі поля... (*І. Франко*). 3. Та друг мій, Мирослав, ще й після того не раз був на устах усіх (*П. Тичина*). 4. Рука безкорисливої допомоги стала для молодого художника і поета й рукою дружньої підтримки (*П. Федченко*). 5. На Андрія треба кожуха-доброгрія. 6. Важко влітку без корови, а взимку без кожушка (*Нар. творчість*). 7. Ілля Рєпін на своїй картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану» зобразив писарем відомого історика Дмитра Яворницького. 8. Він сам вийшов з давнього козачого роду і досліджував історію українського козацтва (*З журналу*).

208. Розгляньте схему. Доповніть її власними прикладами. Опрацюйте теоретичний матеріал на с. 92. У яких частинах мови найбільше виявляються зміни приголосних?

[г] — [ж] — [з]: *нога — ніженька — нозі*
[к] — [ч] — [ц]: *юнак — юначе — юнацький*
[х] — [ш] — [с]: *рухає — рушати — в русі*

В и н я т к и: *рушник, рушниця, дворушник, соняшник, мірошник, торішній, сердешний*, які походять від слів *рука, сонце, серце, мірка, торік*, бо в них відбулася дисиміляція (*чн*- змінилося на *шн*-: *ручник* → *рушник, мірочник* → *мірошник* та ін.).

Чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] дуже давнє. Воно властиве всім слов'янським мовам. Приголосні [г], [к], [х] колись були твердими і не могли пом'якшуватися, тому вони могли стояти тільки перед голосними заднього ряду [а], [о], [у], [ъ] (йор). Коли ж ці приголосні потрапляли в позицію перед голосними переднього ряду [е], [и], [і], [ь] (єр), які вимагали пом'якшення попередніх приголосних, то вони відповідно змінювалися на [ж'], [ч'], [ш'], які на українському ґрунті стверділи і перейшли в [ж], [ч], [ш]. Так виникло чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш].

Зміни [г], [к], [х] на [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду називають **першим перехідним пом'якшенням.**

Зміна [г], [к], [х] на [з'], [ц'], [с'] відбулася також у спільнослов'янський період, але пізніше. Це чергування зветься другим перехідним пом'якшенням, оскільки воно пов'язане з пом'якшенням приголосних перед [й].

Практикум

209. Прочитайте. Випишіть дієслова, у яких відбулося чергування приголосних, доберіть дієслово, що підтверджує наявність чергування.

1. Ой, у полі вітер дише, билину колише; козаченько до милої чотири листи пише. 2. Соловейку сизокрилий, скажи правду, де мій милий! (*Нар. творчість*). 3. Ось я тобі службу нараджу. 4. Коли ми тут сваримось і миримось, у ворота хтось возом уїжджає (*З тв. Марка Вовчка*). 5. Тьму світло переможе, щоб не було негод (*В. Сосюра*).

210. Самостійно складіть таблицю «Чергування при дієвідмінюванні».

Перлини фразеології

Прочитайте прислів'я. Що вказує на час їх виникнення? Знайдіть усі зміни звуків у словах.

1. Береженого і Бог береже, а козака шабля стереже. 2. Козацькому роду нема переводу. 3. Що буде, то буде, а козак панщини робити не буде. 4. Це той пан Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки! 5. Віз ламається — чумак розуму набирається. 6. Доля чумацька гірка і щастя щербате.

211. Розгляньте таблицю. З'ясуйте, про який спосіб словотвору йдеться. При творенні яких частин мови відбувається зміна приголосних?

Зміни приголосних фонем

Звуки	Поєднуються із суфіксами	Замінюються на	Приклади
[г], [ж], [з]	-ськ-, -ств-	-зьк-, -зтв-	*убогий — убозтво, Париж — паризький*
[к], [ч], [ц]	-ськ-, -ств-	-цьк-, -цтв-	*козак — козацтво, ткач — ткацький*
[х], [с], [ш]	-ськ-, -ств-	-ськ-, -ств-	*товариш — товариство, чех — чеський*
[с]	-ш-	[шч] (-щ-)	*високий — вищий*
[г], [з], [ж]	-ш-	-жч-	*низький — нижчий, дорогий — дорожчий*
[ц'к]	-ин-	-чч-	*німецький — Німеччина, вояцький — вояччина*
[с'к], [ск]	-ин-, -ан-	[шч] (-щ-)	*черкаський — Черкащина, пісок — піщаний*
[ск], [ст]	-а-	[шч] (-щ-)	*вереск — верещати, простити — прощати*
[зк]	-а-	-жч-	*брязкіт — бряжчати*
[с'к], [з'к]	-енк-, -ук-	[шч] (-щ-) -жч-	*Васько — Ващук Палазя — Палажченко*
[к], [ц]	-н-, -ч-	-чн- -чн-	*рука — ручний Сонце — сонячний*

212. I. Від поданих іменників утворіть і запишіть прикметники за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-ств-*, поясніть наявність змін у них.

Кривий Ріг, Збараж, Овруч, Одеса, Бахмач, Гамбург, Черкаси, казах, чуваш, латиш, печеніг, *грек*, киргиз, чумак, гайдамака, *волох*, узбек, поляк, *словак*, брат, українець, білорус, француз, швед, *башкир*.

II. Складіть і запишіть речення з прикметниками, утвореними від виділених іменників.

Спілкування

213. I. Об'єднайтесь у пари і позмагайтеся, хто швидше виконає завдання (с. 94). Утворіть іменники від назв областей України за допомогою суфікса *-ин(а)*. Розташуйте їх в алфавітному порядку.

Зразок. *Сумська — Сумщина.*

Київська, Херсонська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська, Хмельницька, Одеська, Миколаївська, Івано-Франківська, Львівська, Дніпропетровська, Луганська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька, Донецька, Вінницька, Кіровоградська.

II. Підготуйте невеликий допис про свою область. Дотримуйтеся публіцистичного стилю.

§ 21. ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ ЯК СПОСІБ ЗАПИСУ ЖИВОГО МОВЛЕННЯ

Практикум

214. Прочитайте текст. Складіть тестові завдання для свого однокласника. Проведіть взаємоперевірку розуміння тексту за тестами.

Запис живого мовлення за допомогою фонетичного алфавіту на основі звукового принципу зветься транскрипцією.

Такий спосіб запису живого мовлення, при якому з можливою точністю передається кожен звук з усіма його відтінками, називається фонетичною транскрипцією.

Її використовують під час дослідження діалектів, певних фонетичних явищ живої мови тощо. Для звукового письма використовують український алфавіт і допоміжні діакритичні знаки. Це такі, як:

[ˊ] — над голосним позначає наголос: [хáта];
[ˊ] — після літери вгорі — м'якість приголосного: [сˊад];
[ʼ] — після літери вгорі — напівм'яку вимову приголосного: [пʼідú];
[:] — після приголосного — подовжену вимову його: [житˊ:á];
[°] — після літери вгорі — огублення (лабіалізацію): [с°óда];
[е^и] — нечітку вимову голосного — вгорі іншою літерою позначається звук, до якого той наближається: [се^и лó],
[о^у] — [ко^у жýх];
[ў] — нескладові звуки позначаються літерою з маленькою дужечкою над або під нею: [б уд ува ў],
[ї] — [краї];
[дж] — для позначення злитих звуків пишуться дві літери, з'єднані дужкою вгорі: [джаз],
[дз] — [дзéркал о].

Букви українського алфавіту *я, ю, є, ї, щ,* які позначають два звуки, у транскрипції не вживаються. Запис фонетичною транскрипцією береться у квадратні дужки, усі слова пишуться з малої букви, розділових знаків не ставлять, замість них вживаються позначки / — «пауза» і // — «тривала пауза». Наприклад:

А над степами вітер віє!
А в небі гуркотить весна! (*Є. Маланюк*).
[а над сте^и пáми^е в'іте^и р в'ійе //
а ў нéб'і гˊурк отúтˊ ве^и снá//]

215. Запишіть тексти фонетичною транскрипцією. Пригадайте, що таке фонетичне слово, знайдіть такі в тексті.

1. Білі роси — то кохання,
Що живе лиш до світання.
Кров, що в сонці не поблідла,—
То любов правдива й світла (*Д. Павличко*).

2. Ширшає роздолля вод, щодалі більше світла. Маревом, блиском усе переповнене. Все злилося, все поєдналося в стихії сонця, в гармонії життя... Плине ущерть налита світлом ріка. Розсунула очерети, розлилася, відтворює саму широчінь неба, з усім живим спілкується своєю безмовною мовою... (*О. Гончар*).

216. I. Зробіть повний фонетичний аналіз тексту: назвіть усі випадки змін голосних і приголосних звуків у потоці мовлення, усі випадки історичних та морфонологічних чергувань.

Інтенсивне сонячне світло, люті вітри, бідні ґрунти і сильні морози вночі роблять життя рослин на вершинах гір винятково важким. І все ж і в горах можна зустріти надзвичайно красиві рослини. Європейський едельвейс має щільний «одяг» із *пушинок*, які затримують на його стеблах *сонячне* тепло і перешкоджають випаровуванню вологи з рослини.

Дивна квітка «срібний меч» росте тільки на вершинах старих вулканів двох островів, що входять у склад Гаваїв. Тут випадає всього 7 см опадів на рік, і «срібному мечу» доводиться дуже довго, до 20 років, накопичувати воду, щоб розквітнути. Цвітіння продовжується кілька тижнів, після чого рослина гине.

Виявляється, що на вершинах гір є рослини із власним «центральним опаленням». Крихітні стебла альпійських сніжних *дзвіночків* створюють стільки тепла, що можуть *розтопити* сніг навколо себе. Завдяки цьому вони і розквітають на самому початку *весни* (*З кн. «Життя рослин»*).

II. Зробіть повний фонетичний розбір виділених слів.

Порядок фонетичного розбору

1. Запишіть слово фонетичною транскрипцією.
2. Поділіть на склади, дайте характеристику складів.
3. Поставте наголос, схарактеризуйте його.
4. Визначте співвідношення між звуками і буквами (кількість голосних і приголосних).

5. Дайте характеристику голосних:
а) за рухом язика до піднебіння (ряди);
— переднього ряду: [і], [и], [е];
— заднього ряду: [у], [о], [а];
б) за ступенем піднесення язика до піднебіння;
— високе піднесення — [і], [у];
— високо-середнє — [и];
— середнє — [е],[о];
— низьке — [а].
в) за участю губ (лабіалізовані/ нелабіалізовані);
6. Дайте характеристику приголосних:
а) за участю шуму і голосу (шумні, дзвінкі, глухі, сонорні);
б) за місцем творення (язикові, губні, глоткові);
в) за твердістю і м'якістю;
7. Укажіть усі можливі звукові зміни в слові (чергування, уподібнення, спрощення).

Зразок розбору

тепла [те^{и}пла́] — 5 б., 5 зв.
теп-ла — 2 скл.: 1-й закритий, 2-й відкритий, наголошений.
Голосні звуки: [е^{и}], [а]; [е^{и}] — передній ряд, середнє піднесення; [а] — задній ряд, низьке піднесення. Приголосні звуки: [т] — шумний, глухий, язиковий, твердий; [п] — шумний, глухий, язиковий, твердий; [л] — сонорний, язиковий, твердий.

Спілкування

217. Уявіть себе екскурсоводом. Підготуйте цікаву розповідь про рослинний світ вашого краю. Правильно вимовляйте слова, в яких відбуваються чергування звуків.

Стилістика і культура мовлення

Стилістичні засоби фонетики. Милозвучність української мови. Експресивні можливості звуків української мови. Звукопис. Ритмомелодика живого і художнього мовлення

218. І. Прочитайте текст. Сформулюйте основні закони милозвучності української мови, наведіть приклади.

Ніжністю, мелодійним звучанням української мови здавна захоплювалися іноземці. Німецький поет Фрідріх Боденштедт у середині XIX століття вивчав її, щоб перекласти німецькою мовою пісні та думи нашого народу і видати їх об'ємною антологією «Поетична Україна». А відомий російський співак Леонід Собінов, виконавши на гастролях 1926 року в Харкові партію Лоенгріна в опері Вагнера українською мовою, захоплено написав: «Та це ж бо звучить зовсім по-італійському! Гарно, звучно, благородно й поетично».

Таємниць надзвичайної чарівності нашої мови, певна річ, безліч, але найголовніші закони милозвучності її полягають у тому, щоб уникати збігу приголосних (*радість — радісний*) і збігу голосних (*вона йде, він іде*) (*За А. Бортняком*).

II. Поясніть розділові знаки в останньому реченні.

219. Опрацюйте теоретичний матеріал. Перевірте зроблені вами висновки.

Милозвучність української мови досягається насамперед рівномірним розподіленням голосних і приголосних звуків у мовному потоці. Для усунення збігів звуків наша мова має спеціальні фонетичні засоби.

1. Найуживанішим засобом милозвучності мови є **чергування [*у*] з [*в*] та [*і*] з [*й*]**. Прийменник *в* та префікс *в-* пишеться між двома голосними (*успіхи в економіці*), після голосного перед приголосним (*вишні в саду; дорога повилася вгору*), перед голосними на початку речення (*В Одесі тепло*). Прийменник *у* та префікс *у-* пишеться між літерами, що позначають приголосні (*був у жовтні*), на початку речення перед приголосним (*У Карпатах випало багато снігу*), перед наступними *в, ф*, сполученням літер *хв, в, льв* незалежно від того, на який звук закінчується попереднє слово (*жити у Львові*; *книга у Федора*), після паузи перед приголосним (*сад, у якому квіти*).

[*І*] з [*й*] чергуються у тих самих випадках, що й [*у*] з [*в*].

Іноді прийменник *у* набирає форм *ув, уві, вві*: *Стало так легко, як уві сні* (*Ю. Яновський*). Щоб уникнути важких збігів *вв, вф* навіть після голосних уживається *у*: *Товариші мої пішли у військо* (*Леся Українка*).

У деяких випадках чергування [*у*] з [*в*], [*і*] з [*й*] **не відбувається**: у власних назвах (*Удод, Вроцлав*); у словах, де зміна початкового [*у*] чи [*в*] веде до зміни значення слова (*вправа* і *управа, вдача* і *удача, вразити* й *уразити*), [*і*] з [*й*] не чергуються при зіставленні понять (*минуле* і *сучасне*); у словах іншомовного походження (*до інституту*).

2. У кінці деяких префіксів, прийменників та прислівників можуть додаватись або відкидатись голосні звуки: *відірвати, переді мною*. Прийменник *з* може мати форми *із, зі, зо*: *із хмари, зі свого, зо три*.

3. Після приголосних уживаються частки *би, же*, після голосних — *б, ж*: *зробив би, зробила б*.

4. Перед приголосними вживаються форми дієслів на *-ся*, перед голосними — на *-сь*: *зібралися всі — зібрались усі*; але після приголосного завжди *-ся*: *дивляться, дивишся*.

220. I. Спишіть сполучення слів на с. 98, правильно дібравши фонетичні засоби милозвучності. Поясніть свій вибір.

(З, із) року (в, у) рік; (в, у) своєму творі; (з, із) самого ранку; лунає (у, в) ухах; (в,у) місті; (в,у)заємна допомога; (в,у) важких умовах; (в, у) його сестри; (і, й) дуть (в, у) ногу.

II. Уведіть три словосполучення у складне речення і запишіть його.

221. I. Випишіть у два стовпчики слова: а) у яких можливе чергування [у] з [в]; б) у яких чергування немає.

Україна, урок, узбережжя, влада, вправа, вклад, урожай, удача, вчителька, враження, указ; умова, взимку, увечері, вранці, увага; уява, влітку, утруднення; ударник, ударити, упав, вплив; указка, вступ, уже, все, Улас, Владислав, уряд.

II. Зі словами другого стовпчика складіть речення на тему «Спеціальний репортаж».

222. Допишіть речення, правильно вживаючи *у — в*, *і — й*. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Надходила осінь (і, й)... . 2. Уже одсіялися люди (і, й)... . 3. Тепла ще довго не буде (і, й)... . 4. Ліс принишк (у, в)... . 5. Дуб зашумів (у, в)... . 6. Різнобарвний килим листя поіржавів (і, й)... . 7. Небо не було таким високим (і, й)... . 8. (У, в)... було багато турбот (у, в)... передчутті зими.

223. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Свій вибір обґрунтуйте.

Ступаю (в, у) спогади, як (у, в) глибінь віків...

Обабіч чорною стіною виструнчились сосни (і, й) шепочуться між собою. Над головою широка небесна дорога. Небо високе, вимерзле, зорі далекі, маленькі. Холодний вітер знаходить тебе, (у, в) який би бік не повернувся... Відлунюється (у, в) принишклому лісі дзвін колісних шин, чути бадьоре кінське пирхання, ходором ходить з боку на бік віз, (й, і) здається, зорі на небі не стоять на одному місці, а хитаються, так хитаються, що аж (у, в) зуби заходить оскома (*За Ю. Збанацьким*).

224. I. Прочитайте текст. Укладіть словничок художніх засобів милозвучності.

М и л о з в у ч н і с т ь (або е в ф о н і ч н і с т ь) — якість усного мовлення, яка проявляється в його плавності, мелодійності, інтонаційній виразності, у відсутності звукосполучень, які були б неприємні для слуху.

У фонетичному арсеналі кожної мови є свої засоби евфонічності. В українській мові це спрощення в групах приголосних (*честь — чесний, бризкати — бризнути*), наявність слів із приставним приголосним і без нього, що дає можливість вибору (*вогонь — огонь, вуста — уста*), варіантів префіксів *під- — піді-*, *з- — зі- — із-*, *від- — віді- — од- — оді-* варіантів дієслівних суфіксів *-ти* і *-ть*, *-ся* і *-сь* (*вчитися — вчитись*).

Художня мова використовує фонетичні засоби усного мовлення і прагне видобути додатковий експресивний ефект навіть із тих евфонічних засобів, які надає їй норма:

1) рівнозначні за смислом варіанти слів (*вольний — вільний, одна — єдина*); 2) паралельні форми часток (*би—б, же—ж*); 3) звукопис — передані фонетичними засобами мови звуки природи чи навколишньої дійсності: *Ш-ш-ш,— зашепотів очерет*; *Золоті вулкани лип* (*І. Драч*); 4) уживання певних звуків із художньою метою (наприклад, плавних [*л*], [*м*], [*н*] для створення враження м'якості, ніжності: *Неначе ляля в льолі білій...— Т. Шевченко*); 5) ритм — рівномірне чергування співмірних елементів; 6) пауза — засіб емоційності тексту, розкриття психологічного стану мовця; 7) повтор однієї приголосної фонеми — алітерація (*Гуртуються вітри в степу...— В. Земляк*); 8) повтор голосних фонем — асонанс (*Ідіть із ночі в сяйво дня...— Олександр Олесь*).

Пишучи власний твір, будуйте речення так, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків на зразок: «*ці цікаві книги*». Не допускайте римування у прозі: «*любов людини до Батьківщини*». Уникайте набридливого повтору, нагнітання близьких за вимовою звуків та звукосполучень у словах: «*Самовідданість, скромність, людяність і принциповість героя підкреслюється у багатьох місцях роману*» (враження сичання). Уникайте метатези — перестановки звуків або складів у межах слова: «*Азейбарджан*» — замість *Азербайджан*, «*раболаторія*» — замість *лабораторія* (*З посібника*).

II. Запишіть у вигляді правил вимоги до евфонічності учнівських творів.

225. Прочитайте уривки з поезій Андрія Малишка. Визначте, які фонетичні засоби і з якою метою використав поет у віршах.

1. Оддудніла, одгупала, одклекотіла війна,
   За двобоєм і смертю залізною зникла луною.
   Березневий струмок пересвічує сонце до дна,
   І загублений жайворон знову тріпоче зі мною.
2. Кінь мій доорював довгу ниву,
   На атомну гору поклавши гриву...
3. Дорого, дорого, з-під вітру і грому,
   У травах, у росах, в огні,
   В розлуці і в щасті, із дому й додому,
   Лежиш біля серця в мені.
4. Ми підем, де трави похилі,
   Де зорі в ясній далині,
   І карії очі, і рученьки білі
   Ночами насняться мені.

Цікава перерва

Героїню повісті Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» називали *Нимидора* (справжнє ім'я — *Минодора*), а героїню повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» — *Левантина* (справжнє ім'я — *Валентина*). Яке фонетичне явище спричинило такі зміни у словах? Наведіть приклади з творів українських та зарубіжних авторів.

226. Знайдіть у хрестоматії з української літератури приклади звукопису: фонетичної анафори та епіфори, асонансу, алітерації. Повторенням яких звуків створюється емоційно-експресивний ефект? Які звуки стали символами певних явищ, настроїв, зорових образів? Прокоментуйте свої міркування. З'ясуйте, за рахунок чого досягається римованість рядків.

227. I. Повторення приголосного звука [р] створює враження твердості, різкості, гуркоту, грому, битви, чіткого ритму. Доведіть це на прикладах із віршів.

1. Знов Захід буряний. Недобрий.
   Знов пророкує кров'ю літер,
   Що ми загинем, яко обри,
   Що буде степ, руїна й вітер (*Є. Маланюк*).
2. Прийшла пора садить дерева —
   пора бентежна і недремна.
   Пора копатися в землі,
   щоб сіль відчути на чолі.
   Пора — надій, турбот і звершень,
   пора — трудитися не вперше.
   Пора — осмислень і тривог,
   пора — майбутніх перемог.
   Безмовних задумів пора,
   а потім — слова і пера (*М. Сингаївський*).

II. Опишіть у формі вірша чи прозою бурю на морі, використовуючи звукоповторення приголосного [р].

228. Завдяки великій кількості голосних і сонорних приголосних мовлення стає мелодійним, пісенним. Повторення плавних [л], [л'], [н], [м] допомагає уявити поетичну картину місячної ночі, течію річки, плавні рухи русалок, плескіт річкової хвилі. Зверніть увагу, як цим засобом користуються поети. Чим досягається відчуття ніжності, лагідності, ласкавості у вірші Миколи Сингаївського?

Літній вечір на Україні лугом-полем туман стеле,
Кладуть хлібороби натомлені руки на косогори.
А з ними відпочиваєш ти, моя матінко-земле,
І селянки — смагляві дівчата ловлять у ріках зорі.
Сизо-синьо-вечірньо в садах дозрівають сливи,
Заснули в колисках діти, мов лебедята малі.

Я на добраніч кажу їм: «Люди, будьте щасливі!»
Часто ми забуваєм, що не вічні на цій землі.

229. Уживаючи слова з повторюваними плавними приголосними, усно опишіть місячну ніч на Дніпрі або літній вечір. Скористайтеся репродукцією картини Леоніда Шелудька «Сутінки».

Л. Шелудько. Сутінки

230. I. Прочитайте вірші. Визначте, які звуки повторюються. Якого настрою надає текстові алітерація, асонанс?

1. Сад осінній, смуток спить,—
Сонно сиплються сніжинки,
Струмінь стомлено шумить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад,
Срібно стеляться сніжинки —
Спить самотній сад (*В. Кобилянський*).
2. Цвіте акація, акація —
на хмарі біла аплікація —
і просто так — цвіте акація! (*Л. Костенко*).

II. Складіть і запишіть власну строфу з алітерацією, асонансом. Оцініть свою роботу та роботи однокласників і визначте переможця конкурсу поетів-початківців.

231. Зайдіть на сайт **http://www.ukrlib.com.ua**, доберіть із творів сучасних молодих поетів зразки звукопису (асонанс та алітерацію). Обґрунтуйте доцільність їх у дібраних поезіях. Які явища, образи, настрої вони відтворюють, посилюють? Зачитайте поезії в класі.

232. Виконайте повний фонетичний аналіз тексту: виявіть і прокоментуйте всі вивчені фонетичні явища (асиміляцію, дисиміляцію,

подовження, спрощення, чергування). Які звуки відтворюють настрій, почуття, зорові образи?

З чого починається любов до рідного краю? Ген по згірку темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев, там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено, й стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилось до неї... На все це дивишся, все це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі... (*Є. Гуцало*).

233. Напишіть лінгвістичний твір на тему «Кожен звук промовляє до мене». Висвітліть такі питання: 1) зв'язок звуків людської мови і звуків природи; 2) звукове живописання; 3) звук — слово — символ; 4) сприйняття звуків і виразне читання; 5) звук у поезії.

Наскрізні тестування

1. Фонетика вивчає:

а) звуки мовлення; б) знаки письма; в) звуки мови; г) фонеми.

2. Фонологія вивчає:

а) правила вимови слів; б) знаки письма; в) звуки мови у потоці мовлення; г) голосні і приголосні звуки.

3. Морфонологія вивчає:

а) фонеми; б) морфеми; в) склад слова; г) регулярні зміни фонем у морфемах.

4. Голосні звуки творяться:

а) шумом і голосом; б) тільки шумом; в) тільки голосом; г) видихуваним струменем повітря, що проходить через перепони.

5. [у], [а], [о] — це голосні:

а) переднього ряду; б) середнього ряду; в) заднього ряду; г) передньо-середнього ряду.

6. Визначте, яке фонологічне явище спостерігається у словах *розумний, голубка, кожух*:

а) дисиміляція; б) асиміляція; в) чергування голосних; г) позиційна зміна голосних.

7. З'ясуйте, яке явище відбулося при творенні слів *козацький, товариство* та форми вищого ступеня прикметника *дорожчий*:

а) асиміляція; б) дисиміляція; в) чергування приголосних; г) чергування голосних.

8. Визначте, наслідком чого з'явилися звуки [з'], [ц'], [с'] у словах *нозі, руці, мусі:*

а) асиміляції; б) пом'якшення; в) дисиміляції; г) історичного чергування приголосних.

9. Деякі звуки дуже схожі — справжні «близнята». Їх і вимовляють подібно: однаково складають губи, однаково рухається язик. Тільки при вимові одних наявний голос, а при вимові інших — тільки шум. Про які звуки йдеться? Запишіть пари «близнят».

10. Якби звуки мови розмістилися на уявній драбинці залежно від наростання звучності, то на верхній сходинці опинились би ... , а на нижній ... .

11. Якби запросити приголосні на «лінійку» і вони вишикувалися б у дві шеренги, то у першій стоятимуть ... приголосні; у другій — ... .

12. Що таке сильна позиція фонеми? Визначте фонеми без «маски» у словах *яблуко, сьогодні, ожеледь, дяка, любити, пищати, хвощ, солов'ї.*

13. Запишіть слова *ґава, вокзал, аґрус, ґедзь* фонетичною транскрипцією. Визначте, який звук спільний для всіх слів.

14. Запишіть слова *батько, ясочка, сіяти, кістка* фонетичною транскрипцією. Визначте, який звук є спільним для цих слів.

15. Зробіть фонетичний розбір слів *книголюб, розповідь, п'ятниця.*

16. Складіть розповідь на тему «Казка мого дитинства» у художньому стилі, використовуючи фонетичні засоби милозвучності.

17. Запишіть одну-дві строфи власного вірша, використавши як засіб емоційного впливу на читача алітерацію або асонанс. Теми на вибір: «Море»; «Літо»; «Яблуні цвітуть»; «Мамина вишня».

До джерел знань

Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. — К., 2001.

Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. — К., 1987.

Коструба П. П. Основні поняття філології // Укр. мова і літ. в школі. — 1965. — № 7.

Коструба П. П. Фонетика, фонологія і морфологія // Методологічні питання мовознавства. — К., 1966.

Культура української мови: довідник. — К., 1990.

Левицький В. В. Звуковий символізм: основні поняття, ідеї, результати // Мовознавство. — 1993. — № 3.

Мацько Л. І. Стилістика української мови. — К., 1990.

Погрібний М. І. Орфоепічний словник. — К., 1984.

Самійленко В. Дбаймо про фонетичну красу нашої мови // Твори: У 2 т. — К., 1958. — Т. 2.

Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2001.

Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К., 1994.

Українська орфоепія як учення про систему загальноприйнятих правил української літературної вимови

Ви навчаєтеся:

- ***дотримуватися*** **норм літературної вимови звуків в українських і запозичених словах;**
- **правильно** ***наголошувати*** **слова, за потреби** ***звертатися*** **до орфоепічного словника;**
- ***виявляти*** **і** ***виправляти*** **орфоепічні помилки,** ***помічати*** **вади усного мовлення;**
- ***готувати*** **тексти для усного монологічного виступу.**

§ 22. ОСНОВНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ. ОСОБЛИВОСТІ ВИМОВИ ГОЛОСНИХ, ДЕЯКИХ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ТА ЇХНІХ СПОЛУЧЕНЬ

Мовознавчі студії

234. Прочитайте текст. Попрацюйте в парах: поясніть однокласникові суть помилки у складі фонем у слові і фонетичної помилки, особливості вимови голосних і приголосних української мови.

Орфоепія (від грецьк. *orthos* — правильний і *epos* — мовлення) — це: 1) сукупність правил вимови, що становлять систему норм літературної мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Орфоепія стосується насамперед усної форми мовлення, тобто вона вчить, як вимовляти ті чи інші звуки в певних фонетичних позиціях, сполученнях з іншими звуками, у граматичних формах, групах слів чи окремих словах. Орфоепія має практичний характер: вивчення правильної вимови спрямовується на подолання вимовних помилок (у звуках і звукосполученнях), що підвищує загальну культуру літературного мовлення.

Фонологічні помилки зумовлюються незнанням фонемного складу сучасної української літературної мови і проявляються в заміні якоїсь фонеми іншою фонемою. Така заміна не тільки спотворює загальнонародну нормативну вимову, а й нерідко призводить до неправильного розуміння слова або речення. Наприклад, при заміні [*з*] на [*с*] слово *казка* сприймається як *каска*, *везти* — як *вести*, *газ* — як *гас*; при заміні [*д*] на [*т*] слово *гадка* звучить як *гатки* (від *гатити*), *привід* — як *привіт*. Так само спотворюється зміст слова при

заміні голосного [о] на голосний [а]: *полити — палити, мостити — мастити, поради — паради.*

Фонетичні помилки — це вимовні недогляди, що виявляються у вимові різних варіантів фонем. Звичайно, це порушення не завжди викликає зміну значення слова чи речення, однак веде до спотворення вимови.

Таке незвичне для української вимови звучання фонем може пояснюватися діалектними впливами. Наприклад, пом'якшення губних та шиплячих: [гру́ш'а], [ме^{и}ж'а́].

Впливом російської мови пояснюється вимова [*т'*] з наближенням до [*ц'*], коли [*т'*] початковий: [т'^{ц}іло], [т'^{ц}іка́ти^{е}].

Щоб уникнути помилок, треба добре засвоїти орфоепічні норми української літературної мови (*З посібника*).

235. Пригадайте орфоепічні правила вимови голосних звуків в українській мові. Опрацюйте теоретичний матеріал.

Голосні [*а*], [*і*], [*у*] вимовляються чітко і виразно у будь-якій позиції у слові: [*а*]*рмія, б*[*а*]*шт*[*а*]*н, р*[*а*]*д*[*а*]; [з'ір], [т'існо]; *д*[*у*]*б, к*[*у*]*ди.*

Голосний [*о*] вимовляється чітко на початку слова і в наголошеній позиції після твердих і м'яких приголосних ([о́]*браз, м*[*о*]*л*[*о*]*к*[*о́*], *лі*[*о*]*х*). Ненаголошений [*о*] в позиції перед постійно наголошеним [*у*] вимовляється з наближенням до [*у*] — [*о^{у}*]: [го^{у}лу́бка], [зо^{у}зу́л'а].

У вимові окремих осіб початковий [і] іноді наближається до [и] — [і^{и}]: [і^{и}нколи], [і^{и}нод'і], [і^{и}н'ії].

Ненаголошений [*у*] вимовляється як нескладотворчий [*у*] — [*ў*]: [учи́ти^{е}], [виучаў]. Таке [*ў*] на письмі передається як *в*: *автор, вів.*

Голосний [*е*] чітко й виразно вимовляється тільки в наголошеній позиції: [де́н'], [г'ор обе́ц'], а також на початку слова: [епо́ха], [еле́г'ійа]. Ненаголошений [*е*] вимовляється наближено до [*и*] — [*и^{е}*]: [ни^{е}су́], [ми^{е}н'і]. Перед складом з наголошеним [*у*], [*і*], [*и*] він майже переходить в [*и*], перед складом з [*а*], [*о*] — вимовляється як звук середній між [*е*] та [*и*] — [*е^{и}*]: [се^{и}ло́], [ве^{и}сна́]; перед складом з [*е*] — вимовляється з незначним наближенням до [*и*]: [ме^{и}не́], [не^{и}се́], [бе^{и}ре́за].

Голосний [*и*] також вимовляється виразно в позиції під наголосом: [ви́шн'а], [ли́не] та перед [*ў*]: [ви^{е}со́кий].

Вимова ненаголошеного [*и*] наближається до [*е*]: перед складом з наголошеним [*е*] вимовляється як [*е^{и}*]: [же^{и}ве́], [те^{и}хе́н'кий], перед складами з іншими голосними наближення до [*е*] мало помітне: [живи́], [ди^{е}в'іц':а], [ди^{е}ву́йус'].

236. Прочитайте про вимову приголосних звуків на с. 106. Перекажіть текст, наводячи власні приклади.

Вимова **приголосних звуків** української мови характеризується загалом **ч і т к і с т ю й в и р а з н і с т ю** як у позиції перед голосним, так і в кінці слова. Однак вимова окремих груп приголосних має певні особливості.

1. **Дзвінкі приголосні** не втрачають дзвінкості в кінці слова та в позиції перед глухими приголосними (крім [*г*], [*з*]): [горб], [пох'ід], [нака́з], [дубки́], [н'іжка], але [н'іхт'і], [ле^{и}хки́ї], [ш:у́мом] (*з шумом*); у префіксі *без-* [*з*] не оглушується.

2. **Глухі перед дзвінкими** вимовляються дзвінко внаслідок асиміляції за дзвінкістю: [бород'ба́], [прóз'ба], [воґза́л], [фудбо́л].

3. **Губні** [*б*], [*п*], [*в*], [*м*], [*ф*] у кінці слова вимовляються твердо: [с'ім], [др'іб], [верф], а перед [*і*] — напівпом'якшено: [б'іл'], [в'ік], [м'іж], [п'ід], [ф'іґу́ра], у словах іншомовного походження зберігають пом'якшення перед голосними заднього ряду ([*у*], [*о*], [*а*]): [б'уро́], [ф'узе^{и}л'а́ж].

4. **Шиплячі** в кінці слова і складу, а також перед голосними [*а*], [*о*], [*у*], [*е*], [*и*] завжди вимовляються твердо: [п'іч], [курча́], [чес'т'], [ча́ша]. Лише у позиції перед [*і*] ці звуки вимовляються напівпом'якшено: [нож'і], [гру́ш'і], [о́ч'і].

5. **У кінці слова** завжди вимовляємо [ц']: [к'іне́ц'], [хл'ібе́ц'], [си^{е}ни́ц'а]; крім слів іншомовного походження та вигуків: [пала́ц], [бац].

6. **Буквосполучення** *дж, дз* передають одну фонему в межах морфеми: [дже^{и}рел'о́], [дзе́ркал'о]; або дві різні на межі морфем: [від-же^{и}ни́], [над-зв'ук'ови́ї].

7. **Щілинний** [*ґ*] в українських і в багатьох запозичених словах вимовляється як гортанний: [гай], [гор'іх], [гора́], [ґу́си], [сн'іг], [агр'он'о́м], а **проривний** [*ґ*] звучить у небагатьох словах: [а́ґрус], [ґа́н'ок], [ґи^{е}рли́ґа] та інших (*З посібника*).

Практикум

237. Прочитайте вголос, правильно вимовляючи африкати [дж], [дз]. Поясніть вимову ненаголошених голосних.

1. Бджола, джура, ґандж, воджу, ходжу, випереджати, догоджати, пересаджувати, відродження, джунглі, коледж, ґудзик, дзюрчати, дзьоб, дзвіниця, дзенькати, ґедзь, Ґандзя, дзиґлик, дзвонар, дзвін, дзеркало, кукурудза, родзинки.

2. Народ, зневажений, скривджений, зраджений,
надією ще тільки-тільки збуджений,
розшарпаний, несталий, незгромаджений,
на злигодні безвихідні засуджений,
приречений на каторжні труди,
все ж виходу шукає. Де? Куди? (*М. Бажан*).

238. Прочитайте текст, правильно вимовляючи [ґ] і [г]. Пригадайте слова зі звуком [ґ] і запишіть їх (не менше двадцяти), скориставшись орфоепічним чи орфографічним словником.

Проривному звукові [ґ] не щастило. З 30-х років XX століття, відтоді, як відповідну йому літеру вилучили з української абетки, він став чутися в мові дедалі рідше. Його ще берегли слова *ґрати* (залізні), *ґуля, ґвалт* та ін., і то лише в мовленні деяких ревних блюстителів мовної культури або старих людей.

Це давній звук нашої мови, років 200—300 тому його на письмі передавали двома літерами — *кг*. І ось тепер, нарешті, його реабілітовано... Звук цей живе в ласкавому слові *аґу* — першому слові немовлят. І навіть це дає йому повне право на існування в мові (*А. Матвієнко*).

239. Прочитайте вірш Миколи Сингаївського. Поясніть на прикладах із поезії, як вимовляються приголосні перед іншими м'якими приголосними та голосним [і].

Я родом з пісні — син села,
а в кожному селі — весілля,
а в кожній пісні два крила,
бажаю кожному двокрилля.
Одне крило — моя любов,
на другому — моя зненависть.
Щоб дух двокрилля не схолов,
в мені живуть — і гнів, і радість.

Цікава перерва

Позмагайтеся в чіткості дикції, вимовляючи скоромовки Грицька Бойка. Які звуки вони навчають вимовляти? Складіть власні скоромовки на вимову звуків [ч] і [р].

Мала з села вола вела.
В село віл малу вів.

Жатка жваво жито жне.
Жатку жнець не дожене.

240. Прочитайте уривки, правильно вимовляючи шиплячі. Запишіть фонеми, які передають звукосполучення із шиплячими.

1. Вечір стеле свій килим зірчастий,
Десь хлюпоче самотнє весло.
Понесли свою пісню дівчата
Через удайські луки в село (*Г. Коваль*).

2. Вони обминали косарів, вози і вогнища, на яких парували казани з кулішем. Ноги шурхали в траву, довкола гойдалися коричневі стебла дикого щавлю, деінде прозирали ромашки, до цему гостро, знайомо пахло підсихаюче сіно, табунець гусей забрався в луки, і хлопчак біг їм навперейми: гуси витягували шиї з червоними наперстками дзьобів (*В. Дрозд*).

Спікування

241. Об'єднайтесь у пари. Із хрестоматії з української літератури доберіть поезію і прочитайте її вголос по черзі. Виправте всі фонетичні й фонологічні помилки одне одного.

242. Проведіть дослідження. Запишіть фонетичною транскрипцією живе мовлення своїх однокласників, батьків, знайомих; виявіть порушення орфоепічних норм, зумовлене впливом діалектів, соціальним оточенням.

§ 23. ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ. ВИМОВА ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ У ДЕЯКИХ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМАХ

Мовознавчі студії

243. Назвіть парами дзвінкі/глухі, тверді/м'які, шиплячі/свистячі приголосні. Проаналізуйте за таблицею, яких змін зазнають свистячі перед шиплячими і навпаки. Як вимовляються ці групи приголосних? Як називається така фонетична зміна приголосних?

Не слід забувати, що в потоці мовлення в групах приголосних відбуваються **асиміляція**, **дисиміляція**, **спрощення**. Зміна якості звуків при цьому залежить від позиції та темпу мовлення.

Вимова звукосполучень приголосних

Вимова свистячих перед шиплячими	
[з] + [ж] → [ж:]	*безжалісний* → [бе^{и}ж:ал'існиї], *розжарений* → [рож:аре^{и}ниї]
[з] + [ш] → [жш]	*безшелесно* → [бе^{и}жше^{и}лесно], *безшумний* → [бе^{и}жшумниї]
[з] + [ш] → [ш:]	*зшити* → [ш:ити], *розшукати* → [рош:укати]
[с] + [ш] → [ш:]	*віднісши* → [в'ідн'іш:и], *зрісши* →[зр'іш:и]
[з] + [ч] → [жч]	*безчесний* → [бе^{и}жчесниї], *без черги* → [бе^{и}жчерги]
[з] + [ч] → [шч]	*зчеп* → [шчеп], *з часом* → [шчасом]
[з] + [дж] → [ждж]	*їздити* → [йіжджу], *з джемом* → [жджемом]
[с] + [ч] → [шч]	*вереск* → [ве^{и}ре^{и}шчати], *високий* → [вишчиї]

Вимова шиплячих перед свистячими	
[ж] + [с] → [з'с']	*зважся* → [зва́з'с'а], *мажся* → [ма́з'с'а]
[ш] + [с] → [с':]	*бачишся* → [ба́чис':а], *мінишся* → [м'і́нис':а]
[ч] + [с'] → [ц'с']	*не морочся* → [не^{и}моро́ц'с'а]
[ж] + [ц'] → [з'с']	*книжці* → [кни́з'ц'і], *запорожці* → [запоро́з'ц'і]
[ш] + [ц'] → [с'ц']	*грущі* → [гру́с'ц'і], *дощі* → [до́с'ц'і]
[ч] + [ц'] → [ц':]	*водичці* → [води́ц':і], *качці* → [ка́ц':і]

244. I. Поставте дієслова у 2-й, 3-й особах однини та 3-й особі множини теперішнього часу. Запишіть фонетичною транскрипцією.

Боятися, вагатися, гратися, контролювати, крутитися, лікуватися, наближатися, обвітритися, обіпертися, рватися, тулитися, сміятися, повертатися, чистити.

II. Запишіть п'ять складних речень з утвореними формами дієслів.

245. I. Запишіть дієприкметники у словосполученнях фонетичною транскрипцією. Правильно прочитайте вголос.

Зсипане в купу зерно. Спечений вночі хліб. Складені акуратно зошити. Розжевріле в печі вугілля. Зсушений сонцем гриб. Розшитий золотом костюм. Розщеплене блискавкою дерево. Зчесаний ніс. Зчищений віск. Виїжджений кінь.

II. Випишіть з «Орфоепічного словника» М. Погрібного слова-приклади вимови звукосполучень свистячих приголосних. Складіть із ними п'ять речень (усно).

246. Опрацюйте теоретичний матеріал. Наведіть свої приклади до правил вимови.

1. **Голосний [*і*]** в закінченні називного відмінка однини прикметників м'якої групи чоловічого роду вимовляється ширше, з наближенням до [*и*]: [си́н'іі̯], [жи́тн'іі̯]. Така сама вимова і в закінченні орудного відмінка однини цих прикметників: [си́н'ім], [ха́тн'ім].

2. У закінченні орудного відмінка однини іменників I відміни та прикметників жіночого роду завжди вимовляється складотворчий **голосний [*у*]**, перед яким не втрачається [*й*]: [руко́йу], [голово́йу], [старо́йу], [молодо́йу].

У ненаголошеній позиції після основ на м'який та шиплячий приголосний у закінченні вимовляється **голосний [*е*]**, а не [*о*]: [ди́нейу], [гру́шейу], [сто́рожем].

3. В іменниках середнього роду на *-я* кінцевий приголосний вимовляється як **подовжений**: [знан':а́], [жит':а́], [з'іл':а].

4. У давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду, перед закінченням [*і*] **сполучення приголосних [*жц*], [*шц*], [*чц*]** вимовляються як [*зс'ц'*], [*с'ц'*] і [*ц':*]: [д'із'ц'і], [палаз'ц'і], [пл'ас'ц'і], [у руц':і], [кац':і] — орфографічно: *діжці, Палажці, пляшці, у ручці, качці*. Сполучення [*тц*] перед [*і*] у вимові змінюється на [*ц':*]: [кв'іц':і], [т'іц':і] — орфографічно: *квітці, тітці*.

5. **Сполучення приголосних [*здц*], [*стц*]** перед закінченням давального і місцевого відмінків іменників жіночого роду спрощуються й вимовляються як [*з'ц'*], [*с'ц'*]: [у пойіз'ц'і], [к'іс'ц'і], [не^{и}в'іс'ц'і] — орфографічно: *у поїздці, кістці, невістці*.

6. **Звук [*т*]** у дієслівних закінченнях 3-ї особи однини й множини теперішнього часу та 2-ї особи наказового способу вимовляється як м'який приголосний: [р'обит'], [н'осит'], [р'обл'ат'], [н'ос'ат'], [р'об'іт'], [н'ос'іт'].

7. **Сполучення [*тс'а*]** у дієсловах вимовляється як [*ц':а*], при повільному темпі — [*тц'а*]: [у́чиц':а], [с'м'ійе́ц':а] — орфографічно: *учиться, сміється*.

8. **Сполучення [*шс'а*]** у дієсловах 2-ї особи однини теперішнього часу вимовляється як [*с':а*]: [ра́дис':а], [бийе́с':а] — орфографічно: *радишся, б'єшся*.

9. У формах 2-ї особи однини дієслів наказового способу **сполучення [*жс'а*], [*чс'а*]** вимовляються як [*з'с'а*] і [*ц':а*]: [нама́з'с'а], [не^{и}моро́ц':а] — орфографічно: *намажся, не морочся*.

Практикум

247. Прочитайте слова за правилами вимови граматичних форм.

Вибачся, вживається, внучці, зважся, у поїздці, невістці, жінці, вкупочці, на річечці, візьметься, у сумочці, народишся, наробишся, у казці, кручею, площею, математичці, люблятьcя, кішці, квочці, землею, широкою, могутнім, художнім, зеленій, жовтій, на подушці, Мелашці, коритце.

248. Випишіть з «Орфоепічного словника» М. Погрібного приклади слів зі сполученнями *жц, шц, чц, здц, стц, -шся, -жся, -чся*, запишіть фонетичною транскрипцією, поясніть особливості вимови.

249. Пригадайте, як вимовляються іншомовні слова. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися?

Голосні звуки в словах іншомовного походження вимовляються за тими самими нормами, що і в словах української мови. Однак у їх вимові спостерігаються деякі особливості.

1. Ненаголошений [*о*] перед складом з [*у*] артикулюється чітко: [докуме́нт], [монуме́нт].

Голосний [*е*] на початку слова та після голосного в середині вимовляється виразно, без наближення до [*и*]: [еф'ір], [поете́са].

2. Звуки [*і*] та [*и*] вимовляються відповідно до їх позначення на письмі: [г'імн], [такс'і], [ци́фра], [сти́мул], [кипари́с].

3. Звук [*і*] після голосного йотується: [моза́йіка], [руйі́на].

4. Орфографічному *ф* завжди відповідає губно-зубний [*ф*], а не [*хв*]: [фа́брика], [фо́рма], [ф'і́зика], [м'іф].

5. Орфографічне *-дж-* вимовляється як дзвінка африката [дж]: [джем], [коте́дж], [джаз].

6. Приголосні перед [*е*] вимовляються твердо: [ве́ксел'], [темп], [ме^{н}тро́], [кекс], [се^{н}кре́т] (*З посібника*).

250. Прочитайте текст. На що слід звертати увагу при вимові іншомовних слів?

Усі запозичені слова в українській мові фонетично й граматично адаптуються. Але окремі з них характеризуються орфоепічними особливостями. Наприклад, російський голосний [*е*], що походить з [*іе*] (*ѣ*), передається в українській мові як [*е*] після м'якого приголосного (орфографічно *є*): *Лєсков, Бєлий*.

В іншомовних загальних назвах після [*д*], [*т*], [*з*], [*с*], [*ц*], [*ж*], [*ч*], [*ш*], [*р*] («дев'ятка») вимовляється [*и*], а після інших приголосних — [*і*]: *дизель, шифр, жираф*, але: *хімія, гігант, фізика*. Звукосполучення «голосний + [*і*]» замінюється в українській мові на «голосний + [*йі*]»: *егоїст, мозаїка*. Те ж саме зі сполученням [*і*] + [*е*]: *гігієна, ієрогліф*, але всередині слова у звукосполученнях [*іа*], [*іу*], [*іо*] приголосний [*й*] не з'являється: *ідіома, авіація, тріумф* (*З посібника*).

251. З'ясуйте за словником іншомовних слів, з якої мови запозичено подані слова. Поясніть особливості вимови.

Джемпер, джаз, джентльмен, бюджет, кинджал; шайба, штепсель, єфрейтор, ландшафт, цейтнот, бухгалтер, бутерброд; бюро, дебют, гравюра, капюшон, крюшон; ера, епос, феномен; цирк, цитата, акваріум.

Спікування

252. Складіть план-схему лінгвістичної доповіді за темою «Орфоепія». Доберіть приклади.

253. Запишіть якнайбільше слів, у яких *-ться* вимовляється як [ц':а]. Записування припиняють усі одночасно. Один учень зачитує свої слова вголос, а інші викреслюють ті слова, які вже названо. Виграє той, у кого залишилося найбільше своїх неназваних слів.

254. Розгляньте фотоілюстрацію. Підготуйте сценарій урочистого відкриття шкільного Конкурсу знавців української мови, розподіливши ролі для всіх зображених старшокласників. Доберіть уривки з поезій, фразеологізми про красу і значущість мови, уведіть їх у свій текст. Прочитайте сценарій однокласникам, дотримуючись норм української вимови.

Відкриття Конкурсу знавців української мови

Розвиток мовлення

Види читання

255. І. Прочитайте. Складіть план до тексту. Випишіть ключові слова, поясніть їхні значення за зразком статті тлумачного словника.

Надзвичайно важливим є вміння читати. Ч и т а н н я, як і аудіювання, є рецептивним видом діяльності. Як і процес аудіювання, процес читання складається з мотиваційного етапу (визначення мети), аналітико-синтетичного (сприймання, розуміння) та виконувального (прийняття рішення на основі здобутої інформації з наступним говорінням і письмом).

У процесі читання розв'язуються різноманітні комунікативні завдання. Їх можна зобразити у вигляді схеми.

Читати →
- здобути знання
- навчитися виконувати певну роботу
- дістати естетичну насолоду

Відповідно до цих завдань реалізуються й різні види читання: ознайомлювальне, вивчальне та вибіркове.

Ознайомлювальне (переглядове) читання застосовують для попереднього ознайомлення з книжкою (статтею тощо). Переглянувши анотацію, передмову або зі змісту склавши попередню характеристику видання, читач має зробити висновки про цінність та корисність книжки.

Вивчальне (ознайомлювально-вивчальне) читання називають ще поглибленим, аналітичним, критичним, творчим. У навчанні його вважають найдоцільнішим. Під час такого читання людина не просто сприймає інформацію, а з'ясовує незрозуміле, дає власне (перефразоване) трактування поданих положень та висновків, ставлячись до прочитаного творчо і критично. Це сприяє запам'ятовуванню прочитаного. До цього читання слід вдаватися, опрацьовуючи новий матеріал.

Вибіркове (ознайомлювально-реферативне читання з відбором матеріалу на тему реферата) читання — це швидке читання, у процесі якого читач, охоплюючи текст загалом, акцентує увагу тільки на потрібних йому аспектах. Його застосовують для повторного перегляду книги, щоб знайти потрібне місце, яке читають поглиблено (*З посібника*).

II. Накресліть і заповніть таблицю, використовуючи текст вправи.

Види читання

Вид	Що потрібно визначити	Характер читання
Ознайомлювальне	Які основні думки в кожному розділі? Кому текст адресовано?	Швидке читання заголовка, анотації, перегортання сторінок, розглядання малюнків, читання фрагментів
Вивчальне		
Вибіркове		

256. Прочитайте. Складіть пам'ятку «Як навчитися швидко читати».

З дитинства ми звикли читати ніби впівголоса, тобто, читаючи про себе, рухаємо губами. Це уповільнює процес читання. Як позбутися такої звички? Слід міцно стиснути зуби, а губи тримати двома пальцями.

Можна подолати і звичку проговорювати слова про себе. Для цього щодня протягом 15—20 хвилин треба читати щось цікаве і одночасно пошепки повторювати: «один, два, три» і т. д. Ваші очі навчаються читати без озвучування.

Якщо ви хочете оволодіти динамічним читанням, то навчіться: а) водити очима по сторінці згори донизу, а не зліва направо; б) схоплювати одним поглядом групи слів, а не

1—2 слова; в) якомога рідше зупинятися, щоб удруге прочитати слово чи фразу (*О. Потапенко*).

257. Прочитайте текст мовчки. На кожен тест виберіть відповідь.

ПЕРША БІБЛІОТЕКА НА РУСІ

Серед пам'яток минулого у стародавньому Києві — знаменитий архітектурний комплекс XI—XVIII століть Софія Київська. Його центральна споруда — Софійський собор, закладений в XI столітті за наказом Ярослава Мудрого на честь його перемоги над печенігами. Собор — не тільки неперевершений пам'ятник старовинної архітектури, а й меморіал воїнської слави наших предків.

Починаючи з часів князювання Ярослава, Софія стає важливим культурним центром східнослов'янської держави. У Софійському соборі був свій скрипторій, а також перша відома нам бібліотека, закладена Ярославом Мудрим.

Друкарських верстатів тоді ще не було, ще не настали часи Гутенберга, Федорова, Скорини. У своєрідних майстернях-скрипторіях працювали переписувачі книг. Скрипторії, звичайно, обладнували при княжому дворі, при монастирях. А де книги переписувалися, там вони здебільшого й зберігалися. Досить часто київські князі бували фундаторами таких бібліотек. Про Ярослава Мудрого літописець повідомляє: «Ярослав же... любив книги і, багато їх переписавши, поклав у церкві святої Софії, котру створив сам».

Портрет князя, якого за прихильність до наук народ назвав Мудрим, бачимо на кам'яній брилі, встановленій вдячними нащадками 1969 року в дворі заповідника навпроти Софійського собору. Цей пам'ятник споруджено на честь заснування Ярославом першої на Русі бібліотеки. На камені вирізьблено слова з літопису, який звеличує князя за те, що той «сіяв у серцях людей книжні слова». У літописі підкреслюється та «велика користь», яку дає людям книжне вчення. На жаль, ми не знаємо, які саме книги були в бібліотеці князя Ярослава, не знаємо й того, яка доля спіткала це старовинне книгосховище. Лише про одну книгу з Ярославової книгозбірні можемо дещо розповісти. Йдеться про так зване «Реймське Євангеліє» — цікаву пам'ятку давньоруської писемності, пов'язану з далеким минулим славного Києва.

Нам відомо, який високий авторитет мав двір Ярослава Мудрого, як уміло налагоджував він дипломатичні стосунки з багатьма країнами. З могутньою Ярославовою державою намагалися підтримувати дружні зв'язки, а дехто з королів (наприклад, Угорщини, Норвегії, Франції) вважав для себе за честь поріднитися з великим князем. Так, року 1048 прибуло до

Києва посольство французького короля Генріха I. Просили руки юної князівни Анни Ярославівни.

Багатий посаг повезла з собою Анна в далеку країну. Та, як розповідають давні перекази, взяла вона з собою ще одну коштовність — рукописне Євангеліє, бо всі дочки Ярославові любили книги, були освічені (*П. Утевська*).

1. Софійський собор у Києві закладено на честь:
а) богині мудрості Софії; б) Ярослава Мудрого; в) перемоги над печенігами; г) перемоги над половцями.
2. Скрипторій у Софії Київській — це:
а) приміщення для зберігання книг; б) приміщення для малювання ікон; в) приміщення для переписування книг; г) приміщення для друкування книг.
3. Кам'яна брила на честь Ярослава Мудрого стоїть:
а) на площі перед собором; б) біля Золотих воріт; в) у дворі заповідника «Софія Київська»; г) у центрі Києва.
4. На пам'ятнику вирізьблені слова:
а) «Ярославу Мудрому вдячні нащадки»; б) «Ярославу, який «любив книги»; в) «тому, хто «сіяв у серцях людей книжні слова»; г) «творцеві першої бібліотеки».
5. З бібліотеки Ярослава Мудрого збереглася тільки книга:
а) Євангеліє; б) Біблія; в) Псалтир; г) «Реймське Євангеліє».
6. До Києва прибуло у 1048 році посольство з:
а) Франції; б) Угорщини; в) Норвегії; г) Польщі.
7. Просили руки князівни:
а) Єлизавети; б) Анни; в) Добронрави; г) Малуші.
8. Свідченням письменності дочок Ярослава Мудрого вважають:
а) любов до книги; б) уміння писати; в) уміння красиво говорити; г) уміння читати і писати.

§ 24. НАГОЛОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ, ЙОГО ВИДИ. РОЛЬ НАГОЛОСУ В РОЗРІЗНЕННІ СЛІВ І ЇХНІХ ФОРМ

Мовознавчі студії

258. I. Прочитайте текст. Пригадайте, яка роль наголосу в слові. Які ознаки наголосу виділяють учені? Поясніть такі характеристики наголосу, як: *вільний*, *рухливий*, *головний*, *побічний*, *смисловий* (або *фразовий*, *логічний*).

Іноді про наголос говорять, що це паспорт слова. Справді. За допомогою наголосу можна розрізняти слова, що складаються з однакових звуків (*зáмок* і *замóк*). Словесний наголос називають «биттям серця» в слові. Погодимося із таким порівнянням: наголос зумовлює звукове обличчя слова (*В. Русанівський*).

II. Опрацюйте теоретичний матеріал на с. 116. Який вид читання ви обрали? Чому?

В українській мові **наголос** в і л ь н и й (різномісний), бо він позиційно не закріплюється за певним складом, а може падати в різних словах на будь-який склад. Наприклад: *оди́н, до́бре, боротьба́.*

Д и н а м і ч н и м (силовим) наголос є тому, що наголошений звук вимовляється з більшою напруженістю артикуляції і більшим напором видихуваного повітря.

Р у х л и в и м наголос називається тому, що в різних формах одного слова він може змінювати своє місце: *губа́ — гу́би, школя́р — школяра́.* Крім смислорозрізнювальної (*го́ри — гори́*), наголос виконує морфологічну функцію: виступає засобом вираження різних граматичних значень: *вікна* (ім. с.р. у Н.в. мн.) і *вікна́* (ім. с.р. у Р.в. одн.).

Деякі слова мають два наголоси: *по́милка — поми́лка, у́смішка — усмі́шка.* А окремі, крім г о л о в н о г о, мають ще п о б і ч н и й наголос: *сільськогоспода́рський.*

У межах фрази може виділятися одне або кілька слів. Таке виділення називається с м и с л о в и м, або фразовим чи логічним, наголосом.

За допомогою наголосу здійснюється семантико-граматична диференціація слів, оскільки він може виступати засобом вираження різних лексико-граматичних значень. Наприклад: *вино́сити* (процес) — *ви́носити* (закінчення процесу); *дружка́* (Р.в.ім. *дружо́к*) — *дру́жка* (свідок на весіллі у молодої); *вікна* (мн., Н.в.) — *вікна́* (одн., Р.в.).

Порушення місця наголосу може призвести до зміни лексичного (*коса́* (ім., знаряддя) — *ко́са* (я к а? прикм.), *го́ри* (географ. термін) — *гори́* (дієсл. наказ. сп.), *пла́кати* (дієсл.) — *плака́ти* (ім.) чи граматичного значення (*забіга́ти* (щ о р о б и т и? — недок. вид) — *забі́гати* (щ о з р о б и т и? док. вид), *гаряче́* (я к? присл.) — *гаря́че* (я к е? прикм.)

Слова, у яких зміна форми не веде до зміни наголосу, називаються словами з п о с т і й н и м наголосом (*відмо́ва, відмо́ви, відмо́в*).

Слова, у яких зміна форми супроводжується зміною наголосу, називаються словами з р у х л и в и м наголосом (*глядач, глядачі*).

Практикум

259. Прочитайте слова вголос: спочатку з наголосом на першому складі, а потім — на другому. Вкажіть відмінність у значенні слів. Складіть і запишіть словосполучення з цими словами.

З р а з о к. *Надворі те́пло; тепло́ дружніх сердець.*

Батьків, заклад, води, брати, ніяк, бігом, білка, атлас, сушу, гірка, обід, ніде.

260. З'ясуйте лексичне значення слів іншомовного походження. Запам'ятайте наголос у словах. З п'ятьма з них складіть і запишіть речення (на вибір).

1. Моме́нт, експериме́нт, медикаме́нт, докуме́нт, постаме́нт, інструме́нт, цеме́нт, аплодисме́нти, апартаме́нти.

2. Вимо́ва, вимо́га, озна́ка, оці́нка, завда́ння, чита́ння, обру́ч, кори́сний, зупи́нка, сім'я́, предме́т, росі́йський, дефі́с.

3. Однина́, множина́, кіломе́тр, урочи́стий, черго́вий, украї́нський, листопа́д, запита́ння, міліме́тр, течі́я.

261. Прочитайте дієслова з наголосом на різних складах. Яка роль наголосу? Складіть із ними речення на тему «Народні прикмети».

Розси́пати — розсипа́ти; наси́пати — насипа́ти; відрі́зати — відріза́ти; розки́дати — розкида́ти.

262. Виправте помилки у наголошуванні слів. Чим вони спричинені?

Сла́бий, ста́рий, че́ркати, че́рствий, сі́мдесят, пурха́ти, серди́ти, кропи́ва, ко́трий, кур́ятина, ку́хонний, товпи́тися, колесо́, Ко́валь, кида́ти, обру́ч, пара́ліч, щипці́.

Перлини фразеології

Розподіліть фразеологізми за темами. Поясніть їхні значення. Розставте наголоси. Складіть твір-мініатюру за однією з тем.

Як хлющ; і світу не видно; зуб на зуб не попадає; залитися рум'янцем; сухого рубця не лишилося; мороз проймає; пекти раків; ллє як з відра; пробирають дрижаки; червоніти по самі вуха.

263. I. Прочитайте. Які засоби ритміки тексту вам відомі з літератури? Поміркуйте, який зв'язок алітерації й асонансу з ритмікою тексту. Яку роль у ритмізації тексту відіграє наголос?

Р и т м і к а найчастіше виявляється у фонетичній організації тексту, розташуванні наголошених і ненаголошених складів, пауз, інтонаційному оформленні речень. Сприйняття ритміки тексту залежить від його виразного читання.

II. Виразно прочитайте вірш Івана Драча. З'ясуйте, як розташовані наголошені й ненаголошені склади, паузи у творі. Як це впливає на ритміку вірша? Який звукопис використав автор? З якою метою? Чи впливає він на ритміку твору?

Квітка з кактуса — вогонь
з кам'яних тріпоче скронь.

Чом же випало мені
По ці квіти кам'яні
Йти?

Спостереження

264. Зайдіть на сайт http: // www.al-lib.org.ua/ і проведіть філологічне дослідження: проаналізуйте додаткові матеріали з питань орфоепії, підготуйте повідомлення і виголосіть його в класі.

265. Розгляньте репродукцію картини Юрія Камишного «Голос трави». Прочитайте виразно однойменний вірш Лариси Антоненко. Доведіть твердження Леонардо да Вінчі: *«Живопис — це поезія, яку бачать, а поезія — це живопис, який чують»*.

Шепоче й голосить травиночка й квіточка кожна.
У Господа просить: «Хоч трішечки дощику можна?»
Він променем сонячним лагідно пестить билинку,
Ромашку безпомічну й кожну пожовклу травинку.

Ю. Камишний. Голос трави

Стилістика і культура мовлення

Орфоепічна норма. Орфоепічний словник як кодекс орфоепічної норми. Мовні недоліки у вимові й наголошуванні та шляхи їх усунення

266. Прочитайте. З якими правилами, що регулюють орфоепічні норми, ви ознайомилися раніше? Наведіть приклади до них.

Орфоепічні норми — це правила вимови голосних і приголосних звуків у різних позиціях, сполучень звуків у словах, словосполученнях і реченнях, правила вимови окремих граматичних форм, особливості вимови іншомовних слів, норми наголошування та інтонації.

Орфоепічний словник є довідником правильної нормативної вимови і нормативного наголосу. В цьому словнику слова або їхні частини, вимова яких не збігається з написанням, подаються в транскрипції: *граєшся* [грайе́с':а].

Вашими помічниками у виробленні нормативної вимови стануть такі видання: Українська літературна вимова і наголос. — К., 1973.; Погрібний М. І. Орфоепічний словник. — К., 1984.; Головащук С. І. Складні випадки наголошення: словник-довідник. — К., 1995.

Однією з умов досягнення милозвучності української мови є усунення фонетичних та фонологічних помилок.

267. Виправте помилки у вимові окремих носіїв мови. (Записано в театрі.) Поясніть, які це помилки (фонологічні чи фонетичні), з'ясуйте причини їх. Правильну вимову слів запишіть фонетичною транскрипцією.

«Танцую», «гець», «чюю» «двенадцять», «шепоче», «дзякую», «досиць», «біжиць», «кабінет», «рідна страна», «Бацьківщина», «чяс», «чясто», «черевики», «виручяю», «цівілізоване суспільство», «митрополіт», «афорізм», «кроф», «любоф», «діфка», «Боровік», «він правильно робит», «сьвато», «треба перевірати», «техничні можливості», «пісьня», «смішат», «делегуют», «робе», «осьвячений», «базарь», «кобзарь», «ро́блю», «бу́ло», «пи́шу», «буде́».

268. Прочитайте вголос. З'ясуйте вимову звуків, позначених літерою *в*. Перевірте за лінгвістичною довідкою.

Робив, любов, давно, вовк, був, вітер, вчора, вага, вата, вечір, ввесь, смакував, вуз, взув, вийшов, увійшов, вовна.

Увага! Приголосний [*в*], ніколи не оглушуючись, може переходити в нескладовий [*ў*]. Він виступає як голосний на початку слова перед приголосним: [ўдвох] або в кінці складу чи слова: [д'іўча́], [л'убо́ў].

Приголосний [*ŭ*] виступає тільки у сполученні [*ŭо*], в усіх інших випадках — як нескладовий голосний [ї]: [даї], [в'їс'ко], [їме́н': а].

269. Прочитайте слова на с. 120, а потім запишіть їх у два стовпчики: а) з літерою *г*; б) з літерою *ґ*. Поясніть лексичне значення виділених слів. Яким словником ви скористалися?

Гавань, гадюка, ґелґіт, ґирлиґа, ґетто, ґешефт, газета, газель, *ґонтар, ґноття, ґрасувати*, гаївка, гайворон, гайдук, гаяти, ґлей, ґніт, ґречний, ґрунт, ґудзик, галактика, галас, гальмувати, *гаманець*, ґума, ґава, ґвалт, Ганнуся, гарбуз, гармонія, ґанок, ґедзь, *ґандж*, ґавеня, ґелґотіти, генерал, гирло, гиля, *ґяур, ґринджоли*, ґрунтовний, ґуля, *ґінкий*, гожий, горщик, *горня*.

270. Користуючись орфоепічним словником, прочитайте вголос слова, правильно наголошуючи. Поясніть значення виділених слів.

Абихто, абичий, абияк, авіапошта, авторка, адже, *адрес, адреса, адресат*, аерограф, азбест, *атлас*, акомпанемент, аґрус, аґукати, *адамашковий*, атлет, атракціон, аура, *аутсайдер, афікс*, афіксальний, Африка, африканець, ацетон, ацетат, афоризм, *ачей*, аякже, *аятола*, виконання, завдання, прохання, читання, сімдесят, одинадцять, чотирнадцятий.

271. I. Прочитайте уривки з поезій. Зверніть увагу на вимову [й], [р] та шиплячих.

1. ...Плекаймо в серці ватру мрій!
   Нехай вона горить, не гасне.
   Є у житті велике щастя —
   Згоряти в полум'ї надій,
   Надій і віри у прекрасне... (*Г. Коваль*).
2. Так і станем просто неба в полі,
   Просто прірви, просто зірки втрьох,
   Вічність нам розкриється поволі,
   Повна тайн, і марень, і тривог (*М. Бажан*).

II. Випишіть з улюблених поезій приклади вживання шиплячих та свистячих приголосних, зробіть висновки.

272. I. Усно розподіліть слова на дві групи: правильно/неправильно. Перевірте за орфоепічним словником і запишіть правильний варіант.

Беремо́, бере́мо, бовта́ти, бо́втати, бо́сий, босий, ва́ловий, валови́й, ве́рба, верба́, ве́зти, везти́, *ви́падок*, випа́док, ви́разний, *вира́зний*, вільха́, вільха, вісімдеся́т, вісімдесят, вітчим, вітчи́м, гра́блі, граблі́, до́шка, дошка́, дро́ва, дрова́, Кваша́, Ква́ша, ки́дати, кида́ти, сма́ку, смаку́, то́встий, товсти́й, *Покро́ва*, Покрова́, *Полта́вщина*, Полтавщи́на, поря́дковий, порядко́вий.

II. Із виділеними словами складіть і запишіть речення.

273. Складіть по два речення з іменниками, які мають подвійний наголос у непрямих відмінках. Перевірте наголос за орфоепічним словником.

Біль, жаль, вид, лад, простір, розмах, човен, спокій.

274. І. Виразно прочитайте текст, звертаючи увагу на ритм речень. Якого стилістичного ефекту досягає автор тим, що кожне речення закінчує словом із відкритим складом? Спишіть. Позначте в тексті паузи, наголошені склади. Як вони впливають на ритміку тексту?

Перед галявиною плакуча береза сипнула сльозами, як мати, за нею схлипнуло невидиме джерельце і скинуло з себе клубочок туману. І чогось такий жаль охопив мене за цими лісами, за таємничими просіками в них, за перестріг і золотарник, і за отими красноголовцями, які будуть тебе виглядати в жнива, що я зовсім розтривожився, а далі повернув здивовану Обмінну на дорогу, яка вела до Якимівської загорожі.

У загорожі за воринням ще дрімало в тінях, у росі і метеликах високе різнотрав'я. Над ним бджоли перебирали невидимі струни, при його корінні темніла волога суниця. А вітерець усе увивася біля трави, усе будив її й отих лінивих метеликів, що понакривали крилом крило і не журяться (*М. Стельмах*).

ІІ. Знайдіть у творах Івана Франка засоби ритмізації тексту.

275. Обговоріть у родинному колі проблему «Питання культури мови — справа державна чи особиста?».

276. Складіть і розіграйте діалог на тему «Наші відкриття в українській орфоепії».

277. Підготуйте тести за розділом «Орфоепія». Проведіть конкурс на кращі тести.

До джерел знань

Головащук С. І. Складні випадки наголошення: словник-довідник. — К., 1995.

Девдера Г. Орфоепічні норми // Урок української. — 2000. — № 5—6.

Калашник В. С., Савченко Л. Г. Українсько-російський словник наголосів. — Харків, 1997.

Орфоепічний словник української мови: в 2 т. / М. М. Пещак (уклад.). — К., 2001.

Погрібний М. І. Орфоепічний словник. — К., 1984.

Пономарів О. Д. Фонеми *г* і *ґ*: словник і коментар. — К., 1997.

Пономарів О. Д. Культура слова: мовностилістичні поради: навч. посібник. — К., 2008.

Українська мова: енциклопедія. — К., 2007.

Українська літературна вимова і наголос. — К., 1973.

Українська графіка. Українська орфографія як учення про систему загальноприйнятих правил написання слів

Ви навчитеся:

- *знаходити* орфограму й *визначати* принцип написання;
- *усувати* допущені орфографічні помилки у словах, *обґрунтовуючи* їх написання правилами правопису;
- *виконувати* орфографічний аналіз слова та *давати* історичний коментар до окремих мовних явищ;
- *редагувати* тексти з орфографічними помилками.

§ 25. УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА

Мовознавчі студії

278. I. Прочитайте текст. Пригадайте, у який період історії людства виникло письмо.

1. Етнографи відкрили цікавий спосіб зберігання інформації — *кіпу*. Це своєрідне письмо вузликами, яке розробили багато століть тому латиноамериканські індіанці. Ним служила товста *мотузка*, до якої прикріплялися тонші поперечні шнурки з різного роду вузликами і плетивом. Кількість шнурів і вузлів, їхній розмір, взаєморозташування і поєднання кольорів мотузки допомагали складачеві кіпу «записати» певне смислове значення. Якщо шнури не були пофарбовані, то вони служили для лічби або запам'ятовування знаменних дат. Пофарбовані вузли використовувалися для передачі більш складних повідомлень: наприклад, чорні шнури означали смерть, нещастя, червоні — війну, білі — мир, жовті — золото, зелені — *маїс*. Але головне призначення кіпу — нагадати про те, що треба передати. Тому-то насамперед їх використовували *гінці*, які відправлялися з посланнями в інші міста.

Індіанці винайшли ще один різновид предметного письма — *вампум*. Він складається з нанизаних на шнури кольорових *скойок* (*мушель*). Переплетіння шнурів утворюють смужку, яку зазвичай носять як пояс. Пофарбовані в різні кольори мушлі мали символічне значення: червона — війна, чорна — загроза, біла — мир, благополуччя. З цих кольорових скойок викладали малюнки, зрозумілі всім, наприклад, схрещені

темні руки на білому фоні означали мирний договір. Вампум використовувався як засіб передачі повідомлень від племені до племені, для посвідчення послів тощо (*З кн. «Все про все»*).

2. — Не маленький, сам собі зараджу. Обдумав уже нині. Вам кувати мечі та списи і *возити стрілу* по пригородах, щоб готували воїв на весну, йтиму на Київ,— мовив Ярослав (*П. Загребельний*).

3. У Київській Русі теж використовувалися тайнописи. Найдревніший з них — *криптограма*. Щоб приховати зміст, текст записували у вигляді якихось геометричних фігур: кола, квадрата чи хреста. Починати читання треба було з наперед обумовленої букви чи рядка.

Найбільш поширеним способом тайнопису була літорея, яку в Київській Русі прозивали тарабарською грамотою. Найдавніший запис, зроблений таким способом, датується 1229 роком. Літорея ділилася на просту й мудру. Проста полягала в тому, що голосні в кожному слові тексту залишалися на своїх місцях, а приголосні замінювалися на інші таким чином:

б в г д ж з к л м н
↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
щ ш ч ц х ф т с р п

Крім простої літореї, була ще й складна, в якій замінялися як приголосні, так і голосні. Відома також і числова літорея, у якій букви в словах замінювалися цифрами за наперед обумовленою схемою (*З посібника*).

II. Виконайте завдання до текстів.
1) Чому порівняно зі звуковою мовою письмо виступає додатковим засобом спілкування?
2) Чому письмо кіпу і вампум називають предметним? Чи використовували слов'яни предметне письмо?
3) Поясніть значення виділених слів.

279. Прочитайте текст. З історією яких народів пов'язані виділені поняття? Розкажіть, що вам відомо про письмо стародавніх шумерів, єгиптян, греків, русичів. За яких обставин предмети в багатьох стародавніх народів набували ваги символів? Чи збереглася ця традиція нині? Які народи і в XXI ст. користуються ідеографією?

П и с ь м о — це додатковий до звукового мовлення засіб спілкування за допомогою системи графічних знаків. Основною одиницею письма (графіки) є г р а ф е м а (від грецьк. *grapho* — пишу), під якою розуміють знак, що використовується для вираження відношення між фонемою і літерою.

Письмо, при якому графічний знак позначає окремий звук мовлення, називається звуковим чи алфавітним, або буквеним, або буквено-звуковим. Це сучасний тип письма у більшості

народів. Однак історія знає й інші види письма. Так, у Давній Месопотамії шумери (пізніше ассирійці, вавилоняни) користувалися ідеографічним письмом (від грецьк. *ida* — поняття, *grapho* — пишу). Це письмо, у якому графічний знак (у вигляді графічного зображення чи абстрактного малюнка) служить символом, передає значення, яке стоїть за словом, а не його звучання. Згадайте сучасні знаки чотирьох арифметичних дій (+, −, ·, :) та ін., дорожні знаки, рекламу тощо. Таке письмо ще називають і є р о г л і ф і ч н и м. Плем'я ацтеків залишило людству цілі трактати, написані п і к т о г р а ф і ч н и м (від лат. *picios* — писаний фарбами) письмом, яке ще називають малюнковим, або картинним. Це письмо, у якому графічний знак у вигляді малюнка чи умовного зображення слугує для передачі мовлення — життєвої ситуації, події тощо, але не відображає мовних фонетичних і граматичних форм.

Письмо, яке передувало алфавітному, називалося с и л а б і ч н и м, або складовим, у якому графічний знак служив для передачі складу (*З посібника*).

Практикум

280. Розкажіть стисло про розвиток письма у слов'ян. Які букви кирилиці та глаголиці були непотрібні праукраїнцям? (Див. § 7,8.)

281. Пригадайте, що таке «кулішівка». Яка її роль в унормуванні українського правопису? Які зміни в українську абетку вніс Пантелеймон Куліш? Проаналізуйте слова з його твору «Записки о Южной Руси», виявіть відмінності у графіці, порівнюючи з сучасною. Складіть перелік правописних правил, яких дотримувався письменник.

Синъ, кінь, вінъ, білі, дівка, тобі, хлібъ, лісъ, літо, їсти, стоїть, іхати, Вкраіна, одолівае, підбігае, промовляе, браттє, корінне, милосердєе, ёго, слёзи, завоёвавъ, пъе, бъе, здоровъе.

282. Порівняйте український алфавіт із латинським. Накресліть і заповніть таблицю. Як пояснити подібність алфавітів?

Латинський алфавіт

Буква	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	X	Y	Z
Український відповідник																									

283. Зайдіть на сайт «Філологічні цікавинки» **http: //library.org.ua (abetka.htm)**, проаналізуйте запропоновану там українську абетку з використанням латиниці. Висловіть своє ставлення до цієї версії української абетки, аргументуйте її доцільність чи недоцільність.

284. I. Прочитайте уривки з текстів. З історією яких країн пов'язане виникнення алфавіту? Якими алфавітами користуються сучасні європейські мови?

1. Письмо, «як один з найделікатніших розділів історії культури», є відображенням естетичних смаків тієї чи іншої епохи (*В. Борисенко*).

2. Закони літер — не разок намиста:
Одну хитнеш — і поміняєш суть.
І спробуй-но тоді межу збагнуть,
Приміром, між *обчислить* і *обчистить* (*Б. Олійник*).

3. Багато більш давніх, ніж глаголиця, алфавітів, у тому числі латинський і грецький, створювались за образом і подобою своїх «родичів» — алфавітів, що раніше існували (*Л. Толстой*). 4. Як би там не було,— найбільше пощастило грекам: саме їхня алфавітна система лягла в основу «великого дерева» алфавіту, що розкинув своє гілля по всій Землі (*А. Кондратов*).

II. Випишіть з уривків слова, у яких одна буква позначає два звуки.

285. I. Прочитайте вірш Ліни Костенко мовчки. Як треба читати «С», «Ш», «Ф» та ін.: як звуки чи як букви? Чому? Прочитайте вдруге вірш уголос.

Сичало «С», мов кобра на хвості.
Шкварчало «Ш», і «Ф» взялося в боки.
І вірне «К» уперше у житті
зробило вбік категоричні кроки.
Стогнало «М», пручалась буква «Ю»,
кусалось «С» і «Т» кричало: «Тату!»
Сказало «Л»: «На цьому я стою!» —
ну, тобто прямо з Лютера цитату.
Слухняне «А» було вже на мазі,
приготувалось заспівати соло,
перекрутилось на одній нозі,
неначе циркуль,— і замкнулось коло.
Котився перстень літерою «О»,
його згубив мізинний палець змісту.
Тоді взяла я знову те перо.
Як і належить доброму стилісту...

II. Який прийом використала поетеса, щоб наповнити літери змістом? Які образи постають у вірші? Об'єднайтесь у групи і спробуйте написати свій вірш (за аналогією), взявши інші букви.

286. I. Спишіть, після кожного слова в дужках зазначте кількість звуків і букв у ньому. Поясніть орфограми.

Україна, в'язати, *насіння*, *населення*, яскравий, літнє, солов'ї, ґудзик, *надзелень*, життя, бур'ян, їжак, Євген, буряк,

зоряно, *воєдино*, гуща, район, кущ, *заїжджати*, урочище, заява, сюїта, сіллю, воджу, возз'єднання, джміль, дзенькіт, льон, сьогодні, *віддзеркалення*, Соломія, з'їзд, *Нью-Йорк*.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними словами, об'єднавши їх за певною темою.

Перлина фразеології

Прочитайте прислів'я і з'ясуйте їхній зміст. Доберіть власні приклади фразеологізмів на цю тему.

1. Азбука — то до мудрості дорога. 2. Спочатку *аз* та *буки*, а потім підуть і науки. 3. Слово — вітер, письмо — ґрунт. 4. Не перо пише, а розум. 5. Як одступиш од грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень одступить.

Спілкування

287. Зайдіть на сайт **www.greatukrainians.com.ua**, доберіть інформацію про зображених на фотоілюстраціях історичних діячів. Підготуйте повідомлення про їх роль і значення у становленні й розвитку української писемності.

М. Антокольський. Нестор Літописець

М. Перевальська-Пшенична. Галшка Гулевичівна

Я. Сваричевський. Василь-Костянтин Острозький

288. Об'єднайтесь у пари і позмагайтеся. За п'ять хвилин запишіть слова в алфавітному порядку.

Диня, том, кавун, фотон, город, вишня, факультет, ґанок, цифра, хата, пісня, ялинка, турист, казка, острів, дидактика, слово, свято, аґрус, яшма, аудиторія, історія, республіка, метал, лимон, мама, дебют, вірність, лірика, урок, щастя, зошит, книжка, юрист, хмара, джем, дзвоник, сучасний, шапка, ямб,

їжак, іній, герой, щука, норка, болото, бюро, юрба, енергія, йогурт, нарцис, бджола, чаша, менеджер.

289. Прочитайте в «Історії української культури» (будь-якого автора) розділ «Освіта і наука». Напишіть реферат про розвиток української графіки. Проведіть науково-практичну конференцію на цю тему.

§ 26. УКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО СИСТЕМУ ЗАГАЛЬНОПРИЙНЯТИХ ПРАВИЛ НАПИСАННЯ. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

Мовознавчі студії

290. Прочитайте тексти. Що вивчає орфографія? Що таке орфограма? Які орфограми ви знаєте? Як ви розпізнаєте їх у словах?

1. Орфографія — система правил про способи передачі на письмі звукового складу слів, написання їх разом, окремо і через дефіс, вживання великої літери, правильне перенесення частин слова з рядка в рядок.

Орфографічним називається правило, яке необхідно застосувати до тієї чи тієї орфограми на основі її відмінних ознак (*Н. Грипас*).

2. Орфографія (грецьк. *orthographio* — *orthos* — правильний і *grapho* — пишу) — історично сформована, уніфікована система правил, що визначають написання слів згідно з усталеними нормами. Основним поняттям правопису є орфограма — це правильне (таке, що відповідає правилам або традиціям) написання, яке потрібно вибрати із ряду можливих. Так, наприклад, у префіксі дієслова *розпитати* з двох можливих варіантів *с* і *з*, спираючись на правило правопису, вибираємо *з* (*Н. Тоцька*).

3. Нам допомагає писати таємний помічник — мовленнєво-рухова пам'ять. Органи мовлення по-своєму запам'ятовують слова й допомагають їх писати. Але якщо це в них виходить навіть потихеньку, то вголос повинно вийти значно краще. Існує так зване орфографічне проговорювання, при якому слова вимовляються вголос розбірливо, так як пишуться: *ін-те-лі-гент*. Це допомагає запам'ятати правопис слів (*З посібника*).

291. Опрацюйте теоретичний матеріал. Які принципи лежать в основі української орфографії? Наведіть власні приклади написань за кожним принципом у вигляді таблиці.

Основу української орфографії складають три головні принципи — фонетичний, фонологічний і морфологіч-

ний. Певну роль відіграють також історичний (або традиційний) і смисловий принципи.

Фонетичний принцип полягає в тому, що слова і частини слів пишуться так, як звучать: 1) зі спрощенням, подовженням, асиміляцією звуків тощо: *пісний, пізно, проїзний, насіння, життя*; 2) префікс *з-* перед *к, п, т, ф, х*: *сказати, спитати, стерти, сфотографувати, схиляти*; 3) у словах іншомовного походження: *Одіссей, авіатор*.

Згідно з **фонологічним** принципом написання слів ґрунтується на максимально повній відповідності між літерами і їх звуковим позначенням (фонемами). Наприклад: *школа, ліцей, канікули, урок, друг, мати*. За цим принципом пишуться слова і їх частини, не лише як чуються звуки, а й ті вияви, що є наслідком історичних чергувань: 1) *гора — гір, села — сіл, спека — спечений, горох — горошок*, (у) *горосі*; 2) спрощені групи приголосних: *пізно, чесний*; 3) сполучення *-нк-/-ньк-, -лк-/-льк-, -ск-/-ськ-, -зк-/-зьк-* і подібні: *материнка — яблунька, галка/Галька, ряска — моська, казка — кузька*.

Морфологічний принцип полягає в тому, що значущі частини споріднених слів (морфеми) пишуться однаково, незважаючи на те, що вони в різних формах того самого слова або споріднених слів звучать по-різному. Наприклад, у слові *крутишся* [кру́ти^{е}с′:а] пишеться *ш* всупереч вимові [*с′*] за нормами сучасної орфоепії.

За морфологічним принципом пишуться: 1) *е* та *и* на позначення ненаголошених [*е*], [*и*]: *весна, зима*; 2) літери, що позначають глухі перед дзвінкими та *г* перед глухими: *просьба, молотьба, нігті, дьогтю*; 3) префікс *з-* перед глухими (крім *к, п, т, ф, х*): *зсадити, зцілити, зшити*; 4) префікси *роз-, без-* перед шиплячими: *розжувати, безшовний*; 5) дієслівні форми на *-ться, -шся*: *намагаються, вагаєшся*.

Суть **історичного** (традиційного) принципу полягає в тому, що деякі написання не зумовлені ні вимовою, ні позицією звука в слові, а пишуться за історичною традицією: 1) літери *я, ю, є, ї*, що позначають дві фонеми; 2) [*дж*], [*дз*] на позначення однієї фонеми; 3) ряд слів з ненаголошеними [*е*], [*и*], що не перевіряються наголосом: *леміш, левада, келих, лиман*.

Смисловий принцип орфографії лежить в основі диференціації за допомогою різних написань: 1) власних і загальних назв: *високе дерево, село Високе*; 2) слів і прийменниково-іменникових конструкцій: *вгору — в гору*; часток *не, ні* з самостійними словами (разом — окремо): *недруг — не друг, неволя — не воля*; 3) складних слів і словосполучень (разом — окремо): *палата легкопоранених — кількох солдатів, легко поранених осколками*.

292. I. Знайдіть орфограми у словах. Визначте, за яким орфографічним принципом написані слова та окремі орфограми в них.

Небо, ліс, вода, степ, гайок, піднесення, червоний, ясність, загадка, сміються, усміхаєшся, пишеш, шістнадцять, студентський, яблуня, гриб, виноград, вітаються, мрії, п'ятірка, *життєдайний*, з жартами, безчестя, безжурно, принісши, живеться, книжці, заквітчаний, уславлений, з шостої, ганьба, квітка, *обротька*, товариський, березень, Гола Пристань, Біла Церква, вишеньки, Вишеньки, напам'ять, на пам'ять, проте, про те, назустріч, на зустріч, Перебийніс, перебий ніс, Гайовий, Чиж, гайовий, чиж, гола пристань.

II. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділених слів, доберіть до них синоніми.

293. Об'єднайтесь у групи і позмагайтеся. За три хвилини усно проаналізуйте речення за наведеним планом.

1. Скільки розділових знаків у реченні?
2. Скільки в ньому граматичних основ?
3. Назвіть шиплячі приголосні у словах.
4. Скільки губних у словах речення?
5. Визначте частини мови і обґрунтуйте правопис слів.

І хвалили пшениці, з яких змелене було борошно, хвалили й млини та вітряки, і мірошників, і, звичайно ж, сонце: «Хліб, як сонце!» — отак вони хвалили його (*О. Сизоненко*).

294. Накресліть і продовжіть класифікаційну таблицю основних (буквених і небуквених) орфограм української мови. Зверніться до «Українського правопису».

Орфограма	Приклади
Велика літера у власних назвах	*Тарас Шевченко, Леся Українка, Київ, Дніпро, Божа Матір*
Написання слів разом, окремо і через дефіс	*самохідний, далеко-далеко, де-не-де, жовто-синій, жовтогарячий, кисло-солоний*

Увага! **Орфограми** бувають буквені й небуквені.

Буквені: а) вибір потрібної літери: *ряска — разка* (намиста); б) наявність / відсутність літери: *облич — обличчя*.

Небуквені: а) разом: *вгору, мовби*; б) окремо: *за те, знав би*; в) через дефіс: *будь-що, віч-на-віч, із-за*; г) перенос слів: *хо-джу, одно-складове*; ґ) апостроф: *пів'яблука, В'ячеслав, миш'як, комп'ютер*.

295. Пригадайте правила написання ненаголошених [е], [и], [о] в коренях слів. Спишіть текст, ставлячи замість крапок потрібну літеру чи знак і розкриваючи дужки.

Я міг годинами стеж..ти за тим, як ч..рногузи вчили пташ..нят літати. Дорослі чорногузи ставали на край стріхи, пі..стрибували, били крил..ми і кіл..ка с..кунд в..сіли в повітрі, показуюч.. молодим, як треба ..літати. (Де)які пташ..нята по..торювали рухи бат..ків (з, с) першого ж разу. Інші (не) кваП..лис.. . Їм добре було на рідній стрі..і і зовсім не кортіло л..тіти у (не) відомий блакитний світ. Але бат..ки були (не) вблага..і. Вони дз..бами пі..штовхували пташ..ня, що пер..ляка..о тулилося до гнізда, погрозл..во лопотіли кр..лами, а коли це (не) допом..гало, (сило)міц.. зіштовхували (з, с) краю стріхи, діюч.. за прав..лом (де)яких уч..т..лів плава..я: кидай на гл..боке — сам випл..ве. І (хоч) не (хоч) чорногуз..няті доводилося махати крилами, і воно л..тіло, а (по)руч з ним були бат..ко чи мати. (За) те після перших пол..тів їх уже (не) можна було вдержати у гнізді.

Набл..жався ден.. відл..ту, і чорногузи в..сіли в небі (з) ранку (до) веч..ра (*В. Хижняк*).

Спикування

296. Уявіть, що ви режисер науково-популярного фільму. Опишіть життя лелек, уводячи в закадрову розповідь уявний діалог пташенят та їхніх батьків. Намагайтеся зацікавити глядача. Запишіть свій текст, підкресліть орфограми. Поясніть уживання розділових знаків.

Розвиток мовлення

Поняття про текст як продукт мовленнєвої діяльності

297. І. Прочитайте. Складіть план лінгвістичного повідомлення за текстом. Випишіть ключові слова. Пригадайте, що ви вивчили про текст у попередніх класах. Що ви додали нового до своїх знань?

Текст (від лат. *textum* — тканина, зв'язок, побудова) — це об'єднана змістовим зв'язком послідовність мовних одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність.

Ознаки тексту:

1. **Цілісність**, яка розуміється як єдність змісту (ідеї, теми), комунікативної цілісності (мети, намірів спілкування) та структурної і граматичної цілісності (мовленнєвих жанрів, узгодженість форм). Змістова цілісність тексту забезпечується лексичним рівнем мови, структурно-граматична — системою узгодженості граматичних форм і зв'язків, а комунікативна — єдністю викладу, намірів, організації мовного матеріалу.

2. **Зв'язність** буває лінійна (послідовна) і вертикальна, забезпечується єдністю горизонтального і вертикального контекстів за допомогою «відомого» і «нового». «Відоме» служить для зв'язку речень, а «нове» містить основне повідомлення і виділяється логічним наголосом.

Логічна зв'язність забезпечується причиново-наслідковими відношеннями між елементами тексту. На **асоціативну** зв'язність вказують тема, мікротеми, ключові слова, метафоричні тропи, риторичні фігури тощо. **Образна** зв'язність тексту забезпечується системою образів (головних і другорядних) та наскрізними образами-символами. **Композиційно-структурна** зв'язність виявляється в будові тексту, розташуванні його частин, залежності композиційних елементів. **Стилістична** зв'язність виявляється через доцільність стилістично маркованих одиниць, їх органічний зв'язок з нейтральною лексикою.

3. **Членованість** тексту — поділ тексту на абзаци, ССЦ, параграфи, розділи тощо.

4. **Лінійність** тексту — організація мовних одиниць у послідовність мовного викладу подій, процесів, фактів, явищ, ідей, які розгортаються у просторі й часі.

5. **Інформаційність** полягає в наповненні тексту інформацією — здобутими людським розумом і досвідом знаннями.

6. **Завершеність** тексту полягає в наповненні конкретним змістом з визначеними межами.

Текстотворчі засоби, властивості (ознаки) — це чітке членування матеріалу повідомлення (вступ, основна частина, заключна частина (висновки) та відступи (при потребі), розташування матеріалу відповідно до композиції; організація конкретного мовного матеріалу, словесна орнаментика (від лат. *ornamentum* — оздоба, прикраса).

Текст має будову, відповідну до стилістичних завдань і жанру. Та сама інформація може бути передана в науковому і художньому стилі, в жанрі наукової статті й оповідання.

II. Розкажіть про особливості створення тексту на комп'ютері. Яку роль виконує комп'ютерний редактор? Які його можливості?

298. I. Прочитайте текст. Визначте тему й мікротеми, стиль мовлення. Знайдіть засоби зв'язку речень у тексті (синоніми, займенники, повторювані слова, сполучники тощо). Схарактеризуйте текст за його ознаками. Дайте йому заголовок, поділіть на абзаци (усно). Як створюються тексти? Що для цього необхідно?

П. Флоренський у книзі «Імена» справедливо зосереджує увагу на містичній силі імені, адже ім'я передбачає особистість і окреслює ідеальні контури її життя. Це, правда, не означає, що, конкретним іменем визначена, особистість обмежена в

діях. Більше того, кожне ім'я людини є цілий спектр моральних самовизначень і пучок різних життєвих шляхів. Верхній полюс імені — чистий індивідуальний промінь божественного світла, першообраз досконалості, що мерехтить у святому цього імені. Нижній полюс того ж імені спускається в геєну, як повне спотворення божественної істини цього імені. Праведник рухається вгору, злочинець і запеклий злодій рухаються до нижнього полюсу. Між верхнім і нижнім полюсами знаходиться точка моральної байдужості, також своєрідна межа, біля якої, ніколи не втримуючись на ній точно, збираються звичайні пересічні люди. Три межові точки і, відповідно до них, три типові розряди носіїв цього імені з усіма проміжними ступенями духовної висоти. Але це не заважає їм втілювати, хоч і суттєво відмінно, один духовний тип. Із цим іменем можна бути святим, можна бути міщухом, а можна — й негідником, навіть нелюдом. Але і святим, і міщухом, і негідником, й нелюдом носій конкретного імені стає не як представник іншого імені на тій же приблизно сходинці духовності, не як-будь, а за своїм іменем (*За О. Слоньовською*).

II. Поясніть, що символізують ваше ім'я, імена членів родини, друзів, улюблених співаків, поетів. Зверніться до сайтів Інтернету.

299. Прочитайте. Запишіть п'ять прикладів текстів різних видів (за аналогією).

Як речення утворюється з одного слова або груп граматично пов'язаних між собою слів, так само текст утворюється з одного речення або більшої чи меншої кількості пов'язаних між собою речень. Наприклад, гасла, заклики (*Користуйтеся підземними переходами!*), прислів'я (*Щоб рибку з'їсти, треба у воду лізти*), крилаті вислови-афоризми (*Де нема святої волі, не буде там добра ніколи. — Т. Шевченко*). Утворювати текст з одного речення можуть коломийки, загадки, ліричні чи сатиричні вірші-мініатюри.

Переважно текст складається з певної кількості узгоджених між собою за змістом речень. У свою чергу всередині нього виділяються групи речень, пов'язаних між собою логічно і синтаксично. Їх називають складним синтаксичним цілим (ССЦ). Відносно самостійні речення (автосемантичні) несуть у собі головну інформацію групи речень, а в єдності становлять мікротему (*З посібника*).

300. I. Прочитайте текст. Чому думки Михайла Драгоманова такі сучасні? Визначте тему й мікротеми тексту. Знайдіть у тексті ССЦ, виділіть у ньому автосемантичне речення і ті, що уточнюють, поглиблюють, конкретизують його зміст. Схарактеризуйте текст за його ознаками.

II. У кожному абзаці виділіть тематичне речення або слово чи словосполучення. Доведіть, що саме вони забезпечують змістову цілісність тексту.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Минуло понад сто років відтоді, як у Парижі під час традиційної міжнародної виставки, пролунали слова про складне становище української мови та літератури. Виголосив їх український політичний вигнанець Михайло Драгоманов.

Сильна, непохитна, мужня людина, Драгоманов прагнув згуртувати прогресивні сили Європи та України. Драгоманов розумів сам і невтомно нагадував землякам: «...коли в теперішню глуху ніч українство не буде себе нічим заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок». А він таки настане неодмінно. Драгоманов був певний цього: «...стоячи ногами й серцями на нашій Україні, ми будемо держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю слов'янщину» і «лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа».

Отож Драгоманов одночасно торував шлях української літератури і до Європи, й до всього світу, з гордістю згодом заявивши: «Нас запримітили!» І «запримітили» значною мірою завдяки зусиллям першого нашого національного посла в Європі. Саме про такого Драгоманова з вдячністю говорили 1894 року на його ювілеї у Львові і прості селяни, і Франко, Павлик, Стефаник, Кобринська та як міжнародного діяча вітали визначні вчені й літератори Європи. Цей міжнародний ювілей Леся Українка назвала справжнім «святом свідомої себе України».

Національному, політичному й соціальному визволенню українського народу, утвердженню його гідного місця серед народів світу Драгоманов віддав не лише всі свої інтелектуальні сили, а й всі матеріальні засоби, власні й своєї родини, подаючи приклад особистої жертовності й побутової скромності багатьом, у тому числі й нинішнім діячам політики і культури.

Коли група української молоді звернулася до свого вчителя й захисника з проханням знову поклопотатися про Україну перед вільним світом, Драгоманов дав пораду, яку варто міцно затямити й нам, сьогоднішнім: «Наївно ждати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбувався з-за других лишень того, що їх б'ють... Мало хіба кого б'ють на земній кулі?! Люди інтересуються звичайно лишень тими, хто одбивається,— і таким лишень звичайно і помагають... По всьому виходить, що лікування, хоч не скоре і важке, на українські лиха лежить в руках самих українців...»

Чи можна дати мудріші й корисніші поради? А їх же Драгоманов доповнював і конкретизував ще багатьма іншими: як нам самим порядкувати в самостійній державі, як уберігати своїх людей, особливо молодь, «од утікачки... од України й українства» до заможніших країн, «показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві».

Водночас Драгоманов рішуче застерігав, щоб господарі не боялися «давати одсіч усякому, хто дума порядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але й не знаючи його, не питаючи його, або й зневажаючи його... Хто ж і чужий працює в спілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, той для нас такий же наш чоловік, як мовбито він був наш і зроду».

...Голос Михайла Драгоманова не стихає над Україною і світом. Прислухаймося до нього! (*За П. Федченком*).

III. Складіть план. Перекажіть текст, використовуючи цитати з творів Михайла Драгоманова.

§ 27. ПРАВОПИС М'ЯКОГО ЗНАКА ТА АПОСТРОФА

301. I. Пригадайте правила написання апострофа в українських та запозичених словах. Спишіть слова, на місці навскісної риски поставте, де треба, апостроф. Поясніть правопис слів.

Без/язикий, *бар/єр*, *б/юджет*, без/іменний, борю/ться, безголів/я, *б/язь*, *б/юро*, в/яз, верб/я, *верф/ю*, в/юнок, в/язальниця, гр/юкати, дев/ять, дзв/якнути, св/ято, м/ята, К/юв/є, Лук/яненко, медв/яний, п/єса, *п/єдестал*, *прем/єра*, роз/юшити, об/єднати, р/яд, Р/єпін, Руж/є, сузір/я, сер/йозний, тьм/яний, черв/як.

II. Поясніть значення виділених слів, з кількома (на вибір) складіть речення.

302. Прочитайте вірш Анатолія Бортняка. Які правила вживання м'якого знака ілюструє автор? Наведіть до правил власні приклади. За яким принципом орфографії пишемо м'який знак?

На ниві орфографії усяк
несе свій хрест, наскільки це можливо.
Непоказний пом'якшувальний знак
до кожного підійде співчутливо.
Хай, справді, скромний і неговіркий,
та щедро і з віддачею всією.
Тому до нього тягнуться з давен,
тяжіють в словотворчому пориві
і «ел», і «ес», і «те», і «де», і «ен»,
а також різні суфікси пестливі.

Стояти поруч в труднощах, біді —
мети у нього іншої немає.
І подобріє слово *біль* тоді,
і слово *радість* сонячно засяє.
Він у словах тепліє багатьох,
в таких, як *промінь*, *рученька* чи *ненька*;
або *окрилься*, *згинь*, *цвірінь* і *тьох*,
читальня, *зав'язь*, *рано-пораненьку*...
Та не злічити різних див,
які він творить в добродійстві славнім!
Однак шиплячим він не догодив.
Чи не тому, що не шиплячий сам він?
І букві «ер», що вдачею крута,
яка не визнає м'якого серця,
його ласкава ніжна доброта
доволі безпринципною здається.
Але, добром наповнений ущерть,
готовий він пом'якшувати знову,
хіба не знак м'який у слові *твердь*
надійно підпирає всю основу?

Мовознавчі студії

303. Прочитайте про складні випадки вживання м'якого знака та апострофа. Доповніть правила власними прикладами.

1. У дієсловах на *-ся* (*-сь*) 3-ї особи множини та у формах наказового способу **м'який знак** зберігається: *будуються*, *станься*, *підносься*, *підносьтесь*.

2. У присвійних прикметниках, утворених від іменників з м'яким приголосним, **м'який знак** зберігається: *ненька* — *неньчин*, *Танька* — *Таньчин*, *Зінька* — *Зіньчин*.

3. Не ставиться **м'який знак** після *л*, у сполученнях *-лц-*, *-лч-*, що походять з *-лк-*: *балці*, *Галці*, *Наталці*.

4. Перед постійно м'якими й шиплячими м'який знак не пишеться, крім: а) після букви *л*: *читальня*, *гуцульський*; б) у словах *тьмяний*, *різьбяр*, *няньчити*, *бриньчати*, а також *женьшень*, *Маньчжурія*.

Апостроф не пишеться, коли перед губним є приголосний (крім [*р*]), який належить до кореня: *свято*, *цвях*, *мавпячий*.

Апостроф пишеться після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *без'язикий*, *від'їзд*, *з'єднаний*, *з'їхати*, *об'єм*; *дит'ясли*, *пан'європейський*.

Практикум

304. Прочитайте поезію Платона Воронька. Поясніть уживання апострофа у словах чи його відсутність.

Як тепло пахне хліб!
Любов'ю трударів,
І радістю земною,
І сонцем, що всміхалося весною,
І щастям наших неповторних діб.
Духмяно пахне хліб.

305. Спишіть, замість крапок поставте, де треба, м'який знак і поясніть його вживання. Порівняйте правопис слів з їх вимовою. Поясніть лексичне значення виділених слів.

Галуз.., радіс..т.., *приз..ба*, леґін.., суціл..ний, чебрец.., с..год..ні, чернігівс..кий, париз..кий, близ..ко, груз..ко, *ковін..ка*, силон..ка, малесен..кий, рибал..с..кий, спіл..ний, крапел.., перукарен.., змаган.., кілец.., т..мяний, кин..те, носят.., крутят..ся, міл..йон, Вас..чин, повір..те, різ..бяр.

306. I. Прочитайте слова. Обґрунтуйте їх правопис.

Боязкий, *баский*, вісімнадцять, воротар, гіркий, горілчаний, гребінчик, галуззя, ковзкий, Казанчук, *досвітній*, Наталці, набавте, пишеш, різкий, рибалчин, Суец, *спілчанський*, степ, свіжість, свято, тонший, тюль, Уманщина, український.

II. З'ясуйте лексичне значення виділених слів. Складіть і запишіть із ними речення.

Цікава перерва

1. Чому в слові *Гуцульщина* пишеться м'який знак, хоч у слові *гуцул* його немає?
2. Чому в кінці слова *століть* пишеться м'який знак, а в кінці слова *сторіч* — ні?
3. Чому в місцевому відмінку в слові (у) *скриньці* пишеться м'який знак, а в слові (у) *торбинці* — ні?
4. Чому в слові *бенгальці* пишеться м'який знак, а в слові *бенгалці* — ні?

Спілкування

307. Опишіть у художньому стилі правила вживання апострофа, м'якого знака. Зачитайте ваші творчі роботи учням 5 класу.

§ 28. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ СЛІВ РАЗОМ, ОКРЕМО, ЧЕРЕЗ ДЕФІС. ПРАВОПИС СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ СЛІВ. НАПИСАННЯ ЧОЛОВІЧИХ І ЖІНОЧИХ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ, ПРІЗВИЩ

Мовознавчі студії

308. Розгляньте таблиці. У наведених нижче реченнях (с. 138) запишіть разом, окремо або через дефіс слова, розділені рискою. Свій вибір обґрунтуйте.

Правопис складних слів

Разом	Через дефіс
Складні слова, утворені від підрядних словосполучень (у яких одне слово головне, а друге залежне): *життя дати — життєдайний, сільське господарство — сільськогосподарський, сам ходить — самохід, десять поверхів — десятиповерховий*	Складні слова, утворені від сурядних словосполучень, у яких слова рівноправні і між ними можна поставити сполучник *і*: *фізичний і математичний — фізико-математичний, жовтий і голубий — жовто-голубий, гіркий і солоний — гірко-солоний, темний і синій — темно-синій*; але: *жовтогарячий, червоногарячий, глухонімий, хитромудрий, зловорожий*
Складні географічні назви, перша частина яких вказує на сторону світу: *Північнокримський канал*	Складні слова, утворені повторенням основ синонімічних або антонімічних слів: *рано-вранці, тишком-нишком, більш-менш*; але: якщо слово повторюється у різних відмінках, то пишеться окремо: *кінець кінцем, рік у рік, раз у раз*
Частини *пів, напів-* із загальними назвами: *півнеба, пів'яблука, піввідра, піваркуша*	Частини *пів-, напів-* із власними назвами: *пів-Києва, напів-Європа*
Складноскорочені слова: *НАУ, Укрнацбанк, ООН, військкомат*	Складні слова з компонентом *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -то*: *будь-хто, що-небудь, де-небудь, казна-який, хтозна-що, будь-коли, так-то, хтозна-як*

Складні слова іншомовного походження

Разом	Через дефіс
Якщо перша частина *авто-, авіа-, аеро-, гідро-, електро-, кіно-, мікро-, радіо-, стерео-, теле-, фото-*: *авіабаза, аероклуб, мікроскоп*	Якщо перша частина *віце-, екс-, лейб-, максі-, міні-, міді-, обер-, унтер-, прем'єр-, контр-, штабс-* і под.: *контр-адмірал, прем'єр-міністр, унтер-офіцер, генерал-лейтенант*; іншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-ост, зюйд-вест*
Прислівники, утворені сполученням прийменника (чи двох) з формою іншої частини мови: *вгору, донині, позавчора, спідлоба*	Прислівники, утворені від прикметника за допомогою префікса *по-* і суфікса *-ому, -єму, -(к)и*: *по-своєму, по-вовчи, по-молодецьки*

1. Лазурове море починалося за великим ставом, над яким височіла електро/станція. Воно вихлюпнулося далеко за небо/схил, але його поверхня помітно вирізнялася на тлі ранкового неба майже так само, як вирізняється над морем лінія небо/краю. 2. У міськ/комі до нього ставилися з пошаною — небіж Прилипка! Це не жарт! 3. Але ж сього/дні цілком очевидно: повторювати фото/об'єктив — хіба це шлях до малярства? 4. ...Таке відчуття, мов/би не просто вода ворушиться, а кров самої матері/землі рвучко пульсує. 5. Полиняли вони (ікони) та пооблуплювалися не від сто/літь, а від дощів та морозів в обдертих, напів/зруйнованих церквах. 6. Віктор приїхав годині о восьмій, на його губах блукала багато/значна посмішка, ...в очах з'явилося щось тепле, добро/зичливе. 7. Сніг ледь/ледь покрив землю, але ставки були сковані кригою... 8. Серед безпорадної, похмурої голизни акацій, тополь та густих терновників червоно/медяні дуби навіть (у)зимку виглядають (по) гетьманськи зверхньо (*З тв. М. Руденка*).

309. Складіть тести за таблицями в попередній вправі. Проведіть взаємоперевірку на знання правил.

310. I. За «Українським правописом» повторіть правила вживання великої літери. Розкажіть про правопис географічних назв.

II. Прочитайте текст. Поясніть орфограми «Велика літера», «Правопис складних слів». За яким принципом орфографії пишуться такі слова?

Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища — чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Тільки в нашому селі небувало багатий врожай на прізвища, які то хлібом, здається, дурманять, то дьогтем і смолою від них відгонить за версту, а то квіткою — садовою чи луговою — далеко пах-

нуть. А є прізвища, так би мовити, які начебто самі на городі виросли: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль. Є прізвища, які, либонь, із лісу прибігли та прилучились до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Борсук. Звісно не без тих у нашому селі водиться, що з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Було ще в повоєнні часи прізвище Сало, та Сало це кудись виїхало на шахти Донбасу, так і не повернулось назад. Зате можемо похвалитись Кендюхом — таким кендюхом може повеличатись не кожне село, як і прізвищами Макуха, Вареник, Галушка, Довбня, Буцол, Шепета.

І справді, що трапляється — те трапляється. Ну, як скажете, жити людині, яку називають Півторакожуха! Хто і з якої причини так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а виділивши саме півтора? Або як має почуватись не жінка, ні, а чоловік, що носить прізвище Панібудьласка? Чия буйна і щира фантазія посадила цю квітку-ім'я, щоб вона росла й цвіла в народній мові, у людських поколіннях і ніколи не переводилась? (*Є. Гуцало*).

Ш. За аналогією напишіть оповідання про назви українських сіл (скористайтеся географічною картою). Дайте йому заголовок.

Цікава перерва

1. Чому *білосніжний* пишеться разом, а *сніжно-білий* — через дефіс?
2. Чому *всесвітньовідомий* (кінорежисер) пишеться разом, а *всесвітньо-історичне* (значення) — через дефіс?
3. Чому *трудодень* пишемо разом, а *людино-день* — через дефіс?
4. Чому *вічнозелений* (ліс) пишеться разом, а *вічно юний* (поет) — окремо?
5. Чому *суспільно-політичний* пишемо через дефіс, а *суспільно корисний* — окремо?

311. Складіть і запишіть речення з наведеними в правилах прикладами складноскорочених слів.

1. Складноскорочені слова, утворені з початкових літер або звуків пишуться великими буквами: *ООН, ЮНЕСКО, ДПЮ.*

2. Складноскорочені слова, утворені іншими способами, пишуться з малих букв: *держадміністрація, оргвідділ.*

Складноскорочені власні назви пишуться з великої букви: *Дніпрогес, Донбас, Укрсоцбанк.*

3. Слова на письмі завжди скорочуються на приголосний, крім: *озеро — о., наша ера — н.е.**

312. І. Прочитайте про написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ (с. 140). Пригадайте правила правопису російських прізвищ українською мовою. Запишіть приклади.

* Останнім часом усталилося поняття *нова доба*.

Українські **власні назви** пишуться за загальними орфографічними правилами. М'який знак та апостроф у прізвищах і власних географічних назвах пишуться за загальними правилами.

Власні іншомовні назви іменникового типу мають такі самі закінчення, як і загальні назви-іменники: *Гойя, Жанна* — як в іменника I відміни; *Чапек, Жуль Верн* — як в іменника II відміни. Іншомовні прізвища, які мають у кінці *е, о, у, і, а* (*є, ю, я, ї*) не відмінюються: *музикою Верді; у романах Дюма, Золя; з «Фаустом» Гете* (але *Гойї, Гойєю*).

Не відмінюються жіночі українські прізвища з кінцевим приголосним та *-о*: *Ольги Ковтун, (з) Мирославою Данилюк, Оксані Дорошенко.*

II. Запишіть прізвища, імена та імена по батькові всіх своїх однокласників, як їх указано у класному журналі. Перевірте правильність написання за «Українським правописом». Чи є розбіжності? Дізнайтеся у працівника паспортного столу, як усунути неточності й помилки. Докладіть зусиль, щоб одержати паспорт без помилок.

Практикум

313. Випишіть із підручника «Зарубіжна література» прізвища, імена (по батькові) десяти письменників, поясніть правопис.

314. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Користуйтеся поданим алгоритмом.

Алгоритм

1. З-під (не)тривкого позолоченого листя поступово визирають (не)знищувані контури дерев (*Ю. Щербак*). 2. Вітчизні вірність мужню і просту проніс ти крізь воєнну непогоду... (*Борис Тен*). 3. Дні повнозвукі, дні далекі, дні (не)забутні, повні дні, як зерна в ягодах — в них клекіт, тугі, (не)гаснучі вогні (*П. Мовчан*). 4. Душа народу (не) сліпа, вона стоока (*М. Рильський*).

5. Без мистецтва життя було б холодним, (не) затишним, (не) привітним (*Л. Дмитерко*). 6. Якщо родилось слово (не) в огні, воно вогнем (не) стане у мені; не піднесе мій дух на вежні вежі і (не) запалить у тобі пожежі (*О. Довгий*). 7. Душа народу як степи, де (не) постоїш на порозі, у (не)спокої, у тривозі весь вік іди — весь час в дорозі, себе лиш (не) переступи (*М. Каменюк*).

315. Спишіть слова і підкресліть орфограми. Встановіть, за яким правилом записані слова-винятки. Визначте ті слова, у написанні яких ви могли б припуститися помилок, складіть із ними речення (усно).

Перемишльський, баскський, меккський, тюркський; ненависть, недуга, негода, неук, невід, немовля, недорід, недоріка, нісенітниця, ніяковість, нікчемність; нездарний, незмірний, недоречний, ніяковий, нічийний; нехтувати, ненавидіти, непритомніти, незчутися, неволити, непокоїти, нездужати, неславити.

316. Спишіть слова, замість крапок уставляючи одну чи дві літери *н* у прикметниках. Складіть алгоритм на цю орфограму.

Глиня..ий, дерев'я..ий, берестя..ий, заліз..ий, мід..ий, вівся..ий, греча..ий, осі..ій, тума..ий, земля..ий, со..ий, височе..ий, здорове..ий, си..ій, незрівня..ий, несказа..ий, ви..ий, незмі..ий, спи..ий, жаре..ий, шале..ий, непримире..ий, нездола..ий, стара..ий, погоди..ий, камі..ий, качи..ий, ненавис..ий, маши..ий, весня..ий, букве..ий, щоде..ий, змії..ий, крижа..ий, ячмі..ий, безіме..ий, безсо..ий, вовня..ий, беззако..ий.

Спілкування

317. Опишіть інтер'єр за фотоілюстрацією. Складіть і запишіть діалог відвідувача музею з екскурсоводом.

Фрагмент експозиції «Театр корифеїв» Національного музею літератури України

318. Відвідайте місцевий краєзнавчий або інший музей. Запишіть тридцять власних назв, пов'язаних з експозицією музею. Поясніть правопис.

319. Визначте, з якого правила становлять виняток записані слова. Складіть і запишіть речення з найскладнішими для вас винятками.

Кінець кінцем, один одним, сама самотою, час від часу, раз від разу, рука в руку, слово в слово, рік у рік, день у день, сам на сам, крок за кроком, день за днем, з боку на бік, з дня на день, з року в рік.

§ 29. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Практикум

320. Проаналізуйте групи прикладів і виведіть правила написання слів іншомовного походження.

1. Дипломат, тираж, азимут, система, цикл, чиновник, шифер, жираф, джинси, терикон, кипарис.
2. Діагноз, тіара, історія, гідронім, лімузин, хімія, фізика, ідилія, істина, піанісимо.
3. Мозаїка, сюїта, атеїзм, стоїцизм.
4. Екскурсія, експонат, експозиція, етап.
5. Група, колектив, територія, шосе, басейн, клас, але: тонна, ванна, нетто, брутто, мотто, вілла, булла, панна, пенні, білль.
6. Ніцца, Руссо, Діккенс, Шиллер, Міссурі, Жанна.
7. Ірраціональний, іммігрaція, контрреволюція.
8. Альянс, павільйон, сеньйор, дюраль, конферансьє.
9. Комп'ютер, бар'єр, Руж'є, Монтеск'є, В'єтнам, Х'юстон.
10. Ін'єкція, об'єкт, ад'ютант, кон'юнктура, транс'європейський, але: нюанс, гравюра, Мюнхен, мадяр.

321. Поясніть правопис слів іншомовного походження. Значення незнайомих слів з'ясуйте за «Словником іншомовних слів». За яким принципом орфографії записано ці слова?

Дисиміляція, конституція, психологія, суфікс, діалог, Марокко, Африка, економіка, альфа, фільм, ательє, бюлетень, бязь, гравюра, кур'єр, імітація, букініст, асиміляція, грип, ізоляція, апперцепція, аритмія, діадема, Токіо, дифузія, директор, Мольєр, Лавуазьє, іподром, П'єр, прем'єра, барикада, ванна, булла, бібліотека, дебют, панно, бюро, барельєф, Шиллер, Мекка, Міссурі, Калькутта, Таллінн, Ліссабон, Філіппіни, Аддис-Абеба.

322. В учнівських творах було виявлено орфографічні помилки. Яких помилок припустилися учні? Назвіть орфограми. Перевірте свій вибір за орфографічним словником.

1. Неоромантизм призвів на межі XIX—XX століть до появи неоклас..цизму. 2. Едгар Ал..ан По — американський письменник — започаткував у літературі с..мволізм. 3. Над селянином завжди була духовна і матері..льна влада землі. 4. Про витоки й т..ор..тичну базу с..мволізму пише Б. Рубчак у своєму ес..е «Пробний лет». 5. Чесність — іст..нний ар..стократизм нашого часу, — писав Є. Репан. 6. Д..кадентам були властиві п..симізм, душевна спустошеність, страх перед життям. 7. Гум..аністи прагнули в центрі життя поставити людину. 8. Імпр..с..онізм Коцюбинського проявився в його новелі «Інтермец..о». 9. Такі модерністські течії, як: сюр..еалізм, кубізм, дада..зм, футуризм проникли у XX столітті в Україну. 10. І. Франко вважав ком..уністичну ідею згубною для людини, про що він писав у стат..і «Що таке поступ?».

Стилістика

323. Складіть і запишіть діалог на тему «Моя майбутня професія», використовуючи слова іншомовного походження.

324. Зі словника С. Шевчука випишіть десять найновіших запозичень, поясніть їх правопис (див. рубрику «До джерел знань» наприкінці розділу). Ознайомте з цими словами однокласників.

325. Знайдіть і прочитайте статтю І. Гнатюка «Про зміни в українському правописі» (див. рубрику «До джерел знань» наприкінці розділу). Складіть таблицю «Писали — тепер пишемо».

Розвиток мовлення

Редагування

326. І. Прочитайте. З'ясуйте зміст понять *редагування*, *мовна норма*. Від чого залежить якісне редагування окремих речень, текстів? Назвіть помилки, які виникають через порушення мовних правил.

Р е д а г у в а н н я — (від лат. *redactus* — упорядкований) — етап творчого процесу, пов'язаний з підготовкою рукописного твору до друку. В редагування входить перевірка наведених фактів, виправлення тексту з наукового погляду, скорочення, а також його стилістичне опрацювання (усунення лексичних, граматичних і стилістичних помилок тощо). Одним із центральних понять культури мови як лінгвістичної дисципліни є поняття м о в н о ї н о р м и.

Є такі різновиди мовних норм:

1) **фонетичні**; це норми вимови голосних і приголосних звуків, а також норми наголошування слів; 2) **лексико-**

фразеологічні; це норми вживання слів і фразеологізмів у властивому їм значенні і норми сполучуваності слів і фразеологізмів з іншими словами в реченні; 3) **морфологічні**; це норми словозміни самостійних частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів); 4) **синтаксичні**; це норми побудови синтаксичних конструкцій — словосполучень і речень; 5) **стилістичні**; це норми вживання в тому чи іншому функціональному стилі властивих йому мовних засобів; 6) **орфографічні**; це система загальноприйнятих правил написання слів і їх значущих частин, правил написання слів окремо, разом чи через дефіс, правил уживання великої літери; 7) **пунктуаційні**; це система загальноприйнятих правил уживання розділових знаків.

Порушення тих чи інших мовних норм спричинює появу в усному і писемному мовленні різних п о м и л о к. З огляду на можливі відхилення від норми розрізняють помилки:

1) **фонетичні** та **орфоепічні** — неправильна вимова окремих звуків чи звукових комплексів: «акання» (вимова звука [*а*] на місці ненаголошеного [*о*]), м'яка вимова шиплячих, неправильна вимова звуків [*дж*], [*дз*] ([*хожу́*], [*кукуру́за*], [*кинжа́л*] замість [*ходжу́*], [*кукуру́дза*], [*кинджа́л*]); неправильне наголошування слів: «*оди́надцять*», «*чоти́рнадцять*», «*черго́вий*», «*ви́мова*» замість *одина́дцять*, *чотирна́дцять*, *черго́вий*, *вимо́ва*; 2) **лексико-фразеологічні** — уживання слів у невластивому їм значенні: «*вірна відповідь*», «*музикальна освіта*», «*воєнна форма*», «*тактична поведінка*» замість *правильна відповідь*, *музична освіта*, *військова форма*, *тактовна поведінка*; змішування компонентів у близьких за значенням фразеологізмах: «*відіграє велике значення*» замість *має велике значення*, але *відіграє роль*; уживання ненормативних слів і фразеологічних сполучень на зразок «*столова*», «*обіжатися*», «*остановка*», «*приймати участь*», «*кидатися в очі*» замість *їдальня*, *ображатися*, *зупинка*, *брати участь*, *впадати у вічі*; 3) **морфологічні** — неправильне утворення відмінкових форм іменників: «*п'ять кілограм*», «*працює столярем*», «*доїхати до центра міста*» замість *п'ять кілограмів*, *працює столяром*, *доїхати до центру міста*; неправильне визначення граматичного роду іменників: «*гостра біль*», «*біла тюль*» замість *гострий біль*, *білий тюль*; неправильне утворення ступенів порівняння прикметників: «*більш зручніший*» замість *зручніший* або *більш зручний*; неправильне утворення відмінкових форм числівників: «*п'ятидесяти*», «*семистами*», «*трьохстами*» замість *п'ятдесяти* (*п'ятдесятьох*), *сьомастами* (*сімомастами*), *трьомастами*; неправильне

утворення особових дієслівних форм: «*полять*», «*мелять*», «*колять*», «*боряться*», «*ходімте*» замість *полють, мелють, колють, борються, ходім*; 4) **синтаксичні** — порушення синтаксичних зв'язків між словами (норм керування й узгодження): «*екзамен по математиці*», «*згідно наказу*», «*властивий для нього*» замість *екзамен з математики, згідно з наказом, властивий йому*; неправильне вживання дієприкметникових і дієприслівникових зворотів: «*Проїжджаючи повз висоту 805, увагу Шури привернула могила, що виднілася здалеку*» замість *Коли Шура проїжджала повз висоту 805, її увагу привернула могила, що виднілася здалеку*; неправильна побудова речень з однорідними членами: «*горджуся і люблю свою школу*» замість *я люблю свою школу і горджуся нею*; порушення порядку слів у реченні; порушення порядку розташування частин складного речення; змішування прямої і непрямої мови тощо; 5) **стилістичні** — невмотивоване використання в одному функціональному стилі мовних засобів, що характерні для іншого стилю, — зловживання лексикою і фразеологією ділового стилю (так звані «канцеляризми») або спеціальними термінами в текстах ненаукового характеру; невмотивоване вживання нелітературної лексики (діалектизмів, просторічних слів); стилістично невиправдане вживання експресивних засобів, що створює зайву, інколи фальшиву емоційність; 6) **орфографічні** — помилки, пов'язані з порушенням чинних норм щодо написання складних слів, вживання апострофа, м'якого знака, правопису слів іншомовного походження та ін.; 7) **пунктуаційні** — помилки, зумовлені порушенням чинних правил уживання розділових знаків (коми в простому та складному реченні, двокрапки, тире, крапки з комою).

II. Накресліть і заповніть таблицю «Типи помилок».

327. Прочитайте. Знайдіть і проаналізуйте стилістичні помилки, відредагуйте кожен текст.

1. Традиція приходити щороку 22 травня до пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві зародилася на початку шістдесятих років XX століття. Власне кажучи, тоді це був вияв стихійного мовчазного протесту проти гноблення української культури. Та це був не зовсім мовчазний протест. Кількасот людей натхненно співали пісні на слова Тараса Шевченка, декламували безсмертні рядки Тараса Григоровича. Не можна не сказати, що Тарас Шевченко став символом, який об'єднав націю в найтяжчі часи її існування, позбавляв страху й надавав сили для опору окупантам всіх мастей (*За Б. Рогозою*).

2. Абрикос! При одному слові у роті стає солодко, а навколо розливається аромат, неповторний, медово-сонячний. Як ми їх

любили! Як чекали, коли ж нарешті зажовтіють між зеленим листям ці сонечка, коли наберуться медового соку. Словом, лікувальні властивості абрикосів зумовлені високим вмістом вітамінів (*З календаря*).

3. Квіти меліси, або цитринової м'яти, збирають у липні-вересні. Як правило, вживають у їжу листя, розташоване поряд з квіточками. Використовують як свіженькі, так і сухенькі листочки (*З календаря*).

328. I. Відредагуйте речення.

1. На посвідчення здавайте фото лише в анфас. 2. Не дивлячись на похилий вік (а співачці тоді вже було за сімдесят), Соломія Крушельницька ще виступала із сольними концертами, чаруючи всіх своїм голосом. 3. Рокове співпадіння обставин перешкодило Тарасу Шевченкові поїхати вчитися до Італії. 4. Приналежність композитора Петра Чайковського до українського культурного контексту засвідчують не лише родинні козацькі корені, але й музичні твори та постійні фактичні зв'язки з рідною землею. 5. Будівництво Києва, що велося при Володимирі Великому, ще в більших масштабах продовжувалося при його синові Ярославі Мудрому. 6. На Україні є чотири корінних етноса: українці, кримські татари, гагаузи та караїми. 7. Згідно матеріалів дослідника київської старовини Анатолія Макарова, на початку 60-х років XIX століття київська інтелігенція почала переходити в побуті на українську мову. 8. Тадей Рильський, досконало вивчивши цивільні закони, давав безоплатні юридичні консультації селянам навколишніх сіл. 9. Колекція Василя Тарновського склала основу теперішнього музею Тараса Шевченка в Києві. 10. Відомий сходознавець Агатангел Кримський оволодів понад шістдесят мов: це і тюркські, іранські, семітські, і романо-германські, і, звичайно ж, слов'янські. 11. «Вавилон XX» — перша режисерська робота Івана Васильовича Миколайчука — стрічка того ж напрямку, що й довженківські «Звенигора» та «Земля». 12. Наукове товариство ім. Тараса Шевченка стало вогнищем української науки і культури. 13. Художницю Катерину Білокур та подружжя Лідії й Павла Тичин єднали дружні, теплі взаємовідносини. 14. Немале значення у формуванні сучасного наукового стилю літературної мови відіграли праці Михайла Драгоманова, писані українською мовою. 15. Видрукування повного тексту «Святого Письма» на українській мові 1903 року у значній мірі ми завдячуємо видатному фізику Івану Пулюєві.

II. Правильність виконання завдання перевірте за поданими реченнями. Проведіть взаємооцінювання в парах.

1. На посвідчення подавайте фото лише анфас. 2. Незважаючи на похилий вік (а співачці тоді вже було за сімдесят), Соломія Крушельницька ще виступала із сольними концертами, чаруючи всіх своїм голосом. 3. Фатальний збіг обставин перешкодив Тарасу Шевченкові поїхати вчитися до Італії. 4. Належність композитора Петра Чайковського до українського культурного контексту засвідчують не лише родинні козацькі корені, але й музичні твори та постійні фактичні зв'язки з рідною землею. 5. Будівництво Києва, що тривало за часів Володимира Великого, ще масштабніше продовжувалося за князювання його сина — Ярослава Мудрого. 6. В Україні є чотири корінні етноси: українці, кримські татари, гагаузи та караїми. 7. Згідно з матеріалами дослідника київської старовини Анатолія Макарова, на початку 60-х років XIX століття київська інтелігенція почала переходити в побуті на українську мову. 8. Тадей Рильський, досконало вивчивши цивільні закони, давав безкоштовні юридичні консультації селянам навколишніх сіл. 9. Колекція Василя Тарновського стала основою теперішнього музею Тараса Шевченка в Києві. 10. Видатний сходознавець Агатангел Кримський оволодів понад шістдесятьма мовами: і тюркськими, іранськими, семітськими, і романо-германськими, і, звичайно ж, слов'янськими. 11. «Вавилон XX» — перша режисерська робота Івана Васильовича Миколайчука — стрічка того самого напряму, що й довженківські «Звенигора» та «Земля». 12. Наукове товариство імені Тараса Шевченка стало осередком української науки і культури. 13. Художницю Катерину Білокур та подружжя Лідії й Павла Тичин єднали дружні, теплі взаємини. 14. Велике значення у формуванні сучасного наукового стилю літературної мови мали праці Михайла Драгоманова, написані українською мовою. 15. Видрукуванням повного тексту «Святого Письма» українською мовою 1903 року значною мірою ми завдячуємо видатному фізику Іванові Пулюю.

§ 30. СКЛАДОПОДІЛ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мовознавчі студії

329. Прочитайте текст. Доведіть правильність висловленої думки, проілюструвавши її власними прикладами.

Склад може представляти тільки голосний звук: *о-сінь*. Але частіше голосний тримає на своїх «плечах» один, два (а то і більше) приголосні звуки... Голосний звук може підняти «штангу», на якій буде і три приголосні, і чотири, і п'ять і навіть більше (*І. Підгаєцька*).

Цікава перерва

Відомо, що кожну пісню співають, вимовляючи слова речитативом, тобто ділять слова на склади. Проспівайте уривок з народної пісні «Продай, милий, сиві бички». Співаючи, діліть слова пісні на склади.

Продай, милий, сиві бички,
Купи мені черевички,
Бо я панського роду,
Не ходила боса зроду.

330. І. Пригадайте, що ви знаєте про склад. «Озвучте» схему, наведіть приклади.

У в а г а! **Прикриті** склади починаються нескладотворчим звуком, тобто приголосним (те-ма, го-ріх), а **неприкриті** — складотворчим, тобто голосним (ар-ка).

II. Поділіть слова в поданих уривках із поезій Євгена Маланюка на склади, поставте наголос, схарактеризуйте склади.

1. Гарячий день розлив пекуче злото,
   І сам втопивсь у соняшнім* меду,
   Й крізь спокій цей єдина ллється нота —
   Блаженних бджіл в вишневому саду.
2. Лиш чорними очима хитрих вікон
   Всміхнуться молодицями хати —
   І знову пестить степ твої повіки,
   І знову скитські баби і хрести.

331. Прочитайте. Визначте стиль і тип тексту. Чи збігаються фонетичні склади з морфологічними частинами слова? Чи збігаються правила складоподілу і переносу слів на письмі?

УКРАЇНСЬКИЙ СКЛАДОПОДІЛ

У сучасному українському літературному мовленні складоподіл підпорядкований тенденції наростаючої звучності в межах складу, що зумовлює дію відкритого складу. У зв'язку з цим в українській мові переважають склади, які закінчуються голосними, вони, як найгучніші, утворюють вершину складу. Мило-

---

* Літературна норма написання — *у сонячнім*.

звучність нашої мови вимагає усунення груп приголосних у межах одного складу. Коли між складами виявляється збіг приголосних, то межа між складами повинна пройти так, щоб гучність звуків попереднього складу спадала, а наступного зростала.

Позначимо гучність звуків цифрами: голосні (найгучніші) — 4, сонорні приголосні — 3, шумні дзвінкі приголосні — 2, а глухі — 1. Наприклад, у слові *дружний* поставимо над кожним звуком індекс гучності. Бачимо, що це слово слід поділити на склади так: *друж-ний*. А в слові *казка* поділ на склади буде таким: *каз-ка*, бо якщо віднести [*з*] до другого складу, то на його початку гучність буде знижуватися, а лише потім наростати (*з-к*), що суперечить природі нашого складу. Поділ слів на склади в українській мові не довільний, а підпорядковується таким правилам:

1. Будь-який приголосний між двома голосними належить до наступного складу: *во-да, о-ко, а-ле*.

2. Приголосні [*й*] і [*в*] після голосного перед приголосним відносяться до попереднього складу: *вій-на, вов-на, вій-ську, вов-ки*.

3. Приголосні [*р*], [*л*], [*м*], [*н*] після голосного перед приголосним також відносяться до попереднього складу: *мир-ний, гіл-ка, зір-кий, мам-чин, мен-ший*.

4. Якщо збігаються інші приголосні (крім [*р*], [*л*], [*м*], [*н*]), то межа між складами залежить від характеру приголосних та наголосу:

а) сполучення [*ст*], [*сп*], [*ск*] належать до наступного складу незалежно від наголосу: *ве-ре-ску, ра-до-сті*; б) подвоєні і подовжені приголосні завжди відходять до наступного складу: *зна-ння, навча-ння, сті-нний*; в) інші звукосполучення після ненаголошеного голосного не розпадаються: *віді-брати*; а після наголошеного один з них відходить до попереднього, а решта до наступного складу: *роз-чин, бать-ків*.

5. Два дзвінкі або два глухі приголосні належать до наступного складу: *ли-стя, дру-жба*.

6. Два приголосні, перший з яких сонорний або дзвінкий, а другий глухий, належать до різних складів: *біл-ка, вез-ти, стін-ка, буд-ка*.

7. Два приголосні: глухий і дзвінкий або глухий і сонорний — обидва належать до наступного складу: *ви-шня, за-трі-ща-ти*.

8. Два сонорні приголосні належать до різних складів: *тем-но, перукар-ня, рів-ний, дав-лю*.

9. Три і чотири приголосні розпадаються після наголошеного складу, якщо кінцевим у них виступає шумний: *кіст-ка, роз-стріл*; і не розпадаються, якщо кінцевим є сонорний: *заздріс-ний, на-стрій, го-стрий*.

Практикум

332. Поділіть слова на склади, використавши індекси гучності (4,3,2,1).

Сестра, вродливий, густий, верба, галузка, гучно, гуркіт, дешевий, дівчина, берізка, дудка, важко, думка, гадка, місто, дійсний, добріти, довбня, рідко, жасмин, жердка, товстий, жертва, житній, жовтий, грузько, духмяний.

333. Накресліть і заповніть таблицю, показавши в поданих словах фонетичний поділ, морфемний поділ та можливі місця переносу.

Фонетичний поділ *за-сі-йа-ний*	Морфемний поділ *за-сій-а-н-ий*	Перенос слова *за-сія-ний*

Перегляд, дитячий, під'їзд, дріжджі, ніжки, помітний, зачіпка, збирати, мандрівка, прийдешній, чудний, передумови, вітрець, борозна, підростати, співчувати, спецодяг, перепілка, солов'ї, відбувається, переважно.

334. Прочитайте як суцільний текст, не відділяючи спеціально окремі слова. Перепишіть, ділячи слова на склади. Зверніть увагу на особливості складоподілу на межі службових слів із повнозначними. Знайдіть фонетичні слова.

З р а з о к. *Дми-тро-бу-ву-ха-ті.*

1. ...Бо доля, певне, в гуморі була,
   Коли у посаг нам давала землю й воду,
   І голубого неба в два крила... (*Б. Олійник*).
2. І щось в мені таке велить
   збіліти в гнів до сотого коліна!
   І щось в мені таке болить,
   що це і є, напевне, Україна (*Л. Костенко*).

3. Хто в квітні не сіє, той у вересні не віє. 4. Квітень з водою — травень з травою. 5. Садок у вересні, що кожух у січні (*Нар. творчість*).

Спілкування

335. Складіть діалог на тему «Чи треба вірити народним прикметам?». Розіграйте його в особах, дотримуйтеся правильної інтонації та орфоепічних норм.

336. Поясніть написання слів *ток-шоу*, *хіт-парад*, *прес-експрес*, користуючись «Українським правописом». Продовжіть перелік назв телевізійних передач. Висловіть власні міркування щодо доцільності вживання іншомовних назв.

§ 31. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ ІЗ РЯДКА В РЯДОК

Навчальні студії

337. Опрацюйте теоретичний матеріал і наведіть власні приклади.

Переносячи слово з рядка в рядок, не можна:

1) розривати сполучення літер *дж, жз*, які позначають один звук: *хо-джу, ґу-дзик*; але: *під-живити, над-звичайний*, бо *д* належить до префікса, а *ж* і *з* — до кореня; 2) відокремлювати апостроф і м'який знак від попередньої літери: *сільце, низь-ко, Лук'-ян, бур'-ян*; 3) одну літеру залишати в попередньому рядку або переносити в наступний: *ака-демія, озе-ро, око, шия, але, або*; 4) при переносі складних слів залишати в кінці рядка початкову літеру другої основи: *багато-ступінчатий, шести-гранний*; 5) розривати ініціальні абревіатури і комбіновані: *АЕС, ЛАЗ-106, МАН, МАГАТЕ*; 6) переносити прізвища, залишаючи в попередньому рядку ініціали: *Т. Г. Шев-ченко, п. Гна-тюк*; 7) відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать: *1917 р., 150 га, 25 см*^{3}, *50 г*; 8) розривати й переносити граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс: *7-й, 9-ї*; 9) розривати умовні скорочення: *вид-во, і т.п., і т.ін.*; 10) переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужки і лапки або залишати в попередньому рядку відкриту дужку чи лапки.

Практикум

338. Визначте, за якими правилами перенесені частини слів з рядка в рядок. Доповніть аналогічними прикладами і запишіть.

1. Гай-ка, бай-рак... 2. Жит-тя, знан-ня, вмін-ня... 3. Займенник... 4. Са-джу, від-дзеркалення... 5. Пед-колектив, природо-знавство... 6. Від-значити... 7. А.С. Малишко, Іван Якович Франко... 8. 220 Вт., 1989 р. ... 9. ДБУ-59... 10. Проф. Максимович, п. Карпенко...

339. І. Спишіть слова, поділяючи знаком переносу. Поясніть випадки, коли за правилами перенос неможливий.

Польовий, найбільший, недосипати, розорати, безкозирка, відмежувати, надзвуковий, зайшов, підльодний, прийменник, передній, мрія, око, розпочати, зілля, життєвий, Азія, озеро, надзелень, подзенькувати, броджу, підживлювати, міжярусний, лійка, фойє, близько, прийшов, поліський, херсонський, бур'ян, черв'як, червцевий, прислівник, *верхньолужицький*, кількатисячний, морпорт, загальновідомий, Україна, ООН,

НАН України, АН-70, птаство, каліцтво, український, *запорізький*, імені Т. Г. Шевченка, 2000 р., 100 га, 10-й, вид-во, 9-у, п. Шкляр, 1933 рік, 2009—2010 рр.

II. Зробіть орфографічний розбір виділених слів. За яким принципом орфографії їх записано?

Спостереження

340. Перегляньте газету, яка виходить у вашому регіоні. Знайдіть помилкові переноси слів на шпальтах газети. Поясніть, як правильно переносити ці слова.

341. Ознайомтеся з літературою, вказаною в рубриці «До джерел знань» наприкінці розділу. Розкажіть своїм батькам про історію літери *ґ*.

Стилістика і культура мовлення

«Український правопис» та «Орфографічний словник»

342. I. Прочитайте. Чим пояснюється різне написання виділених слів у поданих реченнях?

1. Залишившись *сам на сам* з багатьма тяжкими травмами, Валентин Дікуль майже три роки нелюдськими зусиллями тренував свій організм і, нарешті, пішов... 2. Зустрівшись *віч-на-віч* з людиною, хитрий звір почав заплутувати сліди (*З журналу*).

Зразок міркування. *В «Українському правописі» (§ 30, с. 40) наводиться правило, за яким складні прислівники, утворені повторенням слова або основи без службових слів або зі службовими словами між ними, треба писати через дефіс: віч-на-віч.*

Словосполучення сам на сам серед прикладів немає, і віднести його до цього правила не можна. Пояснити написання (зафіксоване «Словником-довідником з правопису та слововживання» С. І. Головащука та «Орфографічним словником української мови») можна за правилом §30 «Українського правопису» (с. 40): окремо пишуться словосполучення, які «мають значення прислівників і складаються з двох іменників (зрідка — числівників) та одного або двох прийменників: від ранку до вечора, день у день, з боку на бік, з дня на день, один в один, раз у раз, рік у рік, час від часу». До цього правила слід відносити і словосполучення прислівникового типу, які складаються з двох займенників або числівників з прийменником: сам на сам, один на один та ін.

II. Доберіть власні приклади речень, де було б представлено слова, правопис яких важко пояснити. Запропонуйте однокласникам обґрунтувати орфограми за допомогою довідкової літератури.

343. І. Спишіть текст. Написання слів, розділених рискою, поясніть, користуючись «Українським правописом». Зробіть орфографічний аналіз тексту.

Слово Ліни Костенко періоду українського відродження 60-х років і сьогодні сприймається як одна з моральних вершин світо/будови... Епоха не була прихильною до Ліни Костенко. Вона була для неї *знавісніло*/послідовною і нахабно/нещадною, уїдливо/дріб'язковою і єхидно/*меркантильною*. Але в поетеси при великому таланті був ще й бійцівський характер. Її майже два десяти/ліття не друкували, замовчували, та поетеса не здавалася: «Поету важко. Він шукає істин. Ми — джини в закоркованих пляшках...»

У центрі її поезії — Батько й Мати, нетлінність народної моралі, коріння родо/воду — все вічне, справжнє (*М. Костенко*).

ІІ. З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником.

344. І. Прочитайте текст. Зробіть орфографічний аналіз виділених слів. За яким принципом орфографії вони пишуться? Складіть тези статті й перекажіть.

Знак тризуб, або тридент, відомий у світі з давніх часів. Його знають у Європі, Азії, Індії. З тризубом зображувалися грецький Посейдон, етруський (а пізніше римський) Нептун, індійський Шіва, скіфський Тагимасад та інші боги.

Найдавніші писемні згадки про золотий *тризуб* і блакитне вбрання царів Атлантиди знаходимо у праці Платона «Тімей», яка була написана в 360—355 роках до н. д.

Легенда, описана Платоном, за словами багатьох істориків різних часів, має цілком історичні ознаки; історичною її також називав і сам Платон, котрий визначав жанр свого твору, чи то був міф, чи казка, чи історична праця.

З часу загибелі *Атлантиди* минуло *одинадцять* з половиною тисяч років. Припускають, що не всі нащадки Посейдона загинули. Українські землі ніколи повністю не були затоплені морями і повенями, тому цілком імовірно, що давню символіку тризуба і *жовто-блакитної* барви наші предки успадкували з Атлантиди.

Те, що тризуб є одним з найдавніших знаків нашої землі, засвідчують наскельні малюнки, гончарні вироби, монети, прикраси. Так, на Поділлі знайдено наскельні рельєфи з тризубом, зроблені у IV—III *тисячоліттях* до н. д., в

Зображення тризуба на монетах Київської Русі

Ольвії — зображення тризубів I тисячоліття до н. д., на монетах Боспорського царства карбували тризуби з V століття до н.д. Тризубом був увінчаний шолом Урартського царя в VII столітті н. д. Відомо також, що сармати використовували тамги-тризуби. Тамги збереглися і досі в кримських татар. Знак, подібний до тризуба, мають також литовці.

За князівської доби в Київській Русі тризуб почав набувати сучасної графічної форми, хоча існувало багато різних варіантів малюнка у різних князів.

На певний час, від татаро-монгольської навали до *козацької* доби, тризуб зникає з активного вжитку, витісняється хрестом, шестикутною зіркою тощо. Хоча хрести різної форми біля підніжжя іноді мали завитки з двох боків, які підіймалися вгору, завдяки чому утворювався тризуб. Було багато зображень якорів, що нагадували тризуби і входили до складу родових гербів гетьманів Війська Запорозького.

Головна ідея тризуба — це число три, поєднання трьох основ буття, троїстість (тривимірність) життєвого простору. Основою світобудови є повна врівноваженість усіх енергій, тобто Абсолют. Порушення цієї рівноваги — два протилежні полюси: позитивний і негативний, чоловіче і жіноче, батьківське і материнське начала. Поєднання цих протилежних сил породжує третю — синівську силу, що і відображає тризуб.

Тризуб виражає найархаїчніші культи багатьох народів. Це, перш за все, культ Великої Праматері — Родоначальниці, культ Вогню (який є життєвою силою), культ мудрого Змія (а в деяких народів — Дракона). Усі ці символи знаходимо в давній арійській міфології. Арії на своєму шляху з Подніпров'я до Індії залишили багатьом народам цей життєдайний знак — тризуб.

На землях України тризуб має безперервну багатотисячолітню традицію, він визнаний національним символом і символом України як держави (*З журналу*).

II. На матеріалі тексту та ілюстрації до нього (с. 153) складіть діалог про національну символіку України.

Назустріч тестуванню

1. Орфографія вивчає:

а) вимову слів; б) написання слів; в) наголошування слів; г) значення слів.

2. Орфограма — це:

а) правильне написання літер; б) вибір правильного написання; в) правильний розділовий знак; г) мовна норма.

3. На початку слова не використовуються літери:

а) *і*; б) *ґ*; в) *и*; г) *ї*.

4. Основний принцип української орфографії:

а) орфографічний; б) фонетичний; в) історичний; г) морфологічний.

5. За морфологічним принципом пишуться:

а) суфікси і префікси; б) ненаголошені голосні; в) орфографічно передається вимова твердих і м'яких приголосних; г) власні назви.

6. Слова: *біла церква — Біла Церква*; *не туди хата — Нетудихата* — записані:

а) за смисловим принципом; б) за морфологічним принципом; в) за історичним (традиційним) принципом; г) за фонетичним принципом.

7. Роздільна вимова приголосних в українській мові передається за допомогою:

а) м'якого знака; б) апострофа; в) *й*; г) *ьо*.

8. М'якість приголосних в українській мові передається за допомогою:

а) *й*; б) м'якого знака; в) літер *я, ю, є*; г) *і*.

9. Доберіть до словникового диктанту «Подвоєння і подовження приголосних» по 10 прикладів і запишіть.

10. Назвіть орфограми в уривку з поезії Дмитра Фальківського.

Біжить вода на вулиці струмками,
А чорний сніг — як чорне павутиння.
Ой, скоро вже з південними вітрами
Ударить в небо пісня журавлина.
І тихо-радісно задзвонить над полями
Дощем весняним, чистим, як перлина.
А перший грім, пробігши по узгір'ї,
Розтане воском в синім надвечір'ї.

11. Запишіть 10 слів із буквою *ґ*.

12. Виправте помилки в реченнях і запишіть.

1. Не той тепер Миргород, хорол-річка не та. 2. В різних зонах полісся, лісостепу, степу, на кримських і карпатських горах ростуть дуб, ясен, граб, смерека, липа... 3. Діаметр ікара сягає кілометра півтора, орбіта дуже наближається до орбіти марса, венери, землі, меркурія і підходить до сонця. 4. Широко відомий на полтавщині і дуб шевченка, що росте на михайловій горі біля села прохорівки в парку будинку відпочинку.

13. Обґрунтуйте, чи правильно називати *Галею* жінку на ім'я *Ганна*. Утворіть і запишіть скорочені і пестливі форми цих імен.

14. Поясніть, чому загальні іменники у поданих реченнях написані з великої літери.

1. Василь Стус — це Людина з великої букви. 2. Хай живуть на нашій планеті Свобода, Рівність, Мир, Братерство! 3. Яке ж то слово сильне — Щастя! І Праця! І Любов! Вони для людини — найважливіші. Без них то не життя — то животіння (З *учн. творів*).

15. У якому словосполученні повторюване слово написане правильно? Обґрунтуйте відповідь.

Заслужений учитель України; *заслужений* артист, *Заслужений* діяч мистецтв; *лауреат* Державної премії; *Лауреат* Національної премії імені Тараса Шевченка.

До джерел знань

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. — К., 1991.

Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. — К., 1964.

Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики: 253000 слів / За ред. В. Т. Бусел. — К., 2004.

Гнатюк І. С. Про зміни в українському правописі // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 8.

Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. — К., 1980.

Історія української культури / За ред. Івана Крип'якевича. — К., 1994.

Москаленко А. А. Основні етапи розвитку української мови. — К., 1964.

Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія ґ // Мовознавство. — 1991. — № 1, 3, 6.

Плющ П. П. Історія української літературної мови. — К., 1967.

Орфографічний словник української мови / За ред. С. І. Головащука, В. М. Русанівського. — К., 1975.

Український правопис. — К., 2008.

Шевчук С. В. Разом, окремо, через дефіс. А—Я: Орфографічний словник: 32 000 слів. Найуживаніші слова і словосполучення. Найновіші запозичення. Спеціальна різногалузева термінологічна лексика. — К., 2006.

Лексикологія української мови як учення про лексичний склад

Ви навчитеся:

- ***розрізняти*** **однозначні й багатозначні слова, правильно** ***вживати*** **їх в усному й писемному мовленні;**
- ***визначати*** **ознаки власне українських слів;**
- **доцільно** ***вживати*** **в мовленні запозичені слова, термінологічну лексику;**
- ***знаходити*** **й** ***розпізнавати*** **тропи, синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, історизми та архаїзми, з'ясовувати їхню стилістичну роль;**
- ***пояснювати*** **причини появи неологізмів та** ***обґрунтовувати*** **доцільність їх уживання в мовленні;**
- ***виконувати*** **лексичний аналіз слова;**
- ***здійснювати*** **лінгвокраєзнавчу роботу і** ***готувати*** **повідомлення про діалектичну лексику, етнографізми, топоніми свого населеного пункту;**
- ***усувати*** **лексичні помилки, користуючись відповідними словниками.**

§ 32. СЛОВО ЯК ОДИНИЦЯ МОВИ. ОЗНАКИ СЛОВА

345. I. Проаналізуйте висловлювання учених про слово. Спробуйте дати визначення, що таке слово.
II. Складіть схему «Слово як об'єкт вивчення».

1. У мові є одиниця, без вивчення якої немислиме пізнання механізму мови. Ця одиниця — слово. Видатний швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр зазначив, що *слово*, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, яка невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови. 2. Слово — наше найзіркіше око, наймогутніша сила (*І. Вихованець*). 3. У слові, як у краплі води океан, відображена вся система мови... (*С. Бархударов*). 4. Свідомість віддзеркалює себе в слові, як сонце у малій краплі води. Слово відноситься до свідомості, як малий світ до великого..., як атом до космосу. Воно і є малий світ свідомості (*Л. Виготський*). 5. ...Слова ... несуть у мозок інформацію і впливають на його формування, розбудову процесів мислення (*І. Білодід*). 6. Лексикологія (грецьк. *lexis* — слово, *logos* — вчення) вивчає склад мови і слово як його основну одиницю. З-поміж інших мовних одиниць слово виділяють такі ознаки: лексичне значення, номінативна функція та інші (*А. Грищенко*).

346. Прочитайте текст. На які ознаки слова вказує мовознавець? Як називається розділ мовознавства, що вивчає значення слів і виразів? Яке значення слова називається лексичним, а яке — граматичним? Чи всі слова мають ці значення?

Слова схожі на талу невагому хмаринку. Вони всі разом, але кожне й само по собі в усій своїй досконалості: ось так воно вимовляється (це його ф о н е т и ч н и й бік), так воно утворюється від інших слів (це його с л о в о т в о р ч і відношення), так воно змінюється за формами, приєднуючись до інших слів у реченні (це його г р а м а т и ч н і форми). А ось так це слово розквітає всіма гранями своїх значень, якщо навколо немає жодного схожого чи рівного йому, або сумирно пригасить внутрішнє його світіння, якщо поруч виявиться більш точне, більш гнучке слово. Тоді ми говоримо про лексичне значення слова, а ширше — про семантичні зв'язки слів. Семантичні означає смислові; термін *семантика* походить від давньогрецького *семантикос* — «те, що означає». І справді, слово не відображає предмет безпосередньо, воно тільки позначає його умовним символом (*В. Колесов*).

Практикум

347. Поясніть значення слів *псалом, притча, сентенція.* У разі потреби скористайтеся тлумачним словником.

348. І. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку. Подумайте, чому автор дібрав саме такий заголовок. Зробіть висновок про роль доречно вжитого слова.

БІЛЬШИЙ ЗА САМОГО СЕБЕ

Є люди, яким судилося бути більшими за самих себе. Такий Василь Симоненко.

На двадцять восьмому літі (власне — зимі) урвався його життєвий шлях. Поетичний, духовний — триває. Василь Симоненко іде до людських сердець, іде до нових поколінь, ітиме — сподіваємося — до наших нащадків. Чи до всіх? І що несе він? Що говорить нам сьогодні, що скаже людям завтрашнього дня? Що взагалі може сказати поет цьому розвированому, трагічному, до краю напруженому, перенасиченому словами, вірами, *розчаруваннями*, закликами, загрозами, спокусами й оманами світові?

Перша поетична книга Василя Симоненка мала промовисту назву — «Тиша і грім». Контраст чи єдність протилежностей? Мабуть, і те, і те. Зосередженість у собі і причетність до світу. Роздум і дія. Епічне і драматичне. Син полтавських степів, Василь Симоненко знав тишу степу, але й знав, якими напругами та електричними розрядами насичений цей степ і якими тривогами може повнитися безмежне небо над ним. Серед оголеної

тиші заходило на грозу. Вдарила вона у збірці «Земне тяжіння», що вийшла тисяча дев'ятсот *шістдесят* четвертого року. У терпкий подих степу увірвався бунтівний подих Дніпра, Шевченків дух.

Василеве зростання було дивовижне. Пригадується: вийшла перша його книжка. Всі її хвалили, всі захоплювалися, а Василь говорив про неї хіба що іронічно. Він уже не любив її, бо переріс її. Був людиною немилосердно самокритичною і вічно собою невдоволеною — за великим рахунком, а не *дріб'язково*. У нього було надто високе уявлення про літературу, надто високі ідеали й критерії, щоб він міг задовольнитися тим, що робив (*І. Дзюба*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Виділіть у тексті слова, що за своїм стилістичним навантаженням створюють особливе сприйняття тексту. Наведіть приклади.

2) Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

3) Назвіть, якими частинами мови є слова в останньому реченні.

4) Поясніть правопис слів *людських, поколінь, полтавських, Шевченків, не дріб'язково, дев'ятсот*. Назвіть орфограми.

5) З'ясуйте значення слів *літо, омана, контраст, критерій*.

III. Зробіть висновок про слово як одиницю мови.

Спілкування

349. Випишіть із хрестоматії з української літератури уривки з поезій, у яких би йшлося про силу слова. Зачитайте їх у класі. Дотримуйтеся орфоепічних норм.

350. Складіть і запишіть діалог-аргументацію, в якому ви доводили б одноліткові необхідність досконалого володіння рідною мовою та однією з іноземних. Уживайте слова різних лексичних груп.

Розвиток мовлення

Розмовний стиль, його особливості

351. I. Прочитайте. Доберіть заголовок. Визначте стиль тексту. З якою метою у тексті вжито діалог? Який стиль використав автор при цьому? З якою метою?

Зараз дядько Микола смачно навпіл розколює березові і грабові кряжі. Робить він це так: підійме над головою колуна, замахнеться, скаже «гех» — і дерево розколюється навпіл, і знову «гех» — і знову на землю летять половинки.

— Ти чого, підпомагачу, зуби шкіриш? — дивується дядько Микола, розгойдуючи рясну свиту.

— А чого ви за кожним разом гехкаєте?

— Чого? — косує на мене чоловік очима і вусами. — Ніби не знаєш.

— Не знаю.

— Еге, погані твої діла.

— Погані, але не дуже... То чого?

— Без «гех» дерева не осилиш.

— Хіба?

— Не віриш — спробуй. Ставай на моє місце.

Я так і роблю: беру колуна, замахуюсь — і він застрягає в оцупку.

— А що я тобі казав? — насочуються сміхом вуса і кирпа дядька Миколи. — «Гех» у господарстві — велике діло, на ньому всі дроворуби тримаються (*М. Стельмах*).

II. Поясніть розділові знаки в тексті.

352. Розгляньте таблицю. Розкажіть, що ви знаєте про розмовний стиль. Яке його основне завдання? Яка мовленнєва ситуація потрібна для розмовного стилю?

Розмовний стиль

Мета мовлення	Сфера спілкування	Форма реалізації стилю	Загальні ознаки	Мовні особливості
Спілкування, обмін інформацією, думками, враженнями, прохання, допомога порадою, виховний вплив	У повсякденному спілкуванні у родині, з друзями, знайомими, колегами (поза межами роботи)	Діалог, полілог, монолог-розповідь	Невимушеність, жвавість бесіди, вільний вибір слів і виразів, емоційність; супровідні засоби: міміка, жести та ін.	Усне мовлення; побутова лексика, фразеологізми, емоційно забарвлені і просторічні слова, звертання, вставні слова, вигуки, неповні речення

353. I. Прочитайте. Підготуйте конспект повідомлення про ознаки розмовного стилю, характерні для нього мовні засоби.

Розмовне мовлення є найдавнішим стилем будь-якої мови. Ним користуються здебільшого в побуті, але часто й у навчальній, науковій, виробничій, суспільно-політичній, культурній та інших сферах життя. Широко представлене воно в публіцистиці, в красному письменстві.

Розмовне мовлення слугує для безпосереднього усного повсякденного спілкування, при якому сама ситуація зумовлює зміст висловлення: тут використання розмаїття **ритмомелодійних варіацій, інтонування**, а також допоміжних **поза-**

мовних засобів: міміки, жестів, постави, погляду тощо. Найчастіше воно здійснюється в діалогічній формі. Усе це і визначає ті лексичні, морфологічні й синтаксичні особливості, якими характеризується розмовне мовлення.

Оскільки спілкування відбувається між людьми, пов'язаними спільністю життєвого досвіду, це дає можливість за потреби висловлюватись небагатослівно, часом навіть без називання основного об'єкта розмови. В усному мовленні можливі **просторічні слова** (*роззява, хариизяка, гепнути, ляпати, буцнутись*), які перебувають поза літературними нормами мови.

Типова форма усного мовлення — **діалог**, тема якого нескладна або добре відома. Звідси — використання **неповних речень, натяків, недоговорювання** (повнота сприймається як зайве обтяження). **Емоційно забарвлені слова** та **звороти** з суфіксами суб'єктивної оцінки уживаються значно ширше, ніж в інших стилях. У розмовному мовленні поширені **фразеологізми, діалектизми, жаргонізми.** Для розмовного мовлення характерні **епітети, порівняння, метафори, синекдоха, метонімія.** У писемній формі розмовне мовлення вживають у приватному листуванні, записках, у художньому творі.

Розрізняють л і т е р а т у р н е р о з м о в н е м о в л е н н я і р о з м о в н о - п о б у т о в е (з украшленнями діалектичних і просторічних елементів). Спільні позамовні ознаки їх: **неофіційність, невимушеність** спілкування, **безпосередня участь** у розмові, **непідготовленість** її, а тому й певний автоматизм, **переважання діалогів** (хоча можливі й спонтанні монологи), велика роль **жестів, міміки,** а також **ситуації** і **характеру стосунків** між учасниками розмови, їхні емоційно-оцінні реакції.

Розмовний стиль використовується в таких жанрах, як: **гумореска, байка, казка, оповідання, драма, комедія, трагедія, роман, повість** (*За А. Коваль*).

II. Дайте відповіді на запитання до тексту.
1) Від чого залежить структура тексту розмовного стилю?
2) Чи можливий монолог у розмовному мовленні?
3) Що псує розмовне мовлення? Як уникнути помилок в розмовному мовленні?
4) У яких жанрах використовується розмовне мовлення?

354. Складіть і розіграйте діалог у гумористичному плані на тему «На шкільному шоу «Веселі жабокрячі».

355. I. Прочитайте текст. Які мовні засоби увиразнюють його, надають національного колориту? Обґрунтуйте власні міркування. Визначте тип мовлення. Проаналізуйте мовні особливості тексту.

Варю *борщ*, і тут я помічаю цікаве явище: вкинула до *квасолі картоплі*, вона так туди влетіла, як хазяйка; розіпхалася по всій каструлі і жде, щоб я швидше закрила покришкою.

Я усміхнулась і затулила. Пасерую *моркву* із *селерою*, — і теж туди, вона не дуже охоче зі сковороди злізла, ложкою мусила згрібати. Надула губи, аж піна пішла біла, бо ж олією її шмарувала. Покришкою боялася накривати, бо бачу: як шугоне, — не зловлю, так і жде моменту. Але *буряк* — так буряк, справжній козак, зайшов туди, наче з коня злетів: наробив гармидеру, бо ніхто вже й світу білого після нього не побачив. Закипіло раптом усе! Матінко! А нема рукавиць, буряк уперся — от-от буде скандал! Зняла — і на холодне! Ху, встигла, але і буряк, бачу, впрів, злякався, що не вдержить таку масу баб'ячу! Ложкою їх повінчала, посварила — втихло! (*Н. Матвієнко*).

II. З'ясуйте походження виділених слів.

356. Підготуйте розповідь на тему «Українські страви», використовуючи емоційно забарвлені слова та фразеологізми.

357. Проаналізуйте мовні засоби п'єси І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля». З'ясуйте, яке мовлення використовує автор, чому.

358. Зачитайте фрагмент розмовного стилю з повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». З'ясуйте, з якою метою автор використав знижену лексику.

359. Випишіть із вивчених художніх творів літературну лексику розмовного стилю з суфіксами зменшувально-пестливими, інтенсивної якості та згрубілості.

360. Складіть діалог, використовуючи лексику розмовного стилю на тему «Хобі нашої родини».

§ 33. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ТИПИ ЛЕКСИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ

361. Чи збігаються подані визначення слова з вашим розумінням цього поняття? У чому полягає узагальнювальна роль слова?

1. Слово — це основна, базова одиниця мови — звук або комплекс звуків, що має певне значення і вживається в мовленні як самостійне ціле, є будівельним матеріалом для речення (*З підручника*).

2. Людська пам'ять не може охопити назвою кожен окремий предмет. Отже, слово співвідноситься з цілим класом тих самих предметів, явищ тощо, які характеризуються наявністю спільних ознак. На основі узагальнення повторюваних ознак ряду однорідних предметів або явищ у свідомості людини створюється п о н я т т я, яке матеріалізується у слові. Наприклад, слово *дичка* позначає плодове «дерево (грушу, яблуню), яке не садили, «самосійне». Ця ознака рослини закріпилася суспільною практикою за звуковим комплексом [дичка], який став знаком некультивованої рослини (*За Н. Грипас*).

362. Прочитайте вірш Миколи Вінграновського. Чи можна поставити знак рівності між предметним і стилістичним значенням слова? Які слова передають поняття, а які — ні?

Так швидко відминули кавуни,
Відчервоніли з ними й помідори
І тишком-нишком ожили млини,
З шовковиць лист, з шовковиць лист учора
Упав тихенько, вухо опустив,
Як цуценя чи як руде телятко.
Вже дихає Різдво в заінені мости,
Стручки акації тремтять на пересядку.

Мовознавчі студії

363. Прочитайте й перекажіть. Запишіть у стовпчик риси схожості предметів, на основі яких можуть розвинутися нові значення слів (за формою, розміром тощо).

Переважна більшість слів української мови є **багатозначними**. Наприклад, лексема *сідати* означає займати місце; приступати до роботи, що виконується; бути ув'язненим; мешкати; приземлятися; спускатися за лінію обрію; обмежити себе чимось у харчуванні (*сісти на дієту*). Слова, які виражають кілька значень, називаються багатозначними, або п о л і с е м а н т и ч н и м и (від грецьк. *poly* — багато і *sema* — знак). Пильніша увага до багатозначного слова дає можливість виявити нерівноцінність його значень: одне із значень виділяється як головне, його називають **прямим**, решта — **переносні**. Наприклад, *великі очі* і *велика душа*.

Багатозначність у слові розвивається поступово у процесі розвитку мови. Наприклад, у слова *морж* раніше було одне значення в словнику: *морж* — водяний ластоногий ссавець із вусатою мордою, великими іклами та короткою шерстю; а в 60-х роках XX століття розвинулося переносне значення: *морж* — людина, яка любить купатися в крижаній воді.

Слова, які не мають переносних (вторинних) значень, називаються **однозначними**.

Практикум

364. І. Прочитайте. Знайдіть у тексті слова, вжиті в переносному значенні. Поясніть їхні прямі й непрямі значення. На основі чого розвинулись вторинні значення?

У Землі є лише один супутник — Місяць, який рухається навколо неї по орбіті на середній віддалі в 376 284 км. Супутник має дуже великі розміри відносно планети-*хазяйки*, тому

деякі астрономи вважають, що система Земля — Місяць повинна розглядатися як подвійна планета.

Найголовніша загадка Місяця — це його походження. Раніше астрономи вважали, що він виник разом із Землею близько 5 млрд років тому. Але камені, зібрані астронавтами космічного корабля «Аполлон», показали вражаючу відмінність місцевих порід від земних. Може, на ранніх стадіях існування Землі у неї була красива система кілець, на зразок тих, що оточують Сатурн, і Місяць утворився з них? А можливо, коли Земля була ще зовсім юною і складалася з розплавлених порід, вона оберталася так швидко, що через це розтяглась, набравши форми груші, а потім верхня частина цієї груші відірвалась і перетворилася в Місяць?

А може, в молодості вона піддалась удару якогось небесного тіла, що за розміром дорівнювало половині розміру самої Землі? Внаслідок цього зіткнення величезна кількість маси Землі була викинута в космічний простір, а потім із неї утворився Місяць (*Із кн. «Енциклопедія навколишнього світу»*).

II. Подискутуйте. Висловіть власні думки щодо майбутнього Землі та Місяця. Уживайте багатозначні слова.

365. I. З поданими словами складіть і запишіть словосполучення так, щоб вони виступали в прямому й переносному значеннях.

Корінь, срібло, шлях, воїн, зелений, підняти, стріляти, вікно.

II. Визначте, за яким принципом орфографії пишуться ці слова. Які фонетичні явища в них відбулися (асиміляція, дисиміляція тощо)?

366. Запишіть у два стовпчики слова: а) з конкретним значенням; б) з абстрактним. Позначте суфікси у назвах абстрактних понять. Які з цих слів багатозначні?

Палац, ідея, мрія, квітка, століття, виробництво, передчуття, сміливість, мислення, книга, сніг, дощ, річка, рік, ніч, людина, синій, зелений, працює, трудівник, розум, натхнення, поезія, мова, музика, троянда, наука, дорога, машина, хмара, сонечко, золото, зміна, доля, земля, село.

Спілкування

367. Зміна граматичного значення слова може призвести до зміни його лексичного значення і навпаки. Об'єднайтесь у пари й позмагайтеся: доведіть це на кількох самостійно дібраних прикладах.

368. Уявіть, що ви опинилися на знімальному майданчику (див. фотоілюстрацію на с. 165). Запишіть не менше десяти багатозначних слів, які ви там могли б почути.

На знімальному майданчику

369. Підготуйте міні-конференцію на тему «Уроки історії й уроки сучасності». Підготуйте висловлювання й візьміть участь в обговоренні проблеми.

Стилістика і культура мовлення

Основні типи переносних значень слів

370. Прочитайте. Підготуйте детальний переказ наукової статті (усно).

Слова з переносним значенням особливо поширені у художньому та розмовному стилях. Розрізняють такі типи переносних значень: метафору, метонімію і синекдоху.

Метафора (від грецьк. *metaphora* — перенесення) — це тип переносного вживання слова, що ґрунтується на подібності тих або інших ознак. Найчастішими бувають метафоричні перенесення ознак, властивостей предметів на істот, і навпаки. Наприклад: *І земля, і вода, і повітря — все поснуло.* Метафора може бути побудована на подібності: 1) форми: *Помережав вечір кучерявий льодяними ґратами вікно* (*М. Драй-Хмара*); 2) кольору: *Сонце хилилося уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини* (*І. Франко*); 3) властивості: *Відомо, що за людина з нього — кремінь*; 4) вияву почуття: *Думки, спогади краяли серце Костомарова* (*М. Івченко*); 5) поведінки, способу дії: *Втома крадеться ихо, але він втомі взяти себе не дає* (*В. Бичко*).

Метафора може будуватися на основі вражень, оцінки будь-чого: *Вишневі пахощі думок* (*М. Драй-Хмара*).

На основі метафоризації у художньому мовленні створюються мовні образи: *грім оплесків, зоря надії.*

Метонімія (від грецьк. *metonimia* — перейменування) — це перенесення назви з одного класу предметів або назви одного предмета на інший, які межують між собою, перебувають в органічному зв'язку. Може переноситися: 1) назва приміщення — на людей у ньому: *Інститут святкує своє сторіччя* (*П. Воронько*); 2) назва матеріалу — на виріб із нього: *Весь стіл заставлено сріблом.* (Тобто посудом зі срібла); 3) назва дії — на результат: *Зупинка.* (Сама дія і місце, де зупиняються); 4) предмет, що вивчається — на галузь науки: *Лексика* (1. Сукупність слів мови. 2. Розділ мовознавчої науки); 5) назва заходу — на його учасників: *Конференція прийняла звернення...*; 6) назва емоційного стану — на його причину: *Жах!*; 7) ім'я автора — на його продукцію: *Прочитали Шевченка*; 8) назва об'єкта — на препарат: *Пігулки від голови*; 9) назва предмета — на те, що в ньому знаходиться: *Ось випий склянку, освіжись*; 10) назва ознаки, властивості — на її носія: *Народний бас, що сидів попереду, теж вибіг на сцену, трохи поспівав...* (*Ю. Яновський*).

Синекдоха (від грецьк. *sinekdochē* — співпереймання) — це тип перенесення назви частини на назву цілого, і навпаки. Наприклад: *Ґринджолами мовчазно кожух проїхав* (*М. Драй-Хмара*). Як і метонімія, синекдоха ґрунтується на понятті суміжності, але специфічним для неї є те, що ця суміжність кількісного характеру — загальніша і конкретніша назви: *Він скрізь руку має, а ми що?* (*І. Карпенко-Карий*). Синекдоха використовується як мовний художній засіб, але не так часто, як метафора і метонімія.

371. Прочитайте. Визначте типи переносних значень виділених слів. На чому ґрунтується перенесення ознак?

1. Жовтизною припали сходи вівса. *Скручувала* своє молоде листячко кукурудза (*О. Бердник*). 2. Бжевський замовк, *скрутив* грамоту і поклав її в скриньку (*З. Тулуб*). 3. Того дня дід Захарій занедужав. *Скрутило* його (*О. Донченко*). 4. Ось дорога *скрутила* вбік, побігла з гори в долину... (*М. Коцюбинський*). 5. Оце завів мене в западинці... Трохи в'язів не *скрутила* (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Зовсім к лихій годині *скрутили* в'язи машині (*Панас Мирний*). 7. Вже вечір був прозорий і *холодний* (*Л. Первомайський*). 8. Без мистецтва життя було б *холодним*, незатишним, непривітним (*Л. Дмитерко*). 9. Бабуся відчинила комору, де зберігалися... шаблі, списи, булави й інша *холодна* зброя (*М. Старицький*). 10. *Холодні* зорі байдуже дивились на землю (*М. Стельмах*). 11. Нарешті припинили розмови про «*холодну* війну» і пішли спати (*О. Бердник*).

372. З літературознавчого словника-довідника випишіть визначення художніх засобів: метафори, персоніфікації, гіперболи, літоти, алегорії. Поясніть, на якому мовному явищі вони ґрунтуються. У наведених текстах знайдіть ці художні засоби, поясніть, як вони утворилися.

1. ... — Ну, як же ти там поживаєш?
— Нащо питать! Либонь, не знаєш
Собачого життя мого? —
Сказав Бровко. — Далеко до твого... (*Л. Глібов*).

2. Поет став морем. Далеч степова,
І хмарочоси, й гори — ним залиті.
Бунтують хвилі — думи і слова, —
І сонце генія над ним стоїть в зеніті (*І. Драч*).

3. Як почула я такі слова ласкаві, аж за серце мене вхопило. Сльози ринули мені з очей, а він [отець Іван] простяг руку та й поблагословив мене. Бачу, й вона увійшла: старесенька, малесенька, ледве од землі видно, а ще говірка́ (*Марко Вовчок*).

4. Вечір крапчастий
в деревах моркву гризе.
Під засушеною квіткою
хата сторінку чита (*М. Воробйов*).

5. Вечір проминув у тривожних роздумах про загублену парасолю, котрої не було, котра була не з ним, котра тепер так само страждала, втративши свого пана, і нарікала на свою неприкаяну старість (*Ю. Винничук*).

373. Дайте оригінальні підписи до фотоілюстрацій, об'єднаних темою «Кар'єрне зростання». Уживайте метафору, персоніфікацію, гіперболу та алегорію.

374. І. Прочитайте. Знайдіть у тексті слова, вжиті в переносному значенні. Які художні засоби завдяки цій властивості слова створив автор тексту і поет Олександр Олесь?

Чи доводилося вам чути голос вітру? Так, люди часто прислухаються до його звуків, дивуючись їхній силі та виразності.

У нашій мові існує багато влучних характеристик, які яскраво відтворюють своєрідну «симфонію» вітру. Іноді він здається нам могутнім велетнем, що владною рукою пригинає ліс, жене морські хвилі, крутить вітряки. Його голос звучить у кронах дерев, у безмежних степах, у димарях будинків — і тоді кажуть, що вітер шумить, свистить, гуде, реве, навіть сопе.

Але буває, що пісня вітру нагадує тужливий голос пораненого звіра — і люди, почувши той жалібний звук, добирають зовсім інші слова для його характеристики. Спробуйте згадати ці слова. Мабуть, ви не раз чули такі вирази: *вітер плаче, стогне, скиглить, виє, голосить*... Скільки жалю і співчуття в цих словах! Людина ніби переймається болем і сумом, що виливає природа у часи неспокою та негоди.

Вітер хворий віє стиха.
Ледве ходе, ледве диха,
То щось думає неначе
І без голосу заплаче.

То в гаю зламає гілку,
Стане, виструже сопілку,
І на дудці тихо грає,
І прохожим серце крає... —

такий образ вітру створив Олександр Олесь у поемі «Щороку» (*В. Тиха*).

II. Розкажіть, які саме звуки уявляються вам, коли чуєте вираз *плаче вітер*. Якби ви були композитором, то яку музику створили б до цих слів? Опишіть її.

375. На основі переносного значення слів складіть і запишіть висловлювання (поетичні чи прозові), у яких би були метафора, метонімія, синекдоха.

Голова, колона; небо, плакати; вчинки, засліпити; вітер, грати, співати; місто, святкувати.

376. Об'єднайтесь у пари й позмагайтеся: утворіть метафори, до складу яких входили б дієслова *горіти, палати, спалахнути* та іменники *сміх, сльоза, надія, смуток*. Визначте переможця.

377. Складіть чотиривірш, використавши іменникові метафори *землі хода, подив трав, берізки ніжність, поцілунок вишні*.

378. Прочитайте вірш Івана Драча. Яка ідея поезії? Який художній засіб використав автор і яка його роль у вираженні основної думки?

Сміється сміх. Горить на рукаві,
Сміється так дитинно, стопричинно.
Сміється українно — ми живі;
І карим сміхом двері в світ розчинено.
Сміється розум. Аж пашить крилом,
Сміється дотеп, смутком перешитий,
Добро сміється над горбатим злом.
А доки ми сміємось — будем жити.

379. Уявіть, що на День учителя вам доручили виступити на шкільному святі й розповісти про свою першу вчительку, шановану, вже літню людину. Використайте у своїй розповіді поетичні вирази *благородна сивина, життя припорошило сріблом скроні* тощо.

380. Уявіть, що ви письменник і хочете ввести в роман опис зоряного неба. Проаналізуйте, що вже сказали про це інші письменники, і розкажіть, які художні засоби використаєте ви, щоб уникнути образів-штампів.

Матеріали для аналізу

Зорі — квіти неба. Струшують на землю срібний пил. Сумує надвечір'я. Проростають перші зорі. Зорі тремтять, мерехтять, падають у річку. Переморгуються таємниче, гаснуть. Ніч просіює крізь небесне сито зорі. Місяць збирає зорі у срібний ківш. Зоряні суцвіття. Міріади зірок.

§ 34. ОМОНІМИ. ПАРОНІМИ

Мовознавчі студії

381. Прочитайте. Поясніть лексичне значення виділених слів. Пригадайте, як називаються такі слова.

1. *Ключ* угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї (*М. Рильський*). 2. *Ключем* позиції була ота двогорба висота. 3. Гірським *ключем* він пахне, глицею густою (*З тв. М. Бажана*). 4. Манісінька ручка цупко повертає *ключ* (*С. Васильченко*).

382. I. Прочитайте вірші з дитячого журналу. Назвіть у них омоніми. Користуючись лінгвістичною довідкою, визначте їхні типи.

1. До млина Мусіїв віз
Два мішки пшениці віз.
Ось за гаєм блиснув став,
Вісь із колеса — віз став.
Що ж, не буде наша мати
Борошна сьогодні мати.

2. Із птахів я хоч не дужих,
Та в пошані у недужих.
Дуб хтось точить чи ялину,
В той же час до них я лину.
Швидко взнаю, як і де,
Під корою хід іде.

II. Яка роль омонімів у сюжетотворенні, зацікавленні юного читача поезією? Наведіть власні приклади таких віршів.

383. Прочитайте. Назвіть типи омонімів.

Омоніми (від грецьк. *homos* — однаковий і *onyma* — ім'я) — це слова, які однаково звучать, але мають різне значення. Розрізняють лексичні омоніми а б с о л ю т н і (або п о в н і) та н е п о в н і. **Повні** омоніми бувають в межах

однієї частини мови. Звуковий склад абсолютних (повних) омонімів збігається в усіх граматичних формах. Наприклад: *деркач* — невеликий перелітний птах і *деркач* — стертий віник; *деркача*, (*з*) *деркачем*. **Неповні** омоніми — це слова, що збігаються звучанням не в усіх граматичних формах. Неповні лексичні омоніми називають **омоформами**. Наприклад: *кілька* (імен.) — маленька рибка і *кілька* (числівн.) — неозначена кількість предметів; *синів* (імен.) — родовий відмінок множини іменника *син* і *синів* (дієсл.) — форма минулого часу чоловічого роду дієслова *синіти*.

Омографи — це орфографічний тип омонімів, — слова, однакові за написанням, але різні за звучанням (мають різний наголос) і значенням. Наприклад: *води́* — род. відм. одн. іменника *вода* і *во́ди* — наз. відм. мн. іменника *вода*; *су́рма* — духовий музичний інструмент і *сурма́* — сріблясто-білий крихкий метал.

Омофони — слова, що збігаються своїм звуковим складом, але різні за значенням і написанням. Наприклад: *сон це* (щось сниться) і *сонце* (світить).

Увага! Відрізняйте омоніми від багатозначних слів. Між значеннями багатозначного слова існують зв'язки, вони об'єднані спільним поняттям, схожою ознакою чи подібною функцією. Наприклад: *ручка* (дитини) — *ручка* (для письма) — *ручка* (дверей); *корінь* (дуба) — *корінь* (слова). Коли ж окремі значення різко відділяються від основного змісту слова і втрачають з ним зв'язок, то це омоніми. Наприклад: *ласка* (пестощі) і *ласка* (звірок), *правий* (бік) і *правий* (невинний).

Більшість омонімів належать до нейтральної лексики, але відіграють певну стилістичну роль як важливий засіб для створення дотепів, каламбурів. З цією метою вони широко використовуються в художній літературі, в усній народній творчості та в усному мовленні. Вони увиразнюють думку, надають мовленню іронічного, гумористичного чи сатиричного забарвлення (*повернув за ріг — нашої корови ріг*).

Практикум

384. Прочитайте словосполучення. Назвіть спочатку омоніми, а потім багатозначні слова. Поясніть, у чому полягає відмінність між ними. Випишіть словосполучення з омонімами.

Свіже молоко, свіжий вітер; м'яка постіль, м'яка вдача; літня днина, літня жінка; слід повторити, слід на землі; дотепна байка, байка на сорочку.

385. Розкрийте значення омонімів. Визначте їхній тип.

1. Та, по-моєму, навіть роботи заіржавіють без роботи (*П. Ребро*). 3. О ні, не сон це! Їх душ поривами ясна, їм усміхається, як сонце, близького щастя далина (*В. Сосюра*).

386. Ознайомтеся зі словниковими статтями. Зверніть увагу на те, як позначена багатозначність слова, а як — омонімія. У чому відмінність у позначенні?

Лайка I, и, ж. Сварка; слово або вираз, яким лаються.
Лайка II, и, ж. Сорт м'якої шкіри.
Лайка III, и, ж. Порода собак.
Справа I, и, ж. 1. Заняття, робота людини. 2. Документи.
Справа II, тобто з правого боку.

387. Випишіть із тлумачного словника словникові статті до поданих слів. Визначте, які це слова: омоніми чи багатозначні. Складіть речення з омонімами так, щоб вони доводили вашу думку.

Склад, лютий, коло, підіслати, зелений, чайка.

388. Пригадайте, що таке *міжмовні омоніми*. Поясніть лексичне значення наведених іншомовних слів, скориставшись словником іншомовних слів. Доберіть до них однозвучні українські слова. Складіть і запишіть речення, проілюструвавши омонімію.

Тур (франц.), мул (лат.), клуб (англ.), браво (італ.), лава (італ.).

389. I. Розподіліть пари слів за типами омонімів: а) лексичні повні; б) омоформи; в) омографи; г) омофони.

Замо́к — за́мок; доро́га — дорога́; віра — Віра; любов — Любов; Лев — лев; гребі́ — гриби; дуло (вітром) — дуло (зброї); три (дні) — три (рукою); пристрочи́ти — пристро́чити; па́ша — паша́; а́тлас — атла́с; уранці — у ранці; застав — за став; світило (у вічі) — світило (небесне); протягом (дня) — протягом (пронизало); мене — мине; боронити (друга) — боронити (землю); засипати — засипа́ти; долі (немає) — долі (лежить).

II. Запишіть складні речення з трьома омонімічними парами.

390. Відомо, що омоніми, особливо омографи й омофони, використовуються для створення каламбурів, дотепів. Спробуйте створити власні каламбури з поданими омонімами. Позмагайтеся, кому це найкраще вдалося.

Зразок. *У таксі спитала такса: «То яка в вас нині такса?»*

Підніс — під ніс; підвіз — під віз; додому — до дому; лисичка (мала лисиця) — лисичка (їстівний гриб); повік (вічно) — повік (очей).

391. Спишіть речення, підкресліть омоніми. Дайте повну характеристику омонімам. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Омоніми й багатозначні слова».

1. Мені дорога лише земля, з якої я росту. 2. Тому нам і щастя нелегке на світі, дорога крута, а не стежка обічна (*А. Малишко*). 3. Тепер же земля під ногами була тепла, ласкава, як дихання паруючої ріки (*Григорій Тютюнник*). 4. Старий вітряк все молиться на сонце... Йому хлібина тепла сниться. Сон цей такий щасливий, наче сивий дим... (*Н. Соболєва-Сологуб*). 5. А дике поле. Дике поле! По груди коням деревій. А мати свій городець поле...(*Л. Костенко*). 6. Вересню мій, веслами весело греби, ждуть тебе на березі з кошиком гриби (*Б. Олійник*).

392. Прочитайте речення. З'ясуйте значення виділених слів. Порівняйте їхній звуковий склад. Яким терміном позначені вони у мовознавстві?

1. Товарна біржа має *винятково* важливе значення для нашого міста. 2. Такі пільги мали *виключно* співробітники банку. 3. Ю. Катрук — *дипломант* конкурсу художніх творів «Коронація слова». 4. Іван Кирилович був відомий *дипломат* і міг залагодити справу (*З газети*).

У в а г а ! **Пароніми** — слова, досить близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням. Наприклад: *білити* і *біліти*; *сильний* і *силовий*. Часто вони мають один корінь, а відрізняються лише суфіксом, префіксом чи закінченням. Незначна різниця у вимові часто призводить до помилок. Тому стежте за вживанням малознайомих слів, уточнюйте їхні значення за тлумачним словником.

Стилістичні можливості паронімів ґрунтуються на їхній звуковій близькості. Пароніми використовуються для створення каламбурів у художній літературі, уснорозмовному мовленні та в публіцистиці. Наприклад: *У графа профіль, як у грифа...* (*Л. Костенко*).

Перлини фразеології

Прочитайте фразеологізми і поясніть їхній зміст. Визначте, на основі чого ґрунтується співзвучність слів. Як створюється ефект комічності? Доберіть подібні вислови.

1. Ти йому про Тараса, а він тобі про півтораста. 2. Приходь хоч на Миколи, аби не на ніколи. 3. У кого клює, а хто й носом клює. 4. Прийшов на поле, коли вже й коза поле.

393. І. Складіть речення з поданими паронімами, перевіривши їхні значення за словником.

1. Виборний, виборчий. 2. Ділянка, дільниця. 3. Особистий, особовий. 4. Абонент, абонемент. 5. Ефект, афект. 6. Діалектний, діалектичний. 7. Реальний, реалістичний. 8. Оптимістичний, оптимальний.

II. Доберіть з усного мовлення кілька прикладів неправильного вживання паронімів, уведіть їх у речення, виправляючи помилки.

Спілкування

394. Зайдіть на сайт «Енциклопедія. Українська мова» (**http://ukrmova/um.thm**) і доберіть докладну інформацію про омоніми, пароніми та багатозначні слова. Ознайомте однокласників із найцікавішими фактами.

395. Уявіть, що ваша сім'я тимчасово виїздить за кордон за місцем роботи батька. Вас запросили до посольства на співбесіду. Які з поданих слів ви використаєте і чому?

Еміграція, імміграція. Адрес, адреса. Адресат, адресант. Апартаменти, департаменти. Відпуск, відпустка. Посланець, посланник, посол.

396. Проведіть обговорення теми «Гумористичні передачі на українському телебаченні».

§ 35. СИНОНІМИ ТА ЇХНІ ВИДИ. СИНОНІМІЧНИЙ РЯД

397. З якого твору взято уривки? Знайдіть і випишіть синоніми. Визначте їхні типи, користуючись лінгвістичною довідкою.

1. Пішли, куди хто забажав. Еней по берегу попхався, і сам не знав, куди слонявся, аж гульк — і в город причвалав. 2. Бандура горлиці бриньчала, сопілка зуба затинала, а дудка грала по балках... 3. Шатнувся миттю сам із хати своїх троянців позбирати; зібравши, дав такий приказ: «До моря швендяйте якраз!» 4. Поклали шальовки соснові; кругом наставили мисок; і страву всякую, без мови, в голодний пхали все куток. Тут з салом галушки лигали, лемішку і куліш глитали і брагу кухликом тягли...

Мовознавчі студії

398. Опрацюйте теоретичний матеріал. Складіть план. Випишіть ключові слова. Перекажіть за планом.

Синоніми (від грецьк. *synonymos* — однойменний) — це слова, які мають близьке або тотожне значення, але різні за звучанням. Наприклад: *говорити — балакати — базікати — цвенькати*. Сукупність синонімів мови називається **синонімією**. Наприклад: *ліс, бір, діброва, пуща* — іменни-

кові синоніми; *сміливий, хоробрий, відважний* — прикметникові; *іти, крокувати, плестися* — дієслівні; *раптово, несподівано* — прислівникові; *біля, коло, край* — прийменникові; *а, але, та, проте, однак* — сполучникові тощо.

Синоніми об'єднуються у синонімічні ряди, або гнізда, центром яких є основне, **стрижневе слово**, що є носієм загального значення і стилістично нейтральне: *гарний — красивий — чудовий — чарівний — гожий — вродливий.*

Розрізняються лексичні і контекстуальні синоніми. **Лексичні** — це такі синоніми, які належать до однієї частини мови і мають певний відтінок у значенні. Наприклад: *поспішати* і *квапитися* мають однакове значення — «намагатися якнайшвидше зробити що-небудь», а синонім до них *хапатися* має ще додатковий відтінок «жадібно братися до роботи»: *Гнат метнувся помагати їй, він так хапався до всього, що мало не побив образів* (*М. Коцюбинський*). Серед лексичних виділяють: 1) абсолютні синоніми, наприклад: *азбука — алфавіт, буква — літера*; 2) стилістичні синоніми — слова, однакові за значенням, але різні за стилістичними відтінками, тобто такі, що неоднаково використовуються у різних стилях мови. Вони мають у своєму значенні вказівку на позитивну або негативну оцінку предмета, явища, ознаки, дії тощо. Наприклад: *гордовитий — чванливий — чванькуватий — бундючний*; 3) семантичні синоніми, які ще називають понятійними, позначаючи один і той же предмет, відрізняються певними елементами своїх значень, що зумовлено різною мотивацією цих назв (різна кількість, якість, інтенсивність ознаки). Наприклад: *хуртовина — завірюха — заметіль — хуга.* Семантичні синоніми не мають емоційного забарвлення; 4) семантико-стилістичні синоніми відрізняються один від одного як значенням, так і експресивним забарвленням. Наприклад: *пити — хлистати.*

Контекстуальні синоніми — це такі слова або сполучення слів, які лише в контексті мають близьке значення, а поза контекстом вони не мають загального спільного значення. Наприклад: *Гуде вогонь... І спить в печі веселий сатана* (*Л. Костенко*). Контекстуальні синоніми творяться в процесі індивідуального мовлення і широко використовуються в художньому й публіцистичному стилях.

Практикум

399. І. Прочитайте. Знайдіть у тексті синоніми. Якими відтінками в лексичному значенні вони різняться? Випишіть синонімічні ряди. Визначте типи синонімів.

Вітер, наче парубок у танці, на всі боки обертав кожухаркуметелицю, і вона, широко розкинувши поли кожуха, то захлиналась жагучим потаємним шепотом, то лютилась мов звірина, і водночас, як їй манулось, розтрушувала, розметувала, розкублювала над землею холодну вовну. Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва, до якої він саме дійшов, пересварювалась з хуртовиною і вітром; не злинялі закучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плечем в плече проти них, надламували їхню силу, а самі по коліна вгрузали у сніг. І враз із діброви нежданно обізвалась музика... Та що це?! Мара чи сон? ...З того дива навіть хурделиця крутнулась на одній нозі, присвиснула й погнала по дорозі відьмині клубки холоднечі.

Богдан зупинився, зашкарублою рукавицею обтер сніг з обличчя і всім єством потягнувся до зазубня лісу, а він, шиплячи листом, знову розгонисто бризнув запорізькою *безжурною*: «Ой чи пан, чи пропав — двічі не вмирати...» Хто ж: чи завійниця, чи вітер найняли музики на свої заручини? І хто, коли це не мара, може тепер морозити міддю уста і душу? Поки здивовано думалось над цим, із дубняка, подзвонюючи *упряжжю*, виринули коні і сани, на них *мальовничо* сиділи музики і веселою міддю переважували завію (*М. Стельмах*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Визначте, у яких реченнях автор вдався до алітерації. Яке враження створюється за допомогою цього засобу?
2) Зробіть фонетичний розбір виділених слів.
3) Назвіть орфограми у словах останнього абзацу.

400. I. Прочитайте. Знайдіть синоніми. З'ясуйте, якими частинами мови вони є, якими відтінками значень різняться.

1. Не один ти стрічала погрозний погром, знаєш тупіт, і стукіт, і грюкіт Батиїв, — та з пожару щораз лазуровим вінком виникав твій співучий, могучий твій Київ. 2. Дуби ростуть поволі, неквапливо. 3. Буває так: ще темна ніч надворі; ще сон колише землю, як маля, німує небо, і мовчить земля, зірок не видно в тиші непрозорій, — і враз прокинешся. 4. Сталь об сталь нечутно дзвонить, сталь поблискує і гасне... Знову стали діти школярами, і синиця дзвонить школярам. 5. Минають, зникають літа, всі літа ідуть до одного, та радісна серцю мета, нова моя, нова дорого (*З тв. М. Рильського*).

II. Зробіть синтаксичний розбір третього речення.

401. I. Слова погрупуйте в синонімічні ряди. Знайдіть спільне, що об'єднує їх у синонімічне гніздо, і відмінне, що відрізняє слова одне від одного.

Сміливий, відвертий, близький, швидкий, нерішучий, прямий, моторний, горіти, дерзати, сум, чудовий, спритний, рішу-

чий, гарний, проворний, лякливий, відважний, розкішний, журба, дружній, червоний, ретельність, пурпурний, сумлінність, печаль, завзятість, малиновий, старанність, горе.

II. Випишіть зі збірника українських загадок три-чотири приклади із синонімічними рядами. Наприклад: *Шаталося, моталося, під припічком сховалося* (віник). Яка їхня роль у розкритті змісту фрази?

Перлини фразеології

Запам'ятайте фразеологізми. Змоделюйте ситуації, в яких їх можна було б використати. Чи є в них синоніми? Обґрунтуйте відповідь.

1. Ні швець, ні кравець, ні на дуду грець. 2. Нудьгу годую, журбою сповиваю, а сум колишу. 3. Розуму не міряно, думок не лічено, а гадок і гадки нема. 4. Ніде голкою ткнути, ніде й мачині впасти.

402. Об'єднайтесь у пари і доберіть синоніми до слів іншомовного походження. З двома-трьома парами складіть речення. Зробіть висновок про стилістичне використання таких синонімів.

Прогрес, норд-ост, дефект, фальсифікація, біографія, лексичний, хронічний, аграрний, індустріальний, фантазувати, транспортувати, дискутувати, реалізувати, ремонтувати, симптом, стимул, економія, аргумент, компенсація, експеримент, ідентичний, лаконічний, реальний, бартер, ембарго, експорт, імпорт, дебати, конвенція, конвекція, пріоритет, апеляція, ліміт.

403. Словосполучення замініть синонімами. Визначте їхній тип. Поясніть відмінність у значенні. Складіть і запишіть речення з двома парами синонімів, зробіть висновок про стилістичне використання.

Робити наголос; взяти на сміх; терпіти нестатки; стати в пригоді; внести пропозицію; висловити подяку; подати допомогу; зібратися з думками; перебути зиму; пережити літо; стрибнути через щось.

404. Об'єднайтесь у групи і позмагайтеся: розташуйте іменники в синонімічному гнізді у порядку наростання додаткового емоційного відтінку або значення. Визначте, яка група швидше і правильніше виконала завдання.

Недолік, мінус, вада; наказ, вимога, розпорядження; бажання, потяг, прагнення; радість, торжество, тріумф; мудрість, розум, тямучість.

405. Об'єднайтесь у групи і позмагайтеся: розташуйте прикметники в синонімічному гнізді у порядку зменшення міри якості. Визначте групу переможців.

Веселий, радісний, утішний; обдарований, здібний, талановитий; гарячий, теплий, пекучий; відомий, видатний, славнозвісний; похмурий, сумний, засмучений; величезний, чималий, могутній, здоровенний; ветхий, старий, давній, древній.

406. І. Прочитайте. Замініть у тексті повторюване дієслово синонімами. Як змінився текст? Яку роль відіграє повтор у тексті автора? Чи доцільна заміна його синонімами? Відповідь аргументуйте.

Падає, падає листя. Падає листя пожовкле на твою голову, на руки. В прозоро-блакитному, ніжно-холодному сонячному повітрі жовто-золоті сльози жалю за минулим... Падають *нечутні* і тануть, як завмираючий лебединий сміх — лоскотною тихою тугою радісного *небуття*... (*Г. Михайличенко*).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1) З'ясуйте, які фонетичні засоби використав автор для зображення листопаду.

2) Поясніть правопис складних слів.

3) Обґрунтуйте орфограму у виділених словах.

407. Замініть виділений прикметник найбільш доречним синонімом.

1. Туристи спустилися до річки і пішли далі *крутим* берегом. 2. За *крутим* поворотом машина зупинилася. 3. Характер у діда був *крутий*. 4. Тісто було *круте* і ніяк не розкачувалось. 5. Петро вважав себе *крутим* хлопцем. 6. Із сушених груш і яблук бабуся варила *крутий* узвар.

408. І. Прочитайте. Назвіть синоніми в тексті. Поясніть роль ужитих контекстуальних синонімів.

Велична мелодія, швидко наростаючи й міцніючи, розгорталася в могутнє гармонійне море. Світличний уже не співав, уже воно якось співалось само, співалось про своїх близьких, про те далеке й найдорожче в житті, що зветься Батьківщиною. Пісня була здатна все вмістити в собі. Ритми владного походу і сувора велич боротьби, і щастя перемоги, і голосні сурми сонячного майбутнього — все звучало в ній, все, чим він жив, проявилося, забриніло, обернулося *мажорною* музикою. Він співав себе, свій *апофеоз*, своє молоде життя, розквітле в окопах і маршах. Це ж воно, його життя, вже перевтілилося в музику, досягло сили пісні! Між скелями бушувала єдина гаряча повінь музики, засягаючи в найглибші ущелини, пориваючись до верхогір'їв, утверджуючи себе скрізь.

Не йшов цієї ночі сон до молодого солдата, хоча не його був час чергувати, однак хлопець, наче днювальний, тихцем стояв і стояв на порозі свого куреня. Здавалось, що навколишні гори все ще продовжують ледве чутно співати, бриніти відшумілим

багатоголоссям полків. Сам собі всміхаючись, пройнятий трепетом солодкої незнайомої ніжності, юний артилерист вперше в житті спостерігав цю заворожливу казку ночі (*За О. Гончаром*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Знайдіть і прокоментуйте засоби милозвучності в тексті. Визначте алітерацію і її значення для втілення авторського задуму.
2) З'ясуйте за словником значення виділених слів.

409. Опишіть настання весни в горах за репродукцією картини Антона Кашшая «Рання весна». Використайте слова з поданих синонімічних рядів.

Тихо, спокійно; навколо, кругом, довкола; гомоніти, перемовлятися, жебоніти, дзвеніти; пишне, святкове, розкішне; незабаром, швидко, скоро, ось-ось; обрій, небосхил, виднокіл.

А. Кашшай. Рання весна

Спілкування

410. Зайдіть на сайт **http://www.slovnyk.org.** і ознайомтеся з електронним словником синонімів. Розкажіть однокласникам, як ним користуватися.

411. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Синоніми в українській мові», розраховане на певну аудиторію (на вибір): а) для однокласників; б) для учнів 10 класу природничо-математичного профілю; в) для учнів 5 класу. Які засоби зацікавлення ви застосуєте?

§ 36. АНТОНІМИ ТА ЇХНІ ВИДИ

412. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них антоніми.

1. Де багато слів, там мало діла. 2. Дурний любить вчити, а розумний — вчитися. 3. З бідою не знатися — і щастя не зна-

йти. 4. Краще погано їхати, ніж гарно йти. 5. Не замітай чужої хати — дивись, чи своя заметена. 6. Де літував, там треба було й зимувать. 7. З праці радість, а з безділля смуток.

413. Прочитайте крилаті вислови й запишіть із пам'яті. Підкресліть антоніми. Визначте, в прямому чи в переносному значенні вжито антонімічні слова. З чиїх творів ці висловлювання?

1. Діла добрих обновляться, діла злих загинуть. 2. Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь. 3. Одна думка усміхнеться, а друга заплаче. 4. Я ввечері посумую, а вранці поплачу. 5. І світає, і смеркає, день Божий минає...

Мовознавчі студії

414. Прочитайте лінгвістичну довідку. Що нового ви дізналися про антоніми?

Антоніми (від грецьк. *anty* — проти, *onyma* — ім'я) — це слова переважно однієї частини мови, які мають протилежне значення. Антоніми об'єднуються не в ряди, а в пари різнокореневих і спільнокореневих слів: *тепло — холод*; *глибокий — мілкий*; *надія — безнадія*; *правда — неправда*. Антонімами є тільки слова з діаметрально протилежним значенням. Багатозначні слова можуть мати антоніми як для прямих, так і для переносних значень. Наприклад: *сухий одяг — мокрий одяг, сухий хліб — свіжий хліб, суха зустріч — тепла зустріч*.

Найбільш уживані **лексичні** антоніми. Це якісні прикметники (*веселий — сумний, хоробрий — боязкий*), іменники (*холод — спека, радість — сум*), дієслова (*любити — ненавидіти*), прислівники (*далеко — близько*), займенники (*всі — ніхто*), прийменники (*над — під*).

З погляду структури розглядають антоніми різнокореневі й однокореневі. Різнокореневі: *початок — кінець, правда — брехня, лівий — правий, піднімати — опускати*. Однокореневі антоніми: *заселяти — виселяти, сходитися — розходитися, воля — неволя, віра — безвір'я, воєнний — антивоєнний*.

Антоніми широко використовуються в художньому стилі для творення таких стилістичних фігур, як антитеза та оксюморон (або оксиморон). **Антитеза** — це протиставлення різко контрастних понять для створення художнього образу: *Ситий голодного не розуміє* (*Нар. творчість*). **Оксюморон** (від грецьк. *oxymoron* — дотепне, безглузде) — це стилістичний прийом поєднання двох антонімічних понять, що логічно виключають одне

одного. Предметові при цьому дається додаткова характеристика. Наприклад: 1. *Гукала тиша рупором перонним* (*Л. Костенко*). 2. *Гаряча сніжка у руках сльозинками стекла ...* (*В. Корж*).

У в а г а ! Антонімів не мають: 1) власні назви: *Суми, Марія, Дніпро*; 2) слова, які називають конкретні предмети, процеси: *волосся, дерево, книга*; 3) числівники і більшість займенників: *два, п'ятнадцять, ми, ти, вони*; 4) слова-терміни: *апостроф, відмінок, ом, вольт*; 5) якісні прикметники, які позначають відтінки кольорів: *фіалковий, рожевий, волошковий, жовтогарячий*.

Практикум

415. До поданих слів доберіть антоніми. До яких частин мови вони належать? Складіть і запишіть три речення з антонімами (на вибір).

Згода, перемога, буденний, великий, стверджувати, могутність, карлик, забути, часто, вище, гірко, короткий, загубив, влітку.

416. Пригадайте і запишіть прислів'я, в основі яких лежать подані антоніми.

Битий — небитий. Високо — низько. Ранні — пізні. Світ — тьма. Згода — незгода. Взимку — влітку. Запасає — з'їдає.

417. I. До кожного синонімічного ряду доберіть спільний антонім.

1. Берегти, зберігати, економити. 2. Блищати, сіяти, горіти, світити. 3. Звільнити, відпустити. 4. Максимум, багато. 5. Поразка, розгром. 6. Прокляття, анафема. 7. Проснутися, пробудитися. 8. Хитрий, лукавий. 9. Чуття, інтуїція. 10. Благородний, великодушний, лицарський.

II. Розгляньте «Словник антонімів» Л. Полюги. Складіть за аналогією словникові статті до антонімів 1, 5, 10 ряду.

418. I. У фразеологізмах визначте антоніми, схарактеризуйте їх.

1. Що легко прийде, те важко піде. 2. Широкі ворота увійти, та вузькі вийти. 3. Руки білі, а сумління чорне. 4. Ліпше своє мале, ніж чуже велике. 5. На язику медок, на серці льодок. 6. Корінь навчання гіркий, та плід його солодкий. 7. Хто високо літає, той низько сідає. 8. Краще маленька рибка, як великий тарган. 9. У короткого розуму язик довгий. 10. Знайшов — не скач, а згубив — не плач.

II. Випишіть зі збірки українських народних дум та пісень три-чотири приклади вживання антонімів. Яка стилістична роль антонімів у фольклорі?

419. Прочитайте. Як називається такий стилістичний прийом і для чого він використовується в художній літературі? Уведіть подані словосполучення в речення і запишіть.

Дзвінка тиша. Гірка радість. Далеке близьке. Вільна неволенька. Некороновані королі. Величні нікчеми. Сухі сльози.

Перлини фразеології

Відновіть прислів'я, вставляючи замість пропусків антоніми. Зробіть висновок про виховну роль народних висловів.

1. Правда і в ... не горить, і в ... не тоне. 2. Надія — ... сніданок, але ... вечеря. 3. Дай серцю ... — заведе в ... . 4. Де ... крику, там ... роботи. 5. ... руки не рідня ... голові.

420. У реченнях визначте антитезу, оксюморон. Якими лексичними засобами вони виражені?

1. Оживлялась музика крапель сумних і веселих, лінивих і жвавих, глухих і дзвінких (*М. Коцюбинський*). 2. Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом охопили Петрове серце (*Панас Мирний*). 3. Воно дуже добре, та нікуди не годиться (*Нар. творчість*). 4. І в епіцентрі логіки і стресу, де все змішалось — рідне і чуже, цінує розум вигуки прогресу, душа — скарби прадавні стереже. 5. У легкості вітрила, у попелі згорань ти знаєш слово — брилу, і слово — філігрань. 6. Слово — прізвище думки тепер, а частіше її псевдоніми. 7. Не знав, не знав звіздар гостробородий, що в антисвіті є антизірки, і що в народах є антинароди, що у століттях є антивіки (*З тв. Л. Костенко*). 8. «Блажен, хто змолоду...» Вірніше — хто в сивині не постарів, для кого юнь плоди колише і світить небо вечорів, для кого грім і синя тиша, земна любов і гордий гнів є суть єдина (*А. Малишко*).

Списування

421. І. Прочитайте уривок із поезії Ліни Костенко. Визначте мовні засоби, які надають віршеві емоційної виразності, образності, динамічності. Яка роль антонімів у тексті?

...проста математика.
Душа підіймається до вищої.
Душа обчислює суму площ:
минуле — майбутнє — живі і знищені —
правда — поезія — атомний дощ.
Дракон — Атлант — телефон — калина —
віра — вірус — мільярди — кум.
Життя оперує безконечно малими.

Ми всі поодинці — також малі.
Але з усмішки, з потиску рук,
з брехні, убитої наповал,
історія, найскладніша з наук,
обчислює зоряний інтеграл.
Із найдрібніших зоряних крихт!
Вища математика віку:
з суми безконечно малих
виникає безконечно велике.

II. Визначте основну думку поезії. Подискутуйте за порушеною автором темою.

422. Об'єднайтесь у групи і позмагайтеся, хто пригадає більше творів українських і зарубіжних авторів, назви яких містять антоніми.

Стилістика і культура мовлення

Стилістично забарвлені лексичні засоби

423. I. Прочитайте теоретичний матеріал. Які з названих стилістичних фігур відомі вам з української літератури?

Лексика сучасної української літературної мови з погляду стилістичної диференціації поділяється на дві великі групи: **стилістично нейтральна** (міжстильова) лексика вживається у всіх стилях мови, **стилістично забарвлена** лексика співвідноситься з одним або кількома (але не з усіма) функціональними стилями. Наприклад: *розуміти* (нейтральне), *усвідомлювати* (книжне), *кумекати* (розмовне). Уживаючись у переносному значенні, нейтральні слова набувають додаткових емоційно-експресивних відтінків. Наприклад: *голуб воркує* (нейтральне) — *дівчина воркує* (розмовне).

Група слів з переносним значенням використовується для оцінної характеристики людей у розмовному та художньому стилях. Оцінка може бути як позитивна (*дівчина-бджілка, ластівочка*; *хлопець-сокіл, голуб*), так і негативна (*коза, корова, свиня*; *баран, собака*). Наприклад: 1. «*Ненечко, ластівочко! Я ж у вас люба дитина*» (*М. Кропивницький*). 2. «*Не козак ти, не лицар! Ти гадюка, злодій ти!*» (*С. Васильченко*).

Емоційно-експресивна лексика — це слова, що, крім називання предмета, передають ще й його суб'єктивну оцінку мовцем: урочисту, піднесену, пестливу, фамільярну, іронічну, зневажливу (*керманич, їстоньки, писака*).

Стилістичним засобом для передачі експресивного забарвлення є **конотація** — це додаткові семантичні або стилістичні значення, відтінки, які накладаються на основне значення. Конотації є загальнозрозумілі, загальновживані (*медові гречки, золоті литаври, біль слова*) і авторські, незвичайні й маловідомі, які властиві поетичній мові (*карий світ, вишнево-чорні коні, грім солодкий*).

Як художній стильовий прийом автори використовують **парономазію** — стилістичну фігуру, побудовану на текстовому зближенні співзвучних слів з метою створення комічного або образного ефекту. Наприклад: *І фермери посадять помідори на шуканій ошуканій землі* (*Л. Костенко*).

З метою досягнення більшої виразності в художньому стилі використовують **багатослів'я**, або **плеоназми**, — це стилістична фігура, в якій використовується надмір лексичних засобів. Наприклад: *Мати тулить-притуляє до грудей свою дитину*. З цією ж метою автори вдаються до **тавтології** — повторення змісту частини вислову або цілого вислову. Наприклад: *дерев'яне дерево, промовець промовляє промову*.

Тавтологія характерна насамперед для народнопоетичного мовлення. Наприклад: *піший-пішаниця, плаче-ридає, говорить-промовляє*.

II. Випишіть із художньої літератури та усної народної творчості приклади стилістичних фігур.

424. Опрацюйте теоретичний матеріал.

Використання синонімів урізноманітнює наше мовлення, допомагає оригінально оформити думку, уникнути повторів. Синоніми роблять мовлення гнучким, яскравим, колоритним, образним.

Елементами синонімічного ряду можуть виступати евфемізми і перифрази. Вони є важливими засобами синонімічних замін при творенні текстів. Щоб уникнути повторів, часто використовують **перифрази** (від грецьк. *periphrasis* — описовий вираз). Наприклад: *Т. Г. Шевченко — Кобзар*.

Усувати одноманітність у мовленні допомагає не тільки використання синонімів окремих слів, а й уживання родових назв замість видових. Наприклад: замість *тиф, туберкульоз*, вживається родове поняття *хвороба, недуга*.

Щоб уникнути небажаної точної назви предмета, ознаки, події, вживають **евфемізми** (від грецьк. *euphimismos* — говорю ввічливо). Наприклад: *брехати — помилятися, говорити неправду, відходити від істини*.

Уміння користуватися синонімами залежить від глибини знання словникового складу й синонімічного багатства як літературної, так і розмовної мови. Цьому сприятиме постійна робота зі «Словником синонімів української мови».

425. Прочитайте уривки з поезії Ліни Костенко. Знайдіть перифраз. З якою метою поетеса використовує його?

1. Страждаю, мучусь, і живу, і гину,
благословляю біль твоїх тенет.
Цю грудочку тепла у Всесвіті — людину!
І всесвіт цей — акваріум планет.
2. Я вранці голос горлиці люблю.
Скрипучі гальма першого трамваю.
Я забуваю, зовсім забуваю...
Чи, може, це ввижається мені
той несказанний камертон природи,
де зорі ясні і де тихі води?..

426. Прочитайте. Визначте, в якому значенні вжито виділене слово. До якого синонімічного ряду воно входить? Синонімом якого слова виступає в цьому контексті?

1. Синочку мій, моя *лелеко*, моя любов, моя зоря, я понесу тебе далеко, туди, за синії моря (*В. Сосюра*). 2. Кохай мене, я твій завжди, незмінна подруго далека, моя зажурена *лелеко*, приплинь сюди! (*М. Упеник*). 3. Дивись, лелечка і *лелека* ген подалися до села (*А. Малишко*). 4. Але ж це [щастя] там, у нас, далеко, на Україні, край Дніпра, де проліта старий *лелека* одвічним вісником добра (*Л. Дмитерко*).

427. I. Об'єднайтесь у пари. З'ясуйте, чим різняться подані стилістичні синоніми: а) різним стилістичним забарвленням; б) застарілістю чи новизною; в) сферою вживання; г) семантичними відтінками; ґ) за якоюсь іншою ознакою, виявленою вами. Подискутуйте.

1. Будівничий, зодчий, архітектор. 2. Спати, спочивати, дрихнути. 3. Говорити, балакати, базікати, варнякати. 4. Мовчки, без словечка, тихо, ша, ані мур-мур, безмовно. 5. Бовваніти, маячити, мріти, бриніти, виднітися. 6. Давній, колишній, минулий. 7. Вогнище, багаття, ватра, вогонь.

II. Розподіліть синоніми на дві групи: а) стилістично нейтральні; б) стилістично забарвлені. Складіть і запишіть речення з синонімами одного ряду (на вибір).

428. I. Прочитайте текст, уникаючи повторів. Користуючись «Практичним словником синонімів української мови» С. Караванського, поясніть, чому в ряді випадків заміна синонімів неможлива.

Рослини, виявляється, реагують на людей, на звуки, на шум, на інші явища, а ось яким чином — це залишається загадкою.

Деякі люди дуже добре впливають на рослини. Коли люди милуються ними, хвалять їх, це сприяє активному росту рослин. Експерименти показали, що рослини можуть уповільнити ріст і навіть зовсім загинути, якщо люди недоброзичливо, вороже настроєні до них. Класична музика Баха краще сприяє росту рослин, ніж рок-музика (*З кн. «Життя рослин»*).

II. Доповніть текст інформацією, цікавою вашим однокласникам.

429. Доберіть до виділених слів синоніми. Поясніть, чому до одних слів можна дібрати кілька синонімів, а до інших — один. Порівняйте свій та авторський варіанти, зробіть висновки щодо вибору слова.

1. Віки *промовляють* до нього в цей опівнічний час, коли вже не *джмелять* моторчики по садках, не *шелестить* вода із шлангів, і над заколисаною в місячнім сяйві Зачіплянкою, над її тихими вулочками панує *тільки червона* сторожість неба та спокійна ясність собору. 2. Все у *спочинку*, тільки дихають повно легені неба та *височить* над селищем собор, *чатує* зачіплянські сни й сновидіння. 3. Допізна того вечора *жевріло* на березі *неподалік* бакенської будки *самотнє вогнище*. 4. Вже осінь, *збезлюдніли* пляжі, хвиля *розбурхано* б'є в береги. Сидимо на камені, що *колись*, може, під час землетрусу, *обвалився* в море, *неподалік* стирчить з води інший *уламок* скелі. На ньому, напівзатопленому, чайка *незворушно* стоїть, велика, тонконога. Дивиться кудись у *простір*, наче думає. 5. Все почалось просто: з-за *обрію* тихо *виткнувся ріжечок* ледь *помітної* синьої хмари (*З тв. О. Гончара*).

430. Доберіть із дужок такі синоніми, щоб слова у вірші Олександра Олеся римувалися. Оцініть роботу однокласників: у чиєму варіанті дібрані синоніми найточніше відповідатимуть авторському задуму.

1. О ніч чудовна і (прекрасна, чудова, чарівна)!
   Ще вчора сіявсь сніг (густий, лапатий, рясний),
   Сьогодні ж теплінь, і (обнова, понова, новизна),
   І проріст трав, і день (прозорий, ясний, світлий)...
2. Хіба не бачите, що небо (ясніє, голубіє, світліє),
   Що сонце ранками всміхається (тепліш, ніжніш, ласкавіше),
   Що вся земля в чеканні дивнім (томиться, мліє, ніжиться),
   І легше дихає і дивиться (прозоріше, ясніш, осяйніш).

431. Позмагайтеся в парах. Доберіть якомога більше назв художніх, публіцистичних творів, кінофільмів тощо з антонімами. Зробіть висновок про їхню стилістичну роль.

432. Прочитайте речення на с. 186. Знайдіть у них евфемізми. Які слова вони замінюють? З якою метою їх ужито?

1. Добре, мамо, що ти заранє спать лягла... 2. Ой вигострю товариша, засуну в халяву та піду шукати правди і тієї слави. 3. А Залізняк в Смілянщині домаху гартує, у Черкасах, де й Ярема пробує свячений (*З тв. Т. Шевченка*). 4. Ой не стало Святослава, князя нашого не стало. Горе Києву-городу і всім землякам нашим настало, що зібрався князь Святослав у далеку дорогу (*С. Скляренко*). 5. І ось тепер з кончиною Мстислава в моїх руках вся Руськая держава знов зібрана, єдина і міцна. 6. Про Київ все співала недосяжний і так згасала, мов свята свіча... Коли ж прийшов її останній час, дала мені цей молитовник княжий, щоб я тобі на спомин передав (*З тв. І. Кочерги*).

433. Перегляньте газету або журнал, які виходять у вашому регіоні. Наведіть приклади стилістично забарвлених лексичних засобів. Розкажіть у родині про своє дослідження.

§ 37. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ. СПОКОНВІЧНО УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА

434. Прочитайте текст. Пригадайте, що ви знаєте про склад української лексики за походженням. Чому в нашій мові багато спільних з іншими слов'янськими мовами слів?

Слова, як і люди, мають свою долю. У деяких багатий родовід. На більшість можна завести метрики, паспорти й трудові книжки, де будуть указані час і місце народження, національність, прописка й сфера діяльності. Нам відомі їхні батьки, походження. Ось, наприклад: *імпресіонізм*. Рік народження слова — 1874. Батьківщина — Франція. Місце народження — Париж. Створене критиком Леруа (*Е. Вартаньян*).

Мовознавчі студії

435. І. Прочитайте лінгвістичну довідку. Розкажіть, що для вас «відоме», а що «нове» у прочитаному тексті.

ІІ. Перевірте, як ви засвоїли тему, працюючи в парах. Назвіть дати й періоди в розвитку української мови.

За походженням лексика української мови неоднорідна. Вона формувалася впродовж багатьох століть у тісному зв'язку з іншими мовами. Тому з погляду походження поділяється на дві групи — **споконвічно українська** і **запозичена**. Українська мова належить до східнослов'янської мовної групи, яка разом із південнослов'янською та західнослов'янською постала зі спільнослов'янської (праслов'янської мови), а та — з індоєвропейської. Відповідно **споконвічно українська** лексика формувалася у такій послідовності: **індоєвропейська → праслов'янська → східнослов'янська → власне українська**.

1. **Індоєвропейські слова** складають важливий шар української мови. Вони називають: предмети і явища (*небо, сонце, вечір, озеро, вода*); тварин, рослини, продукти (*вівця, вовк, верба, сіль, мед*); родинні зв'язки (*тато, батько, мати*); частини тіла (*око, рука, зуб, серце, кров*); числа (*п'ять, тисяча, сто*); якості (*жовтий, босий, довгий*); дії (*брати, везти, веліти*).

2. **Праслов'янська лексика** утворилася, коли слов'яни жили спільним життям. Спільнослов'янські слова позначають назви: людей, тварин (*чоловік, жінка, голуб, ведмідь*); житла, одягу, взуття, прикрас (*вікно, дзеркало, шуба*); їжі (*пиріг, молоко, сало*); предметів і явищ природи (*вітер, роса, осінь, серп, плуг*); абстрактних понять (*правда, гнів, скорбота*); обрядів (*Купала, молода*).

3. **Спільносхіднослов'янські (або давньоруські) слова** виникли в період, коли із слов'янської мовної єдності виділилася група східних слов'ян. Спільносхіднослов'янських слів в українській мові дуже багато: *щока, кулак, племінник, дядько*; *білка, кішка, собака*; *ківш, кочерга, горня*; *зозуля, жайворонок*; *щавель, хвощ, молочай*; *ярина, озима, сіножать*; *пряник, коржик*; *чахнути, корчувати, виляти*; *хороший, сивий, куций*; *сьогодні, поки, тепер, після* тощо.

4. **Власне українські слова** виникають на українському мовному ґрунті після розпаду давньоруської єдності слов'ян, під час формування української нації та протягом усього розвитку мови. Це такі слова: *вареники, сніданок, галушки, паляниця, борщ*; *гай, смуга, вибалок*; *мрія*; *козачок, козацтво*; *бариться, очолити, линути*; *кремезний*.

Власне українські слова можна розпізнати за **фонетичними і граматичними** ознаками: 1) чергування [*о*], [*е*] з [*і*]: *село — сільський, чоло — чільний*; 2) зміна [*е*] на [*о*] після шиплячих та [*й*]: *женити — жонатий*, четвертий — чотири; 3) наявність суфіксів: *-ник, -івник, -ець, -овець (-івець): візник, комірник, промовець, початківець*; *-ій, -ень, -ищ, -от, -шн, -неч, -анн, -енн, -інн, -ач, -яль, -ив, -иськ, -юк, -ар, -езн, -елезн, -ісіньк, -есеньк, -юсіньк, -ощ: плаксій, водій, днище, горище, голота, босота, дітлашня, ворожнеча, зростання, знищення, горіння, викладач, скрипаль, печиво, хлопчисько, злюка, нездара, старезний, довжелезний, гарнісінький, малесенький, тонюсінький, ласощі*; 4) наявність префіксів: *су-, перед-, по-, прі-: сузір'я, передчасно, подвір'я, посадити, прірва*.

Практикум

436. Прочитайте тексти на с. 188, зіставте переклади з оригіналом, визначте спільне в лексиці. Який період формування української лексики вони ілюструють?

Двадцять шість хатин —
Двадцять шість пожарин
Серед пущі.
Двадцять шість димарів —
Двадцять шість дзвонарів
Невсипущих.

З кам'яних білих плит
Повз них стежки у світ
Рушниками, —
Поминули двори,
Перетнули бори
І кудись подалися лугами.

М. Нагнибіда

Російський переклад

Двадцать шесть домов,
Двадцать шесть дворов
Были. Жили.
Двадцать шесть печей,
Двадцать шесть звонарей
На могиле.
И от белых плит

Много троп бежит,
Как потоки,
Через все дворы,
Через все боры
В мир широкий.

Переклад Ю. Саєнка

Білоруський переклад

Двадцаць шэсць хацін —
Двадцаць шэсць пажарын
Сярод пушчы.
Двадцаць шэсць дымароў —
Двадцаць шэсць званароў
Невідушчых.
Столькі зім, столькі лет

Ад іх сцежкі — у свет
Ручниками,
Прамінули двары,
Перебеглі бары
І кудись подаліся лугамі ...

Переклад А. Валюгіна

В. Лопата.
Я знаю шлях

437. Розгляньте репродукцію картини Василя Лопати «Я знаю шлях». Чому художник дав таку назву картині? Напишіть невеликий твір-роздум, висловивши власний погляд на порушувану проблему. Проаналізуйте за походженням слова, вжиті вами у творі.

438. Випишіть із речень власне українські слова. Поясніть, за якою ознакою ви вибрали. Доберіть антоніми до виділених слів, запишіть їх парами.

1. Над луками, залитими квітневою повінню, холонув оранжевий вечір, зануривши в *мілкі* прибережки далеке полум'я хмар. І чим глибше поринало сонце, тим *нижчою* ставала заграва, *вужчою* — вогниста смуга у воді понад лозами, наче хвилі ткали її кудись під берег. 2. За

день води *убуло*... 3. Над обрієм дотліла і *згасала* сонячна заграва. 4. Незабаром з обох боків звелися справді *круті*, розмиті береги, з яких соковитими жилами звисало у воду і гуло від найменшого дотику *міцне* берестове коріння. 5. Вона *хутенько* підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлика (*З тв. Григора Тютюнника*).

Спікування

439. Допишіть текст, пояснивши походження і значення всіх українських назв місяців року. Користуйтесь етимологічним словником.

Наші назви місяців прозорі: легко встановити, яка ознака покладена в основу називання. *Січень* дістав свою назву від «сікти» (у цей час найчастіше вирубували ліс). *Лютий* названо за люті — злі, жорстокі — морози, які бувають у цьому місяці. *Березень* був місяцем, коли збирали березовий сік (місяць цей ще називали слов'яни *сочень, соковник*). *Квітень* — місяць цвітіння трав і дерев (*З календаря*).

Розвиток мовлення

Науковий стиль, сфери його використання, особливості

440. Прочитайте текст. Розкажіть, що вам відомо про особливості та сфери використання наукового стилю. З'ясуйте, якими ознаками характеризується науковий стиль.

Стильові різновиди української мови мають свої норми. Вони не піддаються перелікові подібно до орфоепічних чи орфографічних норм, проте диктують побудову текстів за законами стильової організації мови. У науковій мові постає вимога знання типових формул для викладу відповідного змісту термінології та її однозначного вживання.

Науковий стиль — це функціональний різновид літературної мови, що використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти. Поняття *науковий стиль* об'єднує мову різних галузей науки. Спільною для суспільної, природничої, технічної, інформаційної сфер уживання наукового стилю є орієнтація, по-перше, *на книжну лексику*; по-друге, *на логічний виклад інформації*; по-третє, *на застосування класифікаційного підходу до опису наукових об'єктів, гіпотез, теоретичних основ*; по-четверте, на *використання абстрактних понять, формулювання дефініцій* (*визначень*), *правил*.

Характерні ознаки наукового стилю такі:

1) у **лексиці** — наявність термінології, використання загальновживаних слів тільки в одному з кількох притаманних

їм у мові узагальненому значенні, тобто функціональна однозначність слова; 2) у **морфології** — узагальнене значення граматичної форми однини іменників, за якою стоїть не окремий предмет, а поняття про клас предметів; позачасове значення форм дієслова, зокрема теперішній час постійної дії, абстрактний теперішній час або абстрактний майбутній час; 3) у **словотворенні** — стильова визначеність абстрактних іменників із суфіксами *-ість*, *-ств(о)*, *-от(а)*, *-ації(я)*, *-изм*; 4) у **синтаксисі** — використання іменників у дієслівній функції як іменних частин складеного присудка. Порівняйте: 1. *Школярі вибрали голову учнівського врядування* → *Вибори голови учнівського врядування відбулися.* 2. *Науковий текст* → *Науковість тексту досить очевидна.*

Показовим для наукового стилю є оформлення тексту — членування на розділи, підрозділи, параграфи, введення формул, діаграм, схем, таблиць тощо. Логічні зв'язки в науковому тексті знаходять вираження у різнооформлених причиново-наслідкових зв'язках у складних розгорнутих реченнях.

Лексичні, граматичні, текстові одиниці наукового стилю підпорядковані загальному спрямуванню стилю на **точність, логічність, узагальненість, аргументацію** висловлених положень. Мовне оформлення наукового викладу видозмінюється залежно від жанру твору (монографія, стаття, підручник, посібник та ін.), ступеня популярності викладу, насиченості тексту загальнонауковою і спеціальною термінологією (*За енциклопедією «Українська мова»*).

441. І. Прочитайте текст. Доведіть, що він наукового стилю. Визначте його характерні ознаки: а) лексичні; б) морфологічні; в) словотворчі; г) синтаксичні.

ТАЄМНИЦІ ПРАВОСЛАВНИХ ІКОН

З найдавніших часів до нас дійшла традиція езотеричних (таємних, зрозумілих лише особливо посвяченим людям) знань. Ті чи інші відомості засекречувалися з різних причин. Одні з них дозволяли лише вузькому колу втаємничених осіб бути *монополістами* у виготовленні певних виробів. Інші відомості засекречувалися від ворогів, і зрозуміти їхній зміст міг лише той, хто мав ключ до розшифрування тексту.

Але відома ще одна категорія знань, які, власне, і є істинно езотеричними. Йдеться про дані давньої езотеричної науки. На цю тему написано багато праць. Одні дослідники пов'язують джерело цієї науки з легендарною Атлантидою, інші — з представниками позаземної цивілізації — з якоюсь невідомою людською цивілізацією, попередницею нашої, яка, як вважається, загинула за незапам'ятних часів.

Існування в стародавні часи високорозвинутої науки вгадується в багатьох давніх священних книгах і переказах, символах і зображеннях, в знаннях, які вряди-годи протягом історії з'являлись зненацька, ніби «нізвідки», не маючи якихось видимих коренів. Є свідчення, що ті знання передавались посвяченим під час таємних містерій у Стародавній Греції та Римі.

Чому ж дані давньої науки було засекречено? По-перше, якби деякі потрапили до рук злочинців, могли б принести багато лиха людям. По-друге, здебільшого дані високої науки не могли бути зрозумілими і правильно використаними суспільствами, що перебували на низькому рівні розвитку. Намагаючись зберегти і донести знання в неспотвореному вигляді через віки і тисячоліття до поколінь, які зможуть їх зрозуміти, оцінити і правильно застосувати, творці давньої науки створили спеціальну систему, покликану забезпечити, як кажуть сучасні кібернетики, «максимальну живучість і стійкість до перешкод інформації».

Надзвичайно цікаві наукові дані містяться в прихованому вигляді у православних іконах. Це джерело знань відповідає принципам езотеричного кодування: ікони ні від кого не ховаються, вони багаторазово дублювались, художники-іконописці при створенні своїх шедеврів керувалися певними строгими *канонічними* правилами, що не допускали ніяких спотворювань сюжету.

Раніше були спроби пояснити зображення на деяких іконах як сцени так званого палеоконтакту, тобто прильоту на Землю астронавтів позаземної цивілізації. Ці реконструкції мають істотний недолік: їхні автори намагаються проводити зіставлення іконописних сюжетів із земною ракето-космічною технікою другої половини XX століття. Але ж наші «залізяки», які гримлять, вивергають вогонь і дим, пожирають озоновий шар, аж ніяк не можуть претендувати на роль найвищого досягнення розуму!

Звернімося до ікони «Зішестя в пекло», написаної в 1563 році, що зберігається у церкві Панагії Хрисаніліотіси (Кіпр). На перший погляд, це здається несподіваним: божественне сяйво виходить не з голови чи серця Ісуса, як слід було б чекати, а чомусь із його попереку. Аналогічне спостерігаємо і в іконі «Преображення», написаній значно раніше. Мабуть, можна зробити висновок, що Ісус був *адептом* стародавньої езотеричної науки, причому найвищого ступеня посвячення. Деякі дослідники християнства вже давно висловлювали припущення, що Ісус під час свого земного життя деякий час провів в Індії, де ознайомився з древньою наукою в буддійських монастирях (*Р. Фурдуй*).

II. Доведіть, що лексичні, граматичні, текстові одиниці наукового стилю підпорядковані загальному спрямуванню стилю на точність, логічність, узагальненість, аргументацію висловлених положень. З'ясуйте значення виділених слів.

III. Відшукайте на сайтах Інтернету або в спеціальній літературі інформацію про історію однієї з українських ікон. Підготуйте повідомлення в науковому стилі.

442. I. Прочитайте статтю. Доведіть, що логічні зв'язки в науковому тексті знаходять вираження в різноформлених причиново-наслідкових зв'язках, у складних розгорнутих реченнях. Про які поняття ви довідалися вперше?

МОВА ФОЛЬКЛОРУ І ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ — СКАРБНИЦЯ ДУХОВНОСТІ НАРОДУ

У статті йдеться про поняття мовно-естетичного знака культури, співвідносне з поняттям логоепістеми. На прикладі мови фольклору, поезії Ліни Костенко простежено тенденцію естетизації фольклорно-етнографічних мовних джерел у сучасній літературній мові.

Ключові слова: мовно-естетичний знак культури, логоепістема, національний символ, фольклорна традиція, фольклорна модель.

Словесний твір — та сама музика або картина: він відгукується в нашій уяві, душі різними гранями сприймання. Хочемо перечитувати й передумувати його. Адже в ньому закладено більше, ніж зміст таких звичних і звичайних слів нашої рідної української мови. Власне, це вже й не просто слова, або вдало складені фрази. Це, справді, мовно-естетичні знаки національної культури.

Загальновідоме твердження про відображення у мові національної культури в сучасній когнітивістиці знаходить вираження в таких поняттях, як *прецедентні тексти, національні символи, знаки культури, ремінісценції, мовно-естетичні знаки культури, логоепістеми*. З погляду структури — це різнорівневі мовні одиниці, до яких належать слова-поняття, приказки, прислів'я, крилаті вислови, фразеологізми, афоризми, рядки із творів художньої літератури тощо. Всі ці різнорівневі одиниці акумулюють певні «кванти» знання культури, пор.: «Логоепістема — знак, який потребує осмислення на двох рівнях: рівні мови і рівні культури. Вона є маргінальним знаком, адекватне розуміння якого передбачає орієнтування і в сфері коду (мови), і в сфері інформації, яку передає цей код (культури)» (Н. Д. Бурвикова, В. Г. Костомаров. Жизнь в мимолетных мелочах. — СПб.: Златоуст, 2006. — С. 68).

Поняття знака характерне і для мови, і для культури, тобто для духовної діяльності людини. Мовець реагує на пізнання й оцінку навколишньої дійсності, використовуючи відповідні одиниці мовного коду. Цим одиницям властива інформаційна спадковість.

Мовно-естетичний знак з погляду *лінгвістики* характеризується такими ознаками: становить вислів (слово, словосполучення, речення, надфразну єдність, текст); характеризується віднесеністю до певної мови; вказує на текстове джерело або ситуацію; під час комунікації не створюється заново, а відтворюється; видозмінюється в межах впізнаваності, набуваючи текстотвірної функції.

Мовно-естетичний знак з погляду *культурології* визначається в таких ознаках: містить компонент знання національної культури; наповнений символічним змістом; герменевтичний, оскільки для його розуміння і сприймання потребує співвіднесеності з іншими текстами; дидактичний, оскільки оволодіти ним можна в процесі здобування освіти і входження в національну культуру. До мовно-естетичних знаків культури належать не тільки оригінальні, а й перекладні тексти. Через перекладні тексти в національну культуру входять символи інших культур, закріплені в мовних знаках рідної (своєї) мови. Мовно-естетичний знак становить когнітивну структуру, пов'язану з вертикальним контекстом (вертикальний контекст принципово відрізняється від лінійної структури, оскільки передбачає об'ємне знання, що виходить за межі лінійного розгортання тексту).

Поняття вертикального контексту пов'язане з інтерпретацією будь-якого тексту. Оцінюючи той чи той художній текст, читач-інтерпретатор актуалізує поняття культурної пам'яті. Читаємо, скажімо, рядки Ліни Костенко: *Тут сосни соснові, берези березові / І люди людяні тут* (Збірка «Неповторність», С. 135). Читач, не обізнаний з поетикою фольклорних текстів, відзначить незвичність епітетної сполучуваності, формальну подібність — тавтологію прикметникової та іменникової основ *сосни соснові, берези березові, люди людяні*. За зовнішньою подібністю цих повторів носій української мови обов'язково зверне увагу на семантичну відмінність епітета *людяний*. Мовна свідомість читача сприймає сполучуваність *люди людяні* як потенційно можливу, пор.: *людяний* — «який щиро, доброзичливо, чуйно ставиться до інших; уважний до чужих потреб; гуманний» (Словник української мови в 11-и томах, Т. IV, С. 571). Потрапляючи в синтагматичну структуру віршованої мови, в зіставленні з названими тавтологічними структурами, прикметник *людяні* в словосполученні *люди людяні* набуває значення «справжні» подібно до наголошуваного поняття «справжні», переданого епітетами *сосни соснові, берези березові*.

Існування вертикального контексту орієнтує читача на зіставлення використаної поетесою формули епітетних словосполучень з наявною в українській культурі фольклорною моделлю (*За С. Єрмоленко*).

II. Яку функцію виконує мова науки? Випишіть із тексту статті слова-терміни, усно поясніть їхні значення. Користуйтеся лінгвістичною довідкою.

Мова науки чітко відображає рівень науково-технічного прогресу. Вона впливає на розвиток мислення людини, виробляє здатність стандартизувати, узагальнювати явища дійсності і розвивати розумові здібності. Основна його функція — повідомлення. Вона полягає в доведенні теорій, обґрунтуванні гіпотез, у повідомленні наслідків дослідження, класифікації, появленні явищ, у систематичному викладі певних знань, що зумовлює його логічний характер. Основні його ознаки властиві всім науковим працям.

Термін (від лат. *terminus* — межа, границя) — слово або словосполучення, що є назвою спеціального поняття певної галузі науки, виробництва. Термін не тільки позначає предмет, а й обов'язково ґрунтується на визначенні.

Визначення поняття звичайно будується так: спочатку називається родове поняття, а потім повідомляються його в и д о в і ознаки. Наприклад: *префікс* (термін, що називає визначуване поняття) — це значуща частина *слова* (родове поняття), яка стоїть перед коренем і служить для утворення *слів* (видова ознака). Отже, **визначуване поняття = родове поняття + видова ознака.**

443. До видових понять доберіть родові. Сформулюйте й запишіть визначення.

1. Морфологія, синтаксис — ... . 2. Граматика — ... . 3. Сполучник — ... . 4. Стильові різновиди української мови — ... . 5. Розмовний, науковий стилі мови — ... .

§ 38. ЗАПОЗИЧЕНА ЛЕКСИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ МОВИ

Мовознавчі студії

444. I. Опрацюйте теоретичний матеріал. Назвіть причини і шляхи запозичень слів з інших мов. Перекажіть текст.

У різні історичні епохи, взаємодіючи, мови взаємозбагачувалися. В українській мові близько 15 відсотків слів, запозичених з інших мов. Мовознавці поділяють їх на дві групи: 1) запозичення зі слов'янських мов; 2) запозичення з неслов'янських мов.

У першій групі виділяють старослов'янські, польські, чеські й російські запозичення. До найдавніших належать запозичення зі с т а р о с л о в ' я н с ь к о ї мови, яка була літературно-писемною у слов'ян у X — XI століттях.

Сформувалася вона на основі македонського (солунського) діалекту староболгарської мови, увібрала в себе елементи з інших старослов'янських мов того періоду (*приязнь, благодать, жертва, священик*).

Кількість лексичних **старослов'янізмів** в українській мові надзвичайно мала. Їх можна розпізнати за фонетичними, морфологічними і семантико-стилістичними ознаками.

Фонетичні особливості старослов'янізмів такі:

1) неповноголосся *-ра-, -ла-, -ре-, -ле-*: *врата, брег, влага*; 2) сполучення *ра-* на початку слова: *раб*; 3) сполучення *-жд-*: *вождь*; 4) [*йе*] на початку слова: *єдність*.

Морфологічні ознаки старослов'янізмів такі:

1) суфікси іменників *-язнь, -тель, -ств-, -ин-, -тв-, -тай*: *приязнь, мислитель, гординя, битва, глашатай, благоденствіє*; 2) дієприкметникові суфікси *-ащ-, -ущ-, -м-*: *роботящий, страждущий, знайомий*; 3) префікси *воз-, пред-, пре-, со-*: *возз'єднати, предтеча, премудрий, соблаговолити*; 4) характерні для старослов'янської мови перші частини складних слів *благо-, бого-, зло-, жертво-, єдино-*: *благодать, доброчесний, злорадство, богобоязний, жертвоприношення, єдиноборство*.

Семантико-стилістичні особливості старослов'янізмів полягають у тому, що вони зберегли відтінок урочистості й належать до сфери книжних слів: *град, храм, глас, длань, прах*. Наприклад: *Благословенне слово, що гартує* (*Леся Українка*).

Лексичні запозичення з **польської** (полонізми): *скарб, байка, повидло, рекрут, гусар, в'язень, блазень*; з **російської** (росіянізми): *завод, рудник, паровоз, указ*; з **білоруської**: *дьоготь, жлукто, бадьорий*. Ці слова прийшли в нашу мову у зв'язку з тісними контактами українського, польського, російського, білоруського народів у XVI — XX століттях.

Неслов'янські лексичні запозичення потрапляли до словникового складу української мови в різні історичні періоди і різними шляхами. **Грецизми** прийшли в українську лексику через старослов'янську мову. Це в основному релігійна лексика: *ангел, єпископ, ікона, клирос, лампада, монах, монастир*, а також наукові терміни: *граматика, історія, філософія, демократія, ода, ідея, драма, епос, поема* тощо. **Латинізми** збагатили нашу лексику медичною, науковою, суспільно-політичною термінологією: *медіум, колегіум, лекція, ангіна, конституція, конспект, нація*.

Німецькі запозичення стосуються в основному військової справи, техніки, ремесла: *штаб, юнкер, орден, цех, майстер, офіцер*. Із **французької** мови запозичено слова на означення

видів мистецтва та одягу: *жакет, пальто, костюм, спектакль, ложа, балет, антракт, партер*. З **англійської** мови запозичено головним чином спортивні терміни: *теніс, футбол, баскетбол, хокей, боксер, ринг, фініш, матч, аут*. Ряд англійських запозичень називають одяг та предмети, пов'язані з морською справою: *пуловер, нейлон, джерсі, шхуна, баржа, бот, бриг, мічман, вельбот*. З **італійської** мови запозичені музичні терміни та окремі побутові назви: *сопрано, бас, акорд, тенор, опера, серенада, арія*; *вермішель, макарони*.

Деякі слова запозичено з **тюркських** мов: *бусурман, барабан, буран, байрам, в'юк, кизил, орда, базар, ізюм*.

Окрему групу становлять **інтернаціоналізми**. Це слова, що входять до термінологічного фонду багатьох мов світу і мають спільне значення. Вони стосуються насамперед галузі науки, техніки, мистецтва, політики: *філософія, біологія, фізика*; *роман, республіка, клас, капіталізм*.

II. Складіть тести для взаємоперевірки за вивченим матеріалом.

Практикум

445. I. Прочитайте поезію Тараса Шевченка. Назвіть старослов'янізми. Визначте характерні риси (фонетичні, морфологічні, семантичні), якими вони відрізняються від власне українських слів.

Псалом новий Господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим.
Во Псалтирі і тимпані
Воспоєм благая,
Яко Бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я Боже;
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царів неситих
В залізниє пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять,
І осудять губителей
Судом своїм правим.
І вовіки стане слава,
Преподобним слава.

II. З якого циклу поезій Тараса Шевченка взято цитований вірш? З якою стилістичною метою поет використав старослов'янізми?

446. I. Поясніть походження і значення слів.

Ангел, апостол, Біблія, ікона, Євангеліє, монах, Андрій, Василь, Дмитро, Микола, Зоя, Петро, Тарас, біологія, *бактерія*, діадема, *дельта*, демагог, гармонія, гімназія, гелій, ідея, каліграфія, *лабіринт*, синус, екзамен, лектор, студент.

II. Складіть загадки або шаради про виділені слова.

447. До поданих слів і словосполучень доберіть із довідки українські відповідники. Складіть п'ять-шість речень з українськими словами.

Симптом, репродукувати, фіксувати, анонс, патент, екстраординарний, апелювати, дебати, дефект, домінувати, конвенція, пріоритет, ліміт.

Довідка: ознака, записувати, особливий, звертатися, обговорення, переважати, недолік, першість, угода, відтворювати, записувати, обмеження, оголошення, посвідчення (винахідника).

448. Визначте походження і значення поданих слів. Яким словником ви користувалися? Спишіть слова, вставляючи потрібні букви або апостроф. Поясніть правопис. Складіть і запишіть п'ять речень зі словами на вибір.

Ш..рма, ц..ферблат, к..рі, гри.., бар..єр, ж..рі, порт..єра, конгре.., сен..йор, віз..р, брут..о, б..нзин, шк..пер, прем..єра, д..бати, рев..ю, тон..а, кас..а, каз..но, акс..ома, ..ндустрія, Дік..енс, Гол..андія, д..єта, фіз..ка, т..раж.

449. Прочитайте. Визначте стиль тексту. Усно замініть, де можливо, іншомовні слова українськими відповідниками. Як зміниться текст?

Підставою для отримання кваліфікованого сертифіката є позитивне рішення відповідної комісії, що проводить індивідуальну атестацію претендентів на отримання сертифіката. Претендент на отримання сертифіката направляє у відповідну комісію заяву з пакетом необхідних документів. У разі необхідності кваліфікаційна комісія має право вимагати додаткові відомості про кваліфікаційні якості претендента. Термін дії сертифіката — 3 роки, після чого проводиться його пролонгація (*З Положення про ліцензування проектно-винахідницької документації на території України*).

450. І. Прочитайте текст. Проаналізуйте виділені слова щодо походження.

Перший бензиновий *двигун* був сконструйований у 1883 році Готлібом Даймлером. Він приводив у рух двоколісний *велосипед*. У 1886 році Карл Бенц зробив перший триколісний *автомобіль*, який також рухався за допомогою *мотора*. Ось чому прийнято вважати Даймлера і Бенца винахідниками автомобіля. Їхня перша машина мала двигун потужністю всього 0,75 кінських сил і розвивала максимальну швидкість 12 кілометрів на годину. У машини було три колеса, із яких переднє було рульовим, а задні — ведучими. У 1886 році Даймлер побудував перший автомобіль з чотирма колесами, а в 1890 році він запропонував публіці дві *моделі* — «Вікторію» і «Фаетон».

Продовжуючи працювати разом з Бенцом, у 1896 році Даймлер створив модель двоциліндрового двигуна для автомобіля. У 1901 році Даймлер і Бенц організували фірму, моделі якої стали називатися іменем дочки Даймлера — Мерседес.

У тому ж 1901 році сконструював своє перше авто французький *інженер* Жан Пежо. А в 1903 році запрацював перший у світі *завод* масового виготовлення автомобілів, побудований американцем Генрі Фордом. З цього часу в світі почалася нова *ера* — вік автомобілів (*Із кн. «Все про все»*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Поясніть правопис слів *сконструйований, двоколісний, чотирма, масовий*.

2) Обґрунтуйте розділові знаки в реченнях другого абзацу.

451. Прочитайте текст. З'ясуйте, як створюються кальки. Назвіть різновиди кальок.

Нові запозичення характеризуються тим, що здебільшого це копії іншомовних слів, створені за моделлю чужої мови з матеріалу своєї мови. Такі слова називаються к а л ь к а м и.

Калька (франц. *kalgue* — копія) — це слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови. Л е к с и ч н а (словотвірна) калька — слово створене за моделлю іншої мови з матеріалу своєї: *літописець* (грецьк. *chronographos*), *хмарочос* (англ. *skyscraper*). С е м а н т и ч н а калька — нове переносне значення слова під впливом іншомовного: *блискучий* — у значенні «талановитий» під впливом французького *brilliant*. С и н т а к с и ч н а калька — синтаксична модель, що склалася в мові під впливом іншої (*Це останнє зробило на мене прикре враження* (*А. Чайковський*) — з рос. *произвело впечатление*). Ф р а з е о л о г і ч н а калька — дослівний переклад фразеологічної одиниці: *поставити крапки над «і»* (з франц. *mettre les point sur les "i"*).

Варваризми — іншомовні слова, що не повністю засвоїлися, не стали загальновживаними: *леді, авеню, хепі-енд*. Вони використовуються для характеристики життя, побуту, звичаїв інших народів. Нерідко зберігають іншомовну графічну форму: *momento mori* (пам'ятай про смерть), *alma mater* (мати-годувальниця — про навчальний заклад).

Сучасні запозичення іншомовних слів пов'язані насамперед з економікою, мистецтвом, новими технологіями, комп'ютерною технікою: *менеджер, хакер, сервер, принтер, сайт, акціонер, брокер* тощо (*З посібника*).

452. I. Прочитайте текст. Користуючись тлумачним словником, поясніть значення незнайомих вам слів. Складіть із ними речення (усно). Перекажіть текст.

Збагачуючись за рахунок іншомовної лексики, українська мова також була джерелом для поповнення словника мов тих народів, з якими український народ має різні стосунки і зв'язки. Українські слова в різні часи засвоєні російською мовою: деякі з них у XIX столітті і ще раніше (*бондарь, вареник, галушка, корж, кожух, хлопец, хлебороб, школяр, дивчина, детвора, хутор*), інші ж у XX столітті (*селянство, незаможник, недобиток, тысячница, доярка, косовица, девчата*). До запозичень з української мови належать також утворення з суфіксом *-щин(а)* для назв власних географічних понять: (на кшталт: *Полтавщина, Черниговщина, Звенигородщина*). Спершу такі форми вживалися лише в українських географічних назвах, а останні десятиліття під впливом їх поширилися й у російських: *Орловщина, Саратовщина, Смоленщина, Тамбовщина*.

До польської мови запозичено з української такі слова, як: *богатир, ватага, гарбуз, гукати, голота, дурень, дужий, череда, черешня, гречка, годувати, маячити, собор* тощо.

Починаючи з XVI століття лексичними запозиченнями з української мови збагачується також словник французької мови. Серед слів, засвоєних з української мови: *поріг, козаки, курінь, січ, атаман, гайдамак, сотник, джура, старшина, булава, бандура, староста, слобода, хутір, борщ* та інші. У французькій мові трапляються і кальки з українських слів, як *le dizainier* (*десяцький*), *le centainier* (*сотник*) тощо.

Лексика, запозичена з української мови, є і в білоруській, чеській, словацькій, румунській, угорській та в деяких інших мовах. Але питання про зв'язки української мови з багатьма слов'янськими та неслов'янськими мовами досі, на жаль, ще майже зовсім не досліджене (*М. Жовтобрюх*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) У першому реченні тексту назвіть частини мови.
2) Поясніть розділові знаки в реченнях останнього абзацу.

Спікування

453. Якими шляхами, на вашу думку, має збагачуватись мова: шляхом створення власних нових слів чи шляхом запозичень? Обговоріть проблему.

Стилістика і культура мовлення

Правильне й доцільне використання запозичень в усному та писемному мовленні

454. Спишіть текст на с. 200, добираючи з синонімів у дужках найдоцільніші. Визначте їхнє походження, користуючись словником.

У Грузії можна (швидко, скоро) спуститися від (холодних, студених, зимних) льодовиків до пляжу, де хлюпоче (блакитними, голубими, лазуровими) хвилями (тепле, літнє, лагідне) Чорне море. Грузія (розташувалась, розкинулась, розмістилась) у (центрі, серці) Кавказу. Столичне місто Тбілісі (лежить, знаходиться, розташоване) серед гір. На орлиних вершинах видніються руїни (древніх, давніх, стародавніх) фортець. Вони нагадують: ще до нової доби грузинам доводилось (захищати, боронити) свою благодатну (землю, країну, державу) від ворожих (навал, нашесть). А по схилах, над якими (бовваніють, маячать, видніються, мріють) (фортеці, вежі, башти), — плантації теплолюбних цитрусових дерев і чаю. Серед гір — (відомі, славнозвісні, знамениті) курорти (*Т. Кублицький*).

455. Прочитайте й перекажіть текст. Сформулюйте правила використання іншомовних слів у мовленні.

Слід бути уважними та обережними під час використання і н ш о м о в н и х слів в усному і писемному мовленні. Якщо іншомовне слово можна замінити відповідним українським, то вживання іншомовного — недоречне. Наприклад: *претензії — нарікання, респектабельний — заможний, лобіювати — підтримувати* тощо.

Якщо ж іншомовні слова ввійшли до активного словника міжнаціонального спілкування, то їх можна використовувати в певних ділових стосунках і в побуті. Наприклад: лексика поштово-телеграфного зв'язку: *телефон, телеграф, бандероль, бланк, шифр, номер, серія, адреса* тощо.

Уживаючи іншомовні слова, треба пам'ятати про такі вимоги: 1) не використовувати загальновживані іншомовні слова, коли є відповідники в українській мові; 2) уживати запозичення лише в тому значенні, яке закріплене за ним у словнику; 3) не користуватися в одному й тому ж тексті то іншомовним словом, то його українським відповідником; 4) уживати запозичене слово, якщо це термін.

Надмірне вживання слів іншомовного походження засмічує рідну мову, робить її немилозвучною, малозрозумілою для слухачів, співрозмовників. Бажано користуватись у спілкуванні національною мовою, що значно полегшить взаєморозуміння, а в окремих випадках звертатися до іншомовної лексики (*За Л. Паламар*).

456. З'ясуйте за словником іншомовних слів значення слів, складіть і запишіть із ними речення. Поставте знак наголосу.

Абітурієнт. Абонемент. Абонент. Адажіо. Генезис. Гіпотеза. Ідентифікація. Кардинальний. Ліцензія. Лобі. Лобісти. Пантеон. Пабліситі. Ратифікація. Симбіоз. Субсидія. Сувенір. Тендер.

Трилер. Турне. Факсиміле. Факс. Фарисей. Хіт. Целібат. Чартер. Шаріат. Юрисдикція.

457. Визначте, з якої мови прийшли в українську мову подані слова і словосполучення, що вони означають. Використайте «Сучасний словник-мінімум іншомовних слів».

[Аб о́во]; [ад'ю]; [на війні, як на війні]; [ол райт]; [о ревуар]; [бе́йбі]; [бонжу́р]; [шарман]; [шерше́ ля фам]; [екс лібрис]; [фініта ля комедія]; [гран мерсі]; [хеппі енд]; [нота бене]; [мон шер]; [мементо морі]; [пардон]; [сіль ву пле]; [статус кво]; [табуля раза]; [терра інкогніта]; [тет а тет]; [тутті фрутті].

458. Виправте помилки у вживанні іншомовних слів і запишіть речення.

1. На мій адрес прийшов чужий лист. 2. Діти подарували ветеранам пам'ятні сувеніри. 3. Я купив новий абонент до міського басейну. 4. Таке ж аналогічне рішення прийняла педагогічна рада. 5. На яку інстанцію бігає рекордсмен вашої школи? 6. Банк надав нам безкоштовний кредит. 7. У руках Микола тримав новенький дипломант. 8. У магазині він розплатився вензелем. 9. У податковій інспекції кожному видають його ідентичний номер. 10. На актрисі була ефективна сукня. 11. На завод привезли дефектні ізолятори. 12. Закомпостуйте, будь ласка, білет! 13. Перед концертом ми звичайно довго репетуємо. 14. Двері зачиняються щільно й герметично.

459. Прочитайте текст. Проаналізуйте роль іншомовних слів у реченнях. Чи можна їх замінити українськими відповідниками? Відповідь аргументуйте.

Ренесанс проявляється в різноманітних художніх формах — архітектурі, живописі. Найбільш повно особливості ренесансного стилю відобразилися в італійському мистецтві. Саме слово *ренесанс* означає «нове народження». Ідеї для своїх творів архітектори цього періоду знаходили в грецькому та римському мистецтві.

Зодчі вносили елементи цього стилю як в архітектуру громадських будівель, так і тих, що зводилися для багатих власників. Головним для них було створити будинок, у якому людина почувала б себе зручно. В готичному мистецтві особливу роль відіграє вертикальна лінія. Для архітектури Ренесансу важлива загальна співвимірність будівлі, відповідність її пропорціям людської фігури. Над головним входом у собор часто зводили різьблений прямокутний барабан. Верхню частину вікон і дверей прикрашали трикутниками з плавно заокругленими кутами. Між вікнами і дверима ставилися пілястри — плоскі або напівкруглі колони. Здається, що ці пілястри

Площа Ринок — втілення Ренесансу

Собор Святого Юра — синтез мистецтв пізнього Бароко

тримають на собі вагу верхніх поверхів. Насправді ж, вони мають суто декоративне значення.

Пам'ятники періоду Ренесансу оздоблені скульптурами людей або рослинним орнаментом. Прикраси з квітів і листя утворюють похилу горизонтальну стрічку — гілку з листям — гірлянду (*З кн. «Все про все»*).

460. Побудуйте і розіграйте діалог на тему «Архітектурні шедеври Львова», використовуючи подані фотоілюстрації.

§ 39. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА СФЕРОЮ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ І СТИЛІСТИЧНОЮ ДИФЕРЕНЦІАЦІЄЮ

Мовознавчі студії

461. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть план. Випишіть ключові слова. З'ясуйте, яка інформація є для вас «відомим», а яка — «новим».

За сферами вживання словниковий склад української мови поділяється на загальновживану і спеціальну лексику, або лексику обмеженого вживання.

Загальновживану лексику називають ще загальнонародною. До її складу належать слова, використовувані всіма носіями літературної мови. Це слова, що позначають предмети побуту (*двері, човен, молоток, вікно, чоботи, сорочка, стіл, відро*), процеси трудової діяльності (*нести, різати, пекти, читати*), явища природи (*дощ, сніг, мороз, вітер*), назви тва-

рин, людей (*дочка, мати, діти, голуб, ластівка, окунь, щука, калина, верба*), кольорів, смаків, почуттів (*зелений, солодкий, радість, жаль*), розміру, ваги (*великий, важкий*), військових понять (*військо, куля, зброя*), понять культури (*пісня, книга, мелодія*), суспільно-політичні поняття (*держава, народ*), числа (*два, п'ятдесят*) тощо. Використання цих слів нічим не обмежене, вони складають **активний словник** української мови і використовуються у всіх стилях, тому називаються **стилістично нейтральними**.

Крім основного лексичного складу української мови, є слова, користування якими обмежене або територією, або тією чи іншою групою суспільства — представниками науки, техніки, мистецтва, виробництва. Такі слова використовуються лише в певних стилях і тому називаються **стилістично маркованими**. Це діалектизми, терміни, професіоналізми, жаргонізми.

Близькими до жаргонізмів є арготизми (від франц. *argot* — замкнутий) — слова, які зазнали навмисних змін вставленням складів, додаванням звуків тощо з метою утаємничити, зробити незрозумілими для інших їхній смисл. Наприклад: *дулясник — вогонь, ботень — борщ, зиво — відро, хаза — хата, морзуля — цибуля*.

До **пасивної лексики** належать також застарілі слова (архаїзми та історизми) і неологізми.

Стилі української мови мають своєрідні лексичні ознаки, спеціально дібрані лексичні засоби, зорієнтовані на функціонування тільки у певному стилі. Це стилістично забарвлена лексика. Основу всіх стилів складає міжстильова (або нейтральна) лексика, вона зрозуміла для кожного. Стилістично забарвлена поділяється на лексику усного мовлення, лексику писемного мовлення, офіційно-ділового стилю, публіцистичного та наукового. Окрему групу становить емоційно-експресивна лексика — слова з позитивним чи негативним забарвленням (*білявенький, дубище, хлопчисько*).

Емоційні слова у художньому стилі виступають епітетами, їх використовують у порівняннях, образних висловах. До емоційних можна віднести і просторічні слова (*бовдур, роззява, телепень, беркицьнутися*).

Практикум

462. Випишіть із творів Ольги Кобилянської приклади діалектизмів, доберіть до них літературні відповідники. Обґрунтуйте доцільність їх уживання в мові творів.

463. I. Пригадайте і назвіть особливості груп стилістично маркованої лексики: діалектизмів, термінів, професіоналізмів, жаргонізмів. Наведіть приклади.

II. Схарактеризуйте архаїзми, історизми, неологізми. Наведіть приклади.

464. Випишіть з «Історії України» науково-навчальний текст, що характеризує княжу добу або період кріпаччини. Підкресліть застарілу лексику (історизми, архаїзми), обґрунтуйте їх доцільність у тексті.

465. З підручників математики, фізики, біології, хімії випишіть по кілька речень із термінами-інтернаціоналізмами. Свій вибір обґрунтуйте.

466. Зайдіть на сайт «Давня українська література: літописи; література XI — XIII ст.; література XIV — XVI ст.; XVII ст.; XVIII ст.»: **http://litorys.freeserver.com**. Випишіть приклади вживання застарілої лексики, поясніть її значення за допомогою «Нового тлумачного словника української мови».

Перлини фразеології

Прочитайте прислів'я. Чи є в них ботанічні терміни? Запишіть у науковому стилі те, що сказано в прислів'ях. Які терміни ви вживали?

1. Надувся, як лопух на вогні. 2. На битім шляху трава не росте. 3. Пусти осот в город — огірків не буде. 4. Овес каже: сій мене в грязь — буду я князь, а ячмінь каже: сій мене в болото — буду я золото, а гречка каже: сій мене хоч і в воду, аби впору.

467. Зайдіть на сайт «Українська мова. Реферати з української філології» **http://www.referaty.com.ua/mova04shtml**. Укладіть словник лінгвістичних термінів, ужитих у текстах рефератів. Користуючись словником лінгвістичних термінів, поясніть їх значення.

468. Прочитайте текст. Висловіть власну думку щодо вживання у рідній мові екзотизмів і пуризмів.

Е к з о т и з м и — слова, запозичені українською мовою з інших мов для позначення реалій життя іншого народу чи країни: *меджліс, сейм, аул, фазенда, кімоно, саке, ханума, містер, мадам*.

П у р и з м — вияв надмірного очищення мови від неологізмів, просторічних, діалектних, іншомовних елементів з метою збереження самобутності національної мови. Пуризми були створені в українській термінології у 20-х роках XX століття. Наприклад: *тягунець* замість *магніт*, *хитник* замість *маятник*, *неділка* замість *атом*. Деякі з них сьогодні знову

побутують у мовленні: *летовище* замість *аеродром*, *гвинтокрил* замість *вертоліт* і подібні.

469. Складіть таблицю «Лексика за вживанням», виділіть колонки «За активністю вживання», «За сферою вживання», «За стилістичними особливостями», «За емоційним забарвленням». Наведіть приклади.

470. I. Розподіліть подані слова на групи: а) загальновживані; б) професійні; в) діалектні.

Мешкати, збільшувати, ґазда, плай, земля, хлібина, тайстра, вулиця, *файний*, космос, ватра, штрек, шурф, лазер, зустріч, скальпель, біофізика, абревіація, фонема, кабиця, місяць, квартет, соліст, *лібрето*, сестра, брат, *вар'ят*, машина, лікар, операція, *перцепція*, хірург, драма, епос, нічний, щодня, весело, ракета, сарака, ґаздиня, операційна, реанімація, антрацит, на-гора, кубрик, *фрахт*, яхта, освіта, наука, ампер.

II. З'ясуйте за словниками значення виділених слів, складіть із ними речення (усно).

III. Проаналізуйте три-чотири слова за схемою.

Схема лексикологічного розбору слова

Код	Слово	
1	власне	
2	загальне	
3	повнозначне	
4	службове	
5	конкретне	
6	абстрактне	
7	пряме значення	
8	метафора	Переносне значення
9	метонімія	
10	синекдоха	
11	спільнослов'янське	За походженням
12	спільносхіднослов'янське	
13	власне українське	
14	старослов'янське	
15	грецьке	
16	латинське	
17	з інших іноземних мов	

18	російське	За походженням
19	польське	
20	нейтральне	Зі стилістичного погляду
21	специфічно побутове	
22	термінологічне	
23	офіційно-ділове	
24	професійне	
25	діалектне	
26	емоційно забарвлене	
27	архаїзм	Пасивна лексика
28	історизм	
29	неологізм	
30	загальновживане	Активна лексика

З р а з о к. *Простір* — 2.3.6.7.12.20.30.

471. І. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Які шари лексики використав автор і з якою метою?

Вночі, коли з глибини космосу проступають зорі, пробиваються скупим світлом до нас, ми відчуваємо, що йдемо не просто по землі — йдемо по планеті. Це, мабуть, простір та відкритість степів дали нам оце відчуття — що йдемо по планеті. Несемо з собою дивну певність, що з усіх витворів природи, з усіх світів, що десь блукають в космічній безмежності, немає кращої, як оця наша — тепла, зелена планета, так добре створена для життя в ній флори і фауни, і дивовижних розумних істот. Води на ній — океани. Сонця вдосталь, родить усе...

Ідемо в тому зеленому поясі, в тому підсонці, де з давніх-давен буяло життя. Мамонти колись тут водились, бо їм було тут гарно. Еллінські мореплавці прагнули до цих берегів і складали про них свої золоті легенди. Царства степовиків, царства скіфські, половецькі іржали тут кіньми, зоставивши потім після себе високі степові могили, розмиті дощами, розвіювані вітрами, але не загладжені часом. У тих могилах, що ми їх збирались досліджувати з нашим професором, ждуть нас грецькі амфори невимовної краси, ждуть німі свідки життя перейдених поколінь (*О. Гончар*).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1) Назвіть частини мови в реченнях першого абзацу.

2) Прокоментуйте орфограми у словах другого абзацу.

3) Поясніть, з якою метою автор вдається до зворотного порядку слів у реченнях (*інверсії*).

472. І. Випишіть із речень приклади пасивної лексики (історизми, архаїзми, неологізми).

1. Весь край слов'янський чує крок дружин, які спішать на збір у Дорогочин (*М. Бажан*). 2. А скільки ж він зазнав тяжких трудів, в яких боях кривавих ісполчався, які поправ крамоли і лукавства, аж поки прах їх не розвіяв вітер, на отчий стол не сів і пота витер, і цілу Русь, як древле, об'єднав. 3. На добрий час! То слухайте ж, кияни, то слухайте ж, брати всі цехові, кравці, шевці, золотарі, рибалки, ткачі, зброярські цехи, ковалі, перекупи, хлібниці, теслярі, кушніри, бондарі та кожум'яки, мужі громадські, славні і міцні! То слухай же, вельможний каштеляне, і осмники, і писар, що прийшли насильством наше світло загасить (*З тв. І. Кочерги*). 4. Колись давно співала неня про злотоморе, підводне царство, де ночує сонце в білих віялах у зливі світла. Їде віз — колеса семизорі (*Б. І. Антонич*).

ІІ. Поясніть стилістичну роль історизмів та архаїзмів.

473. Допишіть речення. Зробіть висновок про властивість неологізмів переходити до активного словника. Поміркуйте, чи може застаріле слово відновитися в мові.

1. На початку XX століття слова *трамвай, аероплан, кіно, метро* були ..., а згодом ... . 2. Нині важко повірити, що слова *космонавт, астронавт, супутник, орбітальний* були ..., а минуло півстоліття. 3. З уведенням в обіг грошової одиниці незалежної України застаріле слово *гривня* стало ..., а нині... . 4. Ще десять років тому слова *ксерокс, принтер, сканер, файл* були ..., а нині ... .

474. І. Прочитайте визначення понять. З'ясуйте, до якої (активної чи пасивної) лексики належить вказана лексика. Наведіть свої приклади.

1. Етнографізми — слова на позначення традиційних форм побуту, звичаїв, обрядів і т. ін. Наприклад: *паляниця, трембіта, кутя, покуть, вареники*. 2. Ономастика — розділ мовознавства, що вивчає історію виникнення розвитку власних імен у літературній мові та діалектах. Включає кілька розділів — антропоніміку, топоніміку, астроніміку. 3. Ономастикон — сукупність усіх власних імен мови. 4. Топонімія — сукупність географічних назв певної території.

ІІ. Укладіть топонімічний словничок вашого міста, району, області, використайте при цьому географічну карту України.

475. Визначте походження топонімів (с. 208). Що означає їхня друга частина? Висновки перевірте за етимологічним словником.

Бориспіль, Високопілля, Мелітополь, Добропілля, Тернопіль, Нікополь, Маріуполь, Севастополь, Сімферополь, Ямпіль, Трипілля.

Спікування

476. Розкажіть, що вам відомо про осіб, прізвища яких покладено в основу назви топоніму.

Шевченкове, Івано-Франківськ, Дніпропетровськ, Карлівка, Миколаїв, Скадовськ, Чапаївка, Фрунзівка, Кармалюківка.

477. Які характерні ознаки покладено в основу прізвищ? Подискутуйте.

Коваленко, Святоша, Маленко, Буркач, Міняйлук, Зубенко, Німченко, Вернидуб, Нетудихата, Сорока, Легкоступ, Кримський, Шевчук.

478. З'ясуйте за етимологічним словником походження слів *школа, валеологія, директор, канікули, журнал.* Підготуйте цікаве повідомлення до виступу перед учнями 6 класу.

479. Складіть і розіграйте діалог на тему «Наукові досягнення України у світі». Уживайте відповідні терміни.

480. І. Прочитайте поезію Івана Драча. Визначте слова, що мають експресивне забарвлення. Яка їхня роль у тексті? Знайдіть у тексті авторські неологізми. Як вони утворилися?

БАБУСЕНЦІЯ

Ой оце чудне дівчатонько, ой-я,
Щосуботоньки їде з містонька
До бабоньки, до бабусеньки, ой,
Лишає свої інфузорії-туфельки,
Скидає свої лаковані туфельки,
Одягає куфайчатко порване, ой-ой-оєчки,
У бабцюлі, у бабусеньки, ой,
Взува старі чоботи-шкарбани,
Бабчані чоботи-чоботиченьки,
Наносить води повну балію –
Ще відро, ще відро, ще відеречко,
Та в баняки, банячища, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой,
Хата, хатуся, хатинонька,
Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.
— Заворожи мене, бабченько, ой-я.
Бабусенько, бабулина, бабусенція.

Ой, гаряча, ой бабулик, ой-ой-ой-єчки.—
Ляпотить, хлюпотить у ночвеньках
Дівулиня, дівчина, дівогоренько,
А бабище все шпуртається, ой-я,
З кочергами, з баняками, з банячищами...
Внучка, внученька, студентонька
Спить у баби на ряднинонькі...
А бабуся, бабулиня, бабусенція
До дівчиська так і тулиться —
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...

П. Складіть поезію про маму, бабусю або тітку, висловіть свої почуття поваги й любові за допомогою різних лексичних засобів.

Цікава перерва

Простежте, як письменники творять нові слова. Спробуйте скласти власні неологізми, що передавали б позитивні емоції.

З р а з о к. Палітра — *кольори́нка*. Випускник — *радокра́сень*. Випускниця — *веселялечка*.

481. Зробіть повний лексикологічний аналіз поданого тексту.

Порядок лексикологічного аналізу тексту

1. Прочитати текст.
2. Визначити його тему і мікротеми.
3. Згрупувати мовні одиниці за такими характеристиками:
а) однозначні/багатозначні слова;
б) синоніми, антоніми, омоніми;
в) слова, вжиті в прямому/переносному значенні (художні засоби на цій основі);
г) загальновживані слова (предмети, ознаки, дії тощо);
ґ) слова обмеженого вжитку (діалектні слова; професійна лексика, терміни; застарілі слова; неологізми);
д) група за походженням (власне українські; запозичені слова);
е) емоційно забарвлені слова і словосполучення.
4. Пояснити значення та стилістичну функцію слів у тексті.
5. Визначити стиль тексту.

ПРЕКРАСНИЙ ДВІЙНИК ЗЕМЛІ

Завдяки красивому сяйву в нічному небі древні римляни назвали цю планету Венерою на честь своєї богині кохання. За розмірами вона точно дорівнює Землі. Астрономи минулого розмірковували, чи не може вона бути двійником Землі, але з ще більшою розмаїтістю форм життя через тепліший клімат.

Однак атмосфера Венери складається з вуглекислого газу і настільки щільна, що якби людина опинилась на ній, то була б

роздавлена атмосферним тиском і спалена сірчаною кислотою, що падає з неба у вигляді дощу. Клімат на Венері жаркий, бо те тепло, що проникає крізь хмари вуглекислого газу від Сонця, не може вийти назад. Таке явище називається парниковим ефектом. Планета покрита гострими скелями, має вигляд похмурої оранжево-коричневої пустелі. Як і Земля, вона налічує кілька великих континентів. Венера обертається дуже повільно, тому доба на ній довша за наш рік. Окрім того, на відміну від інших планет, Венера обертається в протилежний бік.

З 1989 року на орбіті Венери працює космічний корабель «Магеллан», який за допомогою радіолокаційних пристроїв виявив, що близько 80 % поверхні планети — це рівнина із затверділої лави діючих вулканів, яких там тисячі (*З кн. «Все про все»*).

Розвиток мовлення

Підстилі наукового стилю: власне науковий, науково-навчальний і науково-популярний, їхні особливості

482. Прочитайте. З'ясуйте особливості підстилів наукового стилю.

РІЗНОВИДИ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Науковий стиль має кілька різновидів: власне науковий, науково-популярний, науково-публіцистичний, науково-навчальний, виробничо-професійний.

Власне науковий стиль обслуговує фахівців певної галузі науки. Це наукові дослідження в галузі мовознавства, медицини, космонавтики тощо.

Науково-публіцистичний стиль широко використовується в газетах і журналах. Цим стилем журналісти пишуть інформації про досягнення науки і техніки.

Науково-популярний стиль має на меті зацікавити науковою інформацією широке коло людей незалежно від їхніх професії і підготовки. Цим стилем пишеться наукова література (статті, брошури) на медичні, біологічні та інші теми.

Науково-навчальним стилем пишуться підручники, посібники та інша література для навчальних закладів.

Виробничо-технічний стиль — це мова літератури, що обслуговує різні сфери господарства й виробництва (інструкції, проспекти тощо). У шкільному викладанні найчастіше використовуються науково-навчальний та науково-популярний різновиди. Від власне наукового стилю вони відрізняються дещо простішою формою викладу, лаконічнішим обґрунтуванням тієї чи іншої проблеми, меншою кількістю спеціальної термінології.

Підручники, вся навчальна література, науково-технічні журнали та ін., якими користуються учні, написані в науково-популярному та науково-навчальному стилях. Усні і письмові відповіді школярів теж мають науково-популярний характер (*З посібника*).

483. І. Прочитайте текст. Доведіть, що він наукового стилю. Визначте, до якого різновиду наукового стилю належить даний текст. Аргументуйте свої міркування.

НЕ ВСІ ЗВУКИ ДАЮТЬСЯ В РУКИ

До особливостей української мови належить її милозвучність. Ця особливість ставить певні вимоги перед мовцем. По-українськи не можна сказати: «*у матері і її сестри*». Потік із чотирьох голосних звуків важко і вимовити, і сприйняти. У такому разі треба сказати: *у матері та її сестри*. Аналогічно треба чергувати прийменники *у*, *в*, *ув*: *пірнув у воду* (не «*в воду*»), *живу в Одесі* (не «*у Одесі*»), *прийшов ув обід* (не «*прийшов у обід*», «*прийшов в обід*»).

Але наведеними хрестоматійними випадками не обмежуються вимоги милозвучності. Саму будову слів підпорядковано цим вимогам. Милозвучність — необхідний чинник і словотвору, і слововжитку.

Слухаючи київське радіо, можна довідатись, що воно працює *цілодобово*. Факт, річ ясна, позитивний. А от слово *цілодобово*, яке цей факт засвідчує, звучить штучно, непереконливо. Якесь воно неживе, мертвородне. Чому? Пояснення тут просте. Редактор радіо око-в-око копіює структуру російського стандарту на такий випадок: «*круглосуточно*». Але *круглосуточно* [*круглáсутачна*] для росіян звучить нормально, бо голосні звуки у слові чергуються [*у*]-[*а*]-[*у*]-[*а*]-[*а*]. Такий звуковий малюнок слова робить його, скажу так, «вимовлябельним» і «сприймабельним». У слові ж *цілодобово*, що копіює слово *круглосуточно*, голосні звуки не чергуються, а напливають: [*і*]-[*о*]-[*о*]-[*о*]-[*о*]. Така звукова структура не сприяє життєздатності слова. Краще звучало б або *цілу добу*, або *24 години*, або *день і ніч*. Скопійоване з російської мови слово не має доладної звукової структури оригіналу. У слові *цілодобово* милозвучності шкодить повторення підряд чотирьох голосних звуків. Порушувати милозвучність можуть і приголосні звуки. Той, хто вимовляє слово «*тисячоріччя*», не може не відчувати, що надмір звуків [*ч*] не сприяє милозвучності цього слова. І справді, куди легше сказати *тисячоліття*, що має лише один [*ч*].

Ставить свої вимоги до мовця ритмічна структура речення. Ритмічна структура речення часом змушує нас відступати від правил чергування звуків, що про них була мова на початку цього розділу. Порівняймо два речення:

Молодих уводять в закон (1)
Молодих уводять у закон (2)

У реченні (1) прийменник *в* порушує усталене правило чергування звуків [*у*] та [*в*]. Проте речення (1) легше «спливає з язика», ніж речення (2), записане згідно з правилами чергування. Повторення звуків [*у*] в реченні (2) — «*Уводять у*» — утруднює вимову. Тому легше сказати *Молодих уводять в закон*, хоч це й суперечить правилам чергування звуків.

З викладеного переконуємось, що ритмічна структура речення може й собі впливати на стандарти мовлення (*За С. Караванським*).

II. Що нового ви дізналися про милозвучність? Коли правила милозвучності порушуються?

484. Законспектуйте текст. Визначте, до якого із підстилів наукового стилю він належить.

Словосполучення «сам особисто», «передовий авангард», «прейскурант цін», «бурхливі овації», «танцювальний данспнг», «термінова депеша», «внутрішній інтер'єр», «головний лейтмотив», «вільна вакансія», «повний аншлаг», «пам'ятні сувеніри», «власна (своя, моя) автобіографія», «перший дебют», «народний фольклор», «місцевий абориген», «у травні місяці» називаються т а в т о л о г і ч н и м и, де одне зі слів — зайве, тобто можна сказати або сам, або особисто; або передовий, або авангардний; або головний мотив, або лейтмотив; або інтер'єр, або внутрішнє оформлення тощо. Тавтологічними, а отже, небажаними, є також нагромадження родового відмінка іменників, особливо, якщо це збіг закінчення на кшталт: «запобігання зникнення»; «здійснення планування». Також варто уникати збігу спільнокореневих слів на зразок: «внести внесок» (треба: зробити внесок), «забезпечувати безпеку» (треба: зробити безпечним або гарантувати безпеку) (*З довідника*).

485. Прочитайте і перекажіть тексти. Поясніть роль тонкощів у рукостисканні та шапкуванні. Які стильові та мовні ознаки властиві текстам?

1. Вітаючись чи знайомлячись, старший подає руку молодшому, жінка — чоловікові, начальник — підлеглому, викладач — студентові. Не потиснути руку у відповідь вважається образливим. Рукостискання має бути не міцним, але й не в'ялим; щирим і дружнім. Привітання у формі рукостискання є надзвичайно промовистим. Проте слід володіти навичками тлумачення мови рукостискання. Бо, як запевняє консультант з питань теорії і практики етикету М. В. Романов, від рукостискання і знання його тонкощів залежить результат бесіди: встановлення повного взаєморозуміння або вирішення спірного питання на чиюсь

користь. Відомо, що люди владні, агресивні звичайно практикують домінуюче рукостискання — руку подають долонею вниз. Пасивні пристосуванці, що часто змінюють свою думку в ході розмови, застосовують підлегле рукостискання — руку простягають долонею вгору. І вже з рукостискання можна судити про наслідки розмови. Друзі, як правило, застосовують рівнозначний потиск руки. Не подають руку для потиску через стіл.

Вітаючись, жінка може не знімати рукавичок. У свою чергу, чоловік, вітаючись із жінкою в рукавичках, подає руку без рукавички (він може не знімати рукавичку, вітаючись зі своїм другом) (*О. Корніяка*).

2. Сучасний етикет не вимагає за будь-якої погоди, виходячи з дому, одягати головний убір. Та коли вже ви в головному уборі зустрічаєте знайомого, то, вітаючи його, маєте додержувати певних правил. Жінок ці правила не стосуються.

За три кроки від знайомих чоловіки, вітаючись, спокійним жестом мають зняти (чи трохи припідняти) свого капелюха. Його тримають над головою, не розмахуючи ним і не затуляючи привітного виразу обличчя. За капелюх беруться спереду-зверху (а не за криси), а кашкет знімають спереду за козирок. Не слід знімати головних уборів без крис чи козирка, тобто беретів, в'язаних шапочок (тут можна обмежитися легким поклоном). Вітаючись, чемні чоловіки виймають сигарету з рота, а руки — з кишень. Якщо під час зустрічі руки у вас зайняті, щирою усмішкою поясніть знайомим винятковість ситуації. Не треба знімати головного убору і шкодити своєму здоров'ю під час поганого самопочуття чи за холодної погоди.

Кожний чоловік знає, що в закритому приміщенні він повинен знімати свій головний убір. Та з будь-якого правила є винятки, за якими чоловікам дозволяється лишатися в головних уборах у деяких приміщеннях — зокрема «продовженням» вулиці вважають східці, ліфти і коридори установ, магазини, поштамти, вокзали тощо (*О. Корніяка*).

486. Систематизуйте свої знання про науковий стиль, накресливши й заповнивши таблицю.

Науковий стиль

Основна функція	
Обставини мовлення	
Сфера вживання	
Загальні ознаки	
Мовні ознаки	
Підстилі	

487. Об'єднайтесь у групи й підготуйте наукове повідомлення про етикетні формули привітань, побажань, віншувань.

Стилістика і культура мовлення

Стилістична роль активної і пасивної лексики

488. Прочитайте. Чи всі уривки можна вважати текстами? Чому? Визначте стиль мовлення кожного тексту. Якими лексичними засобами вони різняться?

1. Л е к с и ч н і н о р м и регулюють уживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у реченні і словосполученні (*М. Пентилюк*).

2. Причини порушення лексичних норм різні. Це передусім незасвоєні, невмотивовані росіянізми та полонізми (*груз, поставщик, ранимий*); вживання українських слів у невластивому їм значенні (*Її вабило метке* (замість *влучне*) *слово, вдалий жарт*); невдале використання слова з ряду синонімічних (*минулорічний* замість *торішній*).

3. — Чули? Професор на екзамені так здивувався, що втратив мову.

— Але котру? Він їх знає аж п'ять (*Нар. творчість*).

4. Якби я втратив очі, Україно, то зміг би жить, не бачачи ланів, поліських плес, подільських ясенів, Дніпра, що стелить хвилі, наче сіно. У глибині моїх темнот і снів твоя лунала б мова солов'їна. Той світ, що ти дала мені у віно, від сяйва слова знову б заяснів (*Д. Павличко*).

5. А грива мода їла траву.

489. Прочитайте лінгвістичну довідку. Розкажіть, від чого залежить стилістичне забарвлення тексту.

С т и л і с т и ч н е з а б а р в л е н н я т е к с т у залежить від поєднання стилістично нейтральних і стилістично маркованих слів, в ролі яких найчастіше виступають слова в переносному значенні: [*Сонце*] *їхало на велосипеді, обминаючи хмари у небі* (*І. Драч*).

Стилістична виразність слова виявляється в словесному оточенні, тобто в к о н т е к с т і. Вводячи те чи інше слово в контекст, мовець завжди вживає його в одному значенні. Хоча воно може мати їх кілька. Наприклад: *Літо збігло, як день* (*М. Стельмах*) — літо — пора року; *Чи буде цього року літо?* — літо — тепло.

Слова-синоніми легше вступають у смислові зв'язки з іншими словами. Діалектні слова, замінюючись літературними, сполучаються з тими ж самими іменниками: *церувати шкарпетки — штопати шкарпетки*.

Не сполучаються між собою спільнокореневі слова, тому не можна сказати: *«зобразити образ»* (треба *змалювати*), *«означення означає»* (треба *називає*) і подібне.

Тільки в тексті можна чітко розмежувати **багатозначні слова, синоніми, омоніми, антоніми.**

Для офіційно-ділового стилю обов'язковим є вживання **канцеляризмів** і **штампів.** Наприклад: *вжити заходів, діяти за інструкцією, за ініціативою, затвердити, постановити, згідно з..., відповідно до..., стосовно... .*

Професіоналізми деталізують мовний словник, розмірюють його темп, де є на це потреба. У науковому та офіційно-діловому стилях вони виконують номінативну функцію або дають об'єктові певну характеристику. У публіцистичному стилі можуть уживатися як засіб іронії або сатири: *«члени комісії милувалися **розводами нафтопродуктів** на поверхні річки»* (*З газети*). У художньому стилі професіоналізми увиразнюють описи, характеристики дійових осіб, пожвавлюють репліки в діалогах: *...Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни* (*Ю. Яновський*).

Жаргонізми, арготизми та **вульгаризми** застосовують у художньому, розмовному та публіцистичному стилях як засіб гумористичного чи сатиричного висвітлення життєвих явищ: 1. *«Нам прислали **училку** молоду, щоб по-англійському **шкетів мучила**».* 2. *Дід скаржиться: «Як ходив поголений, зі мною віталися: «Добридень, діду!», а як завів бороду, кажуть: «Привіт, **чувак!**»* (*А. Крижанівський*).

Розмовну та **просторічну** лексику використовують у художньому стилі для створення колориту легкої іронії, свідомого зниження пафосу, введення в атмосферу довірливої розмови:

1. *Дві сестри старенькі на пташарні*
Лускають насіння гарбузове,
*І дрижать їх руки **незугарні**,*
*Чорні, **закоцюрблені**, дубові* (*І. Драч*).

2. — *А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — пищала Кайдашиха. — Чом тебе **чорти не понесли** на Басарабію або за границю?* (*І. Нечуй-Левицький*).

Діалектизми в художньому стилі дають можливості максимально наблизитись до дійсності, описати життя на певній території з усіма його подробицями, створити місцевий колорит, типізувати характери і мову героїв: *Знав* [*Іван*], *що на світі панує нечиста сила, що **арідник** править усім: що в лісі повно лісовиків, які пасуть там свою **маржинку**..., що там блукає веселий **чугайстер**...* (*М. Коцюбинський*).

Основна сфера застосування **термінологічної** лексики — науковий та офіційно-діловий стилі, де вони дають безпосереднє визначення поняттю: ***А фагоцити** — клітини організму, здатні активно захоплювати щільні часточки...*

У художньому та публіцистичному мовленні терміни використовують у прямому й переносному значенні: 1. *Не байдужі ці люди до безлічі речей, до своїх планів і графіків, до кількостей і якостей...* (*О. Гончар*). 2. *Скриплять садів напнуті сухожилля. Десь грає ніч на скрипці самоти* (*Л. Костенко*).

490. Визначте, з якою метою (надання урочистості, іронічного чи сатиричного забарвлення) вжиті в реченнях емоційні синоніми-старослов'янізми. З'ясуйте особливості їх сполучуваності з іншими, стилістично нейтральними словами.

1. Благословенна ти в віках, як сонце наше благовісне, як віщий білокрилий птах, печаль і радість наша, пісне... (*М. Рильський*). 2. Хотілося б зігнать оскому на коронованих главах, на тих помазаниках Божих... 3. Сумує, плаче Ярославна. — Полечу, — рече, — зигзицею, тією чайкою-вдовицею, та понад Доном полечу, рукав бобровий омочу в ріці Каялі. 4. А тюрм! А люду... Що й лічить! Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує! 5. Ту вінценосную громаду покажем спереду і ззаду... (*З тв. Т. Шевченка*).

491. Проаналізуйте стилістично забарвлену лексику, вжиту в народних піснях. Яке її призначення? Як вона поєднується зі стилістично нейтральною лексикою?

1. До бору, зозуленько, до бору.
Там тобі гніздечко увите,
Зеленою рутою покрите,
Там тобі ягідки суниці,
Там тобі водиця в криниці.

2. — Добрий вечір, дівчино,
Куди йдеш?
Скажи мені правдоньку,
Де живеш?

3. Хвалилася дівчина:
«В мене личко, як яблучко,
В мене очки, як терночок,
В мене брівки, як шнурочок...

4. Ой ти старий дідуга,
Ізогнувся, як дуга,
А я молоденька,
Гуляти раденька.

492. Запишіть фонетичною транскрипцією кілька прикладів говірки рідного села, краю. З'ясуйте, які особливості її, в чому відмінність від літературної мови, які причини вживання мовцями діалектизмів.

493. І. Прочитайте. Знайдіть помилки у сполученні слів і запишіть правильно обидва варіанти.

З р а з о к. *«Причиняти зло» — причиняти двері, чинити зло.*

Вести себе, відноситися до людей, приймати участь, заказувати обід, доказати теорему, принести подяку, рахувати про сказане, складати оцінку, мати важливу роль, крутити фільм, дякувати вчителя.

II. Чим різняться поняття *росіянізми* і *русизми*?

Цікава перерва

Проаналізуйте (чи *дослідіть*?), наскільки мовне оформлення фрази відповідає ситуації спілкування. Що треба змінити? Доберіть із живого мовлення подібні (чи *аналогічні*?) приклади стилістичної невправності, відредагуйте речення, користуючись довідниками з культури мовлення.

1. Малята! Я чекаю ваших конструктивних пропозицій на роль лисички (*вихователька в дитсадку*). 2. Аналогічні ремінісценції якісно переважають і в творчому доробку Лесі Українки (*екскурсовод у музеї*). 3. У рефераті Яринки Менченко наявний лінгвістичний дискурс (*вчитель у класі*). 4. Кохані й дорогі наші матусі й татусі! Ваші любі діточки нині закінчують школу (*директор на батьківських зборах*).

494. Обговоріть питання «Сленгізми в нашому мовленні». Обґрунтуйте свій погляд, висловлюючись «за» і «проти».

495. I. Складіть і розіграйте діалог «У кравецькій майстерні». Правильно сполучайте стилістично нейтральні й емоційно забарвлені слова. Використайте подані словосполучення та фотоілюстрацію.

Замовити пальто (костюм, сукню, спідницю). Із тканини замовника. Приймальниця просить зачекати. Розцінки старі (попередні). Зайдіть, поміряйте. Майстер порадить. Мережаний комірець. Костюм-трійка. Картата тканина. Натуральний шовк. відсоток бавовни.

Кравчиня за роботою

II. Доберіть лексику, що відповідала б ситуаціям: «У супермаркеті», «У молодіжному клубі», «У тренажерному залі». Запропонуйте однокласникам скласти діалоги з цими словами та словосполученнями.

496. Об'єднайтеся в групи. Опрацюйте додаткову літературу, розподіливши її за темами, обраними самостійно (див. рубрику «До джерел знань»). Проведіть науково-практичну конференцію «Лексикологія української мови».

Інтерпретація тестування

1. Визначте, у якому рядку всі слова є однозначними:

а) Україна, суниця, Дніпро, суфікс, прикметник; б) добрий, палкий, старий, кривий, високий; в) ряд, сила, тепло, крило; г) сонце, щавель, квочка, хліб.

2. З'ясуйте, у якому рядку всі слова є багатозначними:

а) важкий, гарячий, древній, білий; б) береза, ялина, клен, бузок, дуб; в) теплий, рідний, земля, дивиться, холодний; г) житло, Карпати, рука, чистий, горіти.

3. Визначте, у якому словосполученні слово *колючий* вжито в прямому значенні:

а) колюче слово; б) колючий погляд; в) колюча шипшина; г) колюча правда.

4. З'ясуйте, у якому реченні вжито слова в переносному значенні:

а) Заглядає в шибу казка сивими очима (*В. Симоненко*); б) Книжку читай — розуму набувай (*Нар. творчість*); в) У давнину писали на пергаменті — спеціально обробленій телячій шкурі; г) Зламана верба впала у воду, і тепер на ній гойдалися діти (*І. Нікітченко*).

5. Визначте, до складу яких словосполучень входять омоніми:

а) легкий птах — легкий шелест; відкрити рота — відкрити збори; б) гострий кут — тупий кут; важка робота — легка робота; в) величезний дуб — гігантський дуб; хоробрий воїн — сміливий воїн; г) дерев'яна лава — вулканічна лава; ручка дверей — ручка дитини.

6. З'ясуйте, у якому реченні наявний стилістичний прийом антитези, на чому він базується:

а) П'янкий, соковитий дух ішов від живої розпареної землі (*О. Гончар*); б) Від користі серце кам'яніє (*Нар. творчість*); в) Велике діло починай з голови (*Нар. творчість*); г) Завжди рани дістає колишнє, як нове бере свої права (*М. Рильський*).

7. Визначте, у якому реченні вжито синоніми:

а) Луки, води, баговиння вільний голос подають (*Г. Чупринка*); б) Щедрують люди щедрою любов'ю (*М. Ткач*); в) Швидко весни одцвітають, хутко літні дні спливають, скоро вже й зима (*І. Вирган*); г) А це зерно в золотому колоску на стеблині золоченій гойдається (*Т. Коломієць*).

8. З'ясуйте, які з наведених слів становлять синонімічний ряд до слова *уважно*:

а) неуважно, краєм ока, байдуже, недбало; б) як-небудь, сяк-так, абияк, як доведеться; в) обачно, чуйно, особливо, турботливо; г) пильно, неослабно, ретельно, зосереджено.

9. Назвіть рядок, у якому є контекстуальні синоніми:

а) Сумно, журно заспівав одинокий сигнальний ріжок (*Б. Камов*); б) Минуло кілька днів, як Озивайко не чує і не бачить Вовка. З його володінь принаймні сіроманець зник. Лісовичок навіть хвилюватися почав — все-таки живе створіння пропало (*А. Давидов*); в) Убити чайку — це сором і ганьба для мисливця (*О. Гончар*).

10. Знайдіть в уривках із творів Ліни Костенко художні засоби, які базуються на переносному значенні слова.

1. Фортеця спить, і сни її сумні.
   І гострокрилі кажани з пітьми
   Над головою шурхають мені.
   Упала зірка. Пискає синиця.
   П'є тишу ніч з Великого Ковша.

2. Вже зірочки на чорнім оксамиті
   Чумацьким Шляхом розсипають сіль.

11. З'ясуйте, у якому рядку всі слова власне українські:

а) урожай, хлопець, тролейбус, зерно, депо; б) непослух, сузір'я, суцвіття, рушник; в) озеро, таємниця, гідність, крило, вітряк; г) автобус, багатокутник, перемога, космос, м'яч.

12. Назвіть рядок, у якому всі слова запозичені:

а) сніг, казка, день, лебеді, денді; б) дебют, вахта, декада, фауна, гумор; в) спека, коса, аматор, нонсенс, ангел; г) голова, дружба, палац, бал, клоун.

13. Визначте, у якому рядку всі слова за походженням спільнослов'янські:

а) троянда, семестр, швець, скло, доля; б) депеша, гурт, велетень, душа, водій; в) дуб, клен, ліс, птах, брат; г) калина, мова, корова, колиска, оселя.

14. З'ясуйте, у якому рядку всі слова за походженням спільносхіднослов'янські:

а) капуста, спокуса, варта, силует, сльоза; б) молоко, голова, волога, земля, губа; в) сторожа, гуцул, долівка, хмара, гурт; г) гілка, сівба, щока, лице, циліндр.

15. Назвіть рядок, у якому всі слова є загальновживаними:

а) Україна, коваль, щастя, когут, рука; б) сокіл, майстер, решето, фраза, журі; в) сміх, крига, правиця, кожух, місяць; г) двері, мрія, портфель, відро, неділя.

16. З'ясуйте, у якому рядку всі слова є термінами:

а) суцвіття, святиня, мудрість, біоніка, біль; б) варення, пошта, морфема, кельти, суть; в) синтез, синус, гіпербола, фонема, ом; г) сила, міра, гріх, дифузія, лінгвістика.

17. Визначте, у якому рядку всі слова застарілі:

а) пан, каша, добро, козак, рейтинг; б) мушля, почуття, літо, комедіант, ратай; в) урядник, рекрут, свічадо, челядь, жупан; г) спудей, монах, кардинал, форель, мармур.

18. Назвіть, у якому реченні є діалектизми:

а) Любіть красу своєї мови, звучання слів і запах слів: це квітка ніжна і чудова коханих батьківських степів (*Т. Масенко*); б) Дощ пройшов шовковою ходою і лишив на місті краплі сліз (*В. Сосюра*); в) Тепер Іван був уже леґінь, стрункий і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню (*М. Коцюбинський*); г) Місяць був ясний, блискучий, як золотий турецький ятаган (*Григорій Тютюнник*).

19. З'ясуйте, у якому реченні є просторічна лексика:

а) Жита скосили за два дні, пшениця ще достигала (*Ф. Бурлака*); б) Десь збоку, у високості закурликали журавлі (*В. Калита*); в) Усі свої заробітки від сценаріїв я процидрив на подорожі за кордон (*Р. Іваничук*); г) Скажи мені правду, мій любий козаче (*Т. Шевченко*).

20. Визначте, у якому реченні є авторські неологізми:

а) Прокопчук носив міліцейську шинелю з синього сукна, шапку-кубанку... (*Григорій Тютюнник*); б) Поглянь, товаришу, поглянь, як грають ниви злотостеблі (*М. Рильський*); в) Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант (*О. Гончар*); г) Скуту зимою природу голубило по-весняному радісне сонце, всіваючи віття дерев «сльозами» (*Ф. Бурлака*).

21. З'ясуйте, про яку лексику йдеться в тексті:

а) виробничу; б) діалектну; в) професійну; г) загальновживану.

Мовні кордони пролягають не тільки між країнами, не лише між націями, а й між окремими професіональними групами трудівників. У праці створюється ціла низка понять, термінів, з якими люди мають справу протягом левової частини свого життя. Це мова, що народжується в боротьбі з упертим матеріалом праці: мова, сповнена буйного життя; вона вібрує інтенсивністю образів, динамікою скорочень, картинністю метафор... Це мова — творча, відкриваюча, у ній таїться величезний заряд поезії, близької, зрозумілої тим, хто безпосередньо стикається з нею. І далекої, як фантастичне звучання небесних сфер, для людей невтаємничених (*П. Загребельний*).

22. Напишіть твір-мініатюру на тему «Немає друга понад мудрість».

23. Складіть і запишіть діалог за ситуацією: до вас звернувся ровесник (ровесниця), що приїхав (приїхала) з іншого міста (села) і хоче оглянути архітектурні пам'ятки вашого міста (села).

До джерел знань

Борух Н. М. Словник антонімів поетичної мови: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. — К., 2004.

Вихованець Р. Г. Таїна слова. — К., 1990.

Гринчишин Д., Сербенська О. Словник паронімів української мови. — К., 2008.

Демська О. М., Кульчицький І. М. Словник омонімів української мови. — Львів, 1996.

Етимологічний словник української мови: у 7 т. / За ред. Мельничука О. С. — К., 1982.

Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983.

Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. — К., 1998.

Карачук В. Я. Орфографічний словник наукових і технічних термінів: Правопис. Граматика. — К., 1999.

Кочерган М. П. Слово і контекст. — Львів, 1980.

Кочерган М. П. Словник російсько-українських омонімів. — К., 1997.

Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. — Харків, 1977.

Мацько Л. І. З якою лексикою вступаємо в XXI століття // Урок української. — 2001. — №8.

Могила О. А. Назви вихору в українських говорах // Українська діалектна лексика. — К., 1987.

Передрій Г. Р., Смолянінова Г. М. Лексика і фразеологія української мови. — К., 1988.

Ґолюга Л. М. Словник синонімів української мови. — К., 2006.

Різниченко О. Одноримки: Словник омонімів та схожословів. — Одеса, 2001.

Содомора А. Наодинці зі словом. — Львів, 1999.

Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1973.

Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 1997.

Сучасний словник-мінімум іншомовних слів. — К., 1999.

Україна в словах. Мовокраїнознавчий словник-довідник / Упор. Н. Данилевська. — К., 2004.

Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. — Харків, 1993.

Фразеологія як розділ мовознавства

Ви навчитеся:

- ***знаходити*** **в тексті й** ***пояснювати*** **значення фразеологізмів, прислів'їв, приказок, крилатих висловів,** ***відрізняти*** **їх від вільних словосполучень;**
- **доречно** ***використовувати*** **фразеологізми в мовленні;**
- ***добирати*** **фразеологічні синоніми, антоніми,** ***розрізняти*** **фразеологічні омоніми;**
- ***визначати*** **можливі джерела походження фразеологізмів та** ***з'ясовувати*** **їхній виховний потенціал;**
- ***перекладати*** **фразеологізми рідною мовою;**
- ***працювати*** **із фразеологічними словниками.**

§ 40. ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА

Мовознавчі студії

497. Прочитайте. Сформулюйте визначення фразеологізмів, наведіть приклади. Як називається розділ науки, що вивчає фразеологізми? На які ознаки фразеологізмів вказано в цих висловлюваннях?

1. Фразеологія — окраса народної мови (*Є. Чак*). 2. Фразеологізми — іскрометні скарби мовної образності — передають найтонші відтінки душевних порухів, обарвлюють висловлене в національний колорит (*В. Ужченко*). 3. Для того щоб дозріла граматична нерозкладність, потрібні віки (*Б. Ларін*). 4. Ці самостійні значення слів, що складають ідіому, поступово настільки «притерлися» одне до одного, що тепер і значення свого позбавились (*В. Колесов*).

Практикум

498. І. Назвіть значення стійкого словосполучення *бабине літо* у кожному з наведених речень: 1) погідні дні на початку осені; 2) павутиння в цей період.

1. День був ясний, сонячний та теплий. Починалося бабине літо (*І. Нечуй-Левицький*). 2. «Бабине літо» висіло на віттях, як прядиво (*Леся Українка*). 3. [Вересень] причепив до свого бриля червоний з вологістю кетяг калини й нитку бабиного літа, заглянув до нашої школи, завзято вдарив у дзвін та й пішов поміж садами в степи (*М. Стельмах*). 4. Ми складали вірші про журавлів, про красу «бабиного літа».

II. Уведіть вираз *бабине літо* у власні речення в обох значеннях, запишіть їх.

Перлини фразеології

Поясніть значення фразеологізмів. Змоделюйте ситуацію, в якій було б доцільним використання цих висловів.

1. Язиком злизати. 2. Губи копилити. 3. Побачити світ. 4. Замилювати очі. 5. Гордіїв вузол. 6. Мчати з космічною швидкістю.

499. Об'єднайтесь у групи і позмагайтеся. Випишіть зі збірника народних казок якнайбільше речень із народнопоетичними фразеологізмами. Поясніть їхні значення. Визначте переможців.

Зразок. *Ні батька ні неньки; стали вони жити-поживати та добра наживати; от вам казка, а мені бубликів в'язка.*

500. Із творів зарубіжної літератури випишіть п'ять фразеологізмів. Складіть і запишіть із ними речення.

Спостереження

501. I. Розгляньте репродукцію плаката Марини Нагнибіди. Чи є його назва фразеологізмом? Доведіть свою думку. У чому оригінальність зображеного художницею?

II. Доберіть прислів'я і приказки про значення книги в житті людини й підготуйте свій плакат до Дня української писемності та мови (або опишіть, яким ви його уявляєте).

М. Нагнибіда. Більше часу книжці!

502. I. Прочитайте фразеологізми і сталі порівняння з роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Назвіть розділ роману. Перекажіть сцену, вживаючи подані звороти.

Парубок стояв, як зачарований; стояв, як укопаний; парубок ні з місця; стояв, широко розкривши здивовані очі. Вона стояла навпроти парубка, як намальована; личко, як яблучко наливчасте; як перепілка, знялась.

II. Назвіть, кого з героїв твору і який період їхнього життя характеризують фразеологізми: *не було й шеляга за душею; сім бід — один одвіт; товариші душі в ньому не чули; і горенько покотив; духу його боялися; усіх підвертав під себе.*

Мовознавчі студії

503. Опрацюйте лінгвістичну довідку. Складіть план. Випишіть ключові слова й перекажіть текст.

Словосполучення бувають вільні і стійкі. У вільному словосполученні слово не втрачає власного значення при утворенні нового словосполучення. Наприклад: *живий хлопець, жваве зайченя, жвава розмова, жваво говорить.*

Стійкі словосполучення поділяються на термінологічні та фразеологічні.

1. **Термінологічні стійкі словосполучення** — це назви певних понять — науки, техніки, мистецтва: *торрічеллієва пустота* (вакуум); *дзвінкі приголосні, іменний складений присудок*; *романський стиль.*

2. Стійкі словосполучення, що складаються з двох і більше слів, існують у мові у готовому вигляді і здатні відтворюватися у свідомості людей, називаються **фразеологізмами.** За цими виразами закріплені уже певні значення, які зовсім не дорівнюють значенню слів, що до них входять.

Фразеологізмам, на відміну від слів і вільних словосполучень, властиві такі ознаки: 1) семантична неподільність; 2) відтворюваність у готовому вигляді; 3) наявність емоційно-експресивного забарвлення; 4) за складом — це сполучення двох і більше слів, що можуть мати переносне значення; 5) стійкість граматичних категорій і усталеність порядку слів; 6) спільність синтаксичної функції для всіх його компонентів.

Розрізняють три типи фразеологізмів: 1) **фразеологічні зрощення** (або **ідіоми**) — найстійкіші, семантично неподільні сполучення слів, загальне значення яких не випливає із значення їхніх компонентів. Наприклад: *пекти раків — червоніти*; *гарбуза дати — відмовити*; 2) **фразеологічні єдності** — семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів. Наприклад: *біла ворона, прикусити язика, дихати на ладан*; 3) **фразеологічні сполучення** — це фразеологізми, до складу яких входять слова, з яких одне є вільним, а друге — з так званим зв'язаним значенням, причому цілісне значення фразеологізму випливає із значення компонентів. Наприклад: *брати участь*; *насупити брови*; *покласти край.*

Окрему групу становлять **фразеологічні вирази** — це стійкі за своїм складом і значенням одиниці, які складаються зі слів з вільним лексичним значенням і відтворюються в мові. Це приказки, прислів'я та крилаті вислови.

Наприклад: 1. *Як дбаєш, так і маєш.* 2. *Серце — не камінь.* 3. *Інші часи — інші пісні* (*Н. Буало*).

Розділ мовознавчої науки, який вивчає фразеологізми, тобто лексично неподільні сполучення слів, називається **фразеологією** (від грецьк. *phrases* — вислів, *logos* — поняття, вчення).

Практикум

504. Знайдіть у реченнях фразеологізми і поясніть їхні значення, користуючись «Фразеологічним словником української мови».

1. І ця тиха, до краю довірлива розповідь перевернула чоловікові душу. 2. День тепер куций, мов заячий хвіст. 3. З вами хоч на край світу. 4. От як може чоловік жити, коли має олію в голові. 5. Від дядькової оселі я проворно вискакую в заулок і мету на ковзанку — землі під собою не чую. 6. Дома я тобі утру маку. 7. Теперички так хурделить, що не одне безталання може збитися з дороги і мати розлуку з душею. 8. Ні разу в їхній двір не приходила красива наречена, ні разу. А багатих було — хоч греблю гати. 9. Тебе де не посій, то вродишся (*З тв. М. Стельмаха*).

505. I. Поясніть значення фразеологізмів, користуючись «Фразеологічним словником української мови». Визначте їхній тип.

Бувати в бувальцях; купити кота в мішку; серед зими льоду не випросиш; не нюхати пороху; жаль бере; виляти хвостом; позичити в Сірка очей; іти світ за очі; наріжний камінь; вивести на чисту воду; як Пилип з конопель; пасти задніх; яблуку ніде впасти; передати куті меду; впасти в око; море по коліна; глека розбити.

II. Складіть і розіграйте діалог із поданими фразеологізмами (на вибір).

506. Прочитайте. Визначте тип фразеологізмів (фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення). Назвіть фразеологічні вирази. Поясніть значення фразеологізмів.

1. Шануй учителя, як родителя (*Нар. творчість*). 2. Руки має золоті — вишиває, в'яже, за узорами жінки приходять до неї. 3. Поезія була для нього довгі роки єдиним заняттям, працею і відпочинком, хлібом насущним. 4. Але ж левова частина його вартості належала сільським товаровиробникам. 5. Новому меру перейде у спадок непочатий край роботи. 6. Не забуваймо, що не хлібом єдиним живе людина. 7. А грошей у міській казні як кіт наплакав. 8. Те, що ми пропонуємо, старе як світ (*З журналу*). 9. Добра стільки, як води в решеті. 10. Вода все сполоще, злого слова — ніколи (*Нар. творчість*).

507. І. Прочитайте текст. З якого твору цей уривок? Знайдіть фразеологізми, поясніть їхні значення. Випишіть фразеологічні синоніми. Якими фразеологізмами можна замінити виділені слова?

Вибравши слушну хвилину, я тихцем метнувся у сіни, вихопив ночовки, заарканив їх мотузочком і пометлявся до дітвори. Яка то була втіха вибратися на самісіньку маківку пагорба, всістись на свого самоката і — гайда, гайда, гайда на весь дух донизу!..

На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить, бо я вчора ні разу не бухикнув. Тому дід зауважив, що я *одчайдух* і весь удався в нього... Після цього ми з дідом перезирнулись, усміхнулись, мати посварилась на мене бровами і кулаком, а бабуня вирішила повести свого *безклепкого* внука до церкви. Там я мав покаятися і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чомусь вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, на в'язах стирчала макітра... (*М. Стельмах*).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.
1) Випишіть із тексту емоційно забарвлені слова. З'ясуйте, з якою стилістичною метою їх ужито.
2) Зробіть фонетичний розбір слів *розсихались, джмелі, макітра*.
3) Поясніть розділові знаки в останньому реченні.

Спікування

508. Розкажіть про випадок із життя, до якого можна застосувати подані фразеологізми. Змоделюйте ситуацію, розігравши діалог.

1. Не все так буває, як чоловік гадає. 2. Як їсть, то упріє, а як робить, то змерзне. 3. Передати куті меду.

509. Напишіть гумористичну розповідь за одним із поданих фразеологізмів на тему «Хочете вірте, хочете ні».

1. Ведмідь на вухо наступив. 2. Носом окунів ловити. 3. На вербі груші. 4. Кобила за вовком гналась: сама грива зосталась.

Розвиток мовлення

Читання наукової, науково-популярної статті

510. І. Прочитайте статтю. Якими ознаками характеризується науковий стиль? Чим відрізняється науковий стиль від розмовно-

го? Чи поділяєте ви думки автора? Висловіть власні міркування щодо порушеної у статті проблеми.

Науковий стиль, як жоден інший, багатий на слова чужомовного походження. І це зрозуміло: наука — явище міжнародне, тож вони є одним із найважливіших джерел поповнення термінології (*електрон, синус, вітамін, монтаж, реакція, автаназія*). Друге важливе джерело — терміни, утворені на власній основі (*корінь, пізнання, коло, тиск, вісь, теплообмін, жаротривкість*). Отже, в науковій лексиці співіснують чуже й питоме, інтернаціональне й національне. Перший складник єднає її з міжнародними стандартами, другий виявляє її самобутність, зберігає народний характер. Доведено, що для повноцінного розвитку термінології важливо дотримуватися рівноваги, оптимального співвідношення цих двох складових, тобто враховувати однаковою мірою як зарубіжні здобутки, так і національні традиції. Стосовно української мови це означає, що в ній мають на рівноправних засадах побутувати терміни як запозичені із західноєвропейських мов чи утворені з греко-латинських елементів, так і посталі на ґрунті питомих (слов'янських) словотвірних засобів. Нехтування тієї чи тієї складової може зашкодити усталенню термінології, порушити її органічність, загальмувати розвиток наукового стилю. Утім, і без спеціальних підрахунків неважко бачити, що сучасні наукові публікації, а надто науково-жаргонні тексти, переобтяжено невиправданими термінологічними запозиченнями.

Один із виявів цього — давня традиція свідомо заміняти загальновживану слов'янську лексику неслов'янськими відповідниками. У минулі десятиліття в наукових текстах рясно траплялися такі, наприклад, зміни: *звертатися* → *апелювати*; *обмежувати* → *лімітувати*; *продовжувати* → *пролонгувати*; *пояснювати* → *експлікувати*; *показник* → *маркер*; *взаємозалежність* → *кореляція*; *визначати склад* → *конституювати*; *розмежовувати* → *диференціювати* та ін. Питомі українські слова, що колись займали в мові науки природне місце, нині виштовхнуті з обігу на задвірки пасивного словника.

Така ж доля в науковому стилі може спіткати й іншу «функціонально слабшу» слов'янську лексику, на зміну якій останніми роками приходять такі варваризми: *притаманний* → *релевантний*; *часовий* → *темпоральний*; *одночасний* → *симультанний*; *прихований* → *імпліцитний*; *явний, виражений, висловлений* → *експліцитний*; *виявляти* → *маніфестувати*; *висловлювати* → *вербалізувати*; *осмислювати* → *концептуалізувати* тощо. Ці та багато інших слів видаються цілком органічними для англійського тексту, де їхні корінь і лексичне значення здебільшого прозорі. Але живосилом

притягнуті в українську мову, вони втрачають цю органічність і набирають вигляду «чужоземця» чи «стороннього тіла».

Чужі слова жваво проникають і тоді, коли окремі суспільні прошарки захоплюються культурою іншого народу. Тоді запозичення вкорінюються не стільки, щоб уточнити поняття чи прояснити суть справи, скільки з бажання мовця засвідчити свою сучасність і поінформованість, з претензій на розумову або ділову перевагу, з міркувань моди, щоб створити видимість чогось нового чи незвичайного. Приклади подибуємо в нашому житті чи не на кожному кроці: *уряд* тепер офіційно іменується *кабінетом міністрів*, *міністерство сільського господарства — міністерством аграрної політики*, *установу* частіше називають *адміністрацією* чи *офісом*, *відділ* чи *управління — департаментом*, *посольства* потроху перетворюються на *амбасади*, а *виставки* — на *експоцентри*. Уживання чужих слів часто-густо випливає не з потреби точно передати наукові істини, а набуває самодостатнього характеру — запозичення задля самого запозичення (*За П. Селігеєм*).

II. Підготуйте повідомлення у науковому стилі за тезою «Чужі слова — важливий, але не єдиний спосіб позначати нові речі й поняття».

511. Прочитайте текст. Визначте функцію цього стилю мовлення. Переробіть текст так, щоб він відповідав нормам наукового стилю. Через зіставлення текстів різних стилів зробіть відповідні висновки.

Відомий білоруський письменник Василь Биков писав: «Чи тільки для спілкування слугує людству мова? Чи тільки для комунікації? А чи для того, щоб думати й відчувати? Найповніше і найщиріше?.. Коли давним-давно увечері поверталася з поля жниця, вона співала зовсім не для спілкування з іншими — для себе і для своєї душі. Яка ж має бути мова, щоб висловлювати душу!» До цих авторитетних слів додамо, що, спілкуючись, людина відчуває потребу розкриватися, висловлювати найпотаємніше. Сухими словами досягти задушевності неможливо. Говорити гарно, задушевно повинен уміти кожен. Для цього до ваших послуг, добрі люди, жива народна мова, словники, художня література, довідники, підручники, величезна кількість образних засобів, оволодіння якими зробить вашу мову багатшою, яскравішою, виразнішою.

Українська мова особливо щедро наділена прислів'ями, приказками, крилатими висловами, пісенними примовками. Вони — то філософсько-роздумливі, то бадьоро-жартівливі, то святково-урочисті, то ліричні, поетично-таємничі... У них — спостережливість, досвід, життєві поняття та уявлення багатьох поколінь. А їх же сотні тисяч! Якщо вдало добирати їх до своєї мови (розповіді, суперечки, бесіди, статті), то можна значно її урізноманітнити, пожвавити, зробити соковитішою і барвистішою.

Справжній філолог ніколи не залишить поза увагою вдалий вираз, почутий ним. Олесь Гончар згадує: «У мене не було жодної мандрівки Україною, яка не принесла б радості якоїсь мовної знахідки. Ось перша-ліпша сторінка дорожнього блокнота: *Гляньте, як гостро мчить степом кінь!*; *Земля така — цвяхи посій, і ті зійдуть*; *Вітерець воду на озері вівсюжить*; *Замість квартир роздає усмішки*. Таке ж воно гарне, чисте...»

Влучні вирази не обов'язково вишукуються десь, добираються звідкись, а й безпосередньо творяться самими мовцями. Кожна людина (не лише письменник, журналіст, лектор, учитель-мовник, — хоч вони — в першу чергу) може брати постійну енергійну участь у великому та неперервному процесі явлення слова, народження живої мови, вкладаючи сил свого духу, свою уяву, страждання і сподівання, любов і ненависть. Свіжою думкою, несподіваним образом, придуманими вами чи запозиченими в інших, але вміло, доречно поставленими в контекст своєї розповіді, ви можете засвідчити високий рівень вашої мовної культури (*За А. Бортняком*).

512. Наведіть приклади власних «мовних знахідок». Випишіть із текстів художньої літератури десять народних висловів, які вам найбільше сподобалися, вивчіть напам'ять. Підготуйтесь до конкурсу «Кращий знавець влучних висловлювань».

§ 42. ОСНОВНІ ОЗНАКИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Мовознавчі студії

513. I. Прочитайте. Про які типи фразеологізмів ідеться у висловах? Пригадайте інші типи фразеологізмів та їхні ознаки. Наведіть приклади. Що ви можете сказати про походження фразеологізмів?

1. Фразеологічні зрощення — застиглі, зцементовані, нерозривні, незмінні, немотивовані смислові одиниці. Фразеологізми цієї категорії називають ще «вітамінами» мови, «родзинками мови», «прекрасними аномаліями», такими, що абсолютно не перекладаються іншими мовами (*Е. Вартаньян*).
2. Неоціненною скарбницею досвіду багатьох поколінь, народної мудрості, моралі й культури народу є його афористичне, живе слово — прислів'я і приказки, які прийшли до нас із сивої давнини. Промиті часом, відшліфовані народом, ці золоті крупинки народного життя стали джерелом вітчизняної та вселюдської культури, джерелом розвитку рідної мови (*Г. Сагач*).

II. Користуючись матеріалами лінгвістичної довідки, підготуйте повідомлення на тему «Виникнення фразеологізмів».

Спостереження людьми навколишньої дійсності — суспільних процесів, виробничої діяльності, побуту, морально-етичних норм родинних стосунків, природи, тваринного і рослинного світу — лежить в основі виникнення більшості фразеологізмів. Наприклад: *орати перелоги, варити воду* — трудові процеси; *на живу нитку, розмотати клубок, брати в лещата; зняти полуду з очей* — виробництво; *увіходити в роль, коронний номер* — мистецтво; *схрещувати мечі, не нюхати пороху, брати рубіж* — військова справа; *давати гарбуза, облизати макогона, пускати ману* — звичаї і вірування; *заяча душа, хитрий лис, звити гніздо* — світ тварин.

Серед фразеологізмів є іншомовні запозичення, інтернаціональні сталі звороти. Наприклад: *буря у склянці води, «буря й натиск», ідея фікс, медовий місяць*. Зокрема, античні міфи та література дали життя фразеологізмам: *сади Семіраміди, дамоклів меч, нитка Аріадни, вогонь Прометея, прокрустове ложе*. Вирази з Біблії та Євангелія також трапляються дуже часто: *Содом і Гоморра; наріжний камінь, у поті чола; друге пришестя; вавилонське стовпотворіння; око за око; Хіба ревуть воли, як ясла повні?* тощо.

Висловлювання видатних осіб (філософів, письменників, учених, політиків) стають крилатими висловами. Наприклад: 1. *Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах* (*Д. Ібаррурі*). 2. *Без надії сподіваюсь* (*Леся Українка*).

Практикум

514. І. Визначте джерела походження фразеологізмів.

1. Комар носа не підточить; знати собі ціну; лити воду на чужий млин; мати ґрунт під ногами; заварити кашу; легкий хліб; ґав ловити; скатертю доріжка; закидати вудку; птиця високого польоту; альфа й омега.

2. Вогонь в одежі слова. Не минайте ані титли, ніже тії коми. В сім'ї єдиній, в сім'ї вольній, новій. Смутно, що не можеш ти своїм життям до себе дорівнятись.

ІІ. Доберіть із різних джерел п'ять-шість фразеологізмів про мову і запишіть їх.

515. Який фразеологізм проілюстровано на фото? Розкажіть про історію його виникнення. До якої групи за походженням він належить? Яку рису характеру українців відтворює?

Перлини фразеологій

З'ясуйте, хто автор кожного з висловів, які стали крилатими. Запам'ятайте ці вислови, доречно вживайте їх у мовленні.

1. Учітеся, брати мої, думайте, читайте...	Вольтер
2. Усі жанри хороші, крім нудного.	Т. Шевченко
3. Я маю в серці те, що не вмирає...	Леся Українка
4. Найбільша розкіш на світі — це розкіш людського спілкування.	І. Франко
5. Книги — морська глибина...	А. де Сент-Екзюпері

516. І. Прочитайте текст. Пригадайте з уроків літератури, що таке приказка, прислів'я. Запишіть по п'ять прислів'їв, приказок і народних порівнянь.

Фразеологізми в художній літературі часто виступають організуючим чинником усього твору. Олександр Потебня писав, що прислів'я та приказки часом є матеріалом для побудови байки, а то й оповідання. Так у байках Леоніда Глібова прислів'я — мораль найчастіше вживається як висновок у кінці байки: *Не плюй у колодязь: пригодиться води напитися* («Лев та Миша»); *Що посіяв — те й пожни* («Вовк і Миша»). Прислів'я та приказки — це різновид усталених і відтворюваних зворотів, що вживається у прямому значенні відповідно до яких-небудь конкретних життєвих ситуацій. Наприклад: *Серце — не камінь. Як горох при дорозі.*

У прозових творах вживаються крилаті вислови, переважно в мові персонажів для розкриття їхніх внутрішніх рис (часто несподіваних). Наприклад: *Сковорода всміхнувся: — Ах, преподобні! Не хочу я собою збільшувати* ***стовпотворіння****. Досить і вас —* ***стовпів неотесаних у храмі Божому!*** (*В. Шевчук*). Можуть слугувати вони і засобом гумору. Наприклад: *Степ не вмовкає навіть у полудень, коли все живе ховається від задухи, хіба що* ***цап Фабіян в поті лиця чимчикує*** *на обід до Явтуха Голого* (*В. Земляк*).

Афоризми в художніх текстах, як правило, вкладаються в уста персонажів, відповідно характеризуючи їхній спосіб мислення. Наприклад: *Це ж він недавно видав афоризм, який я викарбував би на воротях нашої студії: «Круглі колоди носимо, а квадратні качаємо»* (*О. Гончар*).

Часом, щоб створити колорит усної авторської розповіді, письменники вдаються до розмовної фразеології: стійких народних порівнянь (*бачив, як свої вуха; ганяють, як зайця; лізе, як оса в очі; надувся, мов сич; пристав, як смола*), приповідок (*Бідна душа без гроша. У кишені вітер гуляє.*

Нащо нам гроші, як ми самі хороші. Аби шия — ярмо буде), побажань (*Будь багата, як земля, а здорова, як вода*), каламбурів (*Заливається майдан людсько-коров'ячо-волячо-кінсько-овечою масою* (*Остап Вишня*). *Колись були Орфеї, а тепер корифеї* (*Л. Костенко*). Вони характеризують літературних персонажів, життєві обставини або служать іронічно-зниженим стилістичним забарвленням (*З посібника*).

II. Складіть тести для взаємоперевірки засвоєного матеріалу.

Списування

517. Складіть переконливе пояснення, як постав кожен вираз.

Стоїть мов укопаний. Вовк в овечій шкурі. Китайська грамота.

518. Підготуйте повідомлення для шкільної радіоперерви про походження одного із фразеологізмів. Звертайтеся до рубрики «До джерел знань» наприкінці розділу.

Цікава перерва

Розгляньте малюнки й дайте відповіді на запитання. Поставте ці запитання друзям.

1. Чи цього коня колись підкували на всі чотири ноги?
2. Що втрачає птах із підрізаними крилами? Волю? Красу?
3. Яке з двох слів фразеологізму *ходяча енциклопедія* головне з погляду граматики, а яке — з погляду смислу?

§ 43. БАГАТОЗНАЧНІСТЬ, СИНОНІМІЯ ТА АНТОНІМІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Мовознавчі студії

519. Прочитайте лінгвістичну довідку. Доберіть власні приклади фразеологізмів.

Як і слова, фразеологізми можуть бути б а г а т о з н а ч н и м и, вступати в с и н о н і м і ч н і відношення з іншими фразеологізмами і словами. Так, багатозначний фразеологізм *роззявити рота* може означати: «відкрити рота», «втратити пильність», «здивуватися перед кимось», «сваритися». Синонімія у фразеологізмів — явище досить поширене. Наприклад: *обібрати до нитки, обдерти як липку, останню сорочку зняти, пустити з торбами.* У реченні для підкреслення, виділення якоїсь риси, ознаки може вживатися цілий синонімічний ряд у тому числі і фразеологізми. Наприклад: *На жаль, стиль мислення і діяльності цих людей спрямований переважно на те, щоб схитрувати, ошукати, ввести в оману, приховати від інших свої наміри й мету* (*З газети*).

Фразеологізми можуть вступати і в а н т о н і м і ч н і відношення: *розпустити язика — води в рот набрати, припустити* (*за кимось*) *— тягнути ноги, виплисти на поверхню — піти на дно, гаряча голова — холодний розум.*

Практикум

520. До поданих висловів доберіть фразеологізми-синоніми. Введіть фразеологізми у складні речення й запишіть їх.

Звеличити когось. Бути заводієм. Повільно йти.

521. Об'єднайтеся в пари й позмагайтеся, хто швидше замінить слова синонімічними фразеологізмами. Перевірте одне одного.

Гарний; безліч; сумний; щезнути; дивитися; злякатися; загордитися; утекти; сміятися; перестаратися; замовкнути; переляканий; мало; дрібний; бути першим; дуже далеко.

Цікава перерва

Допишіть фразеологізми, вгадавши їх за окремими словами. Доберіть до них синонімічні фразеологізми.

Обоє ... . На городі ... . Зуб ... . Покласти ... . Ловити ... . Вивести ... . Камінь ... . Не святі ... . Куди Макар ... . Пройшов ... . Як Пилип ... . Рука ... . Ні Богу свічка ... . Ні кує ... .

522. I. Визначте синтаксичну роль фразеологізмів у реченнях.

1. І стоїть Україна перед нашим духовним зором у вогні, як неопалима купина (*О. Довженко*). 2. Чи ж не лягли ми каменем наріжним до мавзолея нашим переможцям (*Леся Українка*). 3. Ті, що не хочуть братися за розум, потім хапаються за голову (*Віра Вовк*). 4. Нас картати є за що. Це так, хоч би що там і

хто говорив. Ми не маємо нині підстав дерти носа свого догори (*А. Подолинний*). 5. У наймах не можна сидіти згорнувши руки. 6. Григорій слухав увесь той гамір, зціпивши зуби, і йому паморочилась голова (*Із тв. І. Багряного*).

II. Поясніть уживання розділових знаків у п'ятому і шостому реченнях.

523. Доберіть фразеологізми-антоніми до поданих. Складіть із двома парами речення й запишіть їх.

Зразок. *Рукою подати — за тридев'ять земель.*

1. Вести перед. 2. Не варить баняк. 3. Кури не клюють. 4. Вирватися з лап. 5. Тягнути лямку. 6. Зарубати на носі.

524. I. Поясніть, як ви розумієте крилаті вислови.

1. У всякого своя доля і свій шлях широкий (*Т. Шевченко*). 2. Нове життя нового прагне слова (*М. Рильський*). 3. Лиш той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (*Леся Українка*). 4. Серцем кучерявий (*П. Тичина*). 5. Література — це ліки для душі (*Пліній Молодший*). 6. На тихі води, на ясні зорі (*Нар. творчість*). 7. Якби ви вчились так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*). 8. Я син народу, що вгору йде (*І. Франко*).

II. Випишіть із підручника з української літератури вислови Івана Франка і Лесі Українки, що стали крилатими. Доберіть до них синоніми, якщо це можливо.

Спілкування

525. Спробуйте створити власний афоризм на матеріалі вже існуючого (наприклад: *На колір і смак усі фломастери різні*). Залучіть до співтворчості батьків, братів або сестер, інших родичів.

Розвиток мовлення

Український мовленнєвий етикет

526. I. Прочитайте і докладно перекажіть текст. Висловіть власне ставлення до прочитаного.

Безконфліктне співжиття людей — велике мистецтво. Однак не настільки велике, щоб ми за бажання не змогли оволодіти ним, навчитися легко, невимушено застосовувати набуті знання у повсякденному житті. Дехто, особливо серед молоді, сумнівається в потребі правил доброго тону, вважає, що без них наша поведінка розкутіша, природніша. Проте така думка хибна. Навіть скромна, делікатна людина, не знаючи правил етикету, може опинитися в скрутному становищі.

Життєвий досвід свідчить, що мало бути добрим, треба ще бути тактовним. Чуйність — доброта серця, тактовність — його розум. Поняття ці нерозривні, як нерозривні зміст і форма. Щоб бути тактовним завжди, треба знати основи культури поведінки. У нас одвіку склалися традиції оточувати піклуванням старших, поважати жінку, радо зустрічати гостей, вітатися з сусідами, знайомими. Чи ж розумно сумніватися в їх доцільності? Якщо ввічливість і тактовність бережуть наші нерви, допомагають у праці, додають нам віку — чи треба доводити їх важливість?

Протягом свого історичного розвитку людство виробило струнку систему правил і норм поведінки, які в різні часи називалися ще етикетом, правилами пристойності, манерами доброго тону. До всіх цих правил треба ставитися так, як ми взагалі ставимося до культури минулого: все краще сприймаємо, гірше відкидаємо.

Перший збірник правил етикету під назвою «Інструкції з поведінки» написано у стародавньому Єгипті ще в третьому тисячолітті до нової доби. Однак ніяких відомостей про його зміст не збереглося. Значно більше ми знаємо про культуру поведінки в античному Римі. Правилам доброго тону відводилась особлива роль у житті правителів різних країн, зокрема європейських. Вишукані манери потрібні були їм насамперед для того, щоб підкреслити свою вищість над підлеглими.

У середньовічні часи був дуже популярний трактат про поведінку «Дисципліна клерикаліс» іспанського священика Педро Альфонсо, виданий 1204 року. На основі цієї книги згодом створено посібники з етикету в Англії, Франції, Голландії, німецьких та італійських князівствах. Ці посібники подавали переважно правила поведінки за столом, прийому гостей.

Великий чеський педагог-гуманіст Ян Коменський у своїх порадах щодо гарних манер виходив з універсальності норм поведінки. Для учнів своєї школи він написав невеличку книжку «Правила поведінки, зібрані для юнацтва в 1653 році», яка на цілі століття стала посібником для учителів багатьох країн. Мудрий педагог розумів, що численні поради, як їсти і пити, як вітатись і прощатися, якими мають бути мова й постава, самі собою не зближують людей. Тому він радить: «Вважай усіх товаришів по навчанню за друзів і братів».

Треба зауважити, що етикет визначає лише форми, технічні аспекти спілкування — вчить, як поводитися за столом, як розмовляти по телефону, робити подарунки, як сперечатись, не ображаючи співрозмовника... Тому самого знання правил ввічливості недостатньо, щоб бути культурним і вихованим. Етикет, не пов'язаний з високими моральними принципами, не досягає своєї головної мети — шанобливого ставлення до

людей. Видатний український педагог Василь Сухомлинський, розкриваючи перед молоддю основи моральної культури, на перше місце серед найважливіших етичних норм поставив саме повагу до людини. У книжці «Народження громадянина» він писав, звертаючись до молодих: «Робіть так, щоб людям, які оточують вас, було добре» (*За А. Паламарем*).

II. Розробіть правила поведінки, безконфліктної співпраці однокласників і схваліть їх на класних зборах.

527. Прочитайте текст. Запишіть відомі вам етикетні вислови українців, пов'язані зі звичаями, обрядовістю, уявленнями про світ. У яких життєвих ситуаціях ви спостерігали їх використання?

...Етикет українського народу, у тому числі й мовленнєвий, вироблявся, витончувався впродовж тисячоліть. Окремі вислови етноетикету сягають ще дохристиянського періоду й пов'язані з язичеською обрядністю, звичаями, уявленнями слов'ян. Наприклад, жінка, перепрошуючи за вимовлене в хаті недобре слово, говорила: «Шануючи сонечко святе і піч, і стіл», а чоловік, утримуючись від лайки, промовляв: «Сказав би, та піч у хаті». Це пов'язано з давніми слов'янськими культами сонця, печі, стола. Замінивши відкрите вогнище, якому в давнину поклонялися як опікунові дому, очищувальній та живильній силі, піч стала уособленням сімейного добробуту й охоронцем родинних таємниць. Вірили: якщо шанувати піч, вона дасть силу, достаток, здоров'я. Ось чому остерігалися «осквернити» піч непристойним словом, негідним учинком. Стіл, за свідченням етнографів, був символом єдності та згуртування, тому застілля було знаком довір'я, доброзичливості. Стіл застилали вишиваним обрусом, на стіл клали «хліб святий». Як і про піч, про стіл належало говорити з повагою (*За Д. Білоусом*).

528. I. Прочитайте текст уголос, поділяючи на абзаци. Визначте його стиль. Які із запропонованих у тексті етикетних висловів найчастіше використовуються у вашій родині?

Можна впевнено стверджувати, що немає такої людини, яка ніколи в житті не помилялася б, а після допущеної помилки не шукала можливості спокутувати свою провину і з нетерпінням не чекала, коли її пробачать. Гуманістичним почуттям пронизано вислів англійського поета Олександра Попа: «Помилятися — людяно, прощати — божественно». Вибачення — це словесне спокутування провини. А провина буває різною за своїм виявом. Тому потрібно вибирати таку словесну формулу, яка відповідала б ситуації та давала можливість досягти бажаного результату. Якщо провина невелика, можна сказати: «Вибачте мені!», «Пробачте мені!», «Даруйте», «Я перепрошую Вас!», «Даруйте на слові». Коли провина більша, краще мовити: «Пробачте, якщо

можете!», «Я повинен вибачитися перед тобою!», «Будьте вибачливі», «Прости мені». Серйозна провина вимагатиме такі варіанти: «Я так завинив перед Вами!», «Я не можу не попросити у тебе пробачення!», «Пробачте, прошу», «Пробач, будь ласка!». Особливу увагу потрібно звернути на те, що в українській мові, на відміну від російської, дієслова *вибачати*, *пробачати*, *простити* вимагають давального відмінка залежних слів: *вибачте мені* (у російській мові використовується родовий відмінок: *извините меня*). Мовознавці рекомендують утримуватися від використання форм «*вибачаюсь*» і «*пробачаюсь*». Адже *-ся* означає «себе». Український філолог Юрій Шевельов наводить дотепний аргумент: «Я народився... Це вже неправда. Бо я не народив себе, мене народили, і при тому не питавши на те моєї згоди... » Злопам'ятство не властиве українському народові, про що свідчить вислів: «Бог тебе простить, і ми прощаєм». Бажання зрозуміти людину, яка допустила помилку, дати можливість їй виправитися приведе вас до рішення пробачити, простити. До того ж це буде свідчення вашої гуманності та любові. Ця думка панувала у різні часи. Підтвердженням цього є перегукування афоризмів французького письменника XVII століття Франсуа Ларошфуко: «Доки люди люблять, вони прощають» і нашого сучасного драматурга О. Вампілова: «Якщо збираєтеся кого-небудь полюбити, навчіться спочатку прощати» (*За М. Бачан*).

II. Обґрунтуйте думку О. Вампілова, наведену в тексті.

529. Напишіть лист-вибачення однокласникові(-ці).

530. Укладіть словничок етикетних висловів вибачення з епістолярних текстів Лесі Українки та Ольги Кобилянської.

Стилістика і культура мовлення

Уживання фразеологізмів у різних стилях

531. Підготуйте усне лінгвістичне повідомлення на тему «Фразеологізми в різних стилях», використовуючи лінгвістичну довідку.

Фразеологізми мають чітко виражене стильове призначення. Кожен стиль мовлення має свій значний запас фразеологізмів. Стильове використання фразеологізму залежить у першу чергу від наявності чи відсутності емоційного забарвлення в ньому.

Нейтральні (міжстильові) фразеологічні звороти вживаються у всіх стилях мовлення. Наприклад: *вогнище культури*, *посіяти іскру*.

Емоційно забарвлені фразеологізми використовуються у художньому, розмовному та публіцистичному стилях.

Наприклад: *мокра курка* (безвільна людина) має зневажливе забарвлення; *важка артилерія* (неповоротка, незграбна людина) носить іронічний відтінок.

Стилістичні функції фразеологізмів залежать і від джерел їх походження. На цій підставі вони поділяються на розмовно-побутові, народно-поетичні і книжні.

Розмовно-побутові фразеологічні звороти використовуються насамперед у розмовному та художньому стилях, рідше — в публіцистичному. Вони мають емоційно-експресивне забарвлення і є засобом підсилення, увиразнення думки. Їм властивий побутовий характер, певна вільність, інтимність, яскрава позитивна чи негативна оцінка. Наприклад: *голодній курці просо на думці*; *утерти носа*; *без задніх ніг*.

Народнопоетичні фразеологізми — це вирази, що виникли на фольклорній основі (сталі епітети, порівняння, метафори, тавтологічні звороти, синекдохи, примовки, каламбури тощо) і поширені як в розмовному, так і в художньому стилях. Наприклад: *На камені на білому там стояла темная темниця* (*Т. Шевченко*).

Книжні фразеологізми виникли на писемній основі і використовуються в книжних стилях. Це сталі словесні формули ділових документів (*договірні сторони, доповідна записка*), крилаті вислови (*олімпійський спокій, ахіллесова п'ята, лебедина пісня*) і афоризми (*«Очі дружби рідко помиляються» — Вольтер*), термінологічні словосполучення (*адамове яблуко, північне сяйво, неповне речення*).

У публіцистичних і художніх текстах фразеологізми іноді видозмінюються (трансформуються), що служить засобом експресії, створення каламбурів тощо. Наприклад: *Як бути — ось у чім питання. Пасажир — це звучить гордо.*

Фразеологізми збагачують наше мовлення, але використовувати їх треба правильно й доречно.

532. Виправте помилки у вживанні фразеологізмів.

1. Усі учні класу прийняли участь у змаганнях з туристичного орієнтування. 2. Мишко зробив з мухи слона та й пішов додому. 3. А Мирон пропав як Пилип з конопель. 4. Катря похнюпила голову і мовчала як рибонька об лід. 5. Від радості у нього очі на лоба лізуть. 6. Затрищала крига і почувся голос волаючого в пустелі. 7. Пішов Омелько свататися до Марусі, а та дала йому гарбуза на кашу. 8. Закопав Тарас свій талант у землю і пішов служити козачком до пана (*З учн. творів*).

533. Об'єднайтесь у групи і позмагайтеся: пригадайте і запишіть якомога більше приказок і прислів'їв за поданими темами.

Про користь праці та знання: *Без діла слабіє сила ...*

Про дружбу: *В лиху годину узнаєш вірну людину...*

Про відвагу, уміння: *Сміливі завжди мають щастя...*

Про моральні (духовні) цінності: *Не пнись бути найвищим, а вчись бути корисним...*

534. Випишіть із українсько-російського (українсько-польського, українсько-англійського) фразеологічного словника по три пари фразеологізмів: 1) які звучать однаково); 2) які звучать по-різному. Поясніть їхні значення. Зробіть висновок про пракорені мов.

Зразок. 1) *З легкої руки — с лёгкой руки*; 2) *З комареву ніжку — с гулькин нос.*

535. Пригадайте, за яким принципом перекладають фразеологізми з інших мов. Чому не можна перекладати дослівно? Знайдіть помилки в поданих реченнях. Чим вони спричинені? Запишіть правильний варіант. Якими словниками ви скористаєтеся?

1. Гамлет не знав, чи йому бути чи не бути. 2. Вони говорили з ока на око. 3. Без роботи не виловиш і рибку з пруда, як кажуть у народі. 4. У неї брови були пофарбовані, як на шнурочку. 5. Яка муха-цокотуха тебе вкусила?

536. Зайдіть на сайт «Українська мова. Словники, довідники» **http://www.slovnyk.org**. Відкрийте «Англо-Білорусько-Польсько-Російсько-Український тлумачний словник», знайдіть п'ять стійких виразів, порівняйте їхні значення, вимову і правопис. Зробіть висновок про спільне й відмінне в них.

537. І. Прочитайте вголос вірш Анатолія Кичинського, складений із фразеологізмів. Чи є в ньому якийсь зміст? Поясніть значення фразеологізмів. Спишіть. Розставте розділові знаки.

Пошитий у дурні
стріляним горобцем
до того ж білими нитками
аж пальці знати
курям на сміх
пришиєш кобилі хвіст
і як дурень з балалайкою
не знаючи броду полізеш у воду
наче поперед батька в пекло
туди де Макар телят не ганяв
де Сидір козам роги править
де смаленого вовка побачили
до нових віників його пам'ятатимеш
Сядеш у калюжу
сьорбнеш тієї солодкої водички
накрутишся в ній наче муха в окропі
вхопишся за соломинку
вискочиш на сухе
наче Пилип з конопель

і мов горохом сипнеш
намелеш сім мішків гречаної вовни
на здогад буряків щоб дали капусти
почнеш притуляти горбатого до стіни
і як по писаному вилами по воді
сон рябої кобили розповідати
про чудеса в решеті
про те що на городі бузина
а в Києві дядько.

II. Спробуйте за аналогією скласти власний вірш.

538. Опрацювавши літературу в рубриці «До джерел знань», проведіть дослідження і напишіть реферати на теми: «Народнопісенні назви рослин», «Ще треті півні не співали...» (назви птахів у фразеології), «В тридев'ятім славнім царстві...» (назви чисел у фразеології).

Лазуття тестування

1. Визначте, у якому рядку словосполучення є фразеологізмами:

а) уважно дивитися, читати повість, перейти вулицю, говорити навмисне; б) дотепний чоловік, балакуча жінка, покірна людина, вродлива дівчина; в) писана красуня, западати в душу, легкий хліб, переливати з пустого в порожнє; г) зазнати поразки, піймати рибу, крутити гайку, гнути залізо.

2. З'ясуйте, у якому рядку фразеологізми становлять синонімічний ряд:

а) пасти задніх, правити теревені, ґав ловити, зуб за зуб;

б) зривати маску, відкривати очі, хоч у вухо бгай, палиця плаче; в) ні пари з уст, мов у рот води набрав, тримати язик за зубами, грати в мовчанку; г) від серця відлягло, кров з молоком, впасти духом, рукою подати.

3. Антонім до вислову *стояти як пень*:

а) стояти на власних ногах; б) стояти на краю безодні;

в) бігти стрімголов; г) сидіти склавши руки.

4. Визначте, у якому рядку подано фразеологізми, джерелом походження яких є події з життя мисливців:

а) дати фору, прокладати дорогу, бити ключем, бити чоботи; б) брати тайм-аут, рятівне коло, вити вовком, повісити носа; в) летіти з усіх ніг, рвати і метати, рвати на шматки, сон у руку; г) ганяти як солоного зайця, на ловця і звір біжить, як загнаний звір, стріляна птиця.

5. Знайдіть рядок фразеологізмів власне українського походження:

а) альфа і омега, хоч греблю гати, манна небесна, гордіїв

вузол; б) вовк в овечій шкурі, земля обітована, побиття немовлят, Ноїв ковчег; в) гарбуза дістати, не до жартів, світ макітриться, ні за цапову душу; г) дамоклів меч, геркулесові стовпи, ідея фікс, синя панчоха.

6. Назвіть вислів Т. Шевченка, який став крилатим:

а) Стоїть старий, похилився, мов козак той, зажурився; б) Минають дні, минає літо, настала осінь, шелестить пожовкле листя; в) Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь; г) Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Вкраїні милій.

7. Складіть і запишіть речення з фразеологізмами.

Душа не з лопуцька, без сьомої клепки, очей не відірвеш, знати собі ціну, лишитися за бортом.

8. Доберіть до кожного слова синоніми-фразеологізми.

Бігти, плакати, втомитися, відповідати, соромитися, інколи.

9. Складіть діалог на тему «Барви рідного слова». Уживайте фразеологізми *перемовитися словом, ловлю на слові, замовити словечко, слово не горобець* тощо.

До джерел знань

Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. — Харків, 1987.

Гнатюк І. С. Деякі особливості використання фразеологізмів у мові сучасної художньої прози // Укр. мова і літ. в школі. — 1981. — № 9. — С. 62—64.

Коваль А. П. Слово про слово. — К., 1986.

Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. — К., 1975.

Кожуховська Л. П. Шкільний фразеологічний словник української мови. — К., 1996.

Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. — К., 1988.

Медведєв Ф. П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. — Харків, 1982.

Передрій Г. Р., Смолянінова Г. М. Лексика і фразеологія української мови. — К., 1988.

Скрипник Л. П. Фразеологія української мови. — К., 1973.

Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: у 2 т. — К., 1999.

Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. — К., 1988.

Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. — К., 1978.

Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. — Харків, 1993.

Українська лексикографія як розділ мовознавства про укладання словників

Ви навчитеся:

- *пояснювати* відмінність словникових статей у різних словниках;
- правильно й раціонально *використовувати* словники різних типів, зокрема електронні;
- *здійснювати* пошукову дослідницьку роботу за різними словниками та довідниками;
- *укладати* короткі словнички.

§ 44. СЛОВНИКИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ Й КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛОВНИКИ

Мовознавчі студії

539. Прочитайте текст. Підготуйте усне повідомлення про словники української мови. Наведіть приклади словників, які ви вже знаєте, розкажіть про їхнє призначення.

Розділ мовознавства, який займається теоретичними проблемами укладання словників, збиранням, упорядкуванням та описом словникового матеріалу називається **лексикографією**.

Словники, в яких нагромаджено життєвий досвід, думки, почуття, духовний космос людей, називають скарбницею мовного багатства народу. Отримуючи цей неоціненний скарб від своїх попередників, кожне наступне покоління збагачує його і передає нащадкам. Перші словники («лексикон» — від грецьк. *lexikos* — словник) з'явились у східних слов'ян у XIII столітті. За всю історію формування і розвитку української мови було складено сотні найрізноманітніших словників.

Залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання й призначення розрізняють е н ц и к л о п е д и ч н і словники і з а г а л ь н о м о в н і (філологічні) словники.

В **енциклопедичному словнику**, або енциклопедії (франц. *encyclopédie*, що походить від лат. *ecyclopedie*, утвореного з грецьк. — загальне (кругове) виховання (навчання), описуються не слова як одиниці лексичного складу мови, а наводяться відомості про позначувані ними предмети і явища в найширшому розумінні — наукові поняття, біографічні довідки про окремих осіб, відомості про населені пункти, країни, різні події тощо. Необхідно відзначити, що до реєстру енциклопедичного словника

входять іменники (загальні і власні) та іменникові словосполучення, тобто одиниці з функцією предметних номінацій, у той час як лексикографічні праці лінгвістичного спрямування мають своїм завданням охопити слова різних частин мови: іменники (тільки загальні назви, крім спеціальних випадків), прикметники, дієслова, прислівники, займенники, прийменники, сполучники, частки, вигуки. Енциклопедичні словники використовують як довідкові видання різного обсягу і фахового призначення. Існують багатотомні праці широкого профілю — загальні енциклопедії. Склад реєстру в них розрахований на подання найширшої інформації.

Перша українська енциклопедія була видана протягом 1930—1935 років у Львові головним чином зусиллями Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Тритомну Українську Загальну Енциклопедію — Книгу Знання було створено під керівництвом професора І. Раковського. До визначних досягнень української наукової думки належить Енциклопедія Українознавства (ЕУ), створена поза межами України в умовах еміграції зусиллями невеликого авторського колективу, очолюваного професором В. Кубійовичем.

Важливу роль виконують **галузеві** енциклопедичні словники, присвячені висвітленню знань, пов'язаних із конкретними науковими сферами. Вони створюються у формі фахових енциклопедій, словників, довідників тощо.

Загальномовні (лінгвістичні) словники пояснюють слова як лексичні одиниці (значення, походження, написання, вимову тощо). Мовні словники можуть бути одномовні і двомовні (рідше багатомовні). Наприклад: «Орфографічний словник», «Українсько-російський словник» тощо. До лінгвістичних належать словники синонімів, антонімів і омонімів. У словниках синонімів наводиться тлумачення слів, об'єднаних у синонімічні ряди, фіксуються стилістичні відмінності між ними. У словникових статтях антонімічних словників тлумачаться протиставлювані лексичні одиниці (*З посібника*).

540. Прочитайте лінгвістичну довідку. Розкажіть про типи словників.

Слово як основний об'єкт опису в словниках можна розглядати у багатьох аспектах: семантичному, структурному, стилістичному тощо. Відповідно до характеру опису слів загальномовні словники поділяються на одномовні та двомовні (або перекладні).

До **одномовних** належать тлумачні, орфографічні, орфоепічні, словники наголосів, етимологічні та мови письменників. До **двомовних** належать словники, у яких подається переклад на іншу мову: українсько-російський, ук-

раїнсько-англійський тощо. Мовні словники, у яких пояснюється значення слів, називаються **тлумачними**. Вони в свою чергу поділяються на історичні, фразеологічні, діалектні, словники мови окремих письменників. Найкращим тлумачним словником української мови і досі є «Словник української мови: В 11 томах» (К., 1970—1980). **Орфографічні** словники є довідниками про написання слів. **Орфоепічні** словники подають відомості про вимову та наголошування слів. **Етимологічні** словники дають характеристику найдавнішого звукового складу слова, тлумачать походження і зміну значень слів. Словники **мови письменників** фіксують слова з художніх текстів із тими значеннями, в яких вони використані автором.

541. Прочитайте текст. Запишіть якомога більше назв словників із пам'яті. Перевірте за текстом. Які ще словники останніх років видання ви знаєте?

Найбільшою подією в українській лексикографії кінця XIX — XX століття стало видання 4-томного «Словаря української мови» Бориса Грінченка (1907 — 1909), який не втратив своєї цінності й нині.

Чималими здобутками в галузі української лексикографії позначене XX століття. Вершиною української лексикографії став одинадцятитомний «Словник української мови», який налічує близько 150 000 слів. У 1983 році він був відзначений Державною премією ім. Т. Г. Шевченка.

Велику роль у закріпленні норм української літературної мови відіграли різні довідкові словники, як-от: «Орфографічний словник української мови» за загальною редакцією С. І. Головащука і В. М. Русанівського, «Український орфографічний словник» за редакцією А. О. Сващенко, «Словник-довідник з правопису та слововживання» С. І. Головащука, «Словник труднощів української мови» С. Я. Єрмоленко, «Фразеологічний словник української мови: В 2 т.» Г. М. Удовиченка, «Українська літературна вимова і наголос» (укладачі І. Р. Вихованець та інші), «Морфемний словник» (укладач Л. М. Полюга), «Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» (укладачі С. Єрмоленко, С. Бибик, О. Тодор), «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука, «Етимологічний словник української мови: В 7 т.» АН України, «Словник антонімів» Л. М. Полюги, «Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача, «Словник російсько-українських міжмовних омонімів» А. Кочергана, «Російсько-український словник для ділових людей» О. О. Тараненко, В. М. Брицина та інші.

Уміщуючи різноманітну інформацію, що відбиває рівень знань, якими володіє суспільство за певної доби, словники

відіграють надзвичайно важливу роль у духовній культурі народу. За останні роки вийшло чимало енциклопедичних і лінгвістичних словників, зокрема: «Енциклопедія української мови», «Новий тлумачний словник української мови» (у 3-х томах), «Словник іншомовних слів», «Словник епітетів української мови» і ряд електронних словників, які дають змогу використовувати їх у роботі з комп'ютером (*З посібника*).

Практикум

542. І. Розгляньте будову «Короткого тлумачного словника української мови» (за редакцією Д. Гричишина. — К., 1999), підготуйте лінгвістичну довідку про особливості його будови, призначення та сфери використання.

ІІ. За зразком тлумачного словника побудуйте статті до слів *навала, мораль, консолідація, зграбний, яр*. Перевірте себе за словником.

543. І. Розгляньте одне з видань «Українського орфографічного словника» за редакцією професора А. Свашенко, проаналізуйте будову статей. Складіть словникову статтю до слова *обрій*.

ІІ. За зразком словникової статті будь-якого енциклопедичного словника побудуйте статті до слів *мушля, криця, мавка, домаха, євшан*.

544. Зайдіть на сайт **www.mova.info** та ознайомтеся зі структурою електронних словників. Чи легко ними користуватися? Які труднощі у вас виникали?

545. Прочитайте текст. Поясніть, яким словником ви скористаєтесь, аналізуючи виділені слова: а) вимова; б) написання; в) лексичне значення; г) походження; ґ) добір синонімів, антонімів, омонімів до них.

Графіті — сучасний настінний живопис, певна художня композиція, виконана кольоровими фарбами на стіні будинку. Виник він у вуличних *джунглях* Америки та на похмурих стінах нью-йоркського *метрополітену*. Звичайно, подібне мистецтво викликало *незадоволення муніципальної* влади, але жодні заборони не зупинили навалу настінних фантазій. У 80-і роки в США розвиваються різні школи цього мистецтва. Сьогодні *Захід вгамовано* терпить бойовий *розпис* власних вулиць, періодично нагадуючи через місцеву пресу: на яких будинках малювати можна, а на яких ні.

Графіті — це щось більше, ніж звичайні малюнки на стінах. Разом з особливою музикою, *брейк-дансом* та певним світоглядом воно є складовою молодіжної *хіп-хоп культури*.

До України графіті прийшло *нещодавно*. Але, *незважаючи* на короткий термін існування цього стилю в Україні, у Києві вже існує *графіті-клуб*, при якому створено школу для *художників-початківців*. Українське графіті вже зараз має свою

особливість, *притаманну* нашій *ментальності* взагалі. Вона полягає у плавності, округлості форм, згладжуванні гострих кутів, *відсутності вульгарності* (*З журналу*).

Спілкування

546. Складіть і розіграйте діалог на тему «Словники в моєму житті». Використайте фото.

Словники для школярів

547. Об'єднайтесь у пари. Ознайомтеся зі словниками, вміщеними наприкінці підручника. З'ясуйте, до якого типу належить кожен із них, як ним користуватися.

Розвиток мовлення

Реферат (доповідь)

548. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку, стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок до тексту.

II. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділених слів.

Демосфен, відчувши в собі ораторські здібності, вирішив вийти на політичну *арену*. Але тут йому не поталанило. Хоч від природи юнак і володів красномовством, та мав надто слабенький як для оратора голос і нечітку *дикцію*. До всього ж він ще й гаркавив, на трибуні тримався невпевнено, часом губився і знічувався. Щоб стати оратором, вирішив він, треба заново себе створити.

Демосфен почав удосконалювати свою вимову, а постійними *декламаціями* тренував голос, одночасно працюючи і над стилем. Ходив на навчання до одного видатного оратора, той допомагав юнакові ставити голос. Розповідають, що Демосфен щодня йшов до моря і там, на березі, годинами декламував

вірші, намагаючись звуками голосу заглушити шум прибережних хвиль. Уперта й постійна праця невдовзі почала давати наслідки: Демосфен уже вільніше й природніше тримався на трибуні, слабенький від природи голос набирав сили, гаркавість поступово зникла, дикція вирівнялась. Почав Демосфен із судових промов і так непомітно й несподівано втягнувся в бурхливе політичне життя Афін, до чого мав великий потяг ще з юнацьких літ. До нього оратори зосереджувалися на риторичній декламації, спрямовуючи основну увагу на вживання фігур та плавну *ритміку* мови. Демосфен від цього відмовився, створив свій власний стиль промов — гнучкий, блискучий, що поєднував красномовство адвоката з красномовством політичного діяча. Несподівані переходи від звичайних прозаїчних фраз до риторичних зворотів, особливо під час *патетичних* вигуків і звертань, створювали сильне враження (*В. Чемерис*).

III. Перекажіть текст. Чому Демосфен вирішив заново себе створити? Розкажіть про стиль промов оратора.

IV. Як ви готуєтеся до виступу перед аудиторією? Чи надаєте значення спеціальному тренуванню? Чи мають успіх ваші виступи?

549. Прочитайте текст. Випишіть ключові слова.

Доповідь — один із видів усного мовлення. В основі доповіді на певну тему лежить стислий переказ змісту книжки, статті, результатів вивчення якоїсь проблеми, підсумків наукової роботи. По суті, **доповідь** — це великий твір-роздум, який складається з кількох менших частин, об'єднаних однією темою — темою доповіді. Це зовсім не означає, що в доповідь не можуть бути включені опис чи розповідь. Але вони підпорядковуються роздумові, є його складовими частинами. Описи і розповіді часто виступають у доповіді як ілюстративний матеріал для доведення тих чи інших положень (тез) доповіді.

Підготовлений на основі огляду, вивчення декількох джерел матеріал називається **рефератом**. Це короткий виклад у формі доповіді (усної чи письмової) змісту статей, книги, результатів наукового дослідження. У гімназії, в ліцеї, в університеті у вигляді реферату оформляється самостійна робота учня, студента над додатковою літературою.

Доповідь-реферат готується на основі двох-трьох джерел (статей, брошур тощо) у такій послідовності: 1) добір відповідної літератури; 2) опрацювання дібраних джерел; 3) складання поширеного плану; 4) концентрація зібраного матеріалу, положень, фактів, цифр, цитат тощо навколо кожного пункту плану відповідно до основної думки доповіді; 5) оформлення оригінального вступу; 6) обґрунтований виклад основного змісту; 7) перелік основних висновків (узагальнень, рекомендацій); 8) остаточне оформлення доповіді.

Написану роботу слід уважно відредагувати: прочитати, перевірити послідовність і пропорційність її частин, зважаючи на кількість і якість ілюстративного матеріалу, усунути зайве, вдосконалити стиль викладу, виправити помилки.

Реферат виголошується на уроці, зборах чи тематичному вечорі, на занятті гуртка. Після виголошення реферату автор обов'язково називає використані джерела (*З посібника*).

550. Прочитайте в підручнику з української літератури уривки статей і спогади про Ольгу Кобилянську. Які джерела використав автор підручника, щоб розповісти про неї? Спробуйте на основі цих джерел підготувати розповідь про відому письменницю.

551. Напишіть реферат про одного з сучасних українських або зарубіжних письменників, використавши кілька джерел. Підготуйтеся до виступу з рефератом, ознайомившись із вимогами до виступу.

Вимоги до виступу з рефератом (доповіддю)

1. Вмотивувати актуальність і потрібність доповіді для слухачів.
2. Говорити виразно, ясно, точно, доступно, стисло, жваво й образно, чітко розподіляючи на частини виклад змісту.
3. Виділяти найважливіші положення наголосом.
4. За потреби звертатись до слухачів, встановлюючи контакт із ними.
5. Дотримуватися стрункості й послідовності викладу матеріалу.
6. Користуватися переважно короткими реченнями.
7. Уживати властиві для усного мовлення вставні слова і словосполучення: *отже, скажімо, як відомо* та ін.

552. Напишіть реферат на мовознавчу тему (на вибір): «Історія розвитку пунктуації»; «Використання в художньому тексті діалогу й полілогу»; «Звертання в епістолярній спадщині Василя Стефаника».

§ 45. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Мовознавчі студії

553. Прочитайте текст. Випишіть ключові слова. Дайте текстові заголовок. Докладно перекажіть.

Словникова справа зародилася у східних слов'ян уже в XIII столітті. Створювалися словнички незрозумілих слів, які вживалися у церковних книгах. У другій половині XVI століття були укладені словники іншого типу — двомовні переклади, в яких церковнослов'янські слова передаються «простою мовою». Найдавніший з таких словників має назву «Лексисъ с толкованіемъ словенских словъ просто». Цей невеличкий рукописний словник лише через три століття після написання був надрукований з передмовою архімандрита Амфілохія. Закінчується передмова словами: «Настоящий словарь едва ли не древнейший украинский азбуковник».

У 1596 році у Вільні вийшов у світ перший друкований словник, у якому церковнослов'янська мова теж перекладається «простою мовою». Це словник київського вченого Лаврентія Зизанія Тустановського «Лексис Сирѣчь Реченія Въкратъцѣ събранны, И из словенскаго языка, на простый Русскій Діялектъ Истолкованы». Дослідники-лінгвісти відзначають старанну і вдумливу роботу над словником. Часом автор не обмежується наведенням перекладного відповідника, а подає ще й пояснення, посилається також і на відповідники з грецької мови. Ось деякі приклади з цього словника: ***алканіе** — **исти хотеніе**; **жажду** — **прагну, пити хочу**; **приповѣдую** — **оповѣдую, ускаржаюся, припоминаю, розмовляю, питане чиню и отповѣд одержую.***

У лексикографії східних слов'ян помітною є праця Памва Беринди «Лексиконъ славенороссскій и именъ Тлъкованіе», видана в Києві у 1627 році. Памво Беринда — видатний діяч української культури XVII столітті, лексикограф, поет, перекладач, друкар, гравер. Укладений ним словник є важливим джерелом вивчення словникового складу української мови того часу. Лексикон Памва Беринди — перекладний церковнослов'янсько-український словник, в якому передусім розкривається значення церковнослов'янських слів, а в другій частині — грецьких, єврейських, латинських та інших, які вживалися у тогочасній літературі. У словнику широко представлені українські відповідники — в основному слова, нерідко наводяться й фразеологізми. Наприклад: ***кровъ**: **домъ, стеля, покры[т]є, драгаръ, дахъ, намѣть**; **люботрудіє**: **працовитость, коханьєся в** [ъ] **праци.*** Автор наводить і пояснює також фразеологізми церковнослов'янської мови: ***рещи глаголъ**: **мовити слово**; **ничтоже къ мнѣ се**: **мнѣ до того нѣчого.***

«Лексис» Л. Зизанія

«Лексикон» П. Беринди

Словник і зараз є цінним посібником для читання українських, російських і білоруських пам'яток, писаних церковнослов'янською мовою (*З кн. «Сучасна українська мова»*).

554. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про створення «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка?

Ідея українських лексикографів скласти повний словник української мови значною мірою втілена у великому українсько-російському словнику за редакцією Б. Грінченка, який був виданий у 1907—1909 роках. У чотирьох томах цього словника подано близько 70 000 слів, узятих із художньої літератури та інших писемних джерел, а також з фольклорних записів, усного мовлення. У ньому критично осмислені матеріали попередніх словників української мови.

«Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка створювався протягом 1864—1904 років. Робота над словником об'єднала багатьох людей, з часом її очолила редакція журналу «Кіевская старина». Великий внесок у цю роботу зроблений Б. Грінченком, який був і збирачем матеріалу для словника, і його упорядником. Розглянемо фрагмент словникової статті (деякі посилання і довідки випускаються): **Дитя́чий**, а, е. Дѣтскій. *Згадали наші забавки давні, дитячі,— пригадали й дівочі безсумні часи...* **На дитячий розум перейшов.** Впалъ в дѣтство.

У статтях подаються і форми слів, й ілюстративний матеріал українською мовою, і відзначається в певних випадках сполучуваність слів. Про відображення фразеологічних засобів у словнику можна судити, наприклад, з того, що до одного тільки слова *дати* наводиться цілий ряд стійких зворотів: **дати віру,~ ганьбу, ~ догану, ~ знати, ~ кару,~ на волю,~ на пам'ять, ~ на розум,~ сторчака, ~ руку** та ін. У кінці четвертого тому вміщено словник імен. У примітці до нього упорядник звертає увагу на те, що деякі імена, що мають форму зменшеності (*Грицько, Володко, Химка* та ін.), подаються як реєстрові слова, зважаючи на їх функціонування у народній мові як основних форм (*З кн. «Сучасна українська мова»*).

Практикум

555. Прочитайте приклади зі словника, який тлумачив і перекладав слова на староукраїнську мову. Про який словник ідеться? Доведіть свою думку, проаналізувавши слова за походженням.

Абіє — зараз; баснь — казка, слово, байка; месть — помста; небрежникъ — недбалий; блюдо — миска; житница — клуня; юноша — парубок; мѣлъ — крейда.

556. І. Зайдіть на сайт **www.mova.info** й перевірте, чи доступною для вас є інформація, про яку йдеться в тексті.

Практика використання Інтернету зростає щодня. Ще кілька років тому майже кожен із нас і гадки не мав, що, не виходячи з дому, зможе користуватися ресурсами найбільших бібліотек світу, здійснювати заочні екскурсії та спілкуватися з кількома друзями одночасно, а головне — отримати освіту, поглибити власні знання з мови й формувати культуру мовлення. Наприклад, метою сайту mova.info є створення довідково-інформаційного порталу з української мови в мережі Інтернет та диспетчерського центру, який мав би обслуговувати цей інформаційний термінал, доповнювати інформацію та оновлювати її.

ІІ. Що ви знаєте про інші освітні сайти? Яким із них віддаєте перевагу? Обґрунтуйте свій вибір.

557. Прочитайте словникові статті зі «Словаря української мови» Бориса Грінченка. Проаналізуйте їх. Складіть і запишіть речення з цими словами. Поясніть зміни в орфографії. До яких лексичних груп належать ці слова?

Зімови́й, **а́**, **е́**. Зимній. Каменец. у. *Вечір зимовий*. МВ. (О. 1862. І. 92).

Зімови́к, **ка**, *м.* 1) Погребъ, куда на зиму кладутъ ульи съ пчелами. *Уже останнії дикі пуси в вирій полетіли, пасіку в зімовик поставили*. Г. Барв 160. 2)= **Зімовник**. *Наш таки січовик Печина привіз його з якогось зімовика*. Стор. II. 11.

Зімо́вище, **ща**, *с.*=**Зімовник**.

Зімовни́к, **ка**, *м.* Зимнее жилище запорожца внѣ Сѣчи. *Сидів він зімовником серед дикого степу на Низу*. К. ЧР. 13.

Зімовча́к, **ка**, *м.* Козакъ, живущій въ **зімовнику́**. *Козак зімовчак*. К. Бай. 5. КЦН. 276.

Зімогрі́й, **грія**, *м.* Названіе шубы. *Зімогрій кожух*. К. Дз. 225

Спікування

558. Прокоментуйте висловлювання: «*Подвиг лексикографа йде слідом за подвигами Геракла*». Наводьте приклади.

559. Підготуйте лінгвістичне повідомлення про українську лексикографію, спираючись на інформацію мережі Інтернет.

560. Напишіть твір-роздум на тему «Чи будуть замінені в майбутньому друковані словники електронними?».

Розвиток мовлення

Бібліографія. Бібліографічний пошук на тему наукової роботи

561. Прочитайте текст. Де ви знайомилися зі списками літератури? Які види бібліографії вам відомі?

Бібліографія — це список літератури з певного питання. Розрізняють бібліографію реєстраційну (знайомить читача з назвами книг), рекомендаційну (назви книг, які рекомендує автор), список використаної літератури — перелік книг, на які посилається автор.

Працюючи над доповіддю чи рефератом, людина звертається до різних джерел знань. З метою певного їх виявлення необхідно використовувати різні джерела пошуку: каталоги і картотеки бібліотек, бібліотечні посібники, прикнижні та пристатейні списки літератури, виноски і посилання в підручниках, монографіях, словниках, покажчики змісту річних комплектів спеціальних періодичних видань.

Бібліографічні виписки джерел краще робити на каталожних картках, щоб скласти з них робочу картотеку, яка на відміну від записів у зошиті зручна тим, що її завжди можна поповнювати новими матеріалами, легко знаходити необхідні записи. Картки можна групувати у будь-якому порядку (за розділами, підрозділами, темою тощо). Найзручнішою є розстановка карток в єдиному алфавітному переліку прізвищ авторів та назв видань. Можна згрупувати картки в картотеці за основними питаннями, що розкривають зміст доповіді чи реферату. Тоді на каталожних роздільниках олівцем пишуть назви основних структурних частин: *Вступ*, *Розділ* (його назва), *Висновки*. Картки робочої картотеки використовуються для складання списку літератури, тому бібліографічні описи на картках мають бути повними. Крім основних відомостей про видання, на картках бажано подавати анотацію (*В. Шейко*).

562. Прочитайте про способи розташування бібліографічних відомостей. Складіть список ваших підручників. Запишіть частину підручників першим способом, а частину — другим.

Порядок розміщення назв книг у списках літератури може бути алфавітним, хронологічним, тематичним. Список літератури може записуватися двома способами:

1) перший рядок назви книг пишеться від лівого поля без абзацу, а другий і наступні рядки — з абзацу, наприклад:

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К.: Наук. думка, 1993. — 200 с.;

2) перший рядок назви пишеться з абзацу, а другий і наступні рядки — від лівого поля без абзацу, наприклад:

Томан І. Мистецтво говорити: Пер. з чес. — 2-е вид. — К.: Політвидав України, 1989. — 298 с.

Перевага частіше надається другому способу. Список літератури пишеться через два інтервали.

563. Прочитайте. Пригадайте, які види читання ви знаєте. Які з них ви застосуєте під час пошуку літератури на тему доповіді, реферату?

Цінність кожного наукового твору коливається у великих межах. Далеко не кожну книгу варто читати повністю, в окремих випадках потрібні її частини. Тому для економії часу і щоб визначити мету та підходи до книги, починати слід з попереднього ознайомлення з нею.

При цьому необхідно взяти до уваги всі ті елементи книги, які дають можливості оцінити її як належить. Робити це треба в такій послідовності: *заголовок → автор → видавництво → час видання → анотація → зміст → авторська чи видавнича передмова → довідково-бібліографічний апарат*. Переглядове та ознайомлювальне читання дасть згоду визначитись, наскільки книга стосується вашої теми, а також є необхідною. Ретельне опрацювання («суцільне читання») книги — це засвоєння її змісту, осмислення з метою використання в своїй роботі.

Читання наукової літератури повинно супроводжуватись веденням записів, що дає можливість зберегти потрібний матеріал для подальшого використання (*І. Домрачева*).

564. Ознайомтеся з правилами складання списку джерел. Складіть бібліографічний опис п'яти-шести книг (на вибір).

Правила складання бібліографічного опису

1. Автор (прізвище, ініціали); крапка. Якщо авторів декілька, то вони перераховуються через кому.

2. Назва книги (без скорочень і лапок); двокрапка. Підзаголовок (без лапок); крапка, тире.

3. Початкові відомості (місце видання, видавництво, рік).

3.1. Місце видання — з великої букви, скорочено — *Київ — К.*:

3.2. Назва видавництва з великої літери (без лапок); кома.

3.3. Том, частина; крапка, тире. *Випуск* — скорочено — *Вип.*, крапка, тире.

3.4. Видання з великої літери, скорочено — *Вид.*; порядковий номер його арабськими цифрами; крапка, тире — *2-е* (*Вид. 2-е*).

3.5. Рік видання арабськими цифрами; крапка, тире.

3.6. Загальна кількість сторінок позначається арабськими цифрами, слово *сторінка* — скорочено — з малої букви — *369 с.* Конкретна сторінка позначається арабськими цифрами і великою літерою *С.* — *С. 15* — перед цифрами; крапка.

4. Якщо цитата з тої ж сторінки, то пишеться *Там само.* — *С. 65—70.*

565. Відредагуйте бібліографічний опис. Прокоментуйте причини помилок.

1. Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові: Посібник для вчителя: 1989. — С.72—81.

2. Іванишин В., Радевич-Винницький Я.: Мова і нація. — Дрогобич, Видавнича фірма «Відродження», — 1994. — 218 С.

Стилістика і культура мовлення

Використання стилістичних засобів лексикографії

566. Прочитайте текст. Складіть тести для взаємоперевірки засвоєного матеріалу.

УВАГИ ДО КОРИСТУВАННЯ СЛОВНИКАМИ

Словникові статті зазвичай розміщуються в алфавітному порядку. Заголовні слова подаються в їх початковій формі: іменники в називному відмінку однини, прикметники і дієприкметники в називному відмінку однини чоловічого роду, дієслова в інфінітиві.

Слова, в яких початкове *в-* чергується з *у-*, і слова з префіксом *від-* і *од-* при їх тотожності не повторюються, як правило, наводяться у формі *у-* і *від-*. Слова, в яких більш поширена форма з початковим *в-*, а не *у-*, вміщуються тільки в цій формі (*взуття, вхід* та ін). Слова, які починаються на *в-* з дальшим приголосним, наприклад *вб..*, *вг..*, *вц...*, *вч..* і под. і одночасно вживаються у формі з початковим *уб..*, *уг..*, *уц..*, *уч..* і под., вміщуються, як правило, у формі *уб..*, *уг..*, *уц...*, *уч...* Це не стосується тих слів, у яких кожна з цих форм має інше значення (*враження* і *ураження*).

Окремі значення слів виділяються арабськими цифрами, а відтінки значень похилими рисками. Слова-омоніми подаються в окремих статтях з позначкою біля слова арабськими цифрами. Для того, щоб краще розкрити семантику слова, дати його стилістичну характеристику, показати сфери вживання, використовуються різні пояснювальні позначки (*розм.* — розмовне слово, *ірон.* — слово із забарвленням іронії,

фам. — фамільярне слово; *уроч.* — урочисте слово, *спец.* — слова спеціального термінологічного призначення тощо).

Подаються також граматичні позначки — роду, відмінка, виду, числа та ін. (*невідм.* — слово не відмінюється, *мн.* — множина, *одн.* — однина, *ж.* — жіночий рід, *ч.* — чоловічий рід, *недок.* — недоконаний вид, *безос.* — безособова форма, *-у* — закінчення форми родового відмінка та ін.).

Ідіоми та фразеологізми подаються за ромбом (◊). Цим же знаком відділяються наведені у словниках прислів'я, приказки і неподільні сполуки слів. У словнику української мови словосполучення, що становлять складні одиниці термінологічної лексики, подаються з абзацу після трикутника (△). У фразеологізмах — словосполученнях використовується тильда (~), що замінює початкову частину того слова, при якому вони подаються (наприклад, у перекладних словниках). Якщо виникають сумніви щодо характеру подання інформації у словнику, варто знову звернутися до вступної частини словника (це треба передусім робити на початку знайомства з ним), у якій ідеться про будову словника, особливості оформлення словникового матеріалу.

Приклади-ілюстрації (до слів, фразеологізмів) наочно виявляють смислові й стилістичні можливості мовних засобів (*Із кн. «Сучасна українська мова»*).

567. І. Прочитайте словникові статті. Визначте типи словників, з яких їх узято. Складіть і запишіть речення з цими словами та висловами.

1. **Космі́чний, -а, -е.** Стос. *до космосу. Настав вечір. В космічній височині заблищали зірки* (Досв., Гюлле, 1961, 108); *2 січня 1959 року в СРСР здійснено пуск космічної ракети в сторону Місяця* (Рад. Укр., 4,І, 1959, 1); // Власт. Космосові. *Космічна радіація.* △ **Космічне проміння** — особливе проміння, що проникає у верхні шари атмосфери зі світового простору; відзначається великою енергією. *З глибин всесвіту безперервно йде на Землю потік космічного проміння* (Наука.., 10, 1960, 15); **Космічний пил** — пил, дрібні тверді частинки, які проникають в атмосферу зі світового простору. *В міжпланетному просторі, крім... планет і астероїдів, рухається безліч маленьких камінців і порошинок, які називаються космічним пилом* (Бесіди про всесвіт, 1953, 505).

2. **Конта́кт** (від лат. contactus — дотик) — 1) Зіткнення, зв'язок, взаємодія в роботі, узгодженість дій. 2) Зіткнення, з'єднання проводів електричного кола; місце його зіткнення; пристрій, що забезпечує таке зіткнення. 3) Площина (поверхня) зіткнення різних гірських порід. 4) Речовина, що утворюється при очищенні продуктів нафти сірчаною кислотою; застосовують у різних виробництвах.

3. **щелкун** *энт.* ковалик.

Щелкун 1. *разг.* щипці (-ців) для горіхів; *разг.* лускач, -а, лускун, -а, лускоріх, давильця, -лець; (*в виде куклы — ещё*) горіховий дідок, -дка; 2. (*перен.*: пустой светский человек) *разг. уст.* шаркун, -а; 3. *энтом.* ковалик.

4. **ко́ханий**, -на, -не, -ні [н'і], *дієприкм.* (пещений)

кохання́й, -па, -пе, -ні [н'і], *прикм.* (любий).

5. **Брати, взяти у тямки** що, *в ролі прис.*, — розуміти, осмислювати, запам'ятовувати що-небудь.

Не знав письма [дід Йосип], а через те нічого не брав у тямки у тих мудрих книжках, якими так любив хвастать Кривенко (Бедзик Д., Дніпро говорить.— К., 1951. — С. 14).

6. **Беззаконність — беззаконня.** Збігаються у знач. «відсутність або порушення закону». *Цілковите беззаконня* (*цілковита беззаконність*). У знач. «властивість чого-небудь, що суперечить закону» вжив. беззаконність (чого). *Беззаконність дій поліції.*

7. **Загоїться, поки весілля скоїться** *шутл.* до свадьбы заживёт;

закопилювати (закопилити, надувати, надути) губи (губки) надувать, надуть губы (губки);

быть в состоянии бути спроможним; бути в спромозі (в силі); мати спроможність (спромогу).

II. Зробіть висновок про багатство стилістичних засобів мови, представлене у словниках.

568. I. Прочитайте текст. Знайдіть видання «Словника мови Шевченка», ознайомтеся зі словниковими статтями в ньому.

Помітним явищем у розвитку української лексикографії була поява словників, присвячених мові окремих письменників. Своєрідною прелюдією до лексикографічних видань цього типу став «Словник мови Шевченка», опублікований у двох томах у 1964 році — до 150-річчя від дня народження Кобзаря. Крім звичайної реєстрації всіх слів із творів Шевченка з зазначенням при кожному з них кількості випадків уживання, словник вичленовує і пояснює всі значення і найвиразніші відтінки значень вживаних поетом слів, характеризує стилістичні особливості Шевченкового слововживання. Істотною складовою частиною кожної словникової статті є цитати-ілюстрації, дібрані з поетових творів, та граматичний довідник, у якому подається характеристика реєстрового слова в усіх виявлених формах і варіаціях (*З посібника*).

II. З'ясуйте за бібліотечним каталогом, які ще існують словники мови письменників (українських та зарубіжних). Як ці видання можуть посприяти вам у вивченні творів письменників?

569. Укладіть словничок найбільш уживаної лексики вашого класу. Який висновок можна зробити?

570. Укладіть словничок власного мовлення. Як ви працюєте над його збагаченням? Які словники маєте вдома? Чи послуговуєтесь електронними словниками?

571. Проведіть у класі семінар на тему «Словник — це титанічна праця мовознавців». Підготуйте реферати, розподілившись за темами: «Лексикографія як галузь мовознавчої науки»; «Словникове багатство України»; «Автори словників — подвижники, титани праці»; «Побудова словника і словникової статті» (на матеріалі конкретного словника); «Читання словників — інтелектуальне і духовне зростання»; «Як користуватися словниками в навчанні, у науковій роботі в МАН України»; «Українські письменники і вчені про користь словників».

Довідка: *Семінар* (лат.) — форма групових занять з якого-небудь предмету, теми за активної участі слухачів (Сучасний словник-мінімум іншомовних слів. — К., 1999). На семінарі учні виступають із рефератами або усними повідомленнями, що розкривають окремі аспекти (питання) загальної теми.

До джерел знань

Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Перун, 2001.

Орфоепічний словник української мови: в 2 т. / За ред. М. М. Пещак, В. М. Русанівського. — К.: Довіра, 2001.

Російсько-український словник: словарь / Уклад. Н. Є. Лозова та ін. — К.: Наук. думка, 2004.

Словник антонімів: понад 2000 антонім. пар / Л. М. Полюга; За ред. Л. С. Паламарчука. — К.: Рад. школа, 1978.

Словник епітетів української мови / С. П. Бібик; Інститут української мови НАН України — К.: Довіра, 1998.

Словник іншомовних слів: 23 000 слів і термінологіч. словосполучень / Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2000.

Словник наголосів: понад 20 000 слів / С. І. Головащук. — К.: Наук. думка, 2003.

Словник паронімів української мови / Д. Гринчишин, О. Сербенська. — К.: Освіта, 2008.

Словник синонімів української мови: у 2 т. — К.: Наук. думка, 1999.

Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. — К.: Рідна мова, 2000.

Сучасний словник-мінімум іншомовних слів [Текст]: близько 6 тис. слів. — К.: Довіра, 1999.

Українсько-російський словник: словарь / Уклад. Г. П. Їжакевич та ін. — К.: Наук. думка, 2004.

Морфеміка і словотвір української мови як учення про будову і творення слів

Ви навчитеся

- ***розрізняти*** **форми слова і спільнокореневі слова,** ***пояснювати*** **їхній правопис;**
- ***визначати*** **спосіб творення слів і** ***складати*** **словотвірні ланцюжки;**
- ***розшифровувати*** **складноскорочені слова і правильно** ***вживати*** **їх у мовленні;**
- ***виконувати*** **морфемний і словотворчий аналіз слова;**
- ***з'ясовувати*** **етимологію слів за словниками;**
- ***використовувати*** **стилістично забарвлені словотворчі засоби мови в усному й писемному мовленні.**

§ 46. МОРФЕМНА І СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА. МОТИВОВАНЕ І МОТИВУЮЧЕ СЛОВО. ТИПИ ОСНОВ

572. Прочитайте прислів'я. Визначте, чим є повторювані слова: спільнокореневими словами чи формами того самого слова. Пригадайте, з яких морфем складається слово. Накресліть і заповніть таблицю.

1. На коні їде і коня шукає. 2. Собака собаці хвоста не відкусить. 3. Сорока — сороці, ворона — вороні, та й піде чутка. 4. Не йдуть ясла за волами, але воли за яслами. 5. Говори до гори, а гора горою.

за	*мор*	*ськ*	*ий*
префікс — це ...	корінь — це ...	суфікс — це ...	закінчення — це ...
			виражає граматичне значення

Мовознавчі студії

573. Ознайомтеся з лінгвістичною довідкою. Яка інформація є для вас «відомим», а яка — «новим»?

Морфеміка — учення про значущі частини слова (м о р ф е м и) — обслуговує дві суміжні дисципліни: словотвір і морфологію. Це пояснюється тим, що морфеми виконують як словотворчі, так і словозмінні функції, а словотворення тісно пов'язане з морфологією.

Морфема — це найменша неподільна значуща частина слова. Наприклад: *брат-н-ій*.

За значенням і функцією у структурі слова морфеми поділяються на кореневі і службові.

Корені виділяють незв'язані і зв'язані. **Незв'язаний** (вільний) корінь — той, що може існувати як самостійне слово. Наприклад: *ліс — лісок — узлісся*... **Зв'язаний корінь** — той, що в сучасній мові не може виявити себе самостійно, а лише в поєднанні зі службовими морфемами (префіксами, суфіксами). Наприклад: *відняти, підняти, розняти* — корінь *-ня-* самостійно існувати не може, виступає лише в похідних словах.

Основа слова може дорівнювати кореню (*мир*) або містити й **словотворчі афікси** (префікс, суфікс — *за-мож-н-ий*). Залежно від цього виділяють основи похідні і непохідні. **Непохідною** є основа, у складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки з спільнокореневими словами. Наприклад: *сонце, білий, сніг*. **Похідна** — це основа, у складі якої, крім кореня, виділяються ще словотворчі афікси і яка мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами. Наприклад: ***морозиво*** ← *мороз*, ***правдивий*** ← *правда*.

І похідна, й непохідна основи стають твірними в процесі словотворення, кожна з них може утворювати нові слова за допомогою словотворчих афіксів: *холод* (непохідна) — *холодний* (похідна) — *холодник*.

Афікс (від лат. *affixus* — прикріплений) є носієм словотвірного і граматичного значень слова і слугує засобом творення похідних слів і форм того самого слова. За місцем у слові виділяють такі типи афіксів: **префікс, суфікс, закінчення** (або **флексія**) і **постфікс** (це афікс, що виступає в абсолютному кінці слова: *учитися*).

За функцією в слові афікси поділяються на словотворчі і граматичні. **Граматичні** афікси поділяються на формотворчі і словозмінні. **Формотворчі** афікси беруть участь у творенні форм того самого слова: 1) суфікс *-ти-* в дієсловах утворює форму інфінітива (***читати***); суфікс *-в-* (*-л-*) — форми минулого часу (***писав, писали***); 2) суфікси *-ш-*, *-іш-* слугують для утворення вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (***довгий — довший, довго — довше***); 3) префікс *най-* — для утворення найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (***вищий — найвищий, вище — найвище***); 4) префікси і суфікси, що утворюють видові пари дієслів (***садити — посадити***).

До **словозмінних** афіксів належить **закінчення** (флексія) (*бігаю — бігаєш, бігає, бігаємо*).

У в а г а ! Незмінювані слова не мають закінчення (*весело*).

Морфемний аналіз слова — це поділ слова на морфеми без урахування особливостей його творення (розбір за будовою). **Словотвірний аналіз** — це встановлення способу словотворення аналізованого слова, тобто визначення твірної основи та словотворчих афіксів.

Практикум

574. Спишіть. Графічно визначте будову слова. Позначте основу (в змінюваних словах). Дайте характеристику кожної частини слова.

Приземлення, заморський, розпалив, музикант, прочитали, прекрасний, червоно, хлопченя, прискорювати, задерев'янілий, по-нашому, недокінчений, безжурно, залік.

575. Об'єднайтесь у пари. Запишіть спільнокореневі слова в один стовпчик, а форми слів — у другий.

1. Блакить, блакитноокий, блакитного, блакитніє, блакитна, блакиті, поблакитнішати, блакитніший, блакиттю, блакитним, блакитні, блакитнуваті, блакитною. 2. Вовк, вовчок, вовка, вовчик, вовки, вовчище, вовкулака, вовчисько, вовками, вовків, вовченьку. 3. Писати, списати, пишу, писар, написаний, напис, напишу, вписати, записати, письмо, пишуть, писака, писарювати, пописувати, напишеш, запишу.

576. Прочитайте. Визначте спільнокореневі слова, розберіть їх за будовою. Поясніть лексичне значення кожного. Якими частинами мови вони є?

1. Хліб. Хлібина. Хліб-сіль. Хлібороб. З первовіку святі слова! Бережу їх у серці, але й пам'ятаю: той же корінь і в слові «нахлібник» (*С. Павленко*). 2. Комарі на скрипку грають, комарівни завмирають. І нема на світі рівні комаровій комарівні. Ні вікна, ані зорі, комарюють комарі (*Л. Костенко*). 3. Нахмарилась хмара хмарно, хмаринку хмурить нехмарно (*В. Тиха*).

Цікава перерва

Придумайте власний каламбур зі спільнокореневими словами.

Земля, землиця, підземелля, земляний, землянка.
Грім, громовиця, гриміти, громити, нагримати.

577. Прочитайте. Визначте основу й закінчення повторюваних слів. Це спільнокореневі слова чи форми слова?

1. ...Кульку опускаю в нірку, щоб вивудити звідти павучка. І він вчепився, той дурний павук, той хрестовик, страхітний павучисько. Та я боюся брать його до рук. Ти он який! — лиш роздивлюся зблизька (*В. Бровченко*). 2. В землю ввігнали за мить єдину зеренце, зерно, хлібну зернину (*А. Малишко*).

578. I. Погрупуйте слова у два стовпчики: а) з граматичними афіксами, б) зі словотворчими.

1. Мудрий, мудрагель, мудрація, мудрець, мудрий, мудрість, мудріти, мудрішати, мудрований, мудрощі, мудрування, мудрувати, мудро, помудрішаю. 2. Веселий, веселик, весело, веселіш, веселенько, веселісінький, веселість, веселіти, веселішати, веселощі, веселун, веселуха, весельчак, звеселився, повеселішав.

II. Визначте морфемну будову слів першого ряду.

Спікування

579. I. Прочитайте уривок із вірша Антоніни Листопад. У виділених словах знайдіть словотворчі і формотворчі афікси.

Не питайся у мене, хто — я. Не питай...
Ми *зійшли* як роса, на Великій Руїні!
Я — *найменша сеструня* Марусі Чурай,
В мене серце так само болить, Україно.
І той самий в нас, Часе, *самісінький* біль.
Все не можемо Долі своєї *впіймати*.
Крає небо *вкраїнське* чужа *заметіль*,
І сумує край шляху сивіюча мати.

II. Про які часи йдеться у вірші? Аргументуйте відповідь. Напишіть невеликий твір-роздум, продовживши тему поезії.

§ 47. ТВІРНА ОСНОВА І СЛОВОТВОРЧИЙ ФОРМАНТ. СЛОВОТВІРНИЙ ТИП І СЛОВОТВІРНЕ ЗНАЧЕННЯ. ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

580. Прочитайте. Сформулюйте, що вивчає розділ «Словотвір». Які способи словотвору ви знаєте? Проілюструйте друге висловлювання прикладами і перекажіть його в науковому стилі.

1. Мова, як і всі явища в природі і в суспільстві, перебуває в розвиткові. Не залишається незмінним і «будматеріал» (слова, морфеми), їх роль у складі слова, їхня звукова оболонка. Одні суфікси й префікси зникають з мови, інші з'являються (*О. Земська*).

2. Процес словотворення постійний. Ніколи не припиняється. Це означає, що всі слова неоднакового віку. Є серед

них сиві-сиві дідусі й бабусі. Є справжні й повні сил дорослі. Є й дитинчата, які щойно народилися (*І. Вихованець*).

581. І. Прочитайте. Поясніть значення виділених слів. Об'єднайтесь у групи і позмагайтеся: випишіть виділені слова й утворіть від них усі можливі похідні. Визначте переможців.

Корені можна характеризувати так, як і учнів у класі. Одні з них трудівники. Інші живуть собі тихо, не втручаються в усі сфери життя. Серед 12 тисяч коренів виділяється активне ядро з трьох сотень, навколо якого групується 20 тисяч слів. Твірними в таких гніздах є слова, що виражають життєво важливі для людини поняття: *бути, мати, нести, ходити, робити, земля, хліб, сіль, білий*.

Коли корінь гнізда міцний, то й родина похідних слів велика й здатна до виконання безлічі функцій у мові, у першу чергу до називання багатьох категорій людей, предметів, властивостей, явищ (*Н. Клименко*).

II. Позначте схематично словотворчі засоби (префікси, суфікси); визначте, до яких частин мови належать утворені слова.

Мовознавчі студії

582. Прочитайте лінгвістичну довідку. Сформулюйте тези. Яка роль твірної основи у творенні нових слів?

Словотвір — це розділ мовознавства, який вивчає структуру слова за способом творення його. Нове слово виникає на базі вже наявного в мові і сприймається як п о х і д н е, вторинне щодо того, від якого утворене. Наприклад, слова *вітряк, денний* сприймаються як вторинні щодо слів *вітер, день*. Ознаками їх похідності є м о т и в о в а н і с т ь їхніх значень словами, від яких вони походять, а також складніша морфемна будова. При словотворенні основною одиницею виступає не корінь, а частина слова (або й ціле словосполучення), що м о т и в у є значення похідного слова, є його словотвірною базою.

Твірною основою називається частина слова, від якої твориться нове, похідне слово. Наприклад:

Добр [ий] → *доброт* [а], *доброт* [а] → *добротн* [ий]
твірна — похідна; твірна — похідна

Похідною називається основа нового слова, утворена за допомогою афіксів. До складу похідної основи, крім твірної основи, входить словотворчий а ф і к с: суфікс, префікс, постфікс, інтерфікс (*кулемет*), зрідка флексія із словотворною функцією (*кум — кума́*). Усі ці афікси називають у

словотворі **словотворчими засобами**. Сукупність спільнокореневих слів, розташованих у такій послідовності, в якій вони утворювалися, становить с л о в о т в і р н е г н і з д о. Наприклад:

учити → *учитель* → *учителька* → *учительчин*
учительський → *по-учительськи*
учителювати → *учителювання*

583. І. Прочитайте. Проведіть взаємоперевірку того, як ви зрозуміли виділені в тексті поняття.

Залежно від того, які словотворчі засоби використовуються (чи не використовуються), розрізняють м о р ф о л о г і ч н і й н е м о р ф о л о г і ч н і способи словотвору.

До **морфологічних** належать усі способи творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, також творення складних і складноскорочених слів та творення слів шляхом відкидання афіксів, тобто безафіксним способом (*садити* → *сад*). Морфологічні способи словотвору поділяються на а ф і к с а л ь н і, о с н о в о с к л а д а н н я й а б р е в і а ц і ю. До **афіксальних** способів словотвору належать **префіксальний, суфіксальний, безафіксний, постфіксальний** та змішані — **суфіксально-префіксальний, префіксально-постфіксальний**, а також **флексійний**.

Неморфологічні способи творення слів такі: м о р ф о л о г о - с и н т а к с и ч н и й, л е к с и к о - с и н т а к с и ч н и й, л е к с и к о - с е м а н т и ч н и й.

1. **Морфолого-синтаксичний спосіб** — це творення похідних внаслідок переходу слів з однієї частини мови в іншу. Наприклад: ***Поранений тихо стогнав.***

2. **Лексико-синтаксичний спосіб** — це творення нового слова внаслідок поступового злиття (зрощення) словосполучення в одне слово. Наприклад: *одинадцять, сімсот, обидва, сьогодні, горілиць, втридорога, чимдуж.*

3. **Лексико-семантичний спосіб** — це творення нового слова внаслідок зміни значення, що призводить до омонімії: *Дніпро* (річка) → «*Дніпро*» (готель), *Таврія* (край, територія) → «*Таврія*» (автомобіль), *супутник* (людина) → *супутник* (літальний апарат).

Словотвірна структура слова визначається через мотиваційні відношення твірної основи і с л о в о т в о р ч о г о ф о р м а н т а або іншого засобу (зміни наголосу, чергування тощо), що видозмінює похідне слово. **Словотворчий формант** — це афікс, за допомогою якого утворюється нове слово. Формант приєднується до твірної основи (*рід — рідня, птах — птаство*). **Словотвірне значення** в похідних словах — це узагальнене, спільне для певного словотвірного

типу значення. Наприклад, у суфіксальних утвореннях *косар, кобзар, зброяр, баяніст* суфікси *-ар* (*-яр*), *-іст* виражають значення «назва особи за родом її діяльності».

Словотвірний тип — це основна одиниця класифікації похідних слів. Під словотвірним типом розуміють тип похідних слів, що належать до однієї частини мови і характеризуються такими словотвірними ознаками: 1) похідністю від твірних основ слів однієї частини мови; 2) спільним способом словотвору; 3) тим самим словотвірним значенням; 4) тотожним словотвірним формантом. Так, дієслова *біліти, синіти, чорніти, зеленіти* належать до одного словотвірного типу, тому що походять від прикметників (*білий, синій, чорний, зелений*); характеризуються суфіксальним способом словотвору (*-і-*); мають спільне словотвірне значення — за кольоровою ознакою: утворені за допомогою дієслівного суфікса *-і-*.

II. Складіть таблицю «Способи словотворення» (з прикладами), використовуючи лінгвістичну довідку.

Практикум

584. Прочитайте уривки з поезії Івана Драча. У виділених словах назвіть словотворчий формант. З'ясуйте словотвірне значення, аргументовано доведіть належність до виділеного вами словотвірного типу.

Дню мій *стоболісний*, дню *чорногрекий*.
Надзір — правдивий, від правди — *далекий*,
Буйний, громохкий, *підступний*, *солодкий*,
Предовгий для марень, для дій — *закороткий*.

585. I. Спишіть. Визначте у словах твірну основу і словотворчі афікси. Позначте схематично словотворчі засоби.

1. Море, моряк, морський, приморський, заморський, морячка, морячок. 2. Читати, читання, читанка, перечитувати, читач, зачитатися, читальня. 3. Диво, дивацтво, дивний, предивний, дивацький, дивуватися.

II. Проаналізуйте слова другого ряду. Чи можна за допомогою префіксів утворити від дієслів іменники, прикметники? Аргументуйте відповідь власними прикладами.

586. Визначте, яка основа є твірною для поданих слів. Запишіть за зразком.

З р а з о к. *Писанка* ← *писаний*.

Прибігти (бігти, біганина, біг). Навпростець (простувати, простак, простий). Медичний (медик, медицина, медикаменти). Мудрець (мудрощі, мудрий, мудрість). Багатий (багатство, багач, багато). Веселий (веселка, веселість, веселити). Под-

воїти (два, подвійний, двоїти). Гайочок (гай, гайок, гайовий). Привести (водити, вести, приведений).

587. Утворіть префіксальним способом спільнокореневі слова. Якого значення словам надають префікси? Як можна назвати однакові префікси, що утворюють різні частини мови? Поясніть правопис префіксів. При додаванні яких префіксів відбувається асиміляція звуків?

Спів, звук, смак, свист; гадати, мити, рости, сипати; високий, широкий, гострий, чистий, великий, корисливий, системний, художній, хитрий, рідний.

Цікава перерва

Утворіть слова від твірного слова за допомогою різних префіксів. Виграє той, хто назве не менше 15 похідних слів до кожного з поданих.

Писати. Малювати. Жити. Бігти. Їхати.

588. Спишіть. Визначте слова, утворені префіксальним способом, позначте префікси. Якого значення надають префікси словам?

1. Нам випало, сину, досіяти і долюбить отецькеє поле — і стати нового початком (*Б. Олійник*). 2. Крізь бій проліг та порохом пропах мир, дорогою куплений ціною (*А. Малишко*). 3. Материну пісню колискову вогняними крилами озброїв, вогняними крилами живими, щоб зорю летіла зустрічати (*М. Рильський*). 4. І є такі правічні речі — любити матір, бавити дитя (*Б. Олійник*). 5. Прихилитися б у затінку до зеленої землі (*М. Стельмах*). 6. Квітом прекрасним розцвілася дівчина несміла (*Леся Українка*).

589. Спишіть речення, розкривши дужки. Поясніть правопис префіксів. За яким принципом орфографії записано ці слова?

1. Сонце, що встигло (з, с)сушити вранішній туман, масляно заблискало на його (з, с)пітнілому, (з, с)томленому, але веселому обличчі (*Петро Панч*). 2. А вже акація (роз, рос)квітла якраз на дощ, якраз на грім — стоїть (пре, при)красна і (пре, при)світла в зелено-синій краплечні (*П. Липовецький*). 3. Стоять дерева, мов зелені коні, що в літо (пре, при)скакали із весни (*А. Малишко*). 4. Орел застиг у мареві над (прі, при)рвою, широко розкинувши дужі крила (*П. Карась*). 5. Дерева до ранку страждають (без, бес)сонням... А журавлі ключем летять в (без, бес)хмарнім піднебессі (*Л. Талалай*).

590. Знайдіть помилки у визначенні твірної основи. Обґрунтуйте ваш вибір.

Посміх ← посміхатися. Вимисел ← вимислити. Відлітати ← відліт. Переходити ← перехід. Вирізати ← виріз. Забіг ← забігати. Підхід ← підходити. Наділяти ← наділ. Зріст ← зростати.

591. I. Прочитайте. Які суфікси ви знаєте? Що можна розказати про суфікс (його значення, належність до частини мови, стилістичне забарвлення тощо)? На основі поданих цитат побудуйте повідомлення про роль суфікса в слові.

1. І суфікс, і префікс — не просто якісь «безликі» частини слова, а значущі. 2. Коли префікс і суфікс беруться за справу, то працюють вони неоднаково. Суфікс оформлює нову частину мови, показує префіксові, як поводитися у слові. 3. Суфікси — великі трудівники. Вони вміють усе (*З тв І. Вихованця*). 4. Суфікси більшою мірою, ніж префікси, спроможні виражати відтінки значень споріднених похідних утворень (*С. Самійленко*). 5. Знаменитий іноземець *-ист-* відомий тим, що давно запозичений в українській мові й глибоко вкоренився в ній (*Н. Клименко*). 6. Узявся за роботу суфікс *-чанин-* — і ось вам *датчанин, ростовчанин*... Інший утворює назви осіб, означає професію. Варто лише до кореня слова додати *-ар-* (*-яр-*) як перед нами постануть *вівчар, гусляр*. Узявся до роботи суфікс *-ун-* — і ось вам назви осіб за їхніми діями: *бігун, опікун* (хоча, відзначимо, суфікс може стати й приналежністю таких, скажімо, слів, як *гризун, скакун*). 7. Суфікси живуть за законами діалектики. Одні рідко беруть участь у творенні нових слів і явно відживають свій вік. Інші є активними, щосили працюють (*З тв. Е. Вартаньян*). 8. Суфікси закінчують слово, вони затиснуті між основою слова й закінченням (*син-і-ти, стрибнути, розмахувати*), вміщують у себе закінчення (наприклад, суфікси іменників *-щик, -чик, -ун*, що закінчують слово, показують, що вони належать до слів чоловічого роду II відміни, оскільки для цього типу відмінювання є характерним «нульове» закінчення). І в тому, і в іншому випадку суфікси не мають такої свободи, як префікси, тому вони нерозривно пов'язані зі словами певної частини мови, що мають певні граматичні ознаки (*За О. Земською*).

II. Спишіть, позначте словотворчі афікси. Поясніть спосіб творення слів. Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів.

Віршовий, гвинтовий, ґавеня, *вухань*, вовчиха, вухастий, вогкуватий, шнурок, в'язка, гарбузище, вугіллячко, вусач, білюсінький, білити, білувати, *жаліти*, гіллястий, глухнути, *глушина*, глухуватий, гніздечко, гніздитися.

592. Випишіть у два стовпчики: а) слова з новим лексичним значенням; б) слова з новими відтінками у значенні. Визначте графічно спосіб творення.

Іскрина, іскристий, іскрити, іскряний, іскринка, іскровий; кавунець, кавунисько, кавуняччя, кавунище, кавуновий, кавунчик; квіточка, квітник, квітникар, квітничок, квітонька,

квітникарство, квітнути, квітнення; голос, голосок, голосище, голосочок, голосувати, голосно, голосний, голосненький.

593. Утворіть і запишіть у два стовпчики: а) слова з новим лексичним значенням; б) слова з новими відтінками у значенні. Позначте словотворчі засоби. Поясніть правопис суфіксів.

Каміння, глина, книжка, дума, мова, бас, коса, мороз, вітер, краса.

594. І. Подискутуйте, чи можна на підставі того, що слово має префікс і суфікс, вважати, що воно утворене суфіксально-префіксальним способом.

ІІ. Виконайте словотвірний розбір слів за схемою: 1) аналізоване слово; 2) твірна основа; 3) словотворчий засіб; 4) спосіб словотворення.

Уболівальник, звільнений, підпорядкований, прикордонник, зварник, обхідник, заклопотаність, співдружність, схвалений, оповідач, надкласовий, безгрішний, підфарник.

Спілкування

595. Напишіть творчу роботу на тему «Людина і зброя». Розкрийте ваше ставлення до воєн. Уживайте слова, різні за способом творення.

596. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на одну з тем: «Роль суфіксів у збагаченні словника рідної мови», «Правопис та значення префіксів української мови».

Стилістика і культура мовлення

Усунення помилок, пов'язаних із невиправданим повторенням спільнокореневих слів

597. Прочитайте речення. Чи можна назвати виділені слова спільнокореневими? До якої групи лексики вони належать? Чи можна їх уживати в одному контексті? Спробуйте скласти такі речення (текст).

1. На столі лежав недописаний *лист*. 2. З дерева летить пожовклий *лист*. 3. За селом розкинулась глибока *балка*. 4. *Балка* була випиляна зі стовбура старої сосни. 5. Воїни тримали стріли і *луки*. 6. Усі *луки* селяни викосили за тиждень.

598. І. Прочитайте текст. Знайдіть тавтологію й анафору. З якою метою автор використав ці стилістичні прийоми?

Стояла рання осінь. Ще й не бабине літо, але вже й не літо. Заліття. Пора достигання свербивусу, терну, калини та іншого дикоплоду. Пора, коли степ пахне аптекою, а людина гостріше відчуває, яке в неї здоров'я. Пора, коли сонце перестає сліпити і біля молодих очей розгладжуються зморшки; пора, коли на старі

очі зморшки опадають ще дужче, бо попереду зима, а старість завжди непевна перед грядущими зимами (*І. Григурко*).

II. Випишіть з українських народних дум приклади тавтології та плеоназму. Яка мета їх використання?

599. І. Прочитайте. З якою метою вжито повтор у вірші? Що він виражає? Поясніть, як впливають на звукове сприйняття вірша стилістичні засоби фонетики (анафора, алітерація, асонанс, епіфора).

І все ж ми піднесем свої знамена,
Зламавши древка тим, що відбули.
В ногах таки свойого Карфагена
Постанемо, воскреслі із золи.
Вкраїнонько моя мільйоннолиця,
Мільйоннодуша діво молода,
Не дай купити ближніх на любові,
Не дай продати дальніх за бариш.
Не дай нам, Карфагене, бо згориш!
Не дай нам заблукати у параді,
У захваті свій час перебрести:
Ну хтось же в світі знайде шлях до правди?
Вкраїнонько, це будеш саме ти!

М. Шевченко

II. З'ясуйте значення вислову *зруйнувати Карфаген*. Якого смислового навантаження він набуває у вірші?

600. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Чи є в тексті повтор тих самих чи спільнокореневих слів? Спробуйте провести заміну повторів синонімами. Як це вплине на зміст? Чи потрібна така заміна у текстах наукового стилю?

Коли ти піднімаєш очі до нічного неба, то справді дивишся із Землі в глибини космосу, в безкінечний океан зірок. Зірки — це кулі дуже гарячого газу, що своїми розмірами набагато перевищують Землю. Залежно від температури вони можуть світитися голубим, жовтим або червоним світлом.

Зірки, що ніби хаотично розкидані на нічному небі, на окремих його ділянках утворюють щось подібне до візерунків, що називають групами зірок. Такі групи є частинами більших зіркових малюнків — сузір'їв. Сузір'ям дано назви різних тварин, людей і речей, але дуже рідко трапляється, що їхні контури відповідають їхнім назвам. Зірки дуже віддалені від нас і уявляються нам лише невеличкими кружечками, що світяться. Зірки групуються у величезні маси, які складаються з багатьох мільйонів зірок і називаються галактиками (*З «Енциклопедії навколишнього світу»*).

У в а г а ! У **науковому стилі** повторюваність термінів є однією з його визначальних рис (у межах абзацу термін виражає основну думку). Повтори як термінологічних, так і нетермінологічних одиниць у науковому тексті можуть зумовлюватися потребами надання текстові логічності, чіткості у виявленні логічних зв'язків між його частинами.

601. І. Прочитайте. Визначте стиль і тип мовлення, перекажіть текст. У переказі уникайте невиправданих повторів, тавтології, замінюючи їх синонімами.

ІІ. У тексті однакові початок і кінець. Як називається цей прийом?

Лежав при відчиненім вікні, і зорі заглядали йому в душу. Пригадав собі, як колись дитиною малою питався мами, що це таке — зорі? А мати розказувала йому: «Зорі — це душі добрих померлих людей. Як та душа стане перед Господом Богом, біла і ясна, як сніг, то пан Бог питається її: «Яке маєш бажання?» — «Ніякого,— відповідає душа,— лиш тужу за своїми».— «За своїми?» — «За тими, що залишилися на світі». І погладить Бог душу по схиленій голові і каже: «Дам тобі свічку таку ясну, що тисячі літ світить. Як настане вечір погідний, то вийдеш з нею на небо і будеш дивитися в долину, до своїх. Вона тобі всю дорогу від неба аж до землі освітить».

І виходять душі зі своїми свічками на небо, і дивляться на нас. Бачать усе. І як ми за вечерею сидимо, і як балакаємо між собою, і як хрестиками уставки до сорочок вишиваємо, і як читаємо гарні книжки. І коли ми в мирі і гаразді говоримо з собою, коли ми добрим словом згадуємо про них, то вони тішаться, і свічки дрижать у їх руках. А як ми не по правді живемо на Божому світі і коли ми забули про них, то свічки вилітають їм з рук. О, бачиш, як полетіла одна, і друга, і третя, о!..»

Лежав при відчиненім вікні, і зорі заглядали йому в душу... (*Б. Лепкий*).

602. Поділіться думками з приводу молодіжного серіалу. У мовленні уникайте тавтології.

§ 48. ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНОМУ СКЛАДІ СЛОВА

Мовознавчі студії

603. Прочитайте текст на с. 270. Складіть до нього запитання. Спробуйте дібрати власні приклади, користуючись морфемним або етимологічним словником.

ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад слова може зазнавати змін. В одних випадках відбувається злиття окремих морфем в одну (с п р о щ е н н я), в інших — змінюється співвідношення між морфемами (п е р е р о з к л а д), відомі також випадки у с к л а д н е н н я морфем.

Спрощення — це такий процес, коли членована на морфеми основа перетворюється на нечленовану. Наприклад: *вікн* $\boxed{о}$ — в минулому в основі виділявся корінь *-ок-* (порівняйте: російською — *окно*) і суфікс *-н-*, приставний приголосний [*в*] з'явився пізніше. У словах *пир, жир, шило, мило, знак* суфікси *-р-, -л-, -к-* зрослися з коренями.

Перерозклад — це переміщення від однієї морфеми до сусідньої, в результаті чого кількість морфем залишається такою самою, але співвідношення між ними змінюється. Наприклад, у словах *руками, межами* у праслов'янський період *-а-* належало до основи, а закінчення було *-ми*. У такий спосіб виникають так звані с к л а д н і с у ф і к с и (*-анин-, -чанин-, -івськ-, -анськ-, -ність-*): *полтавчанин, батьківський*. Зрідка це явище трапляється і серед префіксів: *знедолити, обезболити*.

Ускладненням називається такий процес, унаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися ті або інші морфеми. Наприклад, у словах *ґанок, ранок* виділяється суфікс *-ок-* за аналогією до слів *свідок, випадок* (*М. Плющ*).

Практикум

604. Зробіть морфемний аналіз слів за схемою: 1) основа — закінчення; 2) корінь, суфікс, префікс; 3) характеристика основи: похідна — непохідна; 4) зміни в морфемній будові слова.

Підземний, головами, сухощавий, блискотіти, матусенько, лісник, знесилитися, знеславити, далеко, дар, образ, посуд, пояс, сумнів, синові, волові, пленуму, пленарний, колоти, полоти.

605. Утворіть спільнокореневі слова від *два, свіжий, лід, комп'ютер, мрія, чайка* так, щоб це були різні частини мови.

606. Відредагуйте речення, замінивши спільнокореневі слова синонімами.

1. Батьки нас вчать любити Батьківщину. 2. Тільки нероба нічого не робить. 3. Хороший брат буде завжди брататися. 4. Народний артист — улюбленець народу. 5. З груш мама зробила грушевий сік. 6. У дзеркальних водах Дніпра відображались верби, як у дзеркалі. 7. Коли я чую материнську колискову, то завжди згадую рідну матір. 8. Гріє молоді душі молодий запал (*З учн. творів*).

Спілкування

607. Поспілкуйтеся на тему «Ліпше мале майно, здобуте правдою, аніж неправедне велике багатство».

608. Зайдіть на сайт **www.mova.info** і з'ясуйте, чи існує електронний варіант морфемного словника. Поінформуйте однокласників.

Розвиток мовлення

Інформаційна переробка текстів різних функціональних стилів і жанрів

609. Прочитайте й перекажіть текст. Як досягти культури читання та навичок інформаційної переробки текстів?

Читаючи будь-який текст, книжку, намагайтеся завжди працювати з олівцем у руці для того, щоб позначити ті місця, на які треба звернути увагу, вибравши саме те, що необхідно запам'ятати як ядро нового матеріалу. У книжках із бібліотеки не слід робити жодних поміток. Найважливіші частини тексту необхідно конспектувати в спеціально заведеному зошиті для тематичних виписок.

У сучасному суспільстві значною мірою зросла актуальність інформаційних ресурсів, що використовуються в усіх сферах людської діяльності: науці, техніці, освіті, виробництві та управлінні. Сьогодні потрібно вміти переглядати сайти в Інтернеті, обмінюватися повідомленнями через електронну пошту, спілкуватися синхронно та асинхронно. В Інтернеті можна знайти інформацію, яка потрібна вам для написання повідомлень, доповідей, виступів, рефератів. На відповідних сайтах розміщуються результати найновіших досліджень, статті провідних фахівців, а також інформація, яка потрібна в повсякденному житті — розклад руху потягів, карти міст, прогноз погоди. Крім того, в Інтернеті є багато пізнавальної та розважальної інформації — бібліотеки художньої, науково-популярної літератури, словники-довідники, електронні підручники, посібники, журнали різноманітної тематики.

Отже, щодня вам доводиться вдаватися до інформаційної переробки різноманітних текстів через вдумливе читання.

Перше читання будь-якого тексту має підпорядковуватися принципу: доцільніше вивчати ціле, ніж його окремі частини одна за одною. Вже під час першого читання створюється загальне уявлення, яке при наступному читанні доповнюється

новими деталями. Після першого прочитання треба осмислити швидко прочитаний матеріал і тільки потім приступити до детального вивчення його. Якщо матеріал великий за обсягом і вимагає тривалого часу на опрацювання, важливі думки тексту варто брати у рамку чи позначати кольоровими лініями.

Друге читання проводиться повільно, щоб з'ясувати деталі і місця, які під час першого читання були не зрозумілі, пов'язати нові факти з відомими. Після другого читання корисно переказувати прочитане і звіряти з написаним текстом, щоб не припуститися помилки (*З Інтернету*).

610. I. Знайдіть на відповідних сайтах в Інтернеті інформацію про моря, озера й річки України. Напишіть словниковий диктант на тему «Десять найменших річок України».

II. Зайдіть на сайт **www.7chudes.in.ua** і підготуйте цікаве повідомлення про одну з улюблених річок.

§ 49. ОСНОВНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ, ПРИКМЕТНИКІВ, ДІЄСЛІВ, ПРИСЛІВНИКІВ

Практикум

611. I. Прочитайте. Доповніть правила своїми прикладами. Назвіть способи творення. Складіть речення з виділеними іменниками.

Назви осіб за національністю і територіальною ознакою творяться від іменникових основ — назв топонімів. Найуживаніші суфікси в цих словотвірних типах для назв **чоловічого роду** *-ин, -анин(-янин), -ганин* (*грузин, киянин*), *-ець* (*-анець*) (*полтавець, українець, американець*), *-ич* (*русич, костромич*), *-ак*(*-як*) (*словак, подоляк*), *-ит* (*одесит*).

Назви осіб **жіночої статі** цього розряду творяться за допомогою суфікса *-к(а)*, який приєднується до повної або усіченої основи: *білорус — білоруска, грузин — грузинка, росіянин — росіянка, парижанин — парижанка.*

II. Утворіть від поданих географічних назв іменники — назви осіб чоловічої і жіночої статі за територіальною ознакою і запишіть їх.

Донецьк, Херсон, Рівне, Тернопіль, Запоріжжя, Кривий Ріг, Львів, Харків, Суми, Тбілісі, Москва, Санкт-Петербург, Каховка, Луцьк.

612. I. Пригадайте, якими способами творяться прикметники. Прочитайте. Доповніть кожний словотвірний тип своїми прикладами.

Присвійні прикметники творяться від основ іменників, що позначають назви людей або тварин. Від назв людей творяться прикметники двох словотвірних типів:

1. Суфікс *-ів-* (*-ов-*, *-ев-*, *-їв-*) виступає у присвійних прикметниках, утворених від іменників чоловічого роду II відміни: *брат — братів (братова)*, *Іван — Іванів*, *коваль — ковалів (ковалева)*.

2. Суфікс *-ин-* (*-їн-*) виступає у прикметниках, утворених від іменників I відміни: *сестра — сестрин*, *Микола — Миколин*.

II. Утворіть і запишіть присвійні прикметники від імен.

Олег, Назар, Богдан, Ігор, Леся, Марія, Олексій, Галя, Наталка, Катерина, Андрій, Віталій, Марина, Андрусь, Івась, Олекса, Микита, Тересь, Марко, Сергій, Рая, Алла.

613. Пригадайте, як утворюються прикметники від географічних назв. Які зміни приголосних відбуваються? Доповніть словотвірний тип прикладами, утворивши прикметники від поданих іменників.

При творенні **відносних прикметників** від географічних назв широко використовується суфікс *-ськ-* і його варіанти *-зьк-*, *-цьк-*: *Київ — київський*, *Париж — паризький*, *Прага — празький*, *Білосток — білостоцький*.

Одеса, Полоцьк, Запоріжжя, Краснодон, Цюрупинськ, Лебедин, Кривий Ріг, Галич, Вороніж, Луцьк, Глухів, Бровари, Чортомлик, Велика Лепетиха, Бахмач, Крижопіль.

614. Накресліть і заповніть таблицю, пригадавши, які зміни приголосних відбуваються при творенні іменників та прикметників за допомогою суфіксів.

Твірне слово	Словотворчий суфікс	Зміни приголосних	Приклади
	-ин-	*ськ-* + *-ин-* = *-ич-*	
		цьк- + *-ин-* = *-чч-*	
	-н-	*к* + *-н-* = *-чн-*	
		ц + *-н-* = *-чн-*	
		ч + *-н-* = *-чн-*	
	-ськ-	*к* + *-ськ-* = *-цьк-*	
		г + *-ськ-* = *-зьк-*	
		х + *-ськ-* = *-ськ-*	
	-ств(о)	*к* + *-ств-* = *-цтв-*	
		г + *-ств-* = *-зтв-*	
		х + *-ств-* = *-ств-*	

615. Поясніть, як утворено слова. Що означають виділені слова? Якого роду ці іменники? Введіть їх у речення, об'єднавши за певною темою.

Вилов, намолот, винахід, виріб, пристрій, привід, застій, потиск, насип, збут, *заброда*, *пролаза*, *вереда*, *нероба*, біг, вступ.

616. I. Якими способами творяться дієслова та прислівники? Наведіть приклади. Прочитайте текст. Випишіть ключові слова.

Дієслова утворюються від дієслівних основ за допомогою префіксів *у-* (*в-*), *від-* (*од-*), *ви-*, *до-*, *з-*, *за-*, *на-*, *над-*, *по-*, *роз-*, *о-*, *пере-*: *різати — урізати, відрізати, надрізати, дорізати, розрізати, прорізати, перерізати, зрізати.*

Дієслівні суфікси утворюють дієслова недоконаного виду від дієслів доконаного виду і навпаки: *розкласти — розкладати, колоти — кольнути.* Суфіксально-префіксальним способом творяться дієслова із значенням супровідної або повторюваної дії: *підморгувати, погукувати.* При творенні дієслів від інших частин мови продуктивними є суфіксальний (*весна — весніти, прозорий — прозоріти, четверта частина — четвертувати, ой — ойкати, ні — нікати*); суфіксально-префіксальний способи (*зброя — обеззброїти, синій — посинити*) та інші.

Прислівники від інших частин мови творяться суфіксальним способом (*тихо, ранком, кроком*), незначне місце посідає префіксальний спосіб (*понині, позаторік*).

II. Прочитайте уривок із поезії Бориса Олійника. Поясніть, яким способом утворено дієслова і прислівники, назвіть твірні основи.

Потяглися журавлі в далеч плавко.
Доганяв їх листопад за селом.
А один, як сирота, гірко плакав
З перебитим у лікті крилом.

А ішов собі хлоп'як через луки.
Запримітив сірому здаля.
Він узяв, як дитину, на руки
І додому приніс журавля.

Спостерігаємо

617. Розгляньте фотоілюстрації. Кого ви на них упізнали? Підготуйте усне повідомлення про спортивні досягнення українців. Використовуйте слова, утворені різними способами.

§ 50. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ТА НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ І СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ СЛІВ

Практикум

618. I. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Чому автор для висвітлення наукової теми обрав саме такий стиль? Кого він вважав адресатом мовлення?

Так уже заведено в нашій мові, що складне слово, як тільки з'являється на світ, відразу визнає подвійну залежність. З одного боку, воно прилаштоване до своїх кровних родичів — співвідносного словосполучення та інших складних слів. З другого, потрапляє в полон афіксального словотворення. І тут перед нами розгортається дивна картина. Чим сильніший цей полон, тим більше вкорінюється складне слово в мові, заводить свою власну родину похідних, утворюваних від нього за допомогою префіксів та суфіксів. Адже воно саме стає родоначальником словотвірного гнізда й торує цю дорогу в ролі твірного. Проте як би не хотілося складному слову бути на цьому шляху звичайнісінькою афіксальною одиницею, йому це не вдається: заважає походження, навіть своя двохосновна структура (*Н. Клименко*).

II. Складіть план тексту і перекажіть його в науковому стилі, наводячи приклади слів з наступної вправи.

619. I. Погрупуйте слова у два стовпчики: а) складні; б) складноскорочені. Поясніть їхні значення і написання. Розкажіть про способи творення складноскорочених слів.

Базальтобетон, *міськбанк*, біло-рожевий, світлошкірий, сережковітий, *сількор*, *райцентр*, військовослужбовець, державно-правовий, спортпрогноз, держбюджет, блок-система, член-кореспондент, бухгалтер-економіст, «Укранімафільм», прес-реліз.

II. Допоможіть виділеним словам створити власну «родину». Які афікси ви використали? За яким принципом орфографії вони пишуться?

620. Об'єднайтесь у пари і позмагайтеся, хто швидше утворить слова від поданих слів способом осново- і словоскладання.

Аварійний, небезпечний. Більш, менш. Взаємний, діяти. Сухий, стояти. Сталь, варити. Видимо, невидимо. Хліб, сіль. Хліб, робити. Бляклий, синій. Вапняний, піщаний. В один раз. Багато, рік. Час, писати. Випуклий, вгнутий. Солодкий, солоний.

621. Утворіть складноскорочені слова. Поясніть їхній правопис. З п'ятьма з них складіть і запишіть речення.

Європейське космічне агентство. Банк міжнародних розрахунків. Донецький басейн. Бюро міжнародного молодіжного

туризму. Національна академія наук України. Міністерство фінансів. Арабська Республіка Єгипет. Бюро закордонної науково-технічної інформації. Автоматизована система управління. Європейське економічне співтовариство.

622. Погрупуйте і запишіть слова у два стовпчики: а) складні безсуфіксальні; б) складні суфіксальні. У словах другого стовпчика позначте словотворчі суфікси.

Бензобак, бензозаправник, автопоїлка, автобудівник, вагонобудівний, вагонообіг, вовнозаготівля, вовнообробний, газонафтовий, ґрунтопідпушувач, авіатранспорт, авіаносець, вільнодумство, газовимірник, газодвигун, голонасінний, голослівний, багатолистий, багатокутний, двозерний, гучномовець, бетононасос, бетоноукладач, вітродвигун, вітровловлювач.

Цікава перерва

Чи знаєте ви, скільки може бути складено слів із першою частиною *кіно-*? Запишіть усі відомі вам і порівняйте з кількістю слів у «Словнику-довіднику з правопису та слововживання» С. Головащука (або іншого автора).

623. Поясніть правопис складних слів. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

Автопоїзд/вуглевоз, вантажо/обіг, *гео/ботаніка*, експерт/почеркознавець, *відео/грама*, *горо/утворення*, графо/механічний, замок/блискавка, лікар/ортопед, дво/томник, *космонавт/дослідник*, земле/трус, гідро/вузол, *джаз/оркестр*, енерго/живлення, завод/автомат, генерал/полковник, інженер/газо/сигналізатор, відео/телефон, *вище/зазначений*, *веб/дизайн*, Інтернет/сервіс.

624. І. Прочитайте. До виділених слів доберіть омонімічні. Поясніть їхні значення. Як називається цей спосіб словотвору?

1. Ми знов і знов розгортаємо немеркнучі сторінки «*Кобзаря*» (*О. Гончар*). 2. Шляхом *куриться* курява (*А. Малишко*). 3. Недалеко розкинулось на березі місто *Калаш* (*М. Шаповал*). 4. На березі Росі в *Білій Церкві* у 1797—1829 роках створено декоративно-пейзажний парк «*Олександрія*». 5. Прекрасні *схід* і *захід* сонця, один від другого урочистіші (*О. Довженко*). 6. *Місяць* — цікава і малодосліджена планета (*З підручника*).

II. Поясніть орфограму «Велика літера».

625. І. Прочитайте. Прокоментуйте думку вченого. Наведіть власні приклади.

При лексико-синтаксичному способі словосполучення застигає в своїй формі, кам'яніє і зливається в од-

не слово без словотворчих засобів. Наприклад: *Тягнирядно, майбутнє* (*має бути*) (*К. Городенська*).

II. Пригадайте, як утворювалися прізвища за часів козаччини. Дайте влучне прізвисько кожному з персонажів відомої картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

626. І. Прочитайте. Виконайте словотвірний розбір виділених слів. Поясніть їхні значення, враховуючи значення твірних основ і зміст усього речення.

1. Лісів і трав ласкаві багреці, *медових* піль важка росиста порість (*А. Малишко*). 2. Осінній бір *бурштинний*, аж дзвінкий, таїть в собі *музичномрійну* душу, і я боюся таїну порушить наївним словом й дотиком руки (*Б. Чіп*). 3. *Сьогоднішнє, давнє, майбутнє* в піснях героїчних дзвенить (*М. Гірник*). 4. Сумно, сумно серед неба сяє білолиций (*Т. Шевченко*). 5. На ще вогких *пагорках*, на схилах зацвіли наші перші весняні квіти — *мати-й-мачуха* (*О. Копиленко*). 6. *Жовтень* цілу ніч працював. *Припорошив сріблястим* інеєм дахи, вкрив *паморозззю* землю, навіть маленькі калюжки сховав під тонкими скельцями льоду. І сидить тепер десь, милується на свою роботу (*Ю. Старостенко*).

II. Визначте серед поданих речень односкладні і двоскладні неповні. Чим вони різняться?

627. І. Прочитайте. Яка функція абревіатур у науковому стилі?

Обчислювальні машини на електронних лампах мали широке розповсюдження в 50-і роки XX століття. Їх називають

машинами першого покоління. З розвитком мікроелектроніки в середині 60-х років окремі ЕОМ почали виготовляти у вигляді єдиних неподільних виробів, які називають інтегральними мікроелектронними схемами (ІМЕС). В одній такій схемі об'єднано десятки транзисторів, діодів, резисторів, конденсаторів. ЕОМ, побудовані на базі інтегральних мікроелектронних схем, називають машинами третього покоління. ЕОМ, виготовлені на базі великих ІМЕС, прийнято називати машинами четвертого покоління. До них належать і широкорозповсюджені зараз персональні комп'ютери (ПК) та мікрокалькулятори (*З кн. «Інформатика»*).

II. Поясніть спосіб творення складноскорочених слів та їхнє значення. При потребі користуйтеся «Словником скорочень в українській мові». Складіть чотири речення з абревіатурами (на вибір).

СОТ, МАГАТЕ, Укрінформ, НЛО, ДЮСШ, спецкор, МЗС.

628. Випишіть із підручника «Історія України» текст, насичений абревіатурами. Поясніть їхні значення, з'ясуйте роль у тексті.

Спілкування

629. Подискутуйте. Спростуйте або підтримайте тезу «Убогий духом не може бути багатим».

630. Зайдіть на сайт «Інформатика» вашого ПК, укладіть словничок уживаних у ньому абревіатур. З'ясуйте їхні значення. Чим пояснюється широке вживання абревіатур в Інтернеті?

Стилістика і культура мовлення

Стилістичне використання засобів словотвору

631. Прочитайте. Складіть план переказу тексту. Випишіть ключові слова. Яку нову інформацію для себе ви отримали?

Засоби словотвору також знаходять своє стилістичне застосування. Стилістичні можливості словотвору виявляються, насамперед, у синонімії словотвірних афіксів.

Суфікси вносять додаткові відтінки й надають словам емоційного характеру: *рука — ручка, рученька, рученя, ручище*. До суфіксів книжного забарвлення належать ті, які утворюють загальні й абстрактні назви, назви опредметнених дій. Це віддієслівні іменники на *-ння, -ття*: *становлення, забуття*. Ці суфікси є продуктивними в офіційно-діловому, науковому та публіцистичному стилях.

Книжного відтінку надають словам суфікси *-ізм* (*-изм, -їзм*), *-ств(о)*, *-зтв(о)*, *-цтв(о)*, *-ість*: *історизм, натуралізм,*

людство, дійсність, посередництво. Вони характерні для всіх стилів.

Суфікси суб'єктивної оцінки (здрібнілості та збільшеності) слугують у тексті засобами ліризму, інтимізації: *білесенький, білісінький*; *тонесенький, тонісінький*; *голуб'ята*. Наприклад: *Зорять усі на бабусю, чогось сподіваються. Побідкалась старенька, стала жалкувати дітей: — Гарні, любі* ***діточки****.., а* ***гостинчика*** *немає,* ***ластів'ята****, — не купила* (*С. Васильченко*).

У поетичних творах слова з пестливо-здрібнілими суфіксами сприяють передачі психологічних переживань і почуттів: *Чайки! Чайки! Ласкаві птиці... Хоч дрібку рідної землиці з маленьких ніжок обтрусіть* (*Яр Славутич*). Ці ж самі суфікси можуть надавати словам зневажливих, іронічних, сатиричних, гумористичних відтінків: *Уранці намагався провести з Петрусиком виховну бесідочку, на що він обіцяв зробити анонімочку, від якої наш табір неодмінно прикриють. Після такої розмовоньки я написав заявочку про звільнення за власним бажаннячком. З табірним привітиком комендантик Давидюк-Вовченко* (*З газети*).

Збірно-зневажливі суфікси *-н(я)*, *-в(а)* надають словам негативного забарвлення: *...поспішала на Каховку звідусіль пазуриста степова* ***хижачня*** (*О. Гончар*).

Емоційної насиченості набувають відприкметникові іменники, які використовуються для створення урочистості, патетики: *Безмежний* ***шир*** *причорноморських степів, лагідна блакить українського неба* (*З газети*). Застарілі префікси *па-*, *пра-*, *уз-* теж надають слову відтінку урочистості, піднесеності, поетичності: ***Паморозь*** *розкішним мереживом покрила нерухомі дерева* (*М. Стельмах*).

Слова, утворені осново- і словоскладанням як стилістичний засіб найбільш поширені в офіційно-ділових, наукових і публіцистичних текстах. Виразно книжне забарвлення мають іншомовні словотворчі морфеми: *гідро-*, *гео-*, *-лог*, *-філ*, *-ман*; *псевдо-* та українські *само-*, *мало-*, *багато-*: *гідропоніка, географія, палеонтолог, слов'янофіл, меломанія, самоаналіз, багатовекторність*. Українські варіанти складних слів більш образні: *пейзаж —* ***краєвид****, фонтан —* ***водограй***.

Складні прикметники надають тексту емоційного забарвлення, образності: *За вікнами в травах така дзвінколунність, що землю свою у труді молодім обнімем з тобою й покотимо в юність* (*М. Вінграновський*).

У красному письменстві словоскладання використовується як засіб стилізації під фольклор або для поглиблення ліричності: *...не забувала тільки, що він біля мене,* ***обнімала пригортала*** *його і сльозами* ***молила-просила*** (*Панас Мирний*).

632. Прочитайте текст. Прокоментуйте стилістичне використання засобів словотвору.

Небо ще було прозоре, але то вже стояли передостанні погожі дні. І вода у ставу щодень темнішала і крижаніла, а вранці довгі пасма трави були геть сиві від паморозі. Але осінь закінчувалася тоді, коли на солоденькій яблуні не лишалося жодного листка — одні зеленкуваті яблука-дички. Так вона й стояла, аж поки не били сильні морози. Тоді плоди коричневіли на гілках, а все рівно не падали. Та інколи, засунувши руку у сніг, а далі у суху промерзлу травичку, вона могла ще віднайти зелене тверде яблучко, ніби щойно з гілки, солодке-пресолодке. Те, що приходить пізно, завжди найдорожче, але й сумне (*Т. Крижанівська*).

633. Підготуйте реферати на тему «Український словотвір» і проведіть науково-практичну конференцію чи семінар. Скористайтеся рубрикою «До джерел знань».

Надсмак тестування

1. Спосіб творення слів *надмірний, пристінок, наколінник*:

а) суфіксальний; б) префіксальний; в) суфіксально-префіксальний; г) складання основ; ґ) лексико-синтаксичний.

2. Спосіб творення слів *завеликий, прамова, призвук, неволя, суперприз, передісторія*:

а) суфіксальний; б) префіксальний; в) суфіксально-префіксальний; г) складання основ; ґ) лексико-синтаксичний.

3. Спосіб творення слів *лісотундра, святвечір, сторіччя, горицвіт*:

а) суфіксальний; б) префіксальний; в) суфіксально-префіксальний; г) складання основ; ґ) лексико-синтаксичний.

4. Спосіб творення слів *батьківський, чорненький, гарненький, зубастий, соковитий, кислуватий, доньчин*:

а) суфіксальний; б) префіксальний; в) суфіксально-префіксальний; г) складання основ; ґ) лексико-синтаксичний.

5. Назвіть рядок, у якому всі слова утворено одним способом словотвору:

а) попідвіконню, спросоння, безмежно, водночас, життєрадісний; б) водночас, обіруч, врізнобіч, мимохідь, навіки; в) по-українському, по-моєму, здалеку, помалу, по-німецьки; г) по-четверте, утрьох, миттю, позаторік, вмить.

6. Визначте, у якому рядку до складу дієслів входить префікс *не-*:

а) не/доглянути, не/дивитись, не/рахувати, не/вірити; б) не/зчутися, не/навидіти, не/волити, не/хтувати; в) не/зра-

джувати, не/покоїти, не/поспішати, не/терпіти; г) не/злічити, не/здогадатися, не/квапитися, не/знати.

7. З'ясуйте, у якому рядку всі дієслова утворені суфіксальним способом:

а) ступати, підписувати, допомогти, оволодіти; б) скликати, гримати, перевозити, засівати; в) витирати, ловити, догоджати, писати; г) співати, мовчати, летіти, світити.

8. Знайдіть помилку в розподілі слів за способом словотвору:

а) праворуч, пліч-о-пліч, гостроокий, землекоп; б) прадавній, предобрий, обчислити, прадід; в) громовий, білявий, сестриця, мамин; г) по-людському, безутомний, настільний, приморський.

9. Знайдіть помилку в розподілі слів за способом словотвору:

а) Закарпаття, межиріччя, Приуралля, міжряддя; б) підсудний, бездомний, здвоїти, збільшити; в) підбір, приплив, нагляд, запис; г) захід, збір, вимога, потиск.

10. Визначте у якому рядку припустилися помилки у визначенні твірної основи:

а) пролісок ← ліс, учениця ← учень, оновлення ← оновлювати; б) освітити ← світити, читання ← читати, назустріч ← зустріч; в) возик ← возити, приходити ← хід, благаюче ← благаючий; г) заморський ← морський, читач ← читати, накидати ← кидати.

11. Зробіть словотвірний аналіз слів.

Орденоносець, неподільність, вуличка, киянка, хмельничанин, водій, службовець, бандурист, писар.

12. Виконайте морфемний і словотвірний аналіз виділених слів.

Високо-високо, в глибокій, *бездонній синяві* неба, спокійно, *безтурботно поспішали* дві *легенькі пухнасті хмаринки*. На *узгір'ї жовтіли розквітлі кульбаби*, гуділи джмелі, і життя навколо було таке *прекрасне* (*О. Довженко*).

13. Напишіть невеликий твір-опис на тему «Лісова дивина», вживайте слова, утворені різними способами.

До джерел знань

Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській літературній мові. — К., 1984.

Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. — К., 2003.

Полюга Л. М. Морфемний словник. — К., 1983.

Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 1997.

Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000.

Українська морфологія як розділ мовознавства про частини мови

Ви навчитеся:

- *визначати* й *характеризувати* ознаки самостійних і службових частин мови;
- *розрізняти* лексико-граматичні розряди самостійних частин мови та їхні синтаксичні функції;
- правильно *відмінювати* іменники, прикметники, займенники, числівники, дієслова, *враховуючи* особливості словозміни та словотворення;
- *помічати* й *виправляти* помилки в написанні й уживанні різних частин мови;
- доцільно *використовувати* виражальні можливості різних частин мови в усному й писемному мовленні;
- *виконувати* морфологічний аналіз самостійних і службових слів;
- *готувати* повідомлення про історію вивчення частин мови.

§ 51. ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ, ГРАМАТИЧНІ ЗНАЧЕННЯ І ГРАМАТИЧНІ ФОРМИ. ОСНОВНІ СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ

634. Прочитайте. Зробіть висновок про те, що вивчає граматика, з яких частин вона складається. Як пов'язані між собою розділи граматики «Будова слова», «Словотвір», «Морфологія» і «Синтаксис»? Яка роль граматики в житті людини?

1. «Кобзар» — це найкраща граматика всеукраїнської літературної мови (*І. Огієнко*). 2. Граматика вивчає життя мови і з повсякденного мовлення виводить її закономірності й правила. Слова у словнику вказують нам, про що думають люди, а граматика мови — як саме вони думають. 3. Океан слів — це безмежжя, незліченність .., схильність до необмеженого поповнення. Він — велетенське громаддя, складники якого жодна людина не спроможна полічити. Граматика ж — мудрий господар, володар цього океану. На противагу безмежжю слів граматика — стислість, суворі правила, які легко застосувати (*З тв. І. Вихованця*). 4. У граматиці підлягають аналізу не окремі слова, а класи слів, властиві їм узагальнені граматичні значення, засоби їх вираження, способи творення слів та поєднання їх у словосполучення і речення. До безпосередніх завдань морфології входить також вивчення граматичних класів слів — частин мови... (*А. Грищенко*). 5. Досконале засвоєння граматики — це насамперед творчість, творення мовлення, вияв свого «я» (*І. Вихованець*).

635. Складіть таблицю «Частини мови». Пригадайте, що таке самостійні і службові, змінювані та незмінювані частини мови. Чи можуть слова переходити з однієї частини мови в іншу? Наведіть приклади.

Мовознавчі студії

636. Прочитайте. Складіть план відповіді за текстом. Випишіть ключові слова.

Граматичне значення не належить одному слову, воно об'єднує граматично цілі групи або й класи слів. Наприклад, різні за своїм значенням іменники *стіл, дуб, солдат, герой* мають однакові граматичні значення: називного відмінка, числа однини, виражають належність до чоловічого роду. Ці й усі інші іменники об'єднуються також в одному класі слів із загальним значенням предметності. Неповнозначні слова не є носіями граматичних значень.

Граматична форма — це сукупність граматичних значень і відповідних засобів вираження їх у конкретному випадку вживання слова. Слово в різних формах здатне виражати одне або кілька граматичних значень. Наприклад, у слові *гарний* закінчення *-ий* виражає значення роду (чоловічий), числа (однина), відмінка (називний). І навпаки, для кожного граматичного значення в слові може бути окремий формальний показник. Наприклад, у дієслівній формі *приїхали* значення минулого часу виражено суфіксом *-л-*; значення множини — закінченням *-и*, значення доконаного виду — префіксом *при-*.

Граматична категорія (від грецьк. *kategoria* — судження) — це найзагальніше поняття, що об'єднує ряд співвідносних граматичних значень і виражене в певній системі співвідносних граматичних форм. Граматична категорія є тим загальним (родовим), що знаходить свій вияв у частковому (видовому) — в граматичному значенні, в конкретних граматичних формах. Наприклад, у категорії відмінка іменників узагальнюється вся різноманітність семи відмінків і система відмінкових форм, дієслівна категорія особи об'єднує граматичні значення 1-ї, 2-ї і 3-ї особи, що виявляються у відповідних граматичних формах.

637. Розгляньте таблицю на с. 284. Яке з понять є більш загальним: *граматична категорія* чи *граматичне значення*? Чи однакові у всіх частин мови граматичні категорії, граматичні значення?

У в а г а ! Значення роду мають порядкові числівники та кількісні: *один, одна, одне, два, дві, обидва, обидві*. Значення числа має числівник *один* (*одні*).

Граматичні категорії	Граматичні значення	іменник	прикметник	числівник	займенник	дієслово	Особливі форми		прислівник
							дієприкметник	дієприслівник	
Рід	чоловічий жіночий середній	X	X	X	X	X (мн.ч)	X	—	—
	спільний	X	—	—	—	—	—	—	—
Число	однина множина	X	X	X	X	X	X	—	—
Відмінок	називний родовий давальний знахідний орудний місцевий	X	X	X	X	—	X	—	—
	кличний	X	—	—	—	—	—	—	—
Ступінь порівняння	вищий найвищий	—	X	—	—	—	—	—	X
Вид	доконаний недоконаний	—	—	—	—	X	X	X	—
Перехідність	перехідне неперехідне	—	—	—	—	X	—	X	—
Час	теперішній минулий майбутній	—	—	—	—	X	X	X	—
Спосіб	дійсний умовний наказовий	—	—	—	—	X	—	—	—
Стан	активний пасивний	—	—	—	—	X	X	—	—
Особа	перша друга третя	—	—	—	X	X	—	—	—

Граматичні значення можуть виражатися: закінченням (*хата* — Н. в., *хатою* — Р. в.); афіксами (*виступати* — недок. вид, *виступити* — докон.вид); перенесенням наголосу

(*весни́* — Р. в. одн., *ве́сни* — Н. в. мн.); службовим словом (*співала б, більш вдалий, буду читати, на землі, хай будує*).

Практикум

638. І. Прочитайте текст. Визначте граматичні значення змінюваних слів. З'ясуйте, чим вони виражаються.

Минуло ще кілька сонцеворотів. Щоразу вічне світило у розповні літа щедро обдаровувало землю теплом, а людські серця — добротою. Одначе не з усякого насіння проростала доброта. Із білого — росло біле. Із чорного — чорне: злоба і мста. Тож люди, допоки жили, доти й протиборствували. Помирали одні, на їхнє місце ставали інші — і боротьба між ними тривала. Життя від того ставало суворішим, жорстокішим, ущерть виповнювалось безкінечною несамовитістю. Тож мудрі й почали говорити: життя — це боротьба! (*Р. Іваничук*).

ІІ. Поясніть розділові знаки в тексті.

ІІІ. Підготуйте висловлювання на тему «Життя — це боротьба».

639. Прочитайте. Усно з'ясуйте роль прийменників у вираженні граматичних значень. Поясніть орфограми і пунктограми. Визначте відмінок іменників, що вживаються з прийменниками.

1. Крізь пилюку, по багнюці, в холод і завію. Прийде чистою до тебе біла моя мрія (*В. Симоненко*). 2. На світі можна жить без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у кватирку, з-за воріт. 3. Вже в небі зорі висіяли мак. Дорога спить над ставом очеретяним (*З тв. Л. Костенко*). 4. Зерно стече з долоні. Крізь патрубки — в ріллю, зерно стече з долоні, зашепче їй: «Люблю!» 5. Дорога зв'язує нас міцно, і розлучає нас вона, на ній із другом можна стріться і взнати ворога сповна (*М. Клименко*).

Спікування

640. Прочитайте. З'ясуйте, яку функцію виконує середній рід іменників, займенників, прикметників у художньому тексті. Який художній засіб утворюється за допомогою вживання самостійних частин мови у середньому роді?

1. Насилу виліз із бебехів *пан* Цибульський: *таке плюгавеньке, товстеньке, кирпате*, очі як осокою попрорізувані, а пика така червона, як новий п'ятак, аж блищить (*О. Стороженко*). 2. Я *її* годую, я зодягаю, я *її* на світі держу, а *воно, ледащо*, мені робити не хоче! (*Марко Вовчок*). 3. І дивиться на вас *хлоп'ятко* такими молитовними і водночас лукавими очеятами, що ви не в силі йому одмовити (*Остап Вишня*).

Перлина фразеологем

Визначте, якими частинами мови є слова у фразеологізмах. Доберіть до них синонімічні вирази. За одним із них складіть гумореску.

1. Тертий калач. 2. Як дві краплі води. 3. Десята вода на киселі. 4. У люди виходить. 5. Взяти ноги в руки.

641. Зайдіть на сайт «Енциклопедія. Українська мова»: **http://litopys3.freeservers.com/ukrmova/um.htm.** Знайдіть цікавий матеріал про частини мови і зробіть повідомлення на уроці.

Самостійні частини мови

§ 52. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

642. Прочитайте. Проаналізуйте одне з речень (на вибір) за частинами мови і дайте відповіді на подані запитання.

1. Слова яких частин мови входять у речення?
2. Скільки іменників у ньому?
3. Скільки іменників — назв істот і неістот?
4. Скільки власних і загальних назв?
5. Скільки конкретних і абстрактних?
6. Скільки одиничних і збірних іменників?

1. Дід Максим привезе онучку Орисю бабусі Марусі машиною «Таврія» з міста Херсона у село Клини. 2. Онучка Яринка приносить із саду квіти ромашки бабусі Оксані до хати в кімнату-вітальню до заходу сонця. 3. З міста Києва на канікули приїхала поїздом у Крим до Чорного моря біля Ялти студентка університету імені Драгоманова Марія Крячко.

Мовознавчі студії

643. Пригадайте все, що ви знаєте про іменник. Самостійно складіть лінгвістичну довідку за планом.

1. Що таке іменник?
2. Іменники власні і загальні.
3. Іменники з конкретним та абстрактним значенням.
4. Назви істот і неістот.
5. Збірні, речовинні, одиничні іменники.

Назви **істот/неістот** розрізняють також за граматичними ознаками: 1) форма знахідного відмінка однини чоловічого роду назв істот збігається з родовим однини: *запросити брата, зустріти товариша* (Зн. в.) — *немає брата, товариша* (Р. в.); 2) форма знахідного відмінка однини чоловічого роду назв неістот збігається з називним відмінком однини:

стоїть колодязь (Н. в.) — *викопати колодязь* (Зн. в.); 3) у знахідному відмінку множини іменники всіх родів — назви істот і неістот мають закінчення, як у називному відмінку: *хустки, романи, вікна*.

Практикум

644. І. Прочитайте текст. Випишіть іменники, що означають: а) збірні поняття; б) абстрактні; в) конкретні. Знайдіть приклади переходу частин мови з однієї в іншу.

Кожен народ, що дбає про своє сьогоднішнє і майбутнє, знає, до чого веде руйнування чи зрікання рідної мови. Це деградація, виродження, занепад. Тому люди завжди берегли свою живильну криницю — мову, з якої черпали силу для духовного здоров'я і наснаги. Оскільки мова — це концентрація мудрості й досвіду, то втрата її веде до порушення суспільної гармонії, законів людської еволюції. Вона — неповторна гілка на древі людства, з понищенням якої захиріє і зубожіє все дерево.

Втрата народом мови — це трагедія всіх трагедій, бо тоді губиться весь попередній досвід, зафіксований у ній. Культура змінює свій генетичний код, а народ відчужується від традицій, звичаїв, духу предків, потрапляє в іншу духовну атмосферу і свідомо чи несвідомо страждає (*К. Мотрич*).

ІІ. Складіть і розіграйте діалог за темою, порушеною в тексті.

645. І. Прочитайте текст. Випишіть іменники: а) з абстрактним значенням; б) з речовинним. Які граматичні ознаки властиві таким іменникам?

Голубувато-зелений аквамарин віддавна вважався талісманом мандрівників, особливо мореплавців. Стверджують, що він увібрав усю красу морської стихії. У граната слава священного каменя. Це камінь кохання, гніву й пристрасті. А ще цей самоцвіт проганяє смуток, приносить радість.

Про кварц кажуть, ніби його кристали оберігають від нападу ворогів. А його різновид — «тигрове око» — рятує від страждань, відводить небезпеку. Ще за часів Олександра Македонського фантастичну силу приписували опалу: і нерви заспокоює, і серце лікує, і від деяких пристрастей утримує. Надприродними властивостями наділяли бурштин, який рятує від пропасниці, жовтяниці, зоба, попереджає інші захворювання, дарує красу і довголіття. Товчений мінерал пили з молоком від внутрішніх хвороб і короткозорості.

Слов'яни дуже високо цінували ніжно-фіолетовий аметист. За його допомогою, вважали наші предки, можна передбачити настання зими чи випадання дощу. У старих лікарських по-

радниках читаємо, що аметист пияцтво лікує, думки погані відганяє, добрим розум робить, у справах допомагає.

Символіка, що приписується самоцвітам, досить виразна: сапфір — постійність; рубін і альмандин — пристрасть; агат — здоров'я і довголіття; топаз — дружба; хризопраз — успіх; гранат — вірність; цирконій — удача; яшма — скромність і мужність (*З календаря*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Знайдіть приклади префіксального та суфіксального словотвору іменників.

2) Поясніть правопис складних слів.

3) Знайдіть у тексті складнопідрядні речення, визначте тип підрядної частини.

646. I. З'ясуйте формальну відмінність між іменниками — назвами істот та неістот, поставивши їх у формах називного та знахідного відмінків однини і множини.

Дівчина, програміст, Зевс, завод, стілець, двійка, олень, груша, блакить, кінь, комора, береза, змій, садівник, дощ, сокіл, теля, грім, ремісник, метелик, народ, професор.

II. Складіть шість речень зі словами (на вибір).

Спілкування

647. Висловіть власну думку щодо проблеми «Чому необхідно знати минуле свого народу?». Обговоріть це питання в родинному колі.

§ 53. ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА. КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКІВ

Мовознавчі студії

648. Опрацюйте теоретичний матеріал у парах. Перевірте одне одного, ставлячи запитання.

Деякі іменники можуть бути **спільного роду**: *староста Іван* і *староста Надія*; *сирота Василь* і *сирота Ольга*.

Рід незмінюваних іменників визначається так: 1) іншомовні іменники — назви неістот мають середній рід: *кіно, шосе, журі, кашне*; назви істот мають рід відповідно до статі: *цей месьє, ця леді, мадам*; 2) власні назви мають рід відповідно до загальної назви: *Кутаїсі* (місто), *Самоа* (острів), *Екзюпері* (письменник); 3) абревіатури мають рід стрижневого слова: *СНД* (співдружність).

Іменники — назви істот за фахом, заняттям з нульовим закінченням належать до ч о л о в і ч о г о р о д у: *інженер, шо-*

фер, директор, міністр. Від них або творяться назви істот жіночої статі (*учитель — учителька, касир — касирка*), або вони ж позначають і осіб жіночого роду, тому рід таких іменників визначають синтаксично: *лейтенант Сергій Кривін — лейтенант Галина Кривіна*; *цей професор — професор Юрчишина.* Більшість назв тваринного світу позначають істот без вказівки на стать: *барс, крокодил, сом, кит, шпак, метелик,* але: *півень, курка, курча* тощо.

Практикум

649. І. Прочитайте. Визначте рід усіх іменників у тексті. Назвіть характерні для кожного роду закінчення в початковій формі.

Під старезним горіхом, який ще рясно родив, на давньому, також горіховому, пні, який ще пам'ятав дідового тата, клепали коси. Дід і я, його тринадцятий онук. Дід дуже любив співи і мріяв, що в роду з'явиться голос. І ось перед тим як іти косити траву, він виносить старенький приймач, ставить його на вікно, вмикає... І той голос явився... та так, що аж заблищала чимось дідова сивина, а очі, його сині очі,— таких очей ні в кого я не бачив, хіба що інколи в батька,— починали піднімати діда, такого невисокого, над землею, над косами, над горіхом, над хатами, над нашим городом, над селом, над криницями, ярами, чубчиками дерев кудись високо-високо.

Голос співав про овець, про матір і зерно... Дід довго мовчав після співу. А потім сказав з притиском: «Мушу побачити того чоловіка. Може, із нашої сторони він...»

Другого дня поїхали ми до міста на радіо. Якийсь чоловік в окулярах із невдоволеним голосом і довгими нігтями на пальцях переглянув купу паперів і сказав: «Ви, шановні, чули голос молодого співака Дмитра Гнатюка...» (*За Д. Герасимчуком*).

ІІ. Складіть діалог про відомих українських співаків.

650. І. Випишіть іменники, рід яких не можна визначити без контексту. Поміркуйте, які ознаки є обов'язковими для іменників спільного роду.

Лівша, сирота, замазура, журнал, газета, невдаха, комп'ютер, листоноша, молодість, любов, суддя, інженер, лікар, ім'я, роботяга, сіромаха, земля, планета, заїка, теля, селище, податківець, заблуда, птах, риба, депутат, ненажера, полум'я, нероба, секретар, директор, офіс, менеджер.

ІІ. Складіть і запишіть п'ять речень з іменниками спільного роду на тему «Між нами кажучи...».

651. Розгляньте фотоілюстрації. Як називаються професії, зображені на них? Розкажіть про кожну з них, правильно вживаючи іменники.

652. І. Прочитайте. Визначте рід усіх іменників у тексті.

В ахмарській мові (Ефіопія) не розрізняють іменники і прикметники. Слово *барет* означає одночасно «залізо» і «залізний», *вотат* — «молодий» і «юнак». Це ж явище спостерігається у монгольській та деяких папуаських мовах.

В усіх мовах Східної та Південно-Східної Азії — китайській, в'єтнамській, бірманській, тайській, лаоській і багатьох інших — прикметники неможливо відрізнити від дієслів. Там значно простіше сказати «листя зеленіє», ніж «листя зелене». А от без іменників і дієслів немає жодної мови. Це вперше дослідив і описав у книзі «Мова» французький вчений Жорж Вандрієс. Не існує також мов без числівників, займенників, прислівників, сполучників.

Терміни «чоловічий», «жіночий», «середній» дісталися нам у спадок від грецьких учених. У V столітті до н. д. філософ Протагор запропонував поділити всі імена на три роди: *чоловічий, жіночий* і... *речовий*. Пізніше Арістотель запропонував замінити останній термін словом *середній* рід.

У німецькій мові, як і в українській, три роди, у французькій — два, в англійській — фактично жодного, але назви осіб розрізняють семантично — за статтю.

У багатьох народів світу взагалі відсутній звичний для нас поділ слів за родами. Наприклад, на острові Нова Гвінея серед частини корінних жителів поширена мова *асмат*. У ній роди замінює поділ на класи. Перший клас — це вузькі, високі предмети, сприйняті по вертикалі; другий — сидячі, широкі;

третій — предмети, що лежать, низькі; четвертий — плаваючі; п'ятий — літаючі. В африканській мові *масаї* — два класи. Один з них об'єднує все велике і сильне. Інший — все маленьке і слабке (*За О. Потапенком*).

II. Подискутуйте, чому в різних мовах світу неоднаковий поділ іменників за родами.

653. I. Розподіліть слова у три стовпчики за родами. Визначте назви істот і неістот.

II. Склавши по два речення з кожним із виділених слів, доведіть, що вони омоніми.

Сіль, склад, міх, *ласка, гриф, лава, бал,* курча, галченя, джміль, таксі, кулі, какао, *балка, лист, пара,* зерно, насіння, бадилля, сестра, староста, щедрість, сім'я, ім'я, старт, чемпіон, поет, ТСН, МВС, Мінфін, АТС, НБУ.

654. До слів чоловічого роду доберіть іменники жіночого роду. Поясніть орфограми у виділених словах.

Студент, герой, козак, *учитель,* лікар, робітник, киянин, *хлопець,* юнак, *батько,* хлоп'я, кум, учень, громадянин, поет, ткач, співак, артист, *селезень,* гусак, голуб, цап, *ведмідь,* вовк, баран, півень, тигр, лев, кабан, орел, індик.

655. I. До іменників жіночого роду запишіть іменники чоловічого роду, від яких вони утворилися. Позначте словотворчі суфікси.

Українка, узбечка, татарка, росіянка, кореянка, китаянка, парижанка, львів'янка, сумчанка, естонка, полячка, чешка, словачка, француженка, німкеня, італійка, сербка.

II. Складіть і запишіть шість речень із парами іменників на тему «Новини спорту».

656. I. Допишіть закінчення прикметників. Поясніть, чим ви при цьому керуєтесь.

Цікав.. інтерв'ю, крихітн.. колібрі, смачн.. рагу, багаторічн.. каланхое, *заключн.. ралі,* загадков.. інкогніто, *чист.. купе,* широк.. шосе, велик.. Колорадо (штат США), бистр.. Колорадо (річка), гірськ.. Колорадо (плато), програ.. парі, картоплян.. пюре, *біл.. кашне,* смішн.. шимпанзе, австралійськ.. кенгуру, *гаряч.. какао,* юридичн.. бюро.

II. Уведіть виділені словосполучення в речення і запишіть їх.

657. На місці крапок запишіть українські відповідники іншомовних слів. Визначте рід іншомовних та українських слів. Порівняйте, зробіть висновки.

Ринкова стихія внесла хаос не тільки в ціни, а й у наші голови. На нас звалилося стільки нових слів, що не завжди встигаєш вдуматися у значення кожного. Давайте спробу-

ємо розібратися. Отже, *бартер* — прямий товарообмін, *бізнесмен* — ділова людина, *дилер* — ... , *ембарго* — ... , *емісія* — ... , *інвестиції* — ... , *комунікації* — ... , *конвертованість* — ... , *кредитор* — ... , *конкуренція* — ... , *ліцензія* — ... , *менеджер* — ... , *прес-реліз* — ... , *сертифікат* — ... (*З газети*).

658. Об'єднайтесь у пари і позмагайтеся, хто швидше добере до кожного іменника слово, яке допомогло б визначити його рід.

Жаднюга, лівша, бідолаха, поні, таксі, кепі, протеже, математик, тренер, хімік, динго, суфле, фізик, директор, редактор, кліше, лібрето, староста, вельможа, пенальті, актор, суддя, листоноша, плакса.

Цікава перлина

1. Тюркські мови безродові, тобто іменники в них не поділяються за родами. Чому ж узбецьке слово *арик* і турецьке *плов* відносимо до іменників чоловічого роду, а узбецьке слово *піала* (чашка особливої форми) — до жіночого?

2. *Водій* автомашини має три сестри, а вони не мають брата. Як це може бути?

3. Чим *барліг* мужніший від *барлоги? Хід* — від *ходи?*

Спикування

659. Обговоріть ситуацію. До редакції надійшов лист. Десятикласниця пише, що для неї принизливо чути, як у деяких українських телепередачах українців називають «хохлами». Як ви ставитеся до порушеної проблеми? Аргументуйте свою відповідь.

§ 54. КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

660. Що виражає категорія числа в іменнику? На які дві групи поділяються іменники за граматичним значенням числа? Чи завжди значення числа співвідноситься з кількістю (сукупністю) предметів? Випишіть окремо іменники, що вживаються: а) в однині; б) у множині; в) лише в однині; г) лише в множині.

1. А навколо ярмарок у повному розпалі. І якого тільки добра не навезли сюди торговці: тут і мануфактура, і готові піджаки, штани, костюми, сорочки, хустини, гребінці, намисто, обіддя для коліс, діжки добротні дубові, цвяхи, коси, серпи, граблі, відра, кінська упряж, бублики, медяники, конфети, квас, ковбаси, телята, жива та бита птиця, вівці, кози... (*А. Шиян*). 2. Співи, танці, жарти, ігри вгорюдуба, довгої лози, нелина, жмурки, гра на сопілці, ріжках, гуслях, грім бубнів, різні витівки і пустощі — чого тільки не набачилася й не наслухалася темна, таємнича купальська ніч, що здавалася ще

таємничішою від могутніх спалахів золотистого полум'я, крику наполоханих сов та ухкання лісовиків і русалок у непролазних нетрях і хащах предковічного лісу (*В. Малик*).

Мовознавчі студії

661. Прочитайте лінгвістичну довідку. Яка інформація є для вас новою?

Число іменників вказує на кількісний вияв того, що називає іменник. Більшість іменників мають однину і множину — це назви конкретних предметів, які піддаються лічбі і здатні поєднуватися з кількісними числівниками (*п'ять днів, три верби, дві стежки*). Але є й такі іменники, які мають лише одну форму числа.

Тільки в однині вживаються іменники: 1) збірні (*братство, дрібнота, дітвора, коріння*); 2) з абстрактним значенням (*слава, геройство, патріотизм*); 3) речовинні (*молоко, чай*); 4) власні назви (*Україна, Чигирин*).

Тільки у множині вживаються іменники, що називають: 1) сукупність предметів, істот (*діти, надра, фінанси*); 2) часові поняття, ігри (*роковини, піжмурки, шахи*); 3) парні предмети (*ножиці, окуляри*); 4) речовину (*вершки, парфуми*); 5) географічні поняття (*Альпи, Суми*).

У **незмінюваних** іменниках (*бюро, кафе* тощо) значення кількості виражається формами узгоджуваних слів. Наприклад: *Звертайтесь у довідкове бюро. У місті є кілька трамвайних депо.*

Практикум

662. І. Прочитайте. Вкажіть, від яких іменників можна утворити множину, а від яких — не можна. Обґрунтуйте свій вибір.

ІІ. Визначте морфемний склад виділених слів.

Доброта, глибина, лічба, щедрість, *квасолиння*, бджола, буряк, взуття, міліція, студент, *студентство*, кіннота, мошкара, *птахівництво*, радість, жінка, *жіноцтво*, Дніпро, ясен, хліб, бій, океан, *гордість*, сум, ворона, вороння, сало, пісок, цемент, камінь, *каміння*, закон, *милосердя*, олія, Опішня.

663. Прочитайте пари слів, поставте наголос, визначте число іменників. Чи однакове лексичне значення вони мають? Складіть зі словами речення (усно).

Вода — води, сіль — солі, хліб — хліба, крупа — крупи, пісок — піски.

Зразок міркування. *Гречка — гречки́ — слова мають різне лексичне значення, перше називає речовину, а друге — сорти цієї речовини. Форма множини від однинних іменників може утворюватися, але при цьому змінюється відтінок лексичного значення: 1. Вже цвіла гречка, і бджоли радісно гули. 2. Сорти ранніх гречок дали високі врожаї.*

664. Прочитайте поезію Віктора Женченка. Визначте рід і число всіх іменників. Доберіть синоніми до виділених слів і словосполучень.

Вдумайтеся, хто ми врешті-решт
без пісень і *золотого слова*,
без карпатських смерекових *веж*,
без Десни, без Києва, без Львова!
Все нам треба ревно берегти.
Все! До краплі! Все, що нас єднає!
А єднали завжди нас — мости,
праця, *братство, сяйво короваю*,
ця ріка, що з давнини-давен
поїть нас від роду і до роду!
Ця ріка нас вивела з племен,
ця ріка нас нарекла народом!

665. У яких із поданих словосполучень допущено помилку?

Нові кемпінги; набридлі дебати; джерельні води; очищений вершок; солодкі сметани; гречані меди.

Спілкування

666. Складіть і розіграйте діалог на тему «Улюблені розваги молоді».

667. Напишіть твір на тему «Мандруємо Україною». Використайте ваші знання з географії.

§ 55. КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ

668. Прочитайте про відмінки іменників. Визначте стиль тексту. Перекажіть його в іншому стилі, проілюструвавши власними прикладами. Назвіть питання кожного відмінка.

В українській мові є гордовиті відмінки. Не бажають допомоги прийменників. Виконують граматичну роботу в реченні самі. Виконують сумлінно й постійно. Це називний і кличний відмінки.

Серед відмінків є чемпіони. Абсолютний чемпіон за кількістю прийменників — родовий відмінок. Однак він не завжди потребує допомоги прийменників. В основних для нього функціях

прийменники не вживаються. Ось, приміром, сильно почуває себе родовий відмінок у значеннях діяча або додатка при віддієслівних іменниках. Не знає він конкуренції прийменників й у функції прямого додатка при дієсловах. Так що на основній своїй ділянці родовий відмінок стоїть непохитно.

Наймолодший за віком прийменниковий відмінок — давальний. Він, як повне енергії й завзяття лошатко, так і хоче побрикати по всіх реченнях. Знахідний відмінок може протистояти прийменникам не скрізь. Він не хоче поступатися перед прийменниками в основному для нього значенні прямого об'єкта.

Орудний відмінок все хоче підказати чим «орудувати», яким знаряддям праці, у тій чи іншій галузі.

Місцевий відмінок — найстарший за віком, уже й не може без прийменника пересуватися. Прийменники жаліють його, виконують замість нього роботу. А місцевий подивиться на них і вдячно усміхнеться. А колись місцевий відмінок уживався без прийменників. Пізніше не міг сам виражати відмінкових значень. Йому на допомогу поспішив прийменник. Поспішив — і залишився назавжди.

Чому ж тоді кличний відмінок не поєднується з прийменниками? Може, він наслідує називний відмінок? Ні! Кличний відмінок часто виражає наші почуття. І їх хочеться висловити самому. Не допускаючи суперників — прийменників (*За І. Вихованцем*).

669. Порівняйте вислови. Чи є між ними смислова відмінність? Визначте рід і відмінок іменників.

З'їв яблуко, з'їв яблука; скосив траву, накосив трави; назбирав слив, зібрав сливи; позичив борошно, дав борошна; випив молоко, налив молока.

Мовознавчі студії

670. Прочитайте лінгвістичну довідку і підготуйте тести для взаємоперевірки засвоєного матеріалу.

До **першої відміни** належать іменники жіночого і чоловічого, а також подвійного роду з закінченням *-а* (*-я*) у називному відмінку однини: *робота, земля, лівша, Микола, Ілля, сирота.*

До **другої відміни** належать іменники чоловічого роду, що в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний (*дуб, кінь*) або мають закінчення *-о* (*Дніпро, Петро, батько*), іменники середнього роду із закінченням *-о, -е* (*перо, поле*) та *-я* (*життя, листя*) й іменники подвійного роду із суфіксом *-щ(е)* (*вовчище, носище*).

До **третьої відміни** належать іменники жіночого роду, що в називному відмінку однини мають твердий або м'який приголосний основи (*ніч, кров, сіль*), та іменник *мати*.

До **четвертої відміни** належать іменники середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення *-а* (*-я*), а при відмінюванні у родовому, давальному і місцевому відмінках у них з'являються суфікси *-ат-* (*-ят-*), *-ен-*: *ім'я — імені, курча — курчати, теля — теляти*.

Поділ на групи іменників І та ІІ відмін

Група		
тверда	**м'яка**	**мішана**
Твердий (нешиплячий) приголосний основи: *озеро, стріха, хата, вітер, абзац*	Будь-який м'який: *земля, водій, зілля, князь, сторіччя, пісня*	Твердий шиплячий: *хаща, тиша, плащ, плече, кущ, лівша*
	Середній рід на *-е* з основою на приголосний (крім шиплячого): *поле, сонце*	

Поділ на групи іменників ІІ відміни чоловічого роду на *-р*

Тверда група	М'яка група	Мішана група
Іменники, що закінчуються на *-р*, у яких наголос при відмінюванні не переходить з основи на закінчення (на *-р, -ер, -єр, -ир, -ір, -їр, -ур, -юр, -яр*): *сир, звір, комар, снігур, гектар, шофер, кар'єр, касир, папір, професор, абажур, гіпюр, ювіляр*	Іменники, що закінчуються на *-ар, -ир*, у яких при відмінюванні (особливо у множині) наголос переходить з основи на закінчення: *буквар — букваря, кобзар — кобзаря, пухир — пухиря*, а також *бондар, козир, лікар, писар*	Іменники, які закінчуються тільки на *-яр* і означають фах чи рід занять (наголос у непрямих відмінках також переходить з основи на закінчення): *вугляр, пісняр, скляр*

Практикум

671. І. Опрацюйте таблицю на с. 297 і розподіліть подані нижче іменники на групи. З'ясуйте значення виділених слів.

У в а г а! 1. До **м'якої групи** належать іменники *Ігор, явір, токар, аптекар, бібліотекар, слюсар, рицар, козир* (з постійним наголосом); *цар, псар* (односкладові).

2. Іменники **твердої групи** *комар, снігур, звір* у називному відмінку множини мають закінчення *-і*.

Тверда група	М'яка група	Мішана група
1) більшість на *-р*: *двір, явір, жир*; 2) інші суфікси: *-ер, -єр, -ир, -ір, -їр, -ор, -ур, -юр*; 3) *-яр*, який не вказує на рід занять: *футляр*; 4) *-ар, -ир* постійно наголошені суфікси: *базар — базара, пасажир — пасажира*. **Увага!** *-ар, -ир*, якщо мають постійний наголос, — тверда група	1) *-ар, -ир*, наголос на корені: *писар — писаря, козир — козиря*; 2) *-ар, -ир*, наголос переходить із суфікса на закінчення: *друкар — друкаря*. **Увага!** *-ар, -ир*, якщо не мають постійного наголосу, — м'яка група	*-яр* — наголос переходить із суфікса на закінчення: *каменяр — каменяра*. **Увага!** *-яр*, якщо означає професію чи рід занять,— мішана група

Тесляр, бавовняр, ковзаняр, воротар, різьбяр, ливар, жнивар, буквар, лихвар, *дзиґар*, книгар, плугатар, володар, звіздар, злидар, орендар, трудар, кобзар, пролетар, секретар, ниткар, квітникар, бляхар, глухар, сухар, вівчар, поштар, ліхтар, плотар, бунтар, *ґонтар*, казкар, байкар, страйкар, штукар, косар, токар, слюсар, тягар, лікар, пекар, бондар, ледар, аптекар, рицар, поводир, пухир, богатир, Ігор, Лазар, козир, оленяр, зброяр, пісняр, повістяр.

II. Поставте іменники у називному відмінку множини (усно).

672. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Поясніть уживання великої літери. Визначте рід і відміну іменників.

Київ!.. Стольний град (З,з)емлі (П,п)олянської... Про тебе летить слава по всьому (П,п)одніпров'ю і (П,п)одунав'ю. Перед тобою хилять горді, свавільні голови вічові гради (Н,н)овгорода та (І, і)льмені, (С,с)моленська, (П,п)олоцька, (Н,н)овгорода-(С,с)іверського, (П,п)ереяслава... Тебе звеличують своїми прокляттями в найліпших храмах (Р,р)омейської (І, і)мперії, до тебе тягнуться *слов'яни* (Б,б)олгарії, (М,м)оравії, (В,в)арязького (П,п)омор'я... На твою славу й *багатства* зазіхають орди степовиків.

Але ти навічно вріс у кручі (Д,д)ніпровські і стоїш незрушно, замкнувши Ріку Життя гострими мечами... (*Р. Іванченко*).

II. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

673. Запишіть слова у відповідних формах. Перевірте себе за орфографічним словником. Які особливості відмінювання цих іменників?

1. У давальному й місцевому відмінках однини: *рука, нога, муха, кожух; бік, річ, книжка, плуг.*

2. У давальному відмінку однини: *брат, тракторист, секретар, товариш, герой, дуб, день, доказ.*

3. У родовому відмінку однини: *сон, успіх, актив, з'їзд, гнів, полк, університет, гай, ліс, дощ, сад, Кавказ, Донбас, Алтай.*

674. Визначте рід, відміну і групу іменників. Запишіть у формі родового відмінка однини, поєднавши з одним із прийменників: *без, біля, від, од, до, з, із, за, з-під, з-поміж.*

Зброя, квітконіжка, сівба, розсада, протоплазма, фаланга, сім'я, школа, середина, хмара, горниця, горила, вівця, сирота, ілюстрація, міліція, порожнеча, лівша, міхоноша, пума, курка.

675. І. Визначте рід, відміну і групу іменників. Поставте їх у знахідному відмінку однини, поєднавши з одним із прийменників: *в, у, з, із, над, по.*

ІІ. Складіть текст із власними назвами в утвореній вами формі.

Афіша, Азія, Австралія, Камчатка, Скіфія, Ольвія, Троя, саранча, пряжа, попільниця, птиця, телеграма, западня, бібліотека, граматика, галерея, висота, долина, затока.

676. І. Визначте рід, відміну та групу іменників. Запишіть їх у формі родового відмінка однини, вказавши можливі паралельні закінчення (користуйтеся таблицею, поданою нижче). Які особливості відмінювання цих іменників?

1. Агрегат, апарат, агітатор, мороз, сум, майдан, кір, віск, мед, бобер, джейран, гейзер, айсберг, гібрид, елемент, зал, камінь, млин, гай, вишняк, очерет, міст, акт, ніж, барвінок, гектар, бур'ян, пліт, інститут, хор, материк, меридіан, грам, процент, абзац, горб, щавель, вал, вид, рід, десяток, тин, косинус, радіус, спосіб, ромб, сарай, ягуар, гіпопотам, стиль, інструмент, блок, гопак, поршень, алмаз.

2. Крим, Херсон, Миколаїв, Севастополь, Донецьк, Псел, Кіпр, Миргород, Чернігів, Львів, Тернопіль, Луганськ, Кривий Ріг, Дунай, Дніпро, Київ, Дніпропетровськ.

ІІ. Серед поданих загальних назв знайдіть слова іншомовного походження, усно провідміняйте їх в однині та множині.

-а (-я)	*-у (-ю)*
1) назви осіб, імена та прізвища: *Дмитра, учителя, хлопця*; 2) назви тварин, речей, предметів: *вовка, коридора, ліхтаря*; 3) назви населених пунктів: *Тернополя, Києва*, але: *Кривого Рогу, Красного Лиману*;	1) назви речовин, матеріалу; *сиру, меду, піску*, але: *вівса*; 2) назви збірних понять та позначень сумарності: *старостату, народу, полку*; 3) назви споруд, просторових понять: *палацу, краю*; 4) назви явищ природи: *дощу, граду, землетрусу*;

4) інші географічні назви з наголосом на закінченні: *Дінця, Остра*; 5) назви мір довжини, ваги, часу: *метра, грама, тижня*; 6) терміни іншомовного походження: *атома, конуса, відмінка*, але: *роду, виду, складу, способу*	5) назви процесів, станів, властивостей: *бігу, аналізу, пульсу*; 6) географічні назви (крім населених пунктів): *Криму, Кавказу, Китаю*; 7) назви абстрактних понять, особливо складні та префіксальні: *живопису, суходолу, успіху*; 8) назви танців, ігор: *боксу, балету, танцю*, але: *футбола, волейбола, гопака*

677. Поставте іменники в родовому відмінку однини. З'ясуйте їхні значення за словником іншомовних слів. Якому стилю мовлення вони властиві?

Ваучер, ринок, вексель, дебет, фініш, документ, конденсатор, папір, термін, експеримент, реквізит, формуляр, експорт, заголовок, підпис, індекс, заклад, ксерокс, адресат, адресант, бланк, комп'ютер, адрес, імпорт, ексклюзив.

678. Поставте іменники в давальному відмінку однини, запишіть можливі паралельні закінчення. За словником з'ясуйте значення іншомовних слів. Доберіть українські відповідники (де можливо).

Акціонер, аудитор, бізнесмен, виробник, інвестор, кредитор, лідер, посередник, постачальник, споживач, депозит, аргумент, індекс, моніторинг, рейтинг, агентство, сервіс.

679. Визначте рід і відміну іменників. Запишіть, поєднавши з одним із прийменників: *за, з(зі)*. Поясніть правопис.

Вість, галузь, доповідь, магістраль, домовленість, подорож, нехворощ, ніч, любов, даль, відвертість, мораль, кров, потужність, радість, мідь, сіль, піч, рентабельність, інертність, продуктивність, прибутковість, пружність, відповідальність, пристань, мазь, мить, верф, Керч, повінь, мудрість, осінь, велич, юність, розкіш, віддаль.

680. Визначте відміну іменників *ім'я, плем'я, дівча, ягня, теля, орля, зайченя, індича, тигреня*. Складіть із кожним речення так, щоб іменник стояв у родовому, давальному або місцевому відмінку однини чи множини. Об'єднайте речення темою «У зоопарку».

681. Поставте іменники у кличному відмінку. П'ять слів уведіть як поширені звертання в речення, передаючи телефонну розмову.

Пані вчителька, пан господар, добродій Олексюк, пан президент, колега Олійник, добродій Микола, Галина Миколаївна, пані Марія, панна Олеся, Степан Пилипович, голубка Наталка, друг Андрій, дід Михайло, батько Тарас.

682. Утворіть від поданих іменників чоловічі та жіночі імена по батькові. Якщо існують паралельні форми, запишіть їх.

Григорій, Василь, Сава, Микола, Хома, Ілля, Кузьма, Ігор, Левко, Євген, Юхим, Тодось, Лук'ян, Орест, Яків, Клим, Ярослав, Корній, Зиновій, Юрій, Михайло, Анатолій.

683. Запишіть імена, по батькові та прізвища у родовому, давальному й орудному відмінках. Використовуйте паралельні форми закінчень.

Станіслав Гаврилович Ромашко, Євдокія Петрівна Костюшко, Анатолій Михайлович Роговець, Ганна Сергіївна Кравчук, Олекса Костьович Терняк, Катерина Іллівна Шевченко, Христина Іванівна Соколяк.

684. Прочитайте текст. Яку систему форм (повну/неповну) мають ці іменники? Аргументовано поясніть. Визначте стиль тексту. Замініть його на усно-розмовний, побудувавши розповідь-казку про пригоди незмінюваних слів.

Окрему морфологічну групу становлять н е з м і н ю в а н і і м е н н и к и: 1) ряд слів іншомовного походження (*метро, меню, турне, колібрі*); 2) українські й іншомовні жіночі прізвища на приголосний звук (*Зосич, Харчук, Кравчук*), на *-енк(о)* (*Яценко, Василенко*), російські прізвища на *-ово* (*Дурново*), *-их* (*Черних, Сєдих*); 3) ініціальні абревіатури (*МВС*) та абревіатури, у яких друга частина виступає у формі непрямого відмінка (*завбази, помдекана*).

Граматичне значення відмінка виражається в цих іменниках синтаксично. Наприклад: *передають по радіо* (місцевий відмінок); *підійшов до метро* (родовий відмінок); *розмовляла з нашою Коваленко* (орудний відмінок); *слухаю какаду* (знахідний відмінок); *передали всім РТС* (давальний відмінок множини).

685. Утворіть і запишіть словосполучення з поданими словами. Визначте відмінок іменників. Складіть із ними кілька речень.

Шосе, кашне, кіно, фламінго, пенсне, парі, журі, кенгуру, ГЕС, Косач, Петрусенко, Гайдай.

686. Прочитайте текст. Виконайте морфологічний розбір виділених іменників за схемою: 1) іменник; 2) початкова форма; 3) назва загальна/власна; 4) назва істоти/неістоти; 5) рід; 6) число; 7) відміна (чи незмінюваний), група (якщо є); 8) відмінок; 9) спосіб творення (якщо слово похідне); 10) синтаксична роль; 11) написання.

О рідна земле! Ти, як мати,— єдина і неповторна! Ти не обов'язково найкраща, найгарніша. У світі є, можливо, інші краї, сповнені чарівної краси, краї, де ласкавий шум морського *прибою* поєднується з ніжним *співом* барвистих птахів, а пахощі лавру чи магнолії — зі *свіжістю* грозових південних

вітрів. Та що з того? Хай ти скромніше вбрана, хай твоя краса не така показна і не кожному впадає в *вічі*, але від того ти не менш рідна і люба синівському *серцю*, рідна земле! Ти ввійшла в нього разом з *молоком матері* і шумом старої верби у воротях, з квилінням чайки біля степового *озерця* і золотим дзвоном пшеничної ниви за селом, із звуками рідної мови та *пісень* вечорових дівочих. І поки б'ється в *грудях* серце, ми не перестанемо любити тебе, рідна земле! (*В. Малик*).

Цікава перерва

1. Як зробити, щоб *чорногуз* став іменником подвійного роду?
2. Доведіть, що слово *туш* не можна вважати іменником подвійного роду.
3. Чи можна вважати, що іменники *адрес* і *адреса* — це родові варіантні форми?

Спікування

687. Розгляньте старовинне фото. Кого ви на ньому впізнали? Підготуйте розповідь для учнів 8 класу на тему «Шлях кобзарів — то шлях народу».

688. Складіть і розіграйте діалог на тему «У новому помешканні». Використайте подані слова.

Гості, новий дім, планування кімнат, меблі, умеблювати, килим, національний колорит, люстра, письмовий стіл, журнальний столик, паркет, музичний центр, комп'ютер, телевізор, бра, секретер.

Розвиток мовлення

Тематичні виписки. Тези. Конспект

689. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту. Складіть план. Що таке тематичні виписки, тези, конспект? Випишіть визначення.

Кількість інформації в світі постійно зростає. Людина не в змозі запам'ятати все, про що говориться в газетах, журналах, по телебаченню навіть в одній якійсь галузі (літературі, мистецтві, техніці тощо). Тому дуже важливо навчитися відбирати потрібний матеріал і занотовувати його. Це розвиває інте-

лект. Зроблені вами записи допоможуть відновити в пам'яті матеріал під час підготовки до екзаменів, написання твору.

Відомо декілька видів записів. Один із них — **план** — знайомий вам ще з початкової школи. Він допомагає відтворити послідовність сюжету книги. Але в книгах, статтях часто зустрічаємо такі думки, які хочеться запам'ятати на все життя. Ви занотовуєте їх у свій записник, тобто робите **виписки**. Під час підготовки до твору, доповіді добирається матеріал за певною темою. Якщо ви робите виписки з різних джерел, але за однією темою (наприклад, «Українська пісня»), то вони називаються тематичними й оформляються у вигляді цитат.

У засвоєнні змісту складної критичної статті з літератури, чи історії, чи іншого предмета допоможуть складені вами тези, які пишуться після плану. **Тези** — це стисло сформульовані основні положення прочитаного тексту, які передають його суть. Є два види тезування — відбір авторських думок із тексту (у вигляді цитат) та самостійне формулювання основних положень статті. Тезування сприяє розвиткові логічного мислення, розвиває вміння чітко, ясно і послідовно висловлювати думки.

Під час підготовки до усних екзаменів накопичується значна кількість теоретичного, досить складного для засвоєння матеріалу. Часом не відразу пригадується потрібне. У такому разі допоможе конспект, складений вами під час опрацювання статті чи розділу підручника. **Конспект** — це стислий, зв'язний і послідовний переказ змісту статті чи розділу книги, лекції тощо. Конспект складається після попереднього прочитання і виділення головних думок, положень, цитат у статті. Є три види конспектів: текстуальні, вільні, змішані. Текстуальний передбачає послідовний виклад основних думок статті словами автора (цитатами), а вільний — своїми словами. При змішаному конспектуванні цитування поєднується з вільним викладом змісту прочитаного.

У конспекті слід застосовувати підкреслення, виділення ключових слів іншим кольором або шрифтом. Це допомагає швидше знайти потрібне під час читання (*З посібника*).

690. І. Розгляньте зразок тематичних виписок і список рекомендованої літератури.

Зразок.

З особливою ретельністю орнаментувалися *рушники*, які мали не тільки утилітарне і декоративне, а й обрядове значення. У селянському житлі XIX—XX ст. рушники розвішувалися завжди на визначених місцях: над вікнами, в простінках, на покуті. Надзвичайна стійкість традиції їх використання у сімейному житті (на рушник становили молодих, рушником їх пов'язували, ним сповивали немовля, його дарували в дорогу, на ньому підносили хліб-

сіль, опускали покійника в яму) пояснюється побутуванням давніх релігійно-магічних уявлень (тоді рушники розвішували у священних гаях, на них, як на своєрідну ікону, наносили язичницькі зображення).

Струнка М. Народне образотворче мистецтво: Культура і побут населення України: Навч. посіб. для вузів.— К., 1991.— С. 183.

Список рекомендованої літератури

1. Скуратівський В. Берегиня.—К., 1987.—С. 155— 177.

2. Словник символів культури України / За заг. редакцією В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К.: Міленіум, 2002. — 260 с.

3. Лозко Г. Українське народознавство.— К., 1994.

II. Опрацюйте пам'ятку.

Як працювати над тематичними виписками

1. Уважно прочитати статтю. Позначити олівцем потрібний матеріал.

2. Виписати цитату в записник у такій послідовності: прізвище та ініціали автора, назва твору, місце і рік видання, видавництво, том (розділ) книги, сторінка.

3. Якщо нова цитата на цій самій сторінці, у цьому самому творі, то пишеться *Там само*.

4. Якщо в цитаті щось пропускається, ставляться три крапки (...).

5. Цитата оформляється за правилами пунктуації при прямій мові.

6. Якщо цитата є продовженням вашої думки, вона пишеться з малої літери, але в лапках.

7. Перед цитатою слід подавати заголовок теми, якої вона стосується (наприклад: «Народний одяг»).

III. Підготуйте тематичні виписки з різних джерел до теми «Український рушник».

691. Прочитайте й перекажіть текст. Випишіть речення, в яких ідеться про способи і форми запису інформації.

Одним із способів запису змісту почутого чи прочитаного матеріалу є **тематичні виписки**. Опрацьовуючи будь-які джерела інформації, корисно виписувати цікаві думки, важливі факти, вислови, щоб можна було скористатися ними під час підготовки наукового повідомлення, виступу, доповіді, захисту реферату тощо. Тематичні виписки можуть мати різні форми: а) дослівний запис найважливіших думок; б) передача прочитаного чи почутого своїми словами; в) повний чи скорочений запис цитати (*З посібника*).

692. Прочитайте уривок із книжки Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» (с. 304). Користуючись зразком, оформіть виписку «Вираз і вислів».

Зразок.

Ко́ледж, -у, ор. *-ем.* Вищий або середній навчальний заклад в Англії, США та деяких інших країнах.

Коле́ж, -у. Середній навчальний заклад у Франції, Бельгії і Швейцарії.

Голованщук С. І. Українське літературне слововживання: Слов.-довід.— К.: Вища шк., 1995.— С. 137.

ВИРАЗ І ВИСЛІВ

Ці слова вважали за абсолютні синоніми, тому в класичній літературі бачимо іменник *вираз* у різних значеннях: *Почала... солодкими виразами любові промовляти* (*І. Нечуй-Левицький*); *Вираз на лиці понуро-урочистий*» (*П. Куліш*).

У сучасній українській літературній мові ці слова розрізняються за значенням: там, де йдеться про якусь думку чи міркування, передані небагатьма словами, кажуть *вислів*: «За *висловом* чиїм»... (Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана й М. Пилинського), у всіх інших випадках, зокрема й у математиці, користуються іменником *вираз: Ротмістр і очима, і всім виразом показував, щоб він забирався геть* (Петро *Панч*); *вираз* $a^2 + b = c$.

693. Підготуйте тематичні виписки до виступу на одну з тем: «Українська мова серед інших слов'янських мов», «Творчий шлях Михайла Коцюбинського», «Неповторний талант Соломії Крушельницької».

694. І. Пригадайте, що таке стаття, які види статей існують. Прочитайте текст. Визначте тему, основну думку, стиль мовлення. До якого виду статей належить текст? Дайте йому заголовок.

Форма викладу думок залежить від того, з якої нагоди пишеться лист. Так, для листа-співчуття його автор знайде не тільки відповідні слова, а й певні синтаксичні конструкції, і все це в комплексі буде спрямоване на те, щоб якось розрадити людину в її біді.

Написавши дату, автор звертається до людини, якій адресує листа. Залежно від змісту, а також від ступеня близькості між тими, що листуються, у звертанні вживають різні епітети: *шановний, вельмишановний, високоповажний, дорогий* та ін. Іменник, що означає людину, до якої звертаються, має стояти в кличному відмінку: *брате, сестро, мамо, Іване, Галино, Іване Петровичу.* Якщо звертання виражене сполученням імені й по батькові, то обидва слова вживаються в кличному відмінку: *Іване Петровичу, Галино Дмитрівно.* Коли ті, що листуються, говорять одне одному *Ви*, то це слово має писатися з великої літери. Звертання до адресата може бути ускладнене привітанням-побажанням, яке передує звертанню й епітету: *добрий день, здрастуйте* і под. Наприклад: *Добрий день, дорогий друже!* або *Здрас-*

туй, Олексію! Додає звертанню інтимності присвійний займенник *мій: Дорогий мій друже!* або *Мій дорогий друже!*

Далі автор листа розповідає про своє життя, здоров'я, родинні новини, про речі, що становлять спільний інтерес. Він просить написати, що нового в того, до кого звертається, і закінчує лист побажанням здоров'я, щастя; передає вітання.

Звичайно, можуть бути відхилення у плані викладу, зумовлені певними обставинами, але для людей з нормальними взаєминами характерна доброзичливість, повага, що виражається мовними кліше — привітаннями, побажаннями благополуччя. Автор листа має передбачити, як одержувач його послання поставиться до написаного, чи не зачепить його самолюбства якесь зауваження або спогад про щось неприємне.

Отже, пишучи листа, кожен має дбати про дотримання мовних та етичних норм (*За Є. Чак*).

II. Опрацюйте пам'ятку. Складіть тези статті.

Як складати тези статті

1. Уважно прочитайте статтю. Подумайте, чи відповідає її зміст тому завданню (меті), яке стоїть перед вами.
2. Поділіть статтю на смислові частини, визначте мікротеми і складіть план.
3. Прочитайте статтю вдруге, відзначаючи основні думки та положення, важливі для вашого завдання.
4. Випишіть навпроти кожного пункту плану відповідні ідеї та положення словами автора (цитатами) або власними словами.
5. Слідкуйте за тим, щоб не було перекручень змісту, звіряйте записане з думкою автора.

695. Напишіть лист-поздоровлення своєму вчителю, врахувавши рекомендації, які містяться в тексті попередньої вправи.

696. Готуючись до уроку історії, складіть тези параграфа; використайте їх, відповідаючи на уроці.

697. Прочитайте статтю. Визначте тему, основну думку, стиль мовлення тексту. Прочитайте конспект статті. Спробуйте передати зміст статті за конспектом. Що, на вашу думку, слід було б ще законспектувати? Який це вид конспекту?

ЩО ТАКЕ МОВА

Стаття	Конспект
Мова належить до так званих вторинних систем. Вона існує не сама по собі, а в людському суспільстві, похідною від якого вона є. Водночас мова — один із факторів самоорганізації суспільства і невід'ємна ознака таких спільнот, як рід, плем'я, народність, нація.	Мова — це вторинна система, яка існує тільки в людському суспільстві і завдяки йому.

Мова існує у свідомості членів суспільства, реалізується в процесах мовлення і «консервується» в результатах цього мовлення (у сказаному, написаному). Тому доля мови залежить від кожного мовця.	
З матеріального погляду в мові, що реалізується в мовленні, немає нічого, крім звуків, які комбінуються у слова, речення тощо. За цими комбінаціями ховається величезний світ значень — фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних. Саме в них відображені знання народу — носія мови — про світ, його структуру, ставлення людей до нього. Німецький філософ В. фон Гумбольдт писав: «Мова народу — це його дух, і дух народу — це його мова». У ній акумулюється духовна енергія народу. Вона є головною ознакою і символом нації.	З матеріального погляду мова — це звуки, які комбінуються у слова і реалізуються в мовленні.
Наївно вважати, що кожен з нас сприймає світ «безпосередньо», «таким, як він є». Насправді наше сприйняття світу відбувається крізь призму нашої мови. «Світ просіюється крізь сито слів» (К. Кравс). Підкреслимо, що в кожного народу «мовна картина світу» — своя, неповторна. Найпростіший приклад: ми в природі чуємо тільки ті звуки, які є в нашій мові (*р-р-р, ш-ш-ш, ку-ку, гав-гав, няв, дзень, хрусь...*). В інших народів ці звуконаслідування звучать зовсім інакше.	Мова — це засіб пізнання світу, який ми позначаємо словами.
Весь світ ми «розчленовуємо і сортуємо» так, як це змушує нас робити структура нашої мови, у якій зафіксовано досвід усіх попередніх поколінь різних епох. Отже, мова — це ще й засіб самопізнання народу...	У мові зафіксовано досвід народу за весь час його існування, тому вона — «засіб самопізнання народу».
Мова — найважливіший засіб спілкування людей, тобто засіб вираження і передавання думок, почуттів, волевиявлень. У цій ролі людська мова має універсальний характер: нею просто передати все те, що виражається, наприклад, мімікою, жестами, морським кодом чи дорожніми знаками, тоді як жоден із цих засобів спілкування не може конкурувати у вираженні з мовою.	Мова — найважливіший засіб спілкування людей.
Мова — це засіб формування, оформлення та існування думки.	Мова — засіб формування, оформлення та існування думки.

...Формою існування мови, свідченням її життєздатності є *мовлення*, тобто використання цієї мови людьми в комунікативних актах у всіх сферах громадського та особистого життя. Перестаючи бути засобом спілкування, мова стає мертвою.	Мова існує у живому мовленні, якщо ж нею не користуються, вона стає мертвою.
Мова — це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності (*В. Іванишин*).	Мова — це генетичний код нації, зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім.

698. З рубрики «До джерел знань» доберіть назви видань, які вас зацікавили тематикою. Знайдіть одну з цих книг у бібліотеці, прочитайте й законспектуйте.

Стилістика і культура мовлення

Стилістичні особливості форм іменника

699. І. Прочитайте текст. Висловіть свої думки щодо висунутої в тексті гіпотези.

Учені нараховують різну кількість відмінків у сучасних мовах світу. В. Колесов вважає, що їх близько тридцяти. У фінській мові, наприклад, 15 відмінків, а в угорській — 22. Данський лінгвіст Луї Єльмслев визначив: теоретично в мові може бути аж 216(!) різних відмінків. У реальних умовах ця кількість перебуває в межах «від нуля (у китайській) до п'ятдесяти двох (у табасаранській — одній з мов Дагестану)». У лакській мові, якою розмовляють в тому ж таки Дагестані, нараховують сорок відмінків. Зате в англійській, болгарській, в'єтнамській мовах іменники не змінюються за відмінками, як, до речі, і дієслова, бо при побудові речень головну роль відіграє порядок слів (1 — підмет, 2 — присудок, 3 — додаток...).

Першим розробив учення про відмінки давньогрецький філософ Арістотель. У грецькій мові було п'ять відмінків. Серед лінгвістів панує думка, що черговість відмінків відповідає прямому порядку слів у давньогрецькій мові.

Ви ніколи не задумувались над питанням, чи в нашій мові випадковим є саме такий порядок відмінків: *називний, родовий, давальний*..?

ІІ. Проаналізуйте речення. Поміркуйте, де в них центр повідомлення та з якими відмінками він пов'язаний. Чи підтверджують вони гіпотезу про прямий порядок слів у реченні?

1. Друг зустрів мене привітно і дав мені новий диск. 2. На

полях розтанув сніг. Дихання весни відчувалося у щебеті пташок, дзюрчанні струмків.

700. Прочитайте вірш Віктора Коржа. Які за формою іменники переважають у тексті? Чому? Яка їхня стилістична роль у реалізації задуму поета? Чи можна назвати вірш жартівливим?

Як рятували трьох китів —
світ вберегти себе хотів,
бо він — у всіх це на вустах —
покоїться на трьох китах...
Один з китів на лихо здох —
чи ж вбережеться світ на двох? —
з візитами, ракетами, протестами, пікетами,
з парламентами, СНІДами, вождями та нуклідами,
із рекетом, зі смогами, з безрукими, безногими
солдатами-афганцями, з халупами, палацами,
з валютами, нітратами, волюнтобюрократами,
з саперними лопатами, з суперінтердівчатами,
з секретними угодами, з стихійними погодами,
із мафіями, страйками, з закрученими гайками,
із «правди де питати нам», із теледепутатами,
із сміттям, чинодралами, лахміттям, генералами,
із ВТК і ЛТП, із і т.д., із і т. п. —
з усім-усім, що в світі є, мовчить чи голос подає..?

701. Опрацюйте лінгвістичну довідку.

Кожна частина мови має свої стилістичні особливості.

Морфологічні синоніми — це граматичні форми слова, які розрізняються засобами вираження граматичних значень і стилістичним уживанням. Наприклад: *лікар — лікарка — лікарша*. Перше слово стилістично нейтральне і вживається в усіх стилях мовлення, воно дає назву людині за фахом, родом діяльності без вказівки на стать. Друге слово дає вказівку на стать, вживається переважно в розмовному та художньому стилях. Слово ж *лікарша* вживається тільки у розмовному стилі як просторічне.

Стилістичні можливості категорії роду не однаково виявляють себе в різних стилях мови. В офіційно-діловому мовленні перевага віддається формам чоловічого роду, щоб підкреслити не стать, а службове і соціальне становище людини: *лаборант Ганна Петренко, секретар Ольга Коваленко, інженер Ірина Кравчук*.

Найабстрактніший за своїм граматичним значенням і лексичним наповненням **середній рід**. Тому форма середнього роду часто використовується в науковій мові. Різноманітно виявляються стилістичні можливості категорії роду в худож-

ньому та розмовному стилях. Слова за родовою належністю використовують для створення ***уособлень***. Наприклад: *Думала сумна смерека — де краса у мене?* (*Д. Павличко*).

Взаємозамінюючи форми роду, письменники створюють пестливо-голубливий стиль, відтінок пошани, виявляють примхливе або негативне ставлення, захоплення чи осуд: *Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був... Воно й училось, нівроку йому. Страх яке до книжки було...* (*А. Тесленко*).

Форми середнього роду допомагають правдиво відтворити дитяче сприймання світу: *Був собі тато, була собі мама, було собі я. Тато сиділи на ослоні... А я собі кричало: «Дайте каші!»* (*І. Драч*).

Середній рід часто використовується при створенні негативних характеристик дрібних, мізерних душею людей. *Старшина пузата, стоїть рядом: сопе, хропе, та понадувалось, як індики, і на двері косо поглядало* (*Т. Шевченко*).

Іменники **спільного роду** мають широкі стилістичні можливості, вони виступають то як нейтральні назви (*листоноша, сирота*), то як позитивна характеристика (*бідолаха, трудяга*), то як негативна оцінка (*волоцюга, нечепура, зайда, базіка*).

Числові форми іменника також мають стилістичні особливості. Так, іменники, що вживаються тільки в однині, переважно належать до книжних стилів — ділового і наукового. Це терміни й абстрактні іменники. З певною стилістичною метою можуть уживатися іменники, які мають тільки однину, як множинні: 1. *Високоякісні сталі Запоріжжя знає увесь світ.* 2. *Болі і шуми в серці можна вилікувати.* Іменники в однині (замість множини) вживаються у військовій і спортивній справі: *Кроком руш! На плече! До ноги!*

Граматичні форми відмінків є одним зі стилістичних засобів милозвучності українського мовлення. Для уникнення збігу приголосних, одноманітності вислову вживають паралельні відмінкові форми: *Тарасові* (*Тарасу*) *Григоровичу Шевченку*; (*на*) *Тимофії* — (*на*) *Тимофієві*.

Як стилістичний засіб уживається **кличний відмінок**, особливо в художньому та розмовному мовленні: *Ой, чого ти, дубе, на яр похилився, молодий козаче, чого зажурився?* (*Нар. творчість*) — з метою звертання, у ліричному відступі.

702. I. Прочитайте текст на с. 310. Визначте стиль мовлення. З'ясуйте значення іменників у формах однини або множини.

II. Проведіть стилістичний експеримент: замініть число іменників і простежте, як при цьому зміниться їхнє значення і зміст

тексту загалом. Чи завжди можлива така заміна? Відповідь обґрунтуйте.

Зима непомітно минала. Розтали буйні сніги. Зблиснули на яскравому сонці потічки, струмки. Попливли на Волхові крижини. Задзвеніло у весняній напрузі гілля дерев. Безхмарне небо загомоніло запаморочливим криком вороння, журавлиних ключів, що тяглися з вирію... (*Р. Іванченко*).

703. І. Прочитайте вірш Олени Матушек. Визначте стилістичну функцію відмінкових форм іменників у реалізації задуму поетеси.

Порятуйте красу — у стеблі, у росі, у зернині,
Порятуйте красу — у бджолині і в солов'ї.
Бо з усіх дефіцитів найбільше потрібні людині
Нелинялі, нетлінні скарби безкоштовні її.
Порятуйте красу — у привітному доброму слові,
Порятуйте красу — у відправленім вчасно листі.
Ви її порятуйте в своїй безкорисній любові,
Ви її порятуйте в душевній своїй чистоті.
Ви її поверніть, заблукалу, в натомлену днину,
Доки німб сонценосний у ночі потворній не згас...
Ви її захистіть, як малу безпорадну дитину...
Порятуйте красу — і вона порятує вас.

II. Як поетеса трактує твердження «*Краса врятує світ*»?

704. Обговоріть проблему «Красиве і потворне в нашому житті».

705. Напишіть твір-розповідь на одну з тем, використовуючи іменники в усіх граматичних формах: «Рідне місто», «Мій улюблений письменник», «Море і міфи».

Назустріч тестуванню

1. Продовжіть речення: *Морфологія — це...*:

а) словниковий склад мови; б) розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови; в) розділ науки про мову, що вивчає речення; г) розділ науки про мову, що вивчає морфемний склад мови.

2. Визначте, у якому рядку всі іменники належать до назв неістот:

а) вишня, нагорода, сім'я, син, робота; б) шахта, береза, бджола, лелека, долоня; в) мрія, казка, думка, сторона, пісня; г) леґінь, царівна, сирота, весна, дорога.

3. Визначте, у якому рядку всі іменники належать до назв істот:

а) гурт, олівець, сум, подія, хід; б) вітер, радість, шахіст, дім, малюк; в) син, робітник, сорока, Сашко, джміль; г) зошит, учень, день, юнак, рак.

4. З'ясуйте, з яким відмінком збігається форма знахідного відмінка множини в іменниках — назвах істот:

а) з формою давального однини; б) з формою родового множини; в) з формою орудного однини; г) з формою місцевого однини.

5. Назвіть рядок, у якому всі запозичені іменники чоловічого роду:

а) шимпанзе, поні, зебу, фламінго, маестро; б) місіс, мадам, леді, Бетті, кенгуру; в) кашне, депо, какаду, меню, бюро; г) шосе, пюре, ваніль, амплуа, рагу.

6. Визначте, у якому рядку всі іменники мають форму однини і множини:

а) мороз, вітер, берег, лебідь, мелодія; б) сніг, знання, сіль, учнівство, учень; в) лелека, степ, квітка, стежка, Дніпро; г) молоко, річка, вода, зерно, зуб.

7. З'ясуйте, у якому рядку іменники не розрізняються за родами:

а) степи, лінії, витрати, квіти, сани; б) очі, чоботи, пригоди, примхи, барви; в) канікули, ковзани, штани, дріжджі, оглядини; г) очі, ножиці, яблука, друзі, двері.

8. Назвіть рядок, у якому всі іменники мають лише форму однини:

а) ліс, ріка, озеро, море, болото; б) край, кущ, рушник, твір, мед; в) бензин, комашня, бетон, боротьба, дітвора; г) сметана, дріб, вікно, осокір, насіння.

9. Визначте, за якою ознакою іменники української мови поділяються на відміни:

а) за родом та закінченням у називному відмінку; б) за числами і закінченнями; в) за лексичним значенням і закінченням; г) за родом, числом і закінченням.

10. З'ясуйте, у якому рядку всі іменники належать до IV відміни:

а) курча, дівчатко, хлоп'ятко, життя; б) маля, тигреня, зайченя, індича; в) волосся, ім'я, плем'я, телятко; г) горобеня, поросятко, знання, кошеня.

11. Визначте синтаксичну роль іменників у реченні (графічно): *Коли в огонь живої мови чуття святого наддаси, ти станеш лицарем краси, і визволення, і любові* (*М. Вороний*).

12. Напишіть невеликий твір на одну з тем: «Мова і комп'ютер», «НЛО і земляни», «Чи можна навчити мавпу говорити?».

§ 56. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

706. І. Прочитайте текст на с. 312. Визначте прикметники, з'ясуйте, яку ознаку вони виражають: а) безпосередню; б) через відношення до інших предметів; в) як належність до інших осіб, істот. З'ясуйте, від якого слова вони залежать, яким членом речення виступають.

І з цієї хвилини все те, що він бачив навколо себе, чув і відчував, повнилося для нього новим змістом... Раніше Тимко відчував холодну і липку в'язь лугової землі, і почуття це було неприємним, тепер же земля під ногами була тепла, ласкава, як дихання паруючої ріки. Трава, яка здавалася йому раніше стальною, дзвенючою, як щось неживе, тепер розступалася перед ним прозоро-зеленою морською хвилею, як перед молодим богом, розкриваючи всю свою потаємну красу. То була його, Тимкова, рідна земля (*За Григорієм Тютюнником*).

II. Накресліть схему другого речення.

Мовознавчі студії

707. I. Самостійно складіть лінгвістичну довідку до теми «Прикметник» за поданим планом.

1. Що таке прикметник?
2. Які граматичні ознаки прикметника не є самостійними?
3. На які групи за значенням поділяються прикметники? Назвіть їхні характерні ознаки.
4. Яку синтаксичну роль виконує прикметник?

II. Перевірте себе за теоретичним матеріалом.

Присвійні прикметники утворюються:

1) від іменників — назв осіб II відміни за допомогою суфіксів *-ів* (*-їв*); від іменників I відміни за допомогою суфіксів *-ин* (*-їн*): *Миколин, Василів, Сергіїв, Марфин* та іменника III відміни *мати*: *материн*; 2) від назв тварин за допомогою суфіксів *-ач-* (*-яч-*), *-ин-* (*-їн-*): *курячий, гусячий, орлиний.*

Присвійні прикметники можуть втрачати свою конкретну предметну ознаку і набувати загальної родової віднесеності чи властивості, тоді вони переходять до розряду **присвійно-відносних** або **присвійно-якісних** прикметників. Наприклад: *ведмежа голова* — присвійний (голова ведмедя); *ведмежа шуба* — відносний (шуба з хутра ведмедя); *ведмежа послуга* — якісний (погана).

Не виражають значення присвійності ті прикметники, що входять до складу фразеологічних зворотів і термінологічних назв: *дамоклів меч, гордіїв вузол, торрічеллієва пустота, петрові батоги* (назва трави, ботанічний термін), та власні назви, що походять від присвійних прикметників, наприклад: *Київ, Харків, Шевченкове.*

708. I. Прочитайте речення. Визначте розряди прикметників за значенням. Поясніть орфограми у виділених словах. За яким принципом орфографії їх записано?

1. Заглядає в шибу казка сивими очима, материнська добра ласка в неї за плечима (*В. Симоненко*). 2. Коли ми виїхали на

чумацький шлях, з-за дерев легко, наче тіні, вискочили троє озброєних вершників (*М. Стельмах*). 3. Тож, мила моя юнь, любіть, вивчайте солов'їну мову, ніде й ніколи не ганьбіть її — життя свого основу (*М. Волощук*). 4. Я п'ю з джерел *пшеничних*, польових, де шум доріг і пил на дні осіли... 5. Я нестиму до хліба велику любов через поле батьків із синівською впертістю. 6. З усіх кінців — звідтіль і відсіля пливуть веснянки під рибальські хати, стоять човни, мандрівками багаті, твоє *Лиманське* дивиться в поля (*З тв. М. Палієнка*).

II. Пригадайте і запишіть географічні назви, що походять від присвійних прикметників.

У в а г а ! **Відносні** прикметники можуть переходити в розряд якісних. На основі переносних значень створюються поступово якісні прикметники. Наприклад: *вишневий сік* (відносний) — *вишнева хустка* (якісний); *бузковий кущ* (відносний) — *бузковий колір* (якісний); *срібна ложка* (відносний) — *срібна голова* (якісний). Такі прикметники називаються **відносно-якісними**.

Присвійні прикметники можуть поєднувати присвійне і відносне, присвійне і якісне значення. **Присвійно-відносні** прикметники утворюються від назв людей за допомогою суфікса *-ськ-*. Наприклад: *адміральський, козацький, материнський, батьківський, учнівський*. Від назв тварин вони творяться за допомогою суфіксів *-ач-* (*-яч-*), *-ин-* (*-їн-*), *-ов-*: *дівчачий гурт, орлина сім'я*.

Присвійно-відносні прикметники можуть переходити в **якісні** на основі п е р е н о с н и х з н а ч е н ь слова: *звірячий погляд, воляча сила, вовчий апетит, заяча душа*.

Практикум

709. Визначте лексико-граматичні розряди прикметників. Які характерні ознаки якісних прикметників, що відрізняють їх від інших — відносних і присвійних?

Золоті руки, золоте руно, золотий перстень; крижана вода, крижаний погляд; гаряче серце, гаряча юшка, гаряча голова; дерев'яні ворота, дерев'яні слова; залізні ґрати, залізні нерви, залізна воля; вишневий садок, вишнева сукня; батьків наказ, батьків звичай; срібна ложка, срібний голос, срібне волосся; лебедина зграя, лебедина пісня, лебедина шия; орлиний дзьоб, орлиний зір, орлиний політ; вовчі зуби, вовча вдача, вовча шкура; Петрів велосипед, петрів батіг.

710. I. Складіть і запишіть словосполучення «прикметник + іменник», у яких прикметник означав би матеріал. У словосполученні

іменник поставте в орудному відмінку, закінчення узгодженого з ним прикметника виділіть.

Стіл, сукня, черевики, блуза; хліб, посуд, годинник, ручка, ніж; ложка, чашка.

II. Уведіть шість словосполучень в орудному відмінку в речення.

У в а г а ! **Відносні прикметники** позначають ознаку предмета не безпосередньо, а через відношення його до іншого предмета, явища, дії. Твірною основою відносних прикметників виступає іменник, що позначає предмет: ***паперові квіти***, ***молочна каша***, ***вступний іспит***, ***нічний гість***. Словотворчим засобом виступають здебільшого суфікси: ***-ов-***, ***-н-***, ***-ськ-*** (***-зьк-***,***-цьк-***), ***-ан-*** (***-ян-***), ***-ев-*** (***-єв-***), ***-ичин-***,***-ічин-*** (***-їчин-***), ***-арн-*** (***-ярн-***), ***-льн-***, ***-шн-***, ***-жн-***. Наприклад: ***м'ясний***, ***денний***, ***народний***, ***морський***, ***товариський***, ***круп'яний***, ***театральний***, ***березовий***, ***смушевий***, ***історичний***, ***архаїчний***, ***сушильний***, ***завтрашній***, ***справжній***.

711. До поданих іменників доберіть прикметники, що називали б ознаку за часом, простором, місцем. У словосполученні іменник поставте у формі місцевого відмінка однини. Якщо при цьому відбувається чергування приголосних, поясніть його.

З р а з о к. *Потік — у гірському потоці* — [к] — [ц].

Сонце, пора, робота, село, день, квітка, концерт, вечір, степ, гімнастика, берег, рух, дорога, місто, місце.

Спостереження

712. Розгляньте репродукцію картини Тетяни Яблонської «Тиша». За допомогою різних прикметників опишіть настрій, створюваний нею.

Т. Яблонська. Тиша

713. І. До поданих словосполучень доберіть і запишіть синонімічні «прикметник + іменник». Виділіть суфікси і закінчення у прикметниках.

Книжка Ігоря, прізвище Галі, пісня синички, вуха зайця, казка дідуся, лапки качки, пір'я курки, слово батька, пісня матері, сміх дитини, коса дівчини, слід лисиці.

ІІ. Складіть жартівливий дитячий віршик з утвореними словосполученнями (на вибір). Надішліть його до редакції журналу «Малятко».

§ 57. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Мовознавчі студії

714. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте твірну основу і спосіб творення виділених прикметників. Розкажіть, як утворюється форма вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників.

1. Світу *милішого теплішого* за рідну сторону нема. Тут крила виросли і в небо винесли *кращого* небонька нема (*М. Ткач*). 2. Поле житнє пшеничне чи картопляне — *найрідніше* мені *найпросторіше* вам (*М. Сингаївський*). 3. Я хочу миру і життя у згоді на нашій *найвеличнішій* з планет без атомної бомби і ракет без стратегічних баз на Близькім Сході (*О. Підсуха*). 4. Мов з-під темної шкіри пробивалося інше лице, *світліше* і *молодше* якому, власне, й належали дідові очі: світлі й по-дитячому трохи наївні. 5. Іще треба розповісти про дівчину Галю яка мала *найближчу* причетність до цієї сумної історії (*З тв. А. Дімарова*). 6. В учителя він був одним з *найкращих* школярів між хлопцями — *найвірнішим* товаришем (*С. Васильченко*). 7. Ще *стрункішою* стала тополинка була вже *вища* за всіх дівчат що підходили до неї (*О. Іваненко*).

ІІ. Перевірте зроблені вами висновки за теоретичним матеріалом.

Форми вищого і найвищого ступенів порівняння бувають п р о с т і (синтетичні) і с к л а д е н і (аналітичні).

Проста форма вищого ступеня утворюється додаванням до кореня або основи якісного прикметника (початкової форми) суфіксів *-ш-* або *-іш-*, наприклад: *швидкий — швид-ш-ий*; *розумний — розумн-іш-ий*. При цьому можуть відбуватися зміни в основі слова: 1) суфікси основи *-к-*, *-ок-*, *-ек-* випадають: *рідкий — рідший, глибокий — глибший, далекий — дальший*; 2) кінцеві приголосні основи [*г*], [*ж*] перед суфіксом *-ш-* змінюються й утворюють із суфіксом звукосполучення [*жч*]: *дорогий — дорожчий, дужий — дужчий*; кінцевий при-

голосний основи [*с*] перед суфіксом *-ш-* теж змінюється, утворюючи з суфіксом звукосполучення [*шч*], що графічно передається буквою *щ*: *високий — вищий*; *товстий — товщий*; 3) окремі прикметники утворюють форму вищого ступеня, змінюючи основу: *гарний — кращий, поганий — гірший, малий — менший, великий — більший.*

Складена форма вищого ступеня утворюється додаванням слів *більш* або *менш* до початкової форми: *тонкий — більш тонкий*; *чуйний — менш чуйний.* Посилення інтенсивності ознаки може виражатися додаванням до прикметників вищого ступеня слів *багато, значно, набагато, куди* (*багато ширший, значно дорожчий, куди кращий*).

Найвищий ступінь порівняння прикметників утворюється так: 1) **проста форма** — додаванням до прикметника вищого ступеня префікса *най-*: *найближчий, наймолодший, найвідважніший*; 2) **складена форма** — від початкової форми прикметника додаванням слова *найбільш* або *найменш*: *найбільш вигідний, найменш цікавий.* Відтінок посилення ознаки вносить додавання часток *що, як* до слів *найбільш, найменш* або до прикметника простої форми найвищого ступеня: *щонайтепліший, якнайактивніший, щонайбільш дошкульний, якнайменш важливий.*

У в а г а ! Деякі якісні прикметники **не утворюють** ступенів порівняння: 1) назви кольорів, що перейшли з розряду відносних: *кремовий, шоколадний, волошковий, брунатний, лимонний, вишневий, бузковий, каштановий*; 2) назви масті коней: *вороний, буланий, карий*; 3) назви ознак абсолютного порогу інтенсивності: *сліпий, босий, мертвий, німий, голий*; 4) назви складних ознак: *чорнобокий, блідо-рожевий*; 5) назви ознак, що виражають міру ознаки суфіксом, префіксом, складанням основ чи синтаксично: *низенький, низесенький, вузюсінький, страшенний, злющий, препоганий, надзвичайний, ультрамодний, прегарний, густо-синій, жовтогарячий, білосніжний, надто хитрий*; 6) прикметники, що мають безвідносний вияв ознаки: *голубуватий, білястий.*

Прикметники у формі вищого ступеня у сталих словосполученнях, що стали т е р м і н а м и, втрачають значення вищої міри: *старша медсестра, нижчий клас.*

Практикум

715. Утворіть ступені порівняння якісних прикметників. Випишіть окремо ті з них, які не утворюють ступенів порівняння.

Важкий, свіжий, малиновий, добрий, вузький, лисий, жопатий, жовтогарячий, товстий, бордовий, премудрий, вишневий,

молодий, молоденький, порожній, русий, тонкий, сердитий, синій, синюватий, зеленавий, старший викладач, молодший науковий співробітник, білявий, білий, худий, худющий.

716. Із поданих прикметників та іменників утворіть словосполучення «прикметник вищого ступеня (проста і складена форма) + іменник». Уведіть п'ять із них у речення.

Широкий, веселий, смачний, сміливий, далекий, новий, високий. Шлях, хлопець, вчинок, обід, край, будинок, клен.

717. Запишіть прикметники вищого ступеня порівняння за видами орфограм на місці пропущених літер. З виділеними прикметниками складіть кілька речень.

Доро..ий. тя..ий, ви..ий, ду..ий, ни..ий, м'я..ий, швид..ий, солод..ий, *кра..ий*, ва..ий, влучн..ий, гаряч..ий, мудр..ий, давн..ий, тепл..ий, лег..ий, *бли..ий*.

718. Від поданих прикметників утворіть просту і складену форми вищого ступеня порівняння. Складіть речення з утвореними формами виділених слів.

Щасливий, цікавий, грізний, рідний, стрункий, веселий, хоробрий, *радісний*, *розумний*, *знайомий*, малий, поганий, світлий, великий, *привабливий*, могутній.

фразеологій

Перлини фразеології

Поясніть значення фразеологізмів. Яка роль у них прикметників? До якої групи за значенням належать прикметники?

1. Мокрим рядном накрити. 2. У баранячий ріг скрутити. 3. Всипати березової каші. 4. Гніздо осине. 5. Зачароване коло. 6. За широкою спиною.

Спікування

719. І. Прочитайте текст. Знайдіть якісні прикметники, визначте ступінь порівняння, прокоментуйте способи творення їх.

Уміння привертати й утримувати увагу слухачів має велике значення в будь-якій розмові. Один з найважливіших способів — вдалий вибір теми розмови. Не менше значення має також добір слів, використання прикладів, наочності. Усім людям властива допитливість і цікавість. Вони прагнуть дістати найсвіжіші відомості протягом якнайкоротшого часу. Отже, увагу можна привернути, розповідаючи щось надзвичайне, таке, що викликає подив, інформує про нове стосовно професії чи захоплень співрозмовників. Привертає увагу слухачів і гарний стиль висловлювання.

Речення короткі й прості набагато зрозуміліші, ніж довгі й складні, перенасичені іншомовними словами. Найкращим початком може бути короткий — з цікавого прикладу чи порівняння. Велике значення має тон і сила голосу, темп мовлення, смислові паузи, виділення певних слів, доречні жести.

Спробуйте проаналізувати самих себе, свою поведінку, манеру говорити, виходячи з цих порад. Це допоможе вам у спілкуванні (*За І. Томаном*).

II. Складіть продовження тексту, наводячи приклади з власного досвіду. Розкажіть однокласникам, як вам вдавалося вийти переможцем зі скрутної мовленнєвої ситуації.

§ 58. СЛОВОЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ

720. Прочитайте. Знайдіть прикметники, визначте відмінок. Чим вони різняться? Як називаються такі форми прикметників?

1. Як ішли ми зелен лугом к зелен гаю, солов'ї нам ткали пісню диво-дивну (*Б. Олійник*). 2. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде, а хто ж мене, молодую, та й додому проведе? (*Нар. творчість*). 3. Ой чи то я Леда, ой чи то я Лада, аж на мене біл лебедик з небесонька пада... Ой чи пінна Леда, ой чи панна Лада, аж на мене чорен лебідь з хмаровища пада (*І. Драч*). 4. Літо краснеє минуло, сніг лежить на полі (*Леся Українка*). 5. І ти моя, єдиная, ведеш за собою літа мої молодії. 6. Заступила чорна хмара та білую хмару (*З тв. Т. Шевченка*).

Мовознавчі студії

721. Прочитайте лінгвістичну довідку.

У сучасній українській мові вживаються переважно **повні прикметники**, що мають в усіх формах відмінкові закінчення: *веселий, весела, веселі, веселого, веселих, веселим* і т. д. **Коротких** прикметників у сучасній мові мало: *зелен, рад, ясен, славен, повен, красен* тощо.

Більшість повних прикметників мають с т я г н е н і форми закінчення: *доброю — добре*. Але в поетичній мові вживаються і повні н е с т я г н е н і форми називного й знахідного відмінків однини жіночого і середнього роду та жіночого роду називного і знахідного відмінків множини: *веселая, веселеє, веселії, веселую*.

За кінцевим приголосним (твердим чи м'яким) основи прикметники поділяються на **тверду** і **м'яку групи**. Наприклад: 1. *Сонячний, довгий*; *сонячна, довга*; *сонячне, довге* — тверда група; 2. *Середній, торішній*; *середня, торішня, середнє, торішнє* — м'яка група.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций* мають в однині м'яку основу, а в множині (крім називного) тверду: *білолиций — білолицього — білолицьому — білолицього — білолицим — (на) білолицьому(-ім); білолиці — білолицих — білолицим — білолицих — білолицими — (на) білолицих.*

Практикум

722. І. Прочитайте. Випишіть прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться. Визначте рід, число і відмінок.

1. І від престолу отчого порогу, від цих священних вікон і двора в усі світи веде мене дорога. 2. Моє вікно — подібне океану: я отчі думи з хвиль його дістану, як з дна морського дістають бурштин. А може, і нащадок мій добуде з того вікна життя моє забуте — кристали дум з прозорих самотин. 3. Мій дім — фортеця, затишна і строга, моя духовна стійкість — це залога і мого дому, й роду, і добра. 4. Нема ніде так добре, як удома, усі стежки ведуть нас до рідні,— засяє вогник в рідному вікні — де дінеться і темрява, і втома (*І. Гнатюк*).

ІІ. Запишіть поезію свого улюбленого автора, проаналізуйте текст із погляду лексичного складу.

723. Провідміняйте прикметники разом з іменниками. Визначте тип відмінювання (за групою), схарактеризуйте особливості його.

Білолиций хлопець, довгошия жирафа, Сергіїв мопед, столітня війна, великий район, материна пісня, материнська пісня.

724. І. Прочитайте. Визначте стиль і тип мовлення тексту. Подискутуйте. Висловіть свою думку щодо форми звертання до батьків.

Тато й мама були колись для дитини найбільшим авторитетом і найвищою владою. «Множина пошани» служила вираженням великої поваги до батьків. Ще за мого дитинства батько, мати, дідусь, бабуся, тітка, *стрийко, вуйко* були «Вони». «Тато поїхали до міста. Вони вернуться аж завтра». Тепер значно простіше: «Тату, купи мені», а іноді й таке: «Мамо, ти глуха?»

Декому здається, що звертання до тата чи мами на «ти» виражає дитячу любов, сердечну близькість до рідних. Може, але я не думаю, що діти передвоєнних часів менше любили свою маму, ніж їх правнуки сьогодні.

Давні форми пошани зрідка збереглися в українських селах. Ще на початку століття вони були загальновживаними. Не згоден, що справжня любов чи пошана не залежить від фор-

ми її словесного вираження. Основою взаємин між дітьми і батьками повинна бути четверта Божа заповідь: «Шануй свого батька і матір свою, щоб було тобі добре та щоб довго прожив ти на землі!» (*За Ю. Редьком*).

II. Випишіть із тексту прикметники з іменниками, до яких вони відносяться. Визначте розряд за значенням, групу, рід, число, відмінок. Поясніть значення виділених слів.

725. I. Утворіть і запишіть прикметники з суфіксом: а) *-ськ-*, *-енськ-*, *-инськ-*, *-івськ-*; б) *-ин-*. Поясніть, які зміни приголосних основи відбулися і чому. З утвореними від виділених словами складіть і запишіть речення.

1. Волинь, Баку, Рівне, Турабі, *Прага*, *Запоріжжя*, Прилуки, Чорнухи, товариш, Черкаси, Буг, Кременчук, Золотоноша, Овруч, узбек, чуваш, латиш, Рига, чех. 2. Мелашка, Одарка, Галя, Рая, Ольга, Ганна, Наталка.

II. Підготуйте усне лінгвістичне повідомлення на тему «Чергування приголосних звуків при творенні прикметників».

726. I. Утворіть від основ іменників прикметники з суфіксами *-н-*, *-ен-*, *-ан-* (*-ян-*). Визначте розряд за значенням, групу. Поясніть написання *н* і *нн* у суфіксах прикметників та орфограму «Апостроф».

Хвилина, стіна, глина, срібло, половина, ім'я, машина, камінь, *вітчизна*, солома, дерево, мед, дух, віск, буква, *баштан*, орган, досвід, вина, зміна, осінь, полин, сон, день.

II. Зробіть морфемний і словотвірний розбір прикметників, утворених від виділених іменників.

727. Запишіть прикметники в алфавітному порядку, поставивши замість крапок *н* або *нн*. Обґрунтуйте свій вибір. Поставте наголос у прикметниках. За яким принципом орфографії вони пишуться?

Невблага..ий, бездога..ий, неподола..ий, невпізна..ий, благослове..ий, числе..ий, нужде..ий, силе..ий, здорове..ий, отаке..ий, шале..ий, піща..ий, чаву..ий, голуби..ий, букве..ий, страше..ий, широче..ий, атом..ий, писем..ий, дим..ий, качи..ий, визнач..ий, притама..ий, підйом..ий, стара..ий, свяще..ий, вогне..ий, солов'ї..ий, неоціне..ий, непримире..ий, чаї..ий, звіри..ий, цегля..ий, жит..ій, незрівня..ий.

728. Спишіть, розкриваючи дужки. Вставте пропущені літери. Всі орфограми поясніть.

1. З нас кожен і міцнів, і ріс з г..рячим серцем, (не) байдужим (*О. Ющенко*). 2. На обрії лише рожевіла тонен..ка смуж..чка, і крізь неї ледь виз..рав (не)величкий золотий шматок сонця (*О. Іваненко*). 3. То була (не)сумна пісня подола..ого, а радісний бад..орий спів переможця (*М. Коцюбинський*).

4. Солома скирт іноді проблисне (не)теплим приглушеним блиском (*О. Гончар*). 5. Ключ угорі журавли..ий рідною мовою кличе у (не)відомі краї (*М. Рильський*). 6. Не можна всього ро..повісти про людину й про хліб, про його (не)здола..у силу, з якої виростає сила людини (*Є. Гуцало*).

729. Уведіть прикметники у складені вами речення і запишіть їх. Запам'ятайте правопис.

Високоавторитетний, всесвітньо відомий, вічнозелений, дикорослий, суспільно корисний, сніжно-білий, білосніжний, жовтогарячий, військовозобов'язаний, військовополонений.

730. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис складних прикметників. Перевірте за орфографічним словником.

1. (Синьою)синьою чашею упав у глибінь ставок, а в ньому розквітають по-весняному білі хмари. 2. Ми в'їжджаємо в шкільне подвір'я, де ясніє великими вікнами (дво)поверхова школа. 3. Чимсь (знайомим)знайомим повіяло на мене (*З тв. М. Стельмаха*). 4. Цвіли в полях (весняно)окі квіти, вітрець доносив пахощі здаля (*Д. Ткач*). 5. Давно липневий викачали мед, горбатіють картопляні кагати, старий вишняк лякливо коло хати закутався в (багряно)сизий плед (*Д. Луценко*). 6. Прекрасний ліс навесні, коли вкривається (салатно)зеленими, ніжними листочками; (казково)чарівний взимку, закутаний у сніжні завої; незрівнянний восени (*В. Гжицький*).

731. Від поданих словосполучень утворіть складні прикметники, поясніть їх написання.

Шаховий і шашковий, червоний і блакитний, солоний і кислий, підписаний нижче, дев'ять поверхів, різний тип, сто відсотків, навантажувати породу, розсіювати воду, ремонтувати машини, складальний і клепальний, професорський і викладацький, водити вагони, загальний для всієї школи, корисний для суспільства, названий вище, білий, як сніг.

732. Прочитайте прислів'я. Визначте, якою частиною мови є виділені слова, яким членом речення вони виступають. Як називається такий спосіб словотвору?

1. *Учений* іде, а неук слідом спотикається. 2. *Доброго* не бійся, а *поганого* не роби. 3. *Дурному* свого розуму не вставиш. 4. Лихо *говіркому*, та недобре й *мовчазному*. 5. *Лінивий* двічі ходить, а *скупий* двічі платить. 6. Ліпше своє *мале*, ніж чуже *велике*. 7. *Мудрий* не все скаже, що знає, а *дурний* не все знає, що каже. 8. *Ученому* — світ, а *невченому* — тьма.

733. І. Прочитайте поезію Василя Симоненка на с. 322. Випишіть прикметники. Зробіть морфологічний розбір їх за схемою: 1) аналізований прикметник; 2) відповідає на питання; 3) залежить від слова; 4) початко-

ва форма; 5) розряд за значенням; 6) повна чи коротка форма; 7) ступінь порівняння; 8) рід, число, відмінок, група; 9) синтаксична роль.

Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза...
Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.
Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.

11. Продовжіть міркування у стилі поезії Василя Симоненка (віршами або прозою).

Списування

734. Складіть і запишіть діалог на тему «На вулиці фантастичного міста». Використовуйте прикметники.

735. Утворіть від поданих прикметників форми найвищого ступеня і складіть із ними речення в науковому стилі.

З р а з о к. *Короткий — найкоротший. Пряма — це найкоротша лінія, що сполучає дві точки на площині.*

Високий, глибокий, широкий, великий, малий, швидкий, твердий, важкий, легкий, потужний, жорсткий, важливий.

Розвиток мовлення

Докладний переказ із висловленням власного ставлення до подій, героїв

736. Спробуйте вгадати авторське слово. Запишіть речення, свій вибір обґрунтуйте.

1. (Ставні, стрункі, підтягнуті, високі) леґені побралися руками за плечі, зімкнулися в (тісне, вузьке, мале) коло. 2. У (дужих, сильних, міцних) рухах парубків була сила... 3. Нічого більш (прекрасного, чудового, чарівного) в розвагах людських... мені не доводилось бачити. 4. (Буйна, бурхлива, велика, безмежна, безмірна) радість цієї живої картини (сповнила, залила, надихнула) гордістю серце (*Т. Масенко*).

737. I. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Дайте відповіді на запитання після тексту. Складіть план, визначивши в кожному абзаці тему і мікротеми.

«АРКАН»

Танцювали самі парубки. Ставні леґені побралися руками за плечі, зімкнулися в тісне, невелике коло. Під воркотіння цимбалів та баса ритмічно захиталися цілим колом з боку на бік, а потім разом, рвучко рушили в буряному коловороті, міцно б'ючи ногами в діл. У дужих і граційних рухах парубків була сила, енергія, буйна веселість. Нічого більш прекрасного в розвагах людських, в красі молодечих веселощів мені не доводилось бачити.

...Парубки танцювали старовинний гуцульський «Аркан». Тільки справжні сини гір, волелюбні предки могли залишити в спадщину онукам такий буйний і гордовитий танець. Леґеня, що танцює «Аркан», не можна уявити з похиленою перед паном головою. Перед яким ворогом могли б схилитися буйні голови людей, що так гордо та високо підводяться в цьому залізному колі! Народ, який хоч би трохи постояв на колінах перед чужинцем, ніколи б не створив таких гордовитих національних танців. Минали важкі й темні століття, а в ньому вічно жив незламний і непокірний дух Довбуша і Кобилиці.

Я ніколи не знав, що саме споглядання народного танцю може дати людині таку велику втіху. Буйна радість цієї живої картини сповнила гордістю серце. Гуцульські леґені ще танцювали «Буковинку», «Опришка». На початку ми з трудом розрізняли ці танці українських горян. Всі вони були однаково сповнені зухвалого молодечого буйства і сили. Танці наших верховинців і пристрасна музика до них чимось нагадували мені танці грузинів та осетинів.

Якісь ледве вловимі спільні риси людської вдачі споріднюють вікову мистецьку культуру всіх горян, синів різних народів (*Т. Масенко*).

II. Дайте відповіді на запитання до тексту.

1) Чи любите ви танцювати? Які танці вам подобаються?

2) Чи доводилося вам спостерігати народні козацькі, гуцульські танці? Яке враження вони на вас справили? Чи є щось спільне з ними в сучасних танцях?

3) Про що прочитаний вами текст? Визначте його тему.

4) Чому присвячений перший абзац тексту?

5) Які роздуми викликало споглядання танцю в автора? У якому абзаці про це йдеться?

6) Які спільні риси мають горяни всіх країн і чому, на вашу думку? Що спільного спостеріг автор? У якому абзаці йдеться про це?
7) Що таке танець, на вашу думку? Як виражається в ньому національний характер? Наведіть приклади з власних спостережень.
8) Чи хотіли б ви навчитися народних танців? Аргументуйте свою відповідь. Що ви думаєте про майбутнє танцю взагалі та відродження українських народних танців зокрема?

III. Проведіть словникову роботу до переказу. Доберіть синоніми (також контекстуальні) до слів: *легінь, радість, рушити, коло, прекрасний, швидкий, буйний, гордий, захоплюватися, спостерігати, залишати, змикатися, танцювати*. Утворіть образні вислови на основі переносного значення слова: *грати на цимбалах*; *виконувати ногами танцювальні фігури*; *рухатися по колу*; *схилити голову*; *стояти на колінах*; *минають роки*; *дивитися на танець*.

IV. Прочитайте текст удруге. Перекажіть усно за планом. Використовуйте свій словничок до тексту. Напишіть докладний переказ, доповнивши текст власними оцінками, роздумами про роль мистецтва танцю у відродженні національної культури і свідомості.

Д о в і д к а. Про народні українські танці див. у книгах: Скуратівський В. «Берегиня» (К., 1987, с. 86—91); «Культура і побут населення України» (К., 1991, с. 200—201).

738. Порівняйте фотоілюстрації. Що вам відомо про бойовий гопак? Зайдіть на сайт **www.hopak.org.ua** і підготуйте повідомлення про відродження традицій народного танцю та бойового мистецтва козаків.

Танець гопак

Бойовий гопак

739. Складіть і розіграйте діалог на тему «Після концерту», вживаючи синонімічні фразеологізми. Проаналізуйте, як утворені ці образні вислови. Зробіть висновки.

Особливості вживання прикметників у текстах різних стилів

740. Прочитайте речення. Знайдіть прикметники, утворені префіксальним способом. За лексико-граматичними особливостями визначте стильову належність речень. Яка роль префіксальних прикметників у різних стилях?

1. Є на світі одна Україна, як тільки одна є в нас мати, і їй наша найсвятіша, дитинна любов! (*Я. Гоян*). 2. «У мами надлюдська сила, надлюдський розум!» — з подивом шептав Адась (*І. Франко*). 3. Найкращий труд на всій планеті — то труд натхненних орачів (*Ф. Малицький*). 4. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу... (*Панас Мирний*). 5. Запорізький металургійний завод виробляє надтверді сталі. 6. Археологи уже на початку третього тисячоліття знайшли архіважливі докази походження людини на Землі. 7. Ділові ігри стали ультрамодними на телебаченні (*З газети*).

741. Опрацюйте лінгвістичну довідку в парах, ставлячи одне одному запитання по черзі.

Прикметники вживаються в усіх стилях мовлення. Але загалом тільки в **розмовному** та **художньому** стилях широко використовуються прикметники з префіксом *пре-* (*прекрасний, прездоровий*), суфіксами *-езн-, -елезн-, -енн-, -ісінь-* (*величезний, довжелезний, тонісінький*), прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння (*надзвичайний, добріший, найрозумніший*); у поетичному мовленні поширені короткі і повні нестягнені форми прикметників (*певен, рад, срібнії, вірная*). У **художньому** й **розмовному** стилях з метою підкреслити перебільшену ознаку часто вживаються складні прикметники, утворені повторенням основ (*мудрий-премудрий, добрий-добрий*). У **діловому** й **публіцистичному** стилях частіше використовуються прикметники з префіксами *ультра-, архі-, над-, гіпер-, транс-* (*трансконтинентальний, архіважливий*). У **науковому** стилі прикметники здебільшого набувають термінологізованого значення (*ультрафіолетові промені, гіпертрофічний стан*).

Проста і складена форми **найвищого ступеня** прикметника за граматичним значенням однакові: виражають найбільший ступінь вияву певної якості при порівнянні предметів. Але стилістичним вживанням вони відрізняються: 1) проста форма загальновживана у всіх стилях; 2) скла-

дена частіше вживається в книжних стилях (науковому, діловому); 3) проста форма з префіксами *що-*, *як-* уживається обмежено в розмовному стилі. Вони вступають у синонімічні відношення з простою формою вищого ступеня прикметника у сполученні з прийменниковою формою займенника *все*, яка виражає найвищу міру вияву ознаки: *вище за всіх, слабші за всіх* (або *з усіх, від усіх*).

Прикметник є основним засобом творення **епітетів** (художніх означень) у художньому творі та фольклорі: *Лукаве сопрано дзвенить і сріблиться* (*Є. Колодійчук*).

У «Словнику епітетів української мови» (К., 1998) ви знайдете алфавітний перелік епітетів **розмовних, народнопоетичних, поетичних, зневажливих, застарілих** і **епітетів-неологізмів**. Епітети з позитивною і негативною оцінкою подаються окремо; наводяться приклади їх уживання.

742. I. Прочитайте тексти. Назвіть характерні ознаки стилю кожного. З'ясуйте стилістичну роль прикметників у них.

1. Вчилися ми в Коцюбинського любити і цінувати українську народну пісню, фольклор, думи і мудрість народну. Народ наш — найталановитіший, найдотепніший мовотворець і піснетворець. Ми ж, його співці і піснярі, чуйно прислухаємося до свого народу, до чудесної мови його працелюбних дочок і синів та, вловивши якесь щонайвлучніше слово, швиденько, як найбільшу нашу радість, як справжнє відкриття, дбайливо вставляємо та приладжуємо у свій твір (*П. Тичина*).

2. Акція — цінний папір без установленого терміну обігу, що засвідчує *пайову* участь у статутному фонді *акціонерного* товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним. Акція дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді *дивіденду*, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства (*З кн. «Мова ділових паперів»*).

3. І сплеск весла, і місяць уповні, і ніч пливе на золотім човні в зірчастий луг ромашкового неба, і шепчеш ти, що кращого не треба на світі щастя і тобі, й мені (*Г. Коваль*).

4. Рідна мова моя, материнська, чудова, на далекі зірки у піснях полетить (*С. Литвин*).

II. З'ясуйте за словником значення виділених слів.

743. Спишіть, вибираючи з дужок одну з синонімічних форм вищого або найвищого ступенів порівняння прикметників чи їх синонімічну заміну. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Порівняно з мохами будова папоротей (більш складна, складніша). 2. Дрофа корі — (найважча, щонайбільш важка) з

усіх літаючих птахів. Її вага досягає чотирнадцяти, а іноді вісімнадцяти кілограмів. 3. Гірські гуси із Центральної Азії здійснюють переліт над вершинами Гімалаїв — (вищих за всі, найбільш високих, найвищих) гірських хребтів у світі, направляючись до своїх зимівель у Північній Індії та Бірмі. Щоб поминути гірські вершини, птахам доводиться підійматися на нечувану висоту — вісім тисяч метрів. На такій висоті літають лише турбореактивні літаки. 4. (Найбільший, більший за всіх, якнайбільший) хижак серед птахів — кондор, що живе в Андах, його вага досягає дванадцяти кілограмів (*З «Енциклопедії»*).

744. Прочитайте. Поміркуйте, якими смисловими, емоційно-експресивними чи функціонально-стилістичними відтінками різняться наведені словосполучення і форми ступенів порівняння прикметників. Уведіть три пари з них у складені вами речення.

Красен день — красивий день, срібен дзвін — срібний дзвін, ясен місяць — ясний місяць, славен край — славний край, старший брат — старіший брат.

745. Прочитайте. Прокоментуйте стилістичну роль складних прикметників у реченнях. Проведіть стилістичний експеримент: замініть складні прикметники простими. Як змінилося стилістичне забарвлення тексту?

1. Устав ранок світло-радісний, ясно-синій, святочно-блискучою білизною оповитий, а десь далеко, в урочистій тривозі, рожево-синіми барвами обвиті, бились і коливались святочні дзвони, і лагідно десь удалечині скрипів сніг під ногами (*М. Івченко*). 2. За вікнами куріла сірувато-біла снігова круговерть (*В. Козаченко*). 3. Темно-червоні, яскраво-сині, як небеса, голубі, ніби веселку, квіти осінні в коси вплету я тобі, тільки тобі (*М. Ткач*). 4. Караван гостроносих човнів на чолі з яхтою лине назустріч сонцю (*С. Добровольський*).

746. Доберіть до прикметників іменники. Уведіть кілька словосполучень у складні речення (на вибір). До якого стилю належить ця лексика? Значення незрозумілих слів з'ясуйте за словником.

Комерційний, дипломатичний, страховий, торговельний, банківський, бюджетний, інвестиційний, кредитний, кошторисний, безвідсотковий, майновий, цінний, пільговий, дрібнооптовий, номінальний, оптимальний, орендний, підзвітний, рентабельний, приватний, позичковий, валовий.

747. I. Напишіть твір на тему «А вже весна, а вже красна...». Що переважатиме у вашій роботі — опис, розповідь чи роздум? Стилістично доцільно вживайте прикметники.

II. Зайдіть на сайт **www.mova.info** й ознайомтеся з електронним словником епітетів. Використовуйте його, пишучи твір.

Назустріч тестуванню

1. Продовжіть речення: *Прикметник — це частина мови, яка вказує на...*:

а) назву предмета і відповідає на питання х т о? щ о?; б) предмет, ознаку, кількість, але не називає їх; в) постійну ознаку предмета за допомогою залежних граматичних категорій роду, числа і відмінка й відповідає на питання я к и й? ч и й?

2. Продовжіть речення: *Прикметники змінюються...*:

а) тільки за відмінками; б) за родами, числами і відмінками; в) тільки за числами і відмінками.

3. Визначте, якими членами речення бувають прикметники:

а) усіма другорядними членами речення; б) обставинами та підметами; в) означеннями та іменною частиною складеного присудка.

4. З'ясуйте, у якому рядку всі прикметники належать до одного розряду:

а) нічний, гірський, науковий, Надійчин, довгий; б) батьків, сестрин, Софіїн, дідів, Тарасів; в) дерев'яний, паперовий, лагідний, братів, чарівний.

5. Назвіть рядок, у якому до складу словосполучень входять тільки якісні прикметники:

а) літній день, вечірні сутінки, морський вокзал, дерев'яна лава, молочна каша; б) сливовий пиріг, сталевий прут, холодний душ, ясний день, вишневий садок; в) широкий степ, далека дорога, дорога людина, гарний вчинок, велика споруда.

6. Визначте, у якому рядку всі прикметники творять ступені порівняння від інших основ:

а) свіжий, молодий, дешевий, блідий; б) великий, малий, поганий, гарний; в) прозорий, рішучий, сонний, хитрий.

7. З'ясуйте, у якому рядку всі прикметники належать до м'якої групи:

а) повен, готов, зелен, здоров, дрібен; б) верхній, середній, зелений, Маріїн, безкраїй; в) середній, художній, вчорашній, колишній, торішній.

8. Назвіть рядок, у якому прикметники при відмінюванні мають закінчення як твердої, так і м'якої групи:

а) рідний, веселий, вузький, природний; б) синій, крайній, давній, ранній; в) блідолиций, довголиций, круглолиций, білолиций.

9. З'ясуйте, у якому рядку при утворенні вищого ступеня у всіх прикметниках відбуваються звукові зміни приголосних:

а) легкий, боязкий, ковзкий, різний; б) довгий, тугий, важкий, в'язкий; в) близький, низький, дужий, вузький.

10. Уведіть у речення прикметники *білолиций*, *безкраїй* в родовому та орудному відмінках.

11. Відредагуйте речення.

1. Комп'ютеризація — найбільш характерніша ознака нашого часу. 2. Найбільш дотепнішим був виступ ліцеїстів. 3. Ця зустріч з актрисою була самою найкращою у моєму житті. 4. Вона розумніше своєї сестри. 5. Найбільш цікавішою була книга про інопланетян. 6. Самі передові фермерські господарства одержали високий урожай зернових (*З учн. творів*).

§ 59. ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

748. I. Прочитайте давньоіндійські афоризми. Назвіть займенники. Зазначте, з якими частинами мови вони співвідносяться і до яких розрядів належать.

1. Будь-що задумане можна здійснити людськими зусиллями. 2. Те, що ми називаємо долею,— це лише невидимі риси характеру людей. 3. Прокинувшись, щоразу думай: «Яке добро здійснити мені сьогодні? Адже зайде сонце і забере з собою частину мого життя». 4. Жінка посміхається — весь дім сяє, жінка похмура — весь дім у мороці. 5. Світ повен радості для того, хто дивиться на світ без ворожнечі. 6. Чеснота — це робити людям добро і не чинити їм лиха. А робити ближнім добро — це робити для них те, чого ти бажав би самому собі. 7. Хто стоїть, то й робота його на місці, хто йде — то й робота за ним, хто творить — то й робота твориться. Вона мов тінь людини. 8. Світ запав би в морок, якби не сяяло над ним слово (*З кн. «Творчість народів світу»*).

II. Складіть власний афоризм на тему останнього висловлювання. Уживайте займенники.

Мовознавчі студії

749. Опрацюйте теоретичний матеріал.

Займенником називається частина мови, яка вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх. Займенники подібно до іменників, прикметників, числівників, з якими вони співвідносяться, відповідають на питання: хто? що? який? чий? скільки? котрий? Наприклад: *ти, вони, всякий, інший, мій, стільки, котрийсь.*

Морфологічні ознаки займенника неоднакові. Займенники, співвідносні з іменниками, змінюються за

відмінками і числами (*я, мене, мені, мене, мною, на мені, він* (*вона, воно*) — *вони*); деякі мають рід (*він, вона, воно*). Займенники, співвідносні з прикметниками, змінюються за родами, числами і відмінками (*яка, який, яке, які; якого, якому, яким, на якому*). Займенники, співвідносні з числівниками, змінюються за відмінками (*скільки, скількох, скільком, скількома, на скількох*), а займенники *котрий, котрийсь, декотрий, котрий-небудь* — як порядкові числівники (за родами, числами, відмінками).

У реченні займенник може бути підметом (*Ми є!*), іменною частиною складеного присудка (*Я — не ти*; *Там ти будеш ніким*), означенням (*Наша дума, наша пісня не вмре, не загине — Т. Шевченко*), додатком (*Бачу тебе в полі*), обставиною (*Сідай же ти коло мене — Т. Шевченко*).

Розряди займенників: 1) **особові**: *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони*; 2) **зворотний**: *себе*; 3) **питально-відносні**: *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* (відносні — ті, що виконують роль сполучних слів у складнопідрядному реченні); 4) **заперечні**: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки*; 5) **неозначені** — ті самі, що й питальні, з частками *будь, небудь, казна, хтозна, аби, де, сь*: *хто-небудь, будь-хто, казна-хто, хтозна-хто, хтось, абихто, дехто, будь-який, чийсь, котрийсь, котрий-небудь* та ін.; 6) **означальні**: *весь, всякий, кожний, інший, сам, самий*; 7) **вказівні**: *той, цей, такий, стільки*; 8) **присвійні**: *мій, твій, свій, наш, ваш, їхній*.

У в а г а ! 1. Афікси, утворені з часток *аби, ані, де, сь*, пишуться із займенниками *хто, що* разом; *який, чий, будь, небудь, казна, хтозна* — через дефіс: *хтось, абищо, аніхто, дещо, деякий*; *будь-що, чий-небудь, казна-що, хтозна-який*.

2. Заперечні займенники з префіксом *ні* пишуться разом. Але якщо перед займенником стоїть прийменник, тоді *ні* є часткою і всі три слова пишуться окремо: *ні до кого, ні в кого, ні для чого, ні до якого*.

3. Зворотний займенник *себе* не має форми називного відмінка.

Практикум

750. І. Прочитайте. Визначте основну думку тексту, прокоментуйте її. Випишіть займенники, визначте розряд за значенням, морфологічні ознаки і синтаксичну роль у реченні.

Над нами шелестить горобина, рясно заквітчана рожевими китицями тугих, як намисто, ягід. Вона вища за калину і вільно звела до сонця свої зелені руки, ніби купається в голубому потоці повітря. Калина низькоросла, але пишна, задиви-

лась у глибінь криниці. Важкі кетяги ще не дозріли, але вже червоні, доторкнись — так і бризнуть зеленою кров'ю.

— Хто ж це додумався викопати отут криницю й отак посадити поруч горобину і калину? — кажу ніби сам до себе.

— Люди... Як підказало їм серце,— тихо мовив дід. Кожна людина повинна залишити по собі якийсь слід. Хто пісню створить чи намалює картину, хто зведе дім або посадить дерево, хто викопає криницю. Важко кидати землю, не залишивши на ній доброго сліду.

— Таки правда,— погоджуюсь.— Але той, хто створив на природі таку картину, заслуговує на особливу подяку від людей. Добре серце в того чоловіка... (*І. Цюпа*).

II. Напишіть нарис «Рукотворне диво» про зелений куточок парку, саду, скверика у вашому місті (селі).

751. Запишіть слова, розкривши дужки. Погрупуйте їх у два стовпчики: а) займенники; б) інші частини мови. Поясніть правопис.

Що(небудь), коли(небудь), (аби)хто, (аби)куди, (аби)кого, (аби)де, ні(до)чого, (ні)який, (ні)де, (ні)коли, який(сь), котрий(сь), (де)кілька, (де)який, ні(за)що, (ні)звідки, (ні)як, (казна)де, (казна)хто, (казна)коли, (казна)що, ні(від)кого, де(небудь), який(небудь), чий(небудь), (будь)який, (будь)де, (будь)як, (будь)що, скільки(небудь), скільки(сь).

752. Спишіть текст, уставляючи замість крапок потрібні за змістом займенники.

Тепер хата ... спустіла навіки. Хоч ... вже й давно покинув, переступаєш вряди-годи на великі свята пороги ... , але думаєш про ... постійно, і на душі завжди стає ... рівно, ... так погожо, наче й не було там ... клопотів чи тривог: згадаєш мамину й татову хату, уявивши ... в рідному ... селі, і стане спокійно на серці, бо й світ мовби влаштований добре, і ... ... таки син, і батьки живуть на ... світі для ... . І що б там не було: знадобиться чи не знадобиться ... батьківська хата чи затишок ... привітний і милий,— не в ... річ. Головне, що ... є, і що там ... ждуть живі ... батьки, найрідніші у світі люди (*О. Сизоненко*).

753. Прочитайте запитання. Побудуйте діалог, даючи на всі запитання повні негативні відповіді. Використайте заперечні займенники. Визначте відмінок, поясніть написання.

1. Що трапилось? 2. Хто тебе скривдив? 3. Про що ви сперечалися? 4. Кому ти про це казав? 5. Чий же це конспект? 6. З ким ти порадився? 7. Що ж тепер думаєш робити?

754. І. Поставте займенники, подані на с. 332, в родовому та орудному відмінках без прийменника і з прийменниками *до, з*. Поясніть, у яких випадках з'являється приставний *н*.

Він (вона, воно, вони), цей, що-небудь, хтось, хто, казна-що, який-небудь, свій, той, деякий, абихто, дещо, котрийсь, їхній, такий, кожний, скільки, ніякий, хтозна-хто, казна-який.

II. Поєднайте всі особові займенники з прийменниками *згідно з*, *назустріч*, *подібно до* і запишіть.

755. I. Запишіть прислів'я та приказки, вставляючи замість крапок відповідну форму займенника *себе*.

1. Він сам ... вольний козак. 2. Не хвали сам ..., нехай тебе люди похвалять. 3. Само ... розуміється. 4. Хто не дотримує слова, той сам ... зневажає. 5. Чому навчишся, того з ... не носить. 6. Брехун ... ворог і людям — зло. 7. Усяк Яремій про ... розумій. 8. Пізнай ..., буде з тебе.

II. За другим і четвертим прислів'ями складіть усний твір-мініатюру.

756. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки і ставлячи займенники у потрібному відмінку.

(Ми) сьогодення створило купу забобонів, (ніщо) серйозно не обґрунтованих. Втратився зв'язок з (інші) істотами, почався розпад особистості. Однак лишилося ще (стільки) островів, маленьких світлих місцин, де зникає відчуття незахищеності, де (ми) любимо і (ми) люблять. Яке це щастя — мати дітей і тварин, дбати про (вони), ніколи не залишатися самотнім, перебуваючи в блаженній взаємозалежності... (*З журналу*).

II. Подискутуйте на тему цінності людського життя.

757. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про займенник?

У розряд займенників можуть переходити слова з інших частин мови. Явище п р о н о м і н а л і з а ц і ї (від лат. *pronomina* — займенник) полягає в тому, що окремі слова можуть втрачати своє конкретне значення предметності, ознаки або кількості і набувати узагальненої вказівки на предмети чи ознаки і лексично зближуватися з займенниками.

Найчастіше прономіналізуються числівники *один* (*одна, одно, одні*), *другий* (*друга, другі*), що виступають у значенні займенників *якийсь, той, інший, сам*. Наприклад: 1. ***Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталася сітка, в якій ні кінця ні початку*** (*М. Коцюбинський*). 2. ***Якби один другому не допомагав, то світ би пропав*** (*Нар. творчість*).

758. Прочитайте. Знайдіть слова, що виступають у ролі займенників. Доберіть до цих слів займенники-синоніми, прочитайте речення з ними. Які речення стилістично виразніші?

1. Тому доля запродала од краю до краю, а другому оставила те, де заховають. 2. Ой одна я, одна, як билиночка в полі (*З тв. Т. Шевченка*). 3. Хоч і сова, аби з другого села (*Нар.*

творчість). 4. У великих містах легко знайти першу-ліпшу роботу (*М. Чорнявський*).

759. Зробіть повний морфологічний розбір займенників за схемою: 1) займенник для розбору; 2) початкова форма; 3) з якою частиною мови співвідносний; 4) розряд за значенням; 5) відмінок; 6) число (якщо є); 7) рід (якщо є); 8) синтаксична роль; 9) правопис.

1. Моя Вітчизно, світла і стосила, я, мов молитву, повторяю знов, якщо мені у світі щось світило, то це до тебе осяйна любов (*Л. Скирда*). 2. Тих, кого люблять твої батьки, і ти люби; тих, кого вони поважають, і ти поважай. 3. Хвалися своїм умінням, а не батьківським (*Нар. творчість*). 4. Я гордий був. Принаймні хоч гордині ніхто не сміє збавити людині (*Л. Костенко*). 5. Мій друже! Я красу люблю і з кожної хвилини собі ілюзію роблю, бо в тій хвилинності ловлю я щастя одробини (*М. Вороний*).

Спілкування

760. Складіть діалог на тему «Українська писанка» за поданим початком та фотоілюстрацією. Уведіть у діалог опис процесу праці, розповідь про види писанок (інформацію можна знайти на сайті **www.etno.us.org.ua**). Діалог запишіть.

— Я вперше в Україні побачила так тонко, гарно розмальоване яйце, яке у вас називають писанкою. Розкажіть мені щось про цей особливий вид мистецтва.

Писанковий дивосвіт

761. Об'єднайтесь у групи й позмагайтеся: запишіть якнайбільше сталих словосполучень або речень, що містять займенники. Визначте переможців.

1. Фразеологізми: *Брати себе в руки*; ...
2. Прислів'я та приказки: *Яка совість, така й честь*; ...
3. Загадки: *Що за штука — і день, і ніч стука*(*годинник*); ...
4. Рядки з народних пісень: *Ой не світи, місяченьку, не світи нікому*; ...

Стилістика і культура мовлення

Стилістичні функції займенників

762. І. Прочитайте висловлювання на с. 334. Визначте їхню стильову належність. З'ясуйте, яка стилістична роль ужитих займенників.

1. Соціальні психологи твердять, що за умови дотримання одного стилю керівництва, заохочення ініціативи підлеглих, продуктивність праці й задоволення її результатами будуть вищими (*З журналу*). 2. Щось наче змінилося у їхніх батьках у ті дні, і очі їхні мовби поглибшали, і шкарубкі їхні руки стали ще ніжніші, коли під час перепочинку крадькома гладили вони своїх притихлих донечок та синочків (*О. Гончар*). 3. На ваш лист № 15 — 1/20 від 19.08.2004 повідомляємо, що продукція відвантажена 9.09.2004 року. Директор АК «Мрія» В. Антощенко (*Діловий лист*). 4. Історії ж бо пишуть на столі. Ми ж пишем кров'ю на своїй землі. Ми пишем плугом, шаблею, мечем, піснями і невільницьким плачем (*Л. Костенко*).

II. Перевірте ваші висновки за текстом.

У **науковому, діловому** і **публіцистичному** стилях займенники вживаються як важливий засіб єдності частин тексту, для вираження присвійності (*його, її, їх, їхні*) та як сполучні слова (*що, який, котрий, скільки*), які слугують для поєднання частин складнопідрядного речення: 1. *Зазначимо, що життям українців, їхньою культурою в Канаді цікавилися завжди* (*З газети*). 2. *Для досліду беремо хімічні речовини, які мають однакову валентність* (*З підручника*).

У **художньому** стилі займенники можуть вживатися і як засіб образності — для підсилення враження, у формі повтору, протиставлення тощо: *У вас, у нас, ви — Січ, а ми — Полтава. У вас права, ми ж — охоронці права* (*Л. Костенко*). Усталеним прийомом поетичної мови є вживання пафосної однини імен, осіб на ***ти*** замість пошанної множини. Наприклад: (про Івана Франка): *Вродився каторжним Іваном і сонце котиш звіддаля. Ти впрігся в плуг. Ти в плузі — паном. Твій переліг — уся земля...* (*І. Драч*). Уживання займенника ***я*** у поетичному тексті є засобом вираження особи ліричного героя, що часто зливається з авторським «*я*». Наприклад: *Був я вітром, був я лютим, був я нордом...* (*Б. Олійник*).

У **художньому** та **розмовному** стилях заміна особового займенника ***я*** на ***ми*** часто супроводжується появою експресивних відтінків: іронії, зневаги, ворожості. Наприклад: «*В чужій хаті питаються, чи можна сісти, а не лізуть на покуття посвинячому*».— «*Нічого, ми й непрошені сядемо*»,— *Тимко кладе біля себе на лаві картуз...* (*Григорій Тютюнник*).

Займенник ***ви*** залежно від контексту може мати не тільки пошанне, а й іронічно-жартівливе забарвлення. Наприклад: (до мінометів) «*Дозвольте перевірити ваш приціл ...*» (*О. Гончар*). **Присвійні** займенники надають мовленню відтінку інтимності: *Моя ти доленько святая* (*Т. Шевченко*). **Неозначені** займенники (*казна-хто, хтозна-що* тощо) мають виразно

знижений розмовний (або просторічний) характер: *І хіба це риба! Казна-що, не риба...* (*О. Довженко*). Займенник ***воно*** набирає експресивного забарвлення у випадках вираження зневаги, презирства або навпаки — співчуття. Наприклад: (про дівчину): *Воно ж, товкуще, навіть не завважить,— пече, скубе, затовкує та смажить* (*Л. Костенко*) (*За А. Коваль*).

763. Визначте стилістичну роль особових займенників у поетичних строфах.

1. Прости мені, Боже, гріхи немалі, що вчинив я з любові до своєї землі. Я вірив неправді, як сліпець вожаю, та прозрів я від болю за Вітчизну свою (*Д. Павличко*). 2. Та виростають з личаків, із шаровар, з курної хати раби, зростають до синів своєї України-матері. Ти ще виболюєшся болем, ти ще роздерта на шматки, та вже, крута і непокірна, ти випросталася для волі, ти житом виросла (*В. Стус*). 3. Ми з нею рідні. Ми одного кореня. Мабуть, один лелека нас приніс (*Л. Костенко*).

764. I. Визначте стилістичну роль присвійних займенників.

1. Моя любове, ти — як Бог, я вже не вірю, що ти є. У безлічі земних тривог згубилося ім'я твоє. 2. Моя душа над снігом стала, неначе яблуня в плодах (*З тв. Д. Павличка*). 3. Веселко, Веселко, чи маєш свою Вкраїну? — А моя Вкраїна — то небо синє після чорного (*І. Калинець*). 4. А якось раз приходжу, застаю — співає пісню — при мені! — твою. Про нашу греблю, про ті наші верби... (*Л. Костенко*).

II. Випишіть із художньої літератури приклади вживання займенників з певною стилістичною метою.

765. Визначте стилістичну роль займенника *хто*.

1. Хто ж то діяв, хто ж то діяв? — начебто не я... (*В. Корж*). 2. Хто за Богдана, хто — за короля. А він — за тих, которії не проти. 3. Де є та грань — хто люди, хто юрма? 4. — Пропустіть матір, хай стане ближче. Хто-хто, а вона заслужила. 5. А це як хто. Я маю іншу гадку. 6. Хто знає, що тут відбулося? Хто розказав це людям до пуття? 7. Ну хто про що, а я про Наливайка (*З тв. Л. Костенко*).

766. Допишіть до підмета-займенника *Ви* один із поданих у дужках присудків. Свій вибір обґрунтуйте.

Ви (гарна, гарні). (Який, які) Ви (добрий, добрі). Ви (певен, певні). (Така, такі) Ви (сумлінна, сумлінні). Ви (готовий, готов, готові)? (Якась, якісь) Ви (печальна, печальні). (Такий, такі) Ви (елегантний, елегантні). (Яка, які) Ви (вродлива, вродливі). А Ви, нівроку, (сердитий, сердиті). (Який, які) Ви (старанний, старанні). (Такий, такі) Ви (хороший, хороші).

У в а г а ! Займенник *ви* у ввічливій пошанній формі поєднується з присудком у формі множини: *Я цінную турботу і чесність, з якою Ви поставилися до перекладів моїх творів* (*Е. Хемінгуей*).

767. Запишіть, поєднавши іменник із потрібним займенником. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Я зустрів (мого, свого) брата. 2. Вони виконали (наше, своє) завдання вчасно. 3. Я пам'ятаю (мою, свою) першу вчительку. 4. Нарешті ти опублікував (твої, свої) вірші. 5. Добре пам'ятаю (моє, своє) дитинство. 6. Розкажи про (твою, свою) поїздку до Львова. 7. Він товаришує зі (своїм, його) братом.

768. Відредагуйте речення (усно).

1. Сьогодні я і моя подруга, ми були впевнені у своїх знаннях на уроці української мови. 2. Випускники нашої школи, вони відвідали під час весняних канікул своїх друзів у Києві. 3. Учасники виставки, вони показали чудові роботи з лози і соломки. 4. Мене й моїх друзів, нас цікавить сучасна музика. 5. Я і мої однокласники, ми маємо спільні позакласні інтереси.

769. Проаналізуйте речення. Що можна сказати про характер людини за цими висловлюваннями? Складіть власне речення (діалог) із займенників.

1. Я нікому-нікому нічого, а якщо я комусь що-небудь, то що ж тут такого!

2. «Ну, що?» — «А якщо що, то що?»

Назустріч тестуванню

1. Продовжіть речення: *Займенником називається повнозначна частина мови, що...*:

а) означає назву предмета і відповідає на питання *хто? що?*; б) вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх; в) означає число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрий?*

2. Визначте речення, у якому займенник є частиною складеного іменного присудка:

а) Я був не я. Лиш мрія, сон (*П. Тичина*); б) Чом ти, березо, така журлива? (*Леся Українка*); в) І кожний з нас те знав, що слави нам не буде (*І. Франко*).

3. Назвіть рядок, у якому всі займенники неозначені:

а) весь, цей, мій, ніхто, будь-який; б) той, ніщо, абищо, її, всякий; в) хто-небудь, абихто, хтозна-що, будь-що.

4. З'ясуйте, у якому рядку всі займенники заперечні:

а) ніскільки, дехто, ніщо, його, вони; б) ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий; в) інший, він, ніхто, ви, мій.

5. Визначте, який займенник при відмінюванні не має називного відмінка:

а) я; б) хто; в) ніякий; г) себе.

6. З'ясуйте, у якому рядку всі займенники відмінюються як прикметники твердої групи:

а) який, чийсь, кожний, що-небудь; б) наш, котрий, деякий, такий; в) чий, абихто, мій, цей, якийсь.

7. Назвіть рядок, у якому всі займенники пишуться разом:

а) ні/хто, де/який, аби/що, ні/котрий; б) ні/для/кого, ні/який, де/що, хтозна/що; в) ні/скільки, ні/з/чим, будь/що, де/хто.

8. Назвіть рядок, у якому всі займенники пишуться через дефіс:

а) аби/кого, де/кого, ні/хто, будь/з/ким; б) де/в/чому, аби/чим, хтозна/з/кого, де/кому; в) хтозна/чим, будь/кого, що/небудь, казна/хто.

9. Визначте, у якому рядку допущено помилку в написанні займенників:

а) ніхто, дещо, хто-небудь, будь-хто; б) казна у кого, хтозна що, аби що, якийсь; в) хтось, нічий, будь-що, ні з чим.

10. Зробіть морфологічний розбір займенників.

1. Людина — найцінніше з усього, що є у світі. 2. Бери хліб із землі, а не в когось із рота. 3. Слова, від яких самому неприємно, тримай при собі. 4. Хто каже, що знає все, той не знає нічого (*Нар. творчість*). 5. Ніхто любив мене, вітав, і я хилився ні до кого, блукав собі, молився Богу... 6. Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі із нашої України (*З тв. Т. Шевченка*).

11. Відредагуйте речення.

1. Я тепер дивлюся на все другими очима. 2. У другий раз будеш розумнішим. 3. В якій годині починається урок? 4. Ви не скажете, котре сьогодні число? 5. Це моя сама ближча подруга. 6. Я можу відповісти на любе питання. 7. Дякую вас за інформацію.

§ 60. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

770. І. Прочитайте тексти. Випишіть слова з кількісним значенням, розподіліть їх за частинами мови. Визначте відмінок числівників.

1. Гігантські кактуси сагуаро ростуть у пустелі. Вони досягають висоти п'ятнадцяти метрів і живуть двісті років. До сімдеся-

ти п'яти років вони не дають гілок. Вага таких кактусів більша за вагу слона. Три чверті ваги становить вода, що зберігається у величезних стовбурах. Зморшки на стовбурі розтягуються, ніби гармошка, коли рослина всмоктує воду. Щільна воскова шкіра перешкоджає випаровуванню. 2. Вельвичія мірабіліс має всього два листки, хоч живе ціле століття. Розмір листка майже шістнадцять квадратних метрів. 3. Дорослі канадські гуси — казарки — найкращі няньки. Вони часто доглядають по декілька виводків гусенят. Деякі казарки, зібравши пташенят інших гусей, мають «дит`ясла» з сотнею гусенят. 4. Найбільший косяк оселедців нараховує три мільярди риб (*З кн. «Таємниці живої природи»*).

II. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Числівник як частина мови».

Мовознавчі студії

771. Прочитайте лінгвістичну довідку. Що для вас є «відомим», а що — «новим»?

Числівником називається частина мови, що означає абстрактно-математичне число або певну кількість однорідних предметів чи порядок предметів при лічбі. Наприклад: *сто ділиться на п'ять* (абстрактно-математичне число); *три верби* (кількість однорідних предметів); *сьомий день* (порядок предметів при лічбі). У непрямих відмінках числівник виступає в ролі узгодженого означення (*У семи няньок дитина без ока*). У сполученні з іменником у називному і знахідному відмінках функціонують як один член речення — підмет (*Сім днів складають тиждень*) або додаток (*На небі налічували тоді сім планет*). Числівник може виконувати також роль іменної частини складеного присудка: *Серце в нас одно...* (*М. Рильський*).

Числівники за значенням і граматичними ознаками поділяються на **кількісні** (питання с к і л ь к и ?): *тринадцять хлопців, троє дівчат* і **порядкові** (питання к о т р и й ?): *перший, двадцятий, триста шостий.*

Кількісні числівники об'єднують кілька груп: 1) **власне кількісні:** *три, шістдесят, сімсот, тисяча, сто десять*; 2) **збірні:** *обидва, двоє, семеро, двадцятеро*; 3) **дробові:** *п'ять сьомих, нуль цілих три десятих, півтора*; 4) **неозначено-кількісні:** *багато, кілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять.*

У в а г а ! Слід розрізняти числівники і **прислівники-омоніми:** *багато тижнів* (*багатьох, багатьом*) — числівник; *працював багато* (незмінне) — прислівник. Кількісні

числівники, виражаючи кількість лексично, не мають форм числа (крім *один — одні*). Граматичне значення роду мають лише числівники: *один* (*одна, одне*), *два* (*дві руки*), *тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трильйон*.

Збірні числівники виражають кількість предметів у сукупності: *двоє дітей, четверо коней*. До них входять числівники *обоє, обидва, обидві*. Збірні числівники не мають роду і числа, при відмінюванні зберігають свою форму тільки в називному і знахідному відмінках, в реченні разом з керованим іменником виступають підметом або додатком (*Двійко хлоп'яток до школи прийшло*).

Дробові числівники мають аналітичну будову: чисельник позначається власне кількісним числівником, а знаменник — порядковим. Вони поєднуються з тими іменниками, які називають предмети, що не піддаються лічбі: *дві третіх земної атмосфери*. Іменник, що вживається з дробовим числівником, стоїть завжди у формі родового відмінка однини або множини: *дві п'ятих Землі*; *дві третіх Карпат*. До дробових належить і числівник *півтора*, що вживається з іменником у родовому відмінку: *півтора відра, півтори доби*.

У в а г а ! *Третина, чверть, половина* — це іменники з кількісно-предметним значенням, вони можуть уживатися в значенні числівника (*Два з половиною роки минуло*).

Неозначено-кількісні числівники позначають загальну, чітко не визначену кількість предметів (*Кілька осіб пливли до берега*). Граматичні ознаки: подібно до власне кількісних не мають роду і числа, керують формою родового відмінка однини в іменниках з речовинним значенням, збірних, абстрактних (*багато солі, небагато води*); з іменниками, що підлягають лічбі, у формі родового відмінка множини змінюються за відмінками (*кількадесят років, стонадцять деталей, кількох учнів, кільком учням*).

Порядкові числівники узгоджуються з іменниками в роді, числі й відмінку і виступають у ролі означень: *перші промені, перший клас*.

За будовою та особливостями творення числівники поділяються на три групи: п р о с т і (*один, сто*), с к л а д н і (*одинадцять, двадцять*) і с к л а д е н і (*тисяча сімсот п'ятдесят*).

Практикум

772. Випишіть числівники, складіть із ними словосполучення.

Сотня, пара, десяток, четверо, мало, шостий, раз, тисяча, вісімсот, дюжина, п'ятірка, удвічі, півтора, двійка, кілька, стонадцять, двадцять сім, мільйон, половина, одиниця, третина,

мільярд, п'ять восьмих, по двоє, десятка, трійка, дев'яносто, сорок, кількадесят, тридцять третій, обидві, безліч, шістка.

773. I. Спишіть, записуючи цифри словами. Визначте розряд числівників за значенням та будовою.

1. На книжковій виставці 1912 року було відзначено, що в Російській імперії 1911 року українською мовою було видано всього 242 книги, тоді як латинською — 608, естонською — 519, татарською — 372. Та ще якби це були повноцінні книги, а то здебільшого — брошури, невеличкі збірники, антології. 2. Уже в 1917 році в Україні з'явилося 677 назв українських книг, 63 періодичних видання. 3. 1921 року в Україні був 21 національний район: 9 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський, 1 єврейський. 4. Якщо 1930 року в Україні рідною мовою було видано 6 394 назви книг, то 1939-го — 1 985 назв. 5. У 1978 році в Україні, за даними ЮНЕСКО, рідною мовою було видано 2 287 назв книжок, тоді як у наших сусідів — поляків — 7 102, майже на 5 000 більше. Десять років тому в Україні на 1 000 000 населення припадало 66,3 назви книг, тоді як у Польщі — 289,4. 6. На жаль, ще донедавна багатьох письменників 20—30 років XX століття «наче й не було» в нашій літературі. 7. Однак набирається солідна кількість літераторів, які більшою чи меншою мірою були причетні до творення української літератури в перше пореволюційне десятиліття. Цифра ця і вражає, і лякає — 1070 чоловік (*З посібника*).

II. Два числівники (на вибір) розберіть за схемою: 1) початкова форма; 2) розряд і група за значенням; 3) група за будовою; 4) рід, число (якщо є); 5) відмінок; 6) наголос; 7) синтаксична роль.

Перлини фразеології

Відновіть прислів'я, дописавши числівники. Поясніть значення фразеологізмів. У яких мовленнєвих ситуаціях їх можна вжити?

1. ... вода на киселі. 2. ... разів відмір, а ... відріж. 3. ... п'ятниць на тиждень. 4. ... колесо до воза. 5. Бути на ... небі. 6. З ... на ... . 7. ... як палець. 8. ... ... не ждуть. 9. Усі за ..., ... за всіх. 10. ... голова, та ... язиків.

774. Утворіть кількісні та порядкові числівники, провідміняйте їх разом із дібраними до них іменниками.

540; 384; 17200; 811; 7253015; 8950; 19,3; 0,5.

У в а г а ! **При відмінюванні числівників** треба пам'ятати, що у назвах десятків *п'ятдесят — вісімдесят* змінюється лише друга частина (*п'ятдесяти, п'ятдесятьма, п'ятдесятьох*); числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках,

крім називного і знахідного, мають закінчення *-а*; у назвах сотень (від *двохсот* до *дев'ятисот*) змінюються обидві частини; у дробових числівниках чисельник відмінюється як кількісний, а знаменник — як порядковий числівник (*дві третіх, двох третіх, двом третім, двома третіми*); у складених кількісних числівниках кожна частина відмінюється окремо за своїм типом, а в складених порядкових — тільки останнє слово (*двісті сімдесят п'ятого*).

775. Запишіть цифри словами, з утвореними словосполученнями складіть речення.

1. 2/3 (склянка); 4/9 (метр); 3/5 (виграш).
2. З 567 абітурієнтами; на 385 місцях; у 1654 виборців.

У в а г а ! 1. Після числівників *два, обидва, три, чотири* іменник ставиться у множині в тому самому відмінку, що й числівник: *два сини, три столи, чотири човни*; *двох синів, трьох столів, чотирьох човнів.*

2. Після числівників *двоє, троє, четверо*, а також *п'ять і більше* (*двадцять — тридцять і т.д.*), вжитих у називному відмінку, іменник ставиться у родовому відмінку множини: *четверо братів, п'ять класів, дванадцять стільців.*

3. Після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* та після *дробових* числівників іменник ставиться у родовому відмінку: *тисяча книг, тисячі книг, тисячею книг*; *дві третіх поля, двох третіх поля, двом третім поля*; *півтора тижня, півтора року* (але: *два з половиною місяці, три з половиною роки*).

4. У датах назви місяців уживаються тільки в родовому відмінку: *перше жовтня, першого жовтня, першому жовтня.*

776. Запишіть числа словами, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте правила вживання числівників з іменниками.

Продали 26 (двері); закупили 472 (трактор); здали 15 000 000 (гривня); відвантажили 194 (мішок); купили 111 (комп'ютер); залишилося 37 (акція); взяли в оренду 40 (підприємство); утворили близько 100 (асоціація).

777. Спишіть, числа запишіть словами, пов'язуючи з іменниками. Визначте відмінок числівників та іменників. Написання відмінкових закінчень аргументуйте правилами.

Відоме прекрасне творіння древніх майстрів народності майя — «Сонячний камінь». Цей величезний кам'яний диск діаметром 3,6 (метр), товщиною 1 (метр) і масою 24 (тонна) слугував жерцям календарем. Він створений у 1476 (рік) у період розквіту індійської цивілізації. На камені — концентричні кола, дивні символи, геометричні фігури. У них відбито древні уявлен-

ня про всесвіт. У центрі каменя висічено обличчя бога Сонця — Танатіу. По боках видно 4 (квадрат) із вигадливими знаками. Вони символізують 4 (епоха), які пережило людство.

У першу епоху правив Бог вічної молодості, у другу — Бог вітру, у третю — Бог дощів, а в четверту — Богиня вод, яка накликала на людей всесвітній потоп. Сонячний камінь користується популярністю, але ще не всі знаки-символи розшифровані (*З календаря*).

Спілкування

778. Побудуйте діалог на тему «Чим багата Україна». Використайте інформацію з підручника «Економічна географія України». Уживайте в мовленні числівники.

779. Поцікавтеся, як ваша школа підтримує зв'язки з видавництвами. Складіть перелік книг, які, на вашу думку, треба замовити для шкільної бібліотеки. Кількість їх (та інші числа) запишіть словами.

Розвиток мовлення

Ділові папери. Звіт про виконану роботу

780. Прочитайте про звіт. Розкажіть, яка його будова, які бувають звіти, для чого вони використовуються.

Звіт — це документ, у якому в письмовій формі подається повідомлення про виконання якоїсь роботи.

Звіти бувають статистичні (або цифрові) і текстові. Статистичні звіти пишуться на спеціальних бланках, а текстові — на стандартних аркушах паперу, але за встановленою формою. Матеріал звіту повинен охоплювати точно визначений період часу.

Реквізити (обов'язкові елементи) звіту такі:

1. Штамп установи.
2. Назва виду документа.
3. Заголовок (указується установа, напрям діяльності, звітний період).
4. Текст, який має такі частини:

— вступ (вказуються завдання, які було поставлено перед установою за звітній період);

— основна частина (опис та аналіз виконаної роботи);

— висновки (пропозиції, зауваження, перспективи).

5. Підпис керівника установи або особи, відповідальної за складання звіту.
6. Дата складання.
7. Печатка.

Текст викладається послідовно за пунктами виконання планових завдань. У разі невиконання якогось із завдань, у кінці звіту пояснюються його причини.

781. Розгляньте зразок написання звіту, виділіть у ньому основні реквізити.

Зразок.

Звіт

про роботу відповідальної за організацію і проведення радіопередач із культури мовлення учениці 10-В класу НВК «Гімназія № 2» (м. Одеса) за перший семестр Ващенко Марини

Упродовж вересня—грудня звітного року учні нашого класу слухають щотижневу радіопередачу «Говоримо українською», матеріали для якої добирають члени творчої групи під керівництвом учителя української мови і літератури Надії Григорівни Ткаченко.

За звітний період було проведено 14 радіопередач різноманітної тематики:

1. «Причасти мене розмовою — українською мовою».
2. «Мовна особистість».
3. «Традиції мовних звертань».
4. «Українська гостинність і традиції мовного етикету».
5. «Магія слова».
6. «Мова й пісня».
7. «Барви рідного слова».
8. «Етикет телефонної розмови».
9. «Як тебе не любити, Києве мій».
10. «Храми Одещини».
11. «Мовний етикет української науки».
12. «Моя гімназія — минуле й сьогодення».
13. «Духовні обереги національної культури».
14. «Мій професійний вибір».

Старшокласники самостійно готували сценарії, добирали цікаві тексти, крилаті вислови, приказки, прислів'я, музику.

Радіопередачі проводилися щотижня на першій великій перерві тривалістю 7—10 хвилин або на уроках мовлення. До проведення таких пізнавальних заходів охоче долучаються всі учні, пропонуючи добірки довершених текстів, авторських віршів, зразки влучних висловлювань, народних фразем на позначення гостинності, а також етнолінгвістичні розвідки.

Кожна радіопередача завершується домашнім завданням та українською піснею сучасних естрадних співаків.

Творча група передбачає урізноманітнення форм проведення радіопередач через залучення до участі сучасних майстрів художнього слова та діячів науки і мистецтва.

10.12.20.. р. *М. Ващенко*

782. З'ясуйте значення слів, що вживаються в офіційно-діловому стилі. Складіть із ними речення в цьому ж стилі.

Авторитет — престиж, дефект — недолік, форум — збори.

783. З'ясуйте за «Словником синонімів», чи становлять синонімічний ряд подані слова. Складіть із ними речення.

Становище — положення — стан. Галузь — сфера — ділянка. Дилема — проблема. Об'єм — обсяг. Заступник — замісник.

784. Поєднайте іменники із запропонованими прикметниками.

Вклад // внесок: вступний, пайовий, строковий, простий, виграшний, майновий, безстроковий.

785. Прочитайте заголовки різних документів, знайдіть заголовок звіту.

1. Про перевірку готелів «Либідь» і «Турист» станом на 12.08.09; 2. Про порушення навчальної дисципліни; 3. Про передавання матеріальних цінностей; 4. Про спортивні змагання у спортивно-оздоровчому таборі «Славутич» з 20.07.09 по 30.07.09 керівника спортивної секції Миронова С.М.

786. За зразком у вправі 781 напишіть звіт про туристичний похід у гори Карпати, мандрівку до Криму, на озеро Світязь тощо.

Стилістика і культура мовлення

Стилістична роль числівників

787. Прочитайте текст. Підготуйте повідомлення про стилістичну роль числівників, доповніть своїми прикладами.

З-поміж не дуже численних стилістичних засобів числівника можна виділити емоційно забарвлені форми із зменшеними суфіксами, які створюють пестливо-співчутливі відтінки; повторення того самого числівника або поєднання двох слів, утворених від однієї числівникової основи. Такі утворення посилюють семантичну виразність поняття. Наприклад: 1. *От десь горе: ми ще самі, двоєчко нас, а то, борони Боже, сім'я велика, діточки дрібні пищать з голоду, а тут ні крихіточки* (*М. Коцюбинський*). 2. *Він подружку любив Галю, знав, що вона одного-однісінького кохала у цьому світі* (*Петро Панч*). 3. *Стоїть зелена яворина одним-одна, одним-одна біля воріт* (*Нар. творчість*).

Яскравим стилістичним прийомом є використання замість числівників інших частин мови, зокрема іменників, для позначення великої кількості, безлічі. Наприклад: 1. *На березі росли кущі срібної лози, а під деревом тьма-тьменна червоних ягід у травиці* (*М. Коцюбинський*). 2. *Дивимось —*

коло яток людей — тьма-тьмуща, наче на Великдень (*М. Стельмах*).

Числівники часто використовуються в народнопісенній творчості для позначення магічно-символічних чисел, пов'язаних із релігійними та язичеськими віруваннями. З цією ж метою числівники та відчислівникові утворення вживають письменники: *Тричі крига замерзала, тричі розтавала, тричі наймичку у Київ Катря проводжала* (*Т. Шевченко*).

Числівник не належить до особливо виразних стилістичних засобів, тому в художньому мовленні кількість числівників незначна. У мовленні персонажів вони вживаються з метою гіперболізації: *тисячу разів казав тобі, сто раз треба нагадувати*. У публіцистичному стилі числівник використовується з агітаційною метою як стилістичний засіб експресивного виділення предметно-числового образу: *Ніколи серця мільйонів не бились у такому наднапруженні, як у роки світової війни* (*З газети*). Найуживаніші числівники в офіційно-діловому стилі, де він виконує свою пряму функцію — позначає кількість або порядок предметів при лічбі: *У фонд надійшло сто тисяч гривень* (*З газети*) (*О. Пономарів*).

788. Прочитайте уривки з фольклорних творів. Визначте стиль тексту. Умотивуйте стилістичну роль числівників у ньому.

1. Ой три сестри-жалібниці
   У поход брата виряджали:
   Що одна сестра коня веде,
   А друга сестра зброю несе,
   А третя — найменша — з братом іде.
2. Ой одним я одна, як билиночка в полі,
   Та не дав мені Бог ні щастя, ні долі.
3. Служив козак при війську,
   Мав років двадцять три...

789. Спишіть тексти, записуючи числа словами. Визначте стиль тексту. Яку стилістичну роль виконують числівники в ньому?

1. Арніка гірська — багаторічна трав'яниста рослина 20 — 60 см заввишки, з приємним запахом. Кореневище коротке, циліндричне, багатоголовкове, червоно-буре, 1 см завтовшки. Протягом першого року виростає лише сама розетка з 6—8 досить великих довгастих прикореневих листків з 5—7 поздовжніми жилками — супротивних, короткочерешкових, яйцевидних, цілокраїх, закручених або гострих, зібраних у розетку. Листки на стеблі (1—3 пари) наполовину менші, довгасті або ланцетні. Квітки зібрані в кошик 5—8 см. Цвіте арніка гірська у червні — серпні (*З підручника*).

2. У музичній школі працює 23 викладачі, з них: з вищою освітою — 14 осіб, із середньою спеціальною — 9 осіб. У фортепіанному відділі працює 11 викладачів, у народному (духові, міхові, струнні інструменти) — 12. Усього у школі навчається 308 осіб. Кількість учнів у відділах така: баян, акордеон — 87, духові інструменти — 32, скрипка — 10, фортепіано — 120, домбра — 19, гітара — 40 (*Зі звіту*).

Цікава перерва

Прочитайте. З'ясуйте стилістичну роль числівників у гуморесці Остапа Вишні «Фіз-культ-ура!». Опишіть ваші враження від футболу.

...Перше враження: страшенно трудно, майже неможливо стежити за грою. Ще за м'ячем слідкувати можна, але за окремими гравцями — неможливо ніяк. Хто каже, що в матчі грають 22 чоловіка футболістів? Нічого подібного: у матчі беруть участь 22 футболісти плюс 40 000 гравців. Встежите ви за 40 022 чоловіками? Ніколи в світі!

790. Випишіть уривки текстів із числівниками з підручників з математики, фізики, хімії. Яку роль вони відіграють у текстах наукового стилю? У якій формі вживаються?

791. I. Прочитайте. Визначте стиль тексту. Які числівники вживаються в ньому? З якою метою?

Під час взяття Азова Мазепа охороняв біля Коломака російські кордони від татар, а п'ятнадцять тисяч його козаків під проводом чернігівського полковника Лизогуба відзначилися під Азовом. У 1696 році, після взяття Азова, цар зустрічався з ним у полковому місті слобідських полків Острозьку. (*З кн. «Історія України»*).

II. Виконайте морфологічний розбір прикметників *полковому, слобідських*.

792. I. Визначте стиль тексту. Які числівники використовуються в ньому? Яку стилістичну функцію вони виконують?

У Львові кілька останців, які виділяються в рельєфі як окремі «гори» з відносними висотами п'ятсот-сто метрів і більше. Це Куртумова гора, Княжа гора (Високий Замок), Лиса (Піщана), Цитадель і Чортова скеля.

До Другої світової війни у місті переважали поляки (п'ятдесят цілих і вісім десятих відсотка). Нині національна структура населення міста змінилася: українці становлять сімдесят дев'ять відсотків, росіяни — шістнадцять, а поляки один і два десятих відсотка. У місті зосереджено близько сімдесяти відсотків промислового виробництва області. Це найбільший

транспортний вузол на заході України (*З кн. «Економічна і соціальна географія України»*).

II. Виконайте морфологічний розбір двох числівників.

793. Зайдіть на сайт «Сім чудес України» (**www.7chudes.in.ua**) і доберіть цікаву інформацію про найкрасивіші куточки України. Яка роль числівників у вашому тексті?

Дзеркало тестування

1. Продовжіть речення: *Числівник — це частина мови, яка означає...*:

а) предмети, ознаки, але не називає їх; б) число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрий?*; в) дію або стан і відповідає на питання *що робить?*

2. Визначте, яку синтаксичну роль виконує виділений числівник у реченні *Ой три шляхи широкії докупи зійшлися* (*Т. Шевченко*):

а) частина у складі присудка; б) частина у складі підмета; в) означення.

3. З'ясуйте, у якому рядку всі числівники кількісні:

а) перший, третій, п'ятий, сьомий, дев'ятий; б) десять, одна п'ята, десятеро, сто двадцять, сорок; в) двісті, сороковий, двадцять восьмий, три, двійко.

4. Визначте, у якому рядку всі кількісні числівники збірні:

а) два, три, чотири, п'ять, десять; б) двоє, троє, четверо, п'ятеро, десятеро; в) двадцятеро, тридцять, вісімсот, один.

5. Назвіть рядок, у якому всі числівники порядкові:

а) одна десята, сім, дев'ять, шостий; б) другий, сорок третій, дев'яностий, двісті сьомий; в) шестеро, восьмеро, двадцятеро, тридцятеро.

6. З'ясуйте, у якому всі числівники вжито в давальному відмінку:

а) трьом, п'яти, п'ятьом, шістьом, семи; б) сімом, восьми, вісьмом, сімох, п'ятьох; в) сьома, ста, п'ятдесяти, п'ятистам, трьома.

7. Визначте, у якому рядку всі числівники за складом прості:

а) сорок два, шістсот, п'ятдесят сім, три, сорок; б) сто три, один, триста, шістдесят п'ять, дев'яносто; в) один, вісім, десять, сорок, сто.

8. Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються:

а) як кількісні числівники; б) як порядкові числівники; в) як іменники.

9. Назвіть рядок, у якому всі числівники мають у родовому відмінку закінчення *-а*:

а) сорок, сто, дев'яносто, сто сорок; б) двісті, чотириста, сто п'ятдесят, двадцять; в) двісті дев'яносто, сімсот сорок, п'ятнадцять, дев'ять.

10. Визначте рядок, у якому не всі слова числівники:

а) один, десять, дві десятих, п'ятий, дванадцять; б) одиниця, десятка, двійка, багато, третій; в) другий, кілька, чимало, кількасот, стонадцять.

11. Зробіть морфологічний розбір виділених числівників.

1. *Сімсот* соколят на одній подушці сплять. 2. За одного вченого *двох* невчених дають. 3. Кине дурень камінь у воду — *десятеро* розумних не витягнуть. 4. Один біжить, другий лежить, *третій* кланяється (*Нар. творчість*).

12. Відредагуйте речення.

1. Зважте, будь ласка, мені один кілограм цукру. 2. Пастухи випасали вісімсот голів овець. 3. Ми купили п'ять штук пеналів. 4. У залі сиділо сімдесят чоловік механізаторів. 5. Відвантажили п'ятсот штук автомобілів. 6. У книгарні я придбав одну цікаву книгу. 7. Три клена росте у мене попід вікнами.

§ 61. ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Мовознавчі студії

794. Визначте, до якої частини мови належить кожне з поданих слів. Назвіть форму дієслів. Перевірте одне одного.

1. Праця, працювати, працівник, працьовитий, працюючи. 2. Писати, писання, пишучи, писаний, писар. 3. Зустріч, зустрічатися, зустрівши, зустрічний, зустрічаючи, зустрінутий. 4. Одяг, одягатися, одягання, одягнений, одягаючись, одягшись. 5. Робота, робити, роблячи, зроблений, робітник.

795. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть тези до неї.

Дієсловом називається частина мови, яка означає дію або стан предмета як процес і відповідає на питання щ о р о б и т ь ? щ о з н и м р о б и т ь с я ?

Дієслово має такі **морфологічні категорії**: вид (доконаний/ недоконаний), перехідність/неперехідність, стан, спосіб, час, особу (або рід), число.

У реченні дієслово виконує переважно основну для нього функцію — присудка. Наприклад: *Герой тоді героєм стає, коли народ за ним, як за горою, не кидає висот* (*А. Кичинський*). Дієслово має п'ять форм: основою є неозначена форма (інфінітив), (*бачити, повторювати, повторити*); способові форми (*повторюю, повтори, повторив би*); форми

часу дійсного способу (теперішнього, минулого, майбутнього: *повторюю, повторював, повторюватиму*); дієприкметник (*повторений*); дієприслівник (*повторюючи, повторивши*); безособові форми на *-но, -то* (*повторено*). Усі форми дієслова поділяються на дієвідмінювані і недієвідмінювані.

Практикум

796. І. Спишіть текст, підкресліть дієслова. Визначте, у якій формі їх ужито.

Літо стояло жарке й тривожне. Вдень, важко розпластавши на зморених очеретах крила, шерхло дихала порепаними губами гаряча *юга*, почали на плавні падати грози. Хмари в'язали вогняне мотуззя, з реготом жбурляли вниз, і воно тріщало, сичало, догоряючи на дні протоки. Кому на ту годину випадало проїжджати човном, здавалося, що воно ще довго *жевріє* там. Очерети металися, намагаючись вирватися з долини, а небо знову й знову періщило їх, як неспокійну отару, важким батіжжям,— не пускало з одвічного призначеного долею *тирлища*. Очерети *харапудилися* всю ніч, а на ранок падали одне на одного зморені, знівечені, збігаючи прозорою, й теплою сльозою (*Ю. Мушкетик*).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.
1) З'ясуйте за словником значення виділених слів.
2) Поясніть розділові знаки в останньому реченні.
3) Визначте, які художні засоби вживає автор та яка роль дієслів у них.

797. Замініть словосполучення інфінітивною формою дієслова. Виділіть основу дієслова. Розкажіть про морфологічні ознаки інфінітива.

1. Вручити нагороду. 2. Зробити операцію. 3. Пити чай. 4. Накласти штраф. 5. Послати телеграму. 6. Провести радіо. 7. Подзвонити по телефону. 8. Обробляти поле боронами. 9. Класти солому в скирти. 10. Дати гарантію. 11. Обмінюватися листами.

798. Складіть речення з інфінітивами, зробіть морфемний аналіз їх.

Фарбувати, перемагати, обороняти, опинитися, почорніти, посадити, дихати, фарбувати, дарувати.

799. І. Визначте, від якої основи (інфінітива чи теперішнього часу) утворено дієслівні форми у реченнях. За допомогою яких формотворчих або словозмінних афіксів?

1. Виходимо на люди, виносимо на суд слова (не їх полуду, а їх велику суть). 2. Ніч, як мить, промине, сон, як сон, промайне. І тебе, і мене день покличе між люди. 3. Пам'ять. Всегойна

і невиліковна. Розбудить — прокинусь. Прокинусь — встаю. 4. Дихає тихо, як жінка, рілля під рукою. Голосно в полі — аж лунко! — зерно проросте. Тихо в окопах. Нестерпно від тиші такої. Голосно куля мовчання кладе на уста. 5. Тож і сьогодні, віддавши мене океану, берег Вітчизни все далі і далі пливе. 6. Мною поставлено пам'ятник. Все, що втілено в нього, крізь серце моє протекло. 7. Я півсвіту пройшов, і мене зрозуміли, як сина, різномовні народи. 8. Над черствими словами, над чиїмось мовчанням байдужим підіймай мене, болю, і вселюдської мови навчай! (*З тв. А. Кичинського*).

II. Напишіть невеликий твір-роздум за темою одного з висловлювань Анатолія Кичинського (на вибір). Уживайте різні дієслівні форми.

800. Прочитайте текст. Наведіть власні приклади.

ДВІ ОСНОВИ ДІЄСЛОВА

Дієслівні форми творяться за допомогою суфіксів і флексій (закінчень) від дієслівних основ:

1) основи теперішнього (простого майбутнього) часу;

2) основи інфінітива (або минулого часу).

Основа інфінітива виділяється після відкидання суфікса *-ти* (*-ть*) разом із постфіксом *-ся* (*-сь*), якщо такий є: *люби-ти, змага-ти-ся, гукну-ти, принес-ти*. Від основ інфінітива творяться дієслова минулого часу (*ховає, ховала*), умовного способу (*ходи-в би*), активні і пасивні дієприкметники минулого часу (*посиві-лий, сказа-н-ий*), дієприслівники минулого часу (*відда-вши*).

Основа теперішнього часу (а в дієсловах доконаного виду — майбутнього) виділяється у формі теперішнього (майбутнього) часу 3-ї особи множини після відкидання закінчення *-уть* (*-ють*), *-ать* (*-ять*): *пиш-уть, принес-уть, шука-ють* [шукай-ут′], *сто-ять* [стой-ат′]. Від цієї основи утворюються особові форми теперішнього часу дійсного способу (*вез-у, вез-еш, вез-е, вез-емо, вез-ете, вез-уть*); форми наказового способу (*вез-и, везіть*), дієприкметники теперішнього часу (*міц-ні-ючий*), дієприслівники недоконаного виду (*граючи, лежачи*). У дієсловах доконаного виду замість теперішнього часу виступає основа майбутнього часу: *привезу, привезуть, привезений, привізши, привіз би* (*З кн. «Сучасна українська мова»*).

801. I. Визначте основу дієслівних форм у тексті. Випишіть дієслівні форми, зробіть словотвірний розбір. З'ясуйте, до якого виду вони належать (доконаного чи недоконаного).

Геракл переміг Антея, лише відірвавши його від матері-Землі, яка постійно повнила його новими силами. І кожний з нас, людей Землі, щогодини і щохвилини бере від рідної планети свіжі сили. Спілкування з природою потрібне лю-

дині не менше, ніж повітря, їжа, вода, знання і праця. Пам'ятаймо про це щодня! (*За І. Лаптєвим*).

П. Поясніть розділові знаки в тексті.

Увага! Розрізняють два види дієслів — доконаний і недоконаний. Дієслова недоконаного виду виражають тривалу дію або стан, незавершеність і відповідають на питання що робити? Наприклад: *бігти, ловити, йти*.

Дієслова **доконаного виду** виражають завершену, результативну дію або стан і відповідають на питання що зробити? Наприклад: *пробігти, вловити, перейти*.

Дієслова **недоконаного виду** виступають у всіх трьох часах, а дієслова доконаного виду — тільки в минулому і майбутньому. Дієслова недоконаного і доконаного виду можуть утворювати співвідносні пари: *брати — забрати, писати — написати, ловити — піймати*.

У деяких дієсловах значення доконаного і недоконаного виду може виражатися однією формою: *женити, ранити, веліти, наслідувати, вінчати, атакувати, телеграфувати, телефонувати, організувати*. Наприклад: 1. *Працюй, як велить тобі совість* (що робить? — недоконаний вид). 2. *Отаман велів готуватись до походу* (що зробив? — доконаний вид). Такі дієслова називаються двовидовими.

Видові форми творяться за допомогою різних засобів:

Засоби творення виду	Приклади
Префікси	*читати — прочитати, вітати — привітати*
Суфікси	*стукати — стукнути, відчиняти — відчинити*
Чергування звуків	*видирати — видерти, скакати — скочити*
Зміна наголосу	*виносити — винести, скликати — скликати*
Зміна основи слова	*брати — взяти, шукати — знайти*

Окремі дієслова мають тільки форму недоконаного виду (*гордувати, вимагати, чекати, мислити, мріяти, гомоніти, ледарювати, ворогувати, стежити* тощо) або форму тільки доконаного виду (*розпитатися, натерпітися, провчитися, розпишатися, наврочити*). Такі дієслова називаються одновидовими.

802. З'ясуйте, за допомогою яких засобів утворено видові пари .

Лити — налити, розв'язати — розв'язувати, ловити — піймати, заспівати — заспівувати, зігріти — зігрівати, вироби-

ти — виробляти, летіти — прилетіти, падати — впасти, заходити — увійти, рубати — рубонути, збирати — зібрати, видерти — видирати, закотити — закачувати, засипати — засипати, розрізати — розрізати, викидати — викинути.

Спостереження

803. Дізнайтеся з різних джерел про літакобудування в Україні. Підготуйте допис до шкільної стіннівки. Доберіть ілюстрації.

804. Об'єднайтеся в пари й перевірте одне одного, виконавши кожне із завдань. I. До кожного поданого дієслова допишіть його видову пару. Назвіть, чим граматично виражається видове протиставлення.

Замітати, розвивати, сідати, зачіпати, прикрашати, лишатися, скликати, обійтися, говорити, відповідати, докопатися, брати, зрізати, вразити, відсунути, ізолювати, пускати, перейти, розрізнити, штовхати, трудитися, натерпітися, стукати.

II. Складіть по два речення з кожним двовидовим дієсловом так, щоб вони мали в одному реченні доконаний, а в другому — недоконаний вид.

Гарантувати, форсувати, телеграфувати, атакувати, наслідувати.

III. До дієслів доконаного виду доберіть дієслова недоконаного виду, в яких видова співвіднесеність виражається зміною суфікса або перенесенням наголосу.

Заморозити, причепити, проказати, відсіяти, розробити, розвозити, підстерегти, виносити, вилити, замалювати, переключити, закликати, приладнати, влаштувати, запорошити, розфарбувати.

§ 62. ПЕРЕХІДНІ Й НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА

Мовознавчі студії

805. Прочитайте текст. Аргументовано визначте стиль мовлення. Наведіть власні приклади, які б ілюстрували значення перехідності/неперехідності дієслів. Розкажіть, як визначити перехідність дієслова.

У мовленні одні дієслова самостійно виражають своє значення (*Дуб росте. Мотор працює*), інші потребують доповнення свого змісту за рахунок залежної форми іменника (*Учні написали диктант. Хлопець слухає музику*). Здатність дієслова виражати своє значення самостійно або за допомогою залежно-

го іменника в знахідному відмінку (без прийменника) є ознакою категорії **перехідності/неперехідності.**

Усі дієслова поділяються на дві групи: перехідні й неперехідні. Цей поділ здійснюється на основі синтаксичних ознак дієслова: до перехідних належать дієслова, після яких ставиться іменник у формі знахідного відмінка без прийменника, до неперехідних — дієслова, що не вимагають залежного іменника у формі знахідного відмінка без прийменника і означають дію (стан), яка не переходить на якийсь об'єкт. Перехідність/неперехідність властива всім дієслівним формам.

Іноді залежні від неперехідних дієслів іменники або займенники можуть уживатися і в формі родового відмінка: 1) коли дієслово вжито з часткою *не*: *не купив книжки, не зрозумів її*; 2) коли дія переходить не на весь предмет, а тільки на частину: *випив молока, купив солі*; 3) керований іменник чоловічого роду II відміни може мати другу форму — родового відмінка: *написав лист* і *листа*, *придбав олівець* і *олівця*.

До неперехідних належать також дієслова з постфіксом *-ся* (*-сь*): *умиватися, вчитись* (*Із кн. «Граматика української мови»*).

Практикум

806. Спишіть речення. Підкресліть дієслова і залежні від них іменники (чи займенники). Визначте перехідні й неперехідні дієслова. Поясніть хід своїх міркувань.

1. Срібні роси впали на стежки, а в ріллю добірні та важкі впали зерна (*П. Дорошко*). 2. На розгорнуту книгу снігів опустився вечір і синій підсмуток (*М. Стельмах*). 3. Але проливень одразу, важкою сизою киреєю, упав на землю (*М. Сич*). 4. Вітер в гаї нагинає лозу і тополю, лама дуба, котить полем перекотиполе (*Т. Шевченко*). 5. Так гарно дивитись на дівчину нелісової краси (*В. Бичко*). 6. Шевченко дав орлиний злет українському слову. (*О. Гончар*). 7. Колесо часу вертиться, крутиться, біжить. В одних душах ослаблює доброчинність, в інших — додає відваги, ще в інших — додає вад чи убавляє їх; притупляє горе в серці, побільшує мудрості, радість розсіває попелом примарних надій, що зійшли синіми квітами сліз... (*Р. Іванченко*).

807. Складіть із кожним словом по два речення так, щоб дієслова були то перехідними, то неперехідними.

Читати, збагнути, вивчити, виконувати, перекладати, будувати, подарувати, фінансувати, обробляти, зробити, дописати.

808. І. Прочитайте текст на с. 354. Випишіть в один стовпчик перехідні дієслова разом із залежними від них іменниками, а в другий — неперехідні із залежними іменниками.

Боги святкували весілля. Одна лиш Еріда, богиня чвар, не брала в ньому участі. Самотньо блукала вона біля печери, підступно виношуючи помсту богам, що не покликали її. Нарешті придумала. Взяла золоте яблуко і крадькома кинула його на весільний стіл — «найпрекраснішій». Ось тут і спалахнула суперечка між трьома богинями: Герою, Афіною й Афродітою. Кожна вважала себе найпрекраснішою, жодна не хотіла віддати яблуко іншій. Ця суперечка призвела до Троянської війни та загибелі Трої. Так розповідає про яблуко розбрату відома грецька легенда.

То було не звичайне яблуко, а золотий плід айви. Цікаво, що до Англії та Німеччини айва потрапила з України. Як повідомляє Володимир Даль, раніше в Україні «яблуко, яке їдять лише варене, печене», звали «квіт», від українського слова «квітка». Українців, мабуть, вразило суцвіття айви, завезеної через Крим із Кавказу (*За С. Клименко*).

II. Складіть власну легенду про екзотичний фрукт. Уживайте перехідні й неперехідні дієслова.

809. Прочитайте, знайдіть дієслова. З'ясуйте: дія виконується суб'єктом — активним діячем чи дієслово виступає зі значенням пасивної дії. На кого спрямована дія?

1. Вийшов Травень з гаю, нивам усміхнувся. Потім на стежині, як хлопчик, роззувся. А до нього трави у полях прослались. А до нього з гаю птиці обізвались. А за ним у луці зацвітали квіти. Травень вчився босим по землі ходити (*М. Сингаївський*). 2. На зміну підсніжникам і блакитним проліскам прийшла сон-трава (*В. Пархоменко*). 3. Зорі мигтіли, тріпотіли по обрію, мов живі. На рівні з вікном тьмяно біліли припорошені пилом акації (*О. Гончар*). 4. Синіли снігом береги ріки, як два тумани, що зійтися хочуть (*Д. Павличко*).

У в а г а ! Дієслова по-різному виражають відношення дії (або стану) до особи — діяча й предмета-об'єкта і поділяються на три групи: а к т и в н о г о, п а с и в н о г о та з в о р о т н о - с е р е д н ь о г о с т а н у.

1. Дієслова **активного стану** позначають дію, джерелом якої виступає сам виконавець дії (у реченні він — підмет). Наприклад: *Співак виконує арію*. Виконувана дія безпосередньо спрямовується на предмет (у реченні це прямий додаток, виражений іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника).

2. Дієслова **пасивного стану** вказують на дію пасивну, тоді об'єкт дії стає підметом, а суб'єкт — додатком у формі орудно-

го відмінка без прийменника. Наприклад: *Арія виконується (виконана) співаком*. Дієслова пасивного стану творяться від дієслів активного стану за допомогою постфікса *-ся*.

3. Дієслова **зворотно-середнього стану** виражають дію суб'єкта, що не переходить на об'єкт, а зворотно спрямовується на самого діяча. Наприклад: *За материною поміччю хлопчик умився, прибрався* (умився — умив себе). Дієслова зворотно-середнього стану творяться від перехідних дієслів за допомогою постфікса *-ся*, що зберігає значення зворотного займенника *себе*.

Не виражають стану усі неперехідні дієслова без *-ся* (*летіти*) та безособові (*не спиться, не сидиться*).

810. I. Прочитайте. Випишіть дієслова, розподіливши їх на групи за значенням стану.

1. Котились води, дихала земля. Зацвіли квіти, зазеленіла трава під водою на кучугурах. Достигло літо, налилося жито (*О. Ольжич*). 2. Не боюся я нічого, б'юся з ворогом своїм. Промінь сонечка ясного грає в серденьку моїм! (*Х. Алчевська*). 3. Далеко-далеко багаття видніється, тихесенько-тихо десь перепел б'є... (*П. Капельгородський*). 4. Сіявся дрібнесенький дощик, небо було заволочене подертими хмарами (*М. Шаповал*). 5. Отак не раз буває і в житті: якась одна подія здатна все змінити, освітити, повернути новою, ще не баченою гранню, наповнити новим глибоким змістом. 6. Я — зерно, починається з мене життя на землі (*З тв. Г. Гордасевич*). 7. Приливали доріженьку — вона все куриться, розважали рідну неньку — вона все журиться (*Нар. творчість*). 8. Поети йдуть за горизонт — поезія зостається віч-на-віч із вічністю (*Ю. Збанацький*). 9. Не завжди любить Батьківщину той, хто освідчується їй (*В. Сіренко*).

II. Поясніть розділові знаки в реченнях.

811. Визначте стан дієслова у словосполученнях. Уведіть їх у складені вами речення й запишіть.

Держава будується, друзі зустрічаються, хліб кришиться, річка розливається, готуватися до свята, піклуватися про матір, підніматися на гору, зведений мулярами.

Спілкування

812. Обговоріть ситуацію. Микола в розпачі: «*Я втратив віру в людину! Мене зрадив друг! Він зустрічається з дівчиною і спілкується тепер тільки з нею та її друзями. Я їм не потрібен!*» Порадьте Миколі, як йому бути.

§ 63. СПОСІБ. ЧАС. ОСОБА ДІЄСЛІВ

813. І. Прочитайте. Випишіть дієслова. Визначте спосіб (дійсний, умовний, наказовий), час, особу.

1. Розширюється Всесвіт — аксіома. Мандрують і земні материки. Промацують радаром астрономи космічний вир на світлові роки. Братів по розуму Земля шукає вперто, летять сигнали в чорну глибину. Мій лист до тебе в білому конверті уже не дожену, не поверну. 2. Зажурилась в саду горобина, краплі-ягоди сніг попекли. Не сумуй: навесні журавлиний знов повернеться вірний твій клин. 3. Учителі, наставники, пророки, хай світяться над вами небеса! (*В. Гужва*). 4. І що б не сталось, ти завжди зі мною (*Н. Нікуліна*).

ІІ. Користуючись лінгвістичною довідкою, розкажіть про граматичні ознаки та творення дієслів усіх трьох способів.

Спосіб дієслова вказує на характер віднесеності дії до дійсності: як реальної чи нереальної. Дієслова можуть уживатися в дійсному, умовному та наказовому способах.

Дійсний спосіб означає реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься: *любив, люблю, любитиму, полюбили, полюбимо.* Дієслова дійсного способу змінюються за часами, числами, особами, а також за родами (в минулому часі).

Умовний спосіб означає дію, можливу за певних умов, або бажану: *сказав би, запам'ятала б, спало б.* Дієслова умовного способу форм часу не мають, змінюються за числами, а в однині — за родами. Умовний спосіб твориться додаванням до дієслів минулого часу частки *б* (*би*), яка пишеться окремо: *майстрував би, вишивала б.*

Наказовий спосіб дієслова означає наказ, прохання, побажання, пораду, заклик до виконання дії: *прилинь, знайди, хай світить, ходімо.* Дієслова наказового способу також не мають часових форм, змінюються за числами та особами: в однині мають просту форму 2-ї (*ти*), а в множині 1-ї (*ми*) і 2-ї (*ви*) особи:

	Однина	Множина
1 ос.	—	*граймо, співаймо, гляньмо, скажімо*
2 ос.	— *грай, співай, глянь, скажи*	*грайте, співайте, гляньте, скажіть*

Складена форма 1-ї особи однини та 3-ї особи однини та множини твориться поєднанням дієслів теперішнього

або майбутнього часу дійсного способу з частками *хай, нехай*: *хай заграю, хай продовжує, хай малюють.*

Практикум

814. І. Прочитайте уривок із твору Ліни Костенко. Визначте в дієсловах спосіб, засоби творення, форми і в якому часі вжито. З якою стилістичною метою автор вдається до певного способу дієслів?

Криши, ламай, трощи стереотипи!
Вони кричать, пручаються — ламай!
Хоч давня звичка з профілем Ксантиппи
Благає, плаче, просить: «Не займай!»
Відкинь її в м'яку дрімоту спалень.
Тобі вона нелюба. Ти болиш.
Гори. Щезай в пожежах самоспалень,
в гірких руїнах власних попелищ!
Обвуглюйся. З дияволом грай в теніс.
Згори на попіл в думах і літах.
Хай вилітає не той самий фенікс,
а зовсім інший неймовірний птах.

П. Виконайте завдання до тексту.
1) Прокоментуйте фольклорні та літературні мотиви, що звучать у поезії.
2) Зробіть лексичний розбір тексту.

815. Утворіть форми дієслова наказового способу, запишіть і графічно позначте засоби творення. Складіть із ними шість речень (на вибір). Від яких дієслів не можна утворити форм наказового способу? Чому?

Сидіти, вилазити, виносити, дозволити, каламутити, сипати, різати, плакати, ударити, стати, відзначити, кланятися, кувати, стояти, спішити, ходити, могти, радити, їсти.

У в а г а ! У дієсловах наказового способу після *д, т, з, с, л, н* перед закінченням *-мо, -те* пишемо **м'який знак**: *злазьмо, злазьте*. Після *б, п, в, м, ф, ж, ч, ш* та *р* м'якого знака **не пишемо**: *ставмо, поруште, вдармо.*

Лексичне значення деяких дієслів, що позначають процеси, не сумісне із спонуканням. Це в основному дієслова із значенням дій або станів неживих предметів. Такі дієслова (у прямому значенні) форм наказового способу не утворюють, але вони можливі, якщо дієслово вжито в переносному значенні, наприклад, у поетичному мовленні: *кущитися, сипатися, загусати, змерзатися, кущися, сипся, загусай, змерзайся* тощо. Дієслова *бачити, чути, могти, хотіти* не утворюють форм 2-ї особи.

Форми одного способу можуть уживатися в значенні іншого: 1) наказового у значенні дійсного: *А хтось тоді і порадь...* (замість *порадив*); 2) наказового у значенні умовного: *Вийди з дому вчасно, то не запізнився б* (замість *вийшов би*); 3) умовного у значенні наказового: *Пождав би ти безмісячної ночі* (*Леся Українка*) (замість *жди*); 4) дійсного у значенні наказового: *Пошлеш новий універсал, моїм іменем накажеш* (*Н. Рибак*) (замість *пошли, накажи*).

816. Запишіть речення, вживаючи дієслова в умовному способі. Визначте рід і число цих дієслів. Поясніть, коли вживається частка *би*, а коли *б*.

1. Коли я (бути) соловейком, до тебе тоді (прилітати) і любо тобі в зелені щоніченьки я (щебетати) (*Леся Українка*). 2. (Бути) годинник, (знати), скільки проїхали (*С. Скляренко*). 3. Якби мені, мамо, намисто, то (піти) я завтра на місто. Якби мені черевики, то (піти) я на музики (*Нар. творчість*). 4. Тебе я (слухати) довіку, куме мій (*Л. Глібов*). 5. Друзі мої! Якби ви (могти) мені допомогти, я вам (дати) усі три лантушки, ви (посіяти) на трьох ділянках, і тоді, коли насіння проросте, ми (дізнатися), на якій саме ділянці чарівні зерна (*О. Іваненко*). 6. До чого я (не торкатися), я завжди бачу, що це можна поліпшити (*О. Довженко*).

817. Запишіть п'ять відомих вам прислів'їв, приказок із дієсловами умовного способу.

818. Прочитайте прислів'я. З'ясуйте випадки вживання форм одного способу замість іншого.

1. Учись — на старість буде як знахідка. 2. Підніми всяк колосок — з колосків зросте мішок. 3. На дерево дивись, як родить, а на людину, як робить. 4. Думай головою, а не черевиком. 5. Сідайте — ноги для дороги. 6. Скільки вірьовку не плети, а кінець їй буде. 7. Хоч сядь та плач, хоч стоячи реви. 8. Менше говори — більше вчуєш.

Пригоди фразеологізмів

Прочитайте прислів'я. Поясніть, як ви їх розумієте. Назвіть дієслова умовного способу. Визначте, яким членом речення вони виступають.

1. Він би робив, так у нього рукава болять. 2. Якби хотів Хома, так би робив і дома. 3. Тобі б тільки лежати та байдики бити. 4. Якби все вовк лежав, то досі б здох. 5. Була б охота, піде на лад усяка робота.

819. З'ясуйте відмінність між формами дієслів, поясніть правопис. Уведіть дві пари дієслів різних форм у речення.

Кричимо — кричімо; лежимо — лежімо; учимося — учімося; журимося — журімося; мчимо — мчімо; вивчимо — вивчімо; сушимо — сушімо.

820. Випишіть із художніх творів по п'ять речень із дієсловами у формі дійсного, умовного й наказового способів. Визначте їхню синтаксичну роль.

Спілкування

821. Розгляньте репродукцію картини Олександра Мурашка «Благовіщення». Як передає художник відомий біблійний сюжет? Опишіть картину, правильно вживаючи дієслівні форми.

О. Мурашко. Благовіщення

822. Складіть пам'ятку своєму другові «Як підтримувати розмову в гостях». У реченнях використайте дієслова у формі наказового способу (*пам'ятай, приверни, слухай, говори, зачекай* тощо).

§ 64. ДІЄВІДМІНЮВАННЯ

Мовознавчі студії

823. Прочитайте лінгвістичну довідку. Що нового ви дізналися про час дієслова?

Дієслівні форми дійсного способу мають значення **теперішнього, майбутнього, минулого, давноминулого часів.**

У формах **теперішнього часу** виражається значення дійсного способу, особи, часу і числа: *встаю, встаєш, встають.*

П р о с т а ф о р м а **майбутнього часу** твориться від дієслів доконаного виду, має ті самі особові закінчення, що й у теперішньому часі: *несу — принесу, несеш — принесеш.* С к л а д н а (синтетична) і с к л а д е н а (аналітична) ф о р м и утворюються від дієслів недоконаного виду: *казати — казатиму* (*казати+му*); *буду казати.*

Формальним показником **минулого часу** є суфікс *-л-* та його варіант *-в-*: *водити — водив — водила — водило — водили*; або нульовий суфікс (чиста основа): *нести — ніс, везти — віз, брести — брів.* Ненаголошений суфікс *-ну-* при

творенні минулого часу може зникати: *сохнути — сох, зів'янути — зів'яв.*

Давноминулий час означає дію, що відбулася перед іншою минулою дією: *Ніби задрімав був зразу, але й прокинувся рано* (*А. Головко*). Форми давноминулого часу творяться додаванням до повнозначного дієслова минулого часу допоміжного дієслова-зв'язки *бути* у родових формах однини та у формі множини: *сказав був, сказала була, сказало було, сказали були.*

824. І. Прочитайте текст. Поясніть значення часових форм дієслів. З якою метою автор уживає в тексті саме такі часові форми?

ЗОРІ КИЄВА

Хай минають віки. Вони пролітають над золотою главою древнього Києва, як весняні оновлюючі вітри. А град стоїть, сяє, збагачує скарби свого духу, виграновує душу свого народу, береже заповіти пращурів. Вони повсюди стежать за діяннями своїх нащадків, дивляться на них голубими очима високих небес, синіми очима дніпрової хвилі, зеленими очима дібров і лісів. Душі їхні окреслюють у чорному небі сяючий зоряний шлях; часом вони зриваються з високості й згорають від розпачу, коли бачать, як їхні діти — дорослі мудрі мужі — отак озлобились, зниціли, забули про велике, погрузли серцями в мізерних пристрастях і дрібній суєті.

Тоді ті зорі стрімголов падають на землю, на сиву голову старого Києва. Ніби жадають спинити зло. Ніби благають узяти в серце добро, прислухатись до голосу життя минаючого... (*Р. Іванченко*).

II. Визначте типи речень за будовою. Поясніть розділові знаки.

У в а г а ! Форми дієслова **одного часу можуть уживатися в значенні іншого:** 1) теперішній час — у значенні минулого: *Вийшов за школу — світа не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє* (*С. Васильченко*); 2) майбутній час — у значенні минулого: *Сиджу — як загуде в грубі, як сипне, війне снігом у вікна — зразу стемніло* (*С. Васильченко*); або у значенні теперішнього часу: *Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває: то приляже та послуха, як кобзар співає...* (*Т. Шевченко*).

Часову співвіднесеність підкреслюють **модальні слова** *було, бувало*: *Сидимо було день при дні...*

825. І. Утворіть від дієслів усі можливі часові форми, поясніть особливості їх творення.

Палити, дати, радити, просити, гнати, зичити, мріяти, могти, змогти, скласти, складати, відбудовувати, допомогти, допомагати, перевезти, брати, забрати, називати.

II. Складіть п'ять речень зі словами (на вибір), у яких дієслівні форми одного часу вживалися б у значенні іншого.

826. Прочитайте лінгвістичну довідку та опрацюйте таблицю. Складіть тести для взаємоперевірки засвоєного матеріалу.

Зміна дієслів за часами (у дійсному способі), особами й числами називається **дієвідмінюванням**.

Дієслова **I дієвідміни** мають закінчення: *-у* (*-ю*), *-еш* (*-єш*), *-е* (*-є*), *-емо* (*-ємо*), *-ете* (*-єте*), *-уть* (*-ють*).

Дієслова II відміни мають закінчення: *-у* (*-ю*), *-иш* (*-їш*), *-ить*, *-іть* (*-їть*), *-имо*, *-імо* (*-їмо*), *-ите* (*-їте*), *-ать* (*-ять*). Наприклад: *печу, печеш, пече, печемо, печете, печуть* — I дієвідміна; *спішу, спішиш, спішить, спішимо, спішите, спішать* — II дієвідміна.

Розрізнити дієвідміну дієслів можна за формою інфінітива.

I дієвідміна	II дієвідміна
1. В основі наявні суфікси *-і* (що не випадають в особових формах) та *-ува-*, *-ну-*: *писати, біліти, будувати, кинути*. 2. В основі дієслів наявні звукосполучення *-оро-*, *-оло-*: *боротися, колоти*. 3. Односкладова основа на голосний: *бити, пити, лити*. 4. Односкладова основа на приголосний: *нес-ти, мог-ти*	1. В основі наявні суфікси *-а-*, *-и-*, *-і-*(*-ї-*) (що випадають в особових формах): *любити* (*люблю*), *хотіти* (*хочу*), *горіти* (*гориш*). 2. В основі наявний суфікс *-а-* після шиплячих та *й* (що в особових формах випадає): *мовчати — мовчиш*. 3. Дієслова: *бігти, боятися, спати*

Практикум

827. Визначте дієвідміну дієслів за основою інфінітива, знайдіть дієслова, у яких основа теперішнього часу збігається з основою інфінітива.

Летіти, співати, мерзнути, гордитися, тривожитися, шуміти, ловити, виховувати, бажати, доїти, стояти, стукнути, стугоніти, плакати, нести, дати, жати, лити, мести, везти, умирати, ігнорувати, сміятися, полоти, молоти, розв'язувати, взяти, бігти, трясти, жбурляти, пробиватися.

828. Запишіть дієслова у 2-й особі однини теперішнього часу. Допишіть до них дієслова-антоніми в тій самій формі.

Мирюся, обвинувачую, будую, ходжу, обідаю, люблю, терплю, їжджу, реву, хочу, полю, пишу.

829. І. Прокоментуйте таблицю. Наведіть приклади чергування приголосних в особових формах дієслів теперішнього і майбутнього часу.

Чергування приголосних при дієвідмінюванні

г/ж	*стерегти — стережу*	зд/ждж	*їздити — їжджу*
х/ш	*дихати — дишеш*	п/пл	*топити — топлю*
с/ш	*просити — прошу*	в/вл	*ловити — ловлю*
т/ч	*крутити — кручу*	б/бл	*любити — люблю*
ст/щ	*мостити — мощу*	ф/фл	*графити — графлю*
к/ч	*пекти — печу*	м/мл	*ломити — ломлю*

ІІ. Складіть і запишіть речення з дієсловами 1-ї особи однини.

830. І. Поставте дієслова в усіх особових формах однини і множини, запишіть. Підкресліть зміни приголосних. Складіть схему чергування приголосних в основах дієслів.

Стерегти, різати, колихати, радити, летіти, товкти, возити, просити, їздити, мостити, терпіти, ловити, графити, сипати, трусити.

ІІ. Поставте дієслова у 1-й і 3-й особах однини теперішнього часу. Підкресліть приголосні, що чергуються.

Скакати, смикати, голубити, косити, пестити, полоскати, ненавидіти, тесати, молоти, просити, хрестити, кликати, бігти, мазати, реготати, губити, водити, чистити, топити, брести, бродити, чесати, кресати, стерегти.

831. Утворіть і запишіть від поданих дієслів форми 2-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини наказового способу, виділіть закінчення.

Кинути, стати, лізти, пекти, бігти, кроїти, клеїти, стерегти, долати, захищатися, вірити, вести, порадити, перестати, братися, переглянути, спекти, їсти, дозволити.

Перлини фразеології

Запишіть прислів'я, додаючи особові закінчення дієслів. Доберіть власний приклад прислів'я на цю тему.

1. Не той господар землі, що по ній брод.., а той, хто по ній плугом ход.. . 2. Як буд.. робити, то буд.. й родити. 3. Де господар добре роб.., там і поле буйно род.. . 4. Хліборобська нива люб.. вчасні жнива. 5. Як хоч.. багато жати, то треба мало спати. 6. Зима спита.., де літував. 7. Не пита.. добрий жнець, чи широкий загонець. 8. Зга.. на жнивах хвилину, втрат.. не одну зернину.

832. Прочитайте. Знайдіть у реченнях звичаєву форму дієслів, поясніть її значення.

1. Сестри білять яблуні в саду, мати білять хату та у хаті (*М. Вінграновський*). 2. Якби мама знали, яка в мене біда, вони б передали горобчиком хліба (*Нар. творчість*). 3. Мати кажуть, що ті рожі посадили колись давним-давно ще бабуся в свої дівочі літа (*І. Цюпа*). 4. Замислилися моя бабуся та й тяжко зітхнули (*Остап Вишня*).

Довідка. *Звичаєва форма* — вживання за звичаєм дієслів у певній формі однини або множини.

833. Розподіліть подані слова за способами словотвору й запишіть.

Адресувати, врахувати, зацікавити, використовувати, аргументувати, спеціалізуватися, телефонувати, доповнити, обстежити, відлетіти, обеззброїти, розпорошитися, четвертувати, попочекати, якати, братися, учителювати, приятелювати, збанкрутувати, благовістити.

834. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис *не* з дієсловами.

1. (Не) заколишуть нас удачі, (не) вдачі (не) зіб'ють з путі (*П. Дорошко*). 2. В житті ні разу я (не) правді (не) служив (*М. Рильський*). 3. Перед боєм Воронцов, здається, (не) покоївся більше, ніж під час самого бою (*О. Гончар*). 4. Весна прийшла непомітно, (не) зчулися, як промайнув і березень (*Яків Баш*). 5. Ось мати хвора, і ти (не) здужаєш (*В. Бичко*).

Цікава перерва

Спробуйте продовжити вірш-правило «Написання *не* з дієсловами», складений вашим однолітком.

Чи завжди писати разом
Дієслово треба з *не*,
Якщо *не* із дієсловом
Творить значення одне?
Нехтувати і *незчутись* —
І вагання тут смішне:
В цьому разі, любий друже,
Тільки разом пишем *не*.
А візьмемо інший приклад:
Він нездужав (бо хворів),
Слово це багатозначне:
Він не здужав (не зумів)...

835. Випишіть із тексту дієслова, виконайте повний морфологічний розбір їх за схемою: 1) дієслово для розбору; 2) початкова форма (інфінітив); 3) вид; 4) перехідність; 5) стан, спосіб; 6) час; 7) число; 8) особа (якщо є); 9) рід (якщо є); 10) дієвідміна; 11) спосіб творення; 12) правопис; 13) синтаксична роль.

Охороняти природу — значить зберегти себе... Не збайдужіли б люди до природи, багатшими сьогодні були б.

Рушай, мій сучаснику, в дорогу шукати прекрасного і вічного. Присядь перед дорогою, подумай, чи не прихопив ти з собою чогось зайвого: цинічності, грубості, байдужості... А любов до природи бери з собою — це наша легка і щаслива ноша (*З кн. «Наш друг — природа»*).

Спілкування

836. І. Складіть і запишіть діалог, доповнивши подані репліки власними. Відтворіть текст-запрошення, яке отримав один зі співрозмовників.

— Доброго ранку, Ігоре!

— Доброго здоров'я, Василю Богдановичу! Радий Вас бачити. Як почуваєтеся?

— ...

— Телевізійне об'єднання «Укрнаукфільм» запросило на прем'єру науково-історичного фільму «Українці. Віра» в Будинку кіно.

— ...

ІІ. Які кінофільми ви любите? Розкажіть однокласникові про щойно переглянутий вами твір кіномистецтва. Правильно утворюйте дієслівні форми.

Розвиток мовлення

Стаття на морально-етичну тему

837. І. Прочитайте статтю, визначте її тему, основну думку. Доведіть, що це текст публіцистичного стилю. Які морально-етичні проблеми порушено в статті?

ІІ. Підготуйте усний переказ статті.

ЧОРНОБИЛЬСЬКІ ГЕРОЇ

Шість портретів у чорних рамках, шестеро гарних молодих хлопців дивляться на нас зі стіни пожежної частини Чорнобиля, і здається, що їхні погляди скорботні, що застигли в них і гіркота, і докір, і німе запитання: як могло таке статися? Але це вже зараз здається. А тієї квітневої ночі, в хаосі і тривозі пожежі, не було в їхніх поглядах ні скорботи, ні докору. Вони працювали. Вони рятували станцію, рятували Прип'ять, Чорнобиль, Київ, усіх нас. Але це було. Це вже минуле...

Надзвичайно спекотно, коли на небі люто сяє сонце і ні найменшого натяку на хмаринку — і все це відбувається не з Божої волі, а з людської: льотчики знищують хмари в зоні

АЕС, користуючись спеціальними методами хімічної авіаобробки ...

Гарний, майже дачного зразка будинок пожежної частини. Скло вціліло. Два бійці зі шлангами в руках мили заасфальтований двір, над яким спроквола піднімалася парка хвиля гарячого повітря. Стояли готові до виїзду, вимиті до блиску червоно-білі пожежні машини з номерними знаками Черкаської, Дніпропетровської, Полтавської областей. Біля реактора тривало цілодобове чергування пожежників: можна було очікувати чого завгодно. Крім того, об'єднаному пожежному загонові, що чергував у ті гарячі дні в Чорнобилі, довелося взяти участь у боротьбі зі «звичайними» пожежами, які не дивина для тутешніх лісистих, болотистих місць, особливо у засушливі роки: у зоні горіли торфовища. І, як усе в зоні, ці «звичайні» пожежі також були незвичайними: разом з димом у повітря злітали радіоактивні аерозолі, чого аж ніяк не можна допустити.

Але це вже було. Це вже минуле. Минуле?.. (З *журналу*).

838. Доберіть із газети статтю на морально-етичну тему. Визначте основну думку, стиль мовлення. Які морально-етичні проблеми порушено в статті? Класифікуйте використані у статті факти. Складіть план. Підготуйте усний переказ статті.

839. I. Пригадайте, що таке антитеза, яка її роль у тексті. Розгляньте таблицю і доповніть її, дібравши матеріал для майбутньої статті «Бібліотеки гинуть мовчки». Використовуючи таблицю, розкажіть, про що ви написали б у цій статті.

Використані у статті факти				
Вихідні		*Гинуть бібліотеки*	Теза	
Дані деталізації	Ілюстративні	*Полиці бібліотек порожні...*	Приклади	Обґрунтування
	Аргументативні	*Фонди не зберігаються і не поповнюються*	Аргументи	
Доказові		...	Висновок	
Посилкові (довідкові)		*У Канаді, Франції*		

II. Напишіть статтю до газети на тему «Бібліотеки гинуть мовчки».

§ 65. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

840. I. Прочитайте. Знайдіть у тексті дієприкметники. На яке питання вони відповідають? Від якої частини мови утворені? Випишіть дієприкметники, зробіть морфемний розбір їх.

Десь сміються діти, тішачись морем чи дельфінами, час від часу подають голос дорослі, а я лежу на відведеному в каюті пасажирського пароплава місці, байдужий не лише до людей, а й до моря. Знаю, воно не винне і люди теж не винні, а що вдію? Перегоріло в мені геть усе, що єднало з морем, людьми. Коли б хтось, посвячений у мої наміри, обізнаний із заповзятістю, з якою йшов я до обраної мети, — коли б він глянув зараз на мене, не пізнав би, мабуть, в усякому разі сумно похитав би головою й сказав: «Кінець блакитній мрії»... (*За Д. Міщенком*).

II. Придумайте початок тексту, підготуйте його переказ.

Мовознавчі студії

841. Опрацюйте теоретичний матеріал, наведіть власні приклади дієприкметників.

Дієприкметник — це відмінювана дієслівна форма, що передає ознаку за дією, яка розгортається в часі або мала місце в минулому, і відповідає на питання я к и й ? я к а ? я к е ? я к і ? Наприклад: *жевріючий вогонь, освітлена кімната, зів'яле листя, куплені книги.*

Дієприкметник має дієслівні і прикметникові ознаки.

За **дієслівними ознаками** дієприкметники бувають **активні** (*палаючі степи*) і **пасивні** (*виплеснуті хвилею медузи*), теперішнього (*крокуючий*) і минулого (*зварений*) часу, доконаного (*розпиляний, розбитий*) і недоконаного (*пиляний, битий*) виду.

Прикметникові ознаки: пов'язується з іменником, змінюється за родами, відмінками і числами (*посивіла мати, посивілої матері, посивілі матері*); у реченні виступає в ролі означення чи іменної частини складеного присудка. Наприклад: 1. *На клуні стовбичив промоклий бусол.* 2. *Чорна ніч інкрустована ніжністю* (*Л. Костенко*).

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називається **дієприкметниковим зворотом.** Наприклад: *Настане день, обтяжений плодами* (*Л. Костенко*).

Активні дієприкметники мають дві часові форми: т е п е р і ш н ь о г о і м и н у л о г о, а пасивні — тільки форму м и н у л о г о часу.

Активні і пасивні дієприкметники творяться від дієслів: 1) активні — лише від неперехідних (*тремтяча гілка*); 2) пасивні — від перехідних (*сказане слово*).

Творення дієприкметників

Дієприкметник	Творення форми	Приклад
Активного стану теперішнього часу	від основи дієслова теперішнього часу I та II дієвідміни за допомогою формотворчих суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач* (*-яч*)	*співаючий птах, повзучий туман, хвилюючий погляд, терплячий чоловік*
Активного стану минулого часу	від основи інфінітива за допомогою формотворчого суфікса *-л-*	*посивілий солдат, пожовкле листя, постаріла мати*
Пасивного стану минулого часу	від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н-*, *-ен-* (*-єн*), *-т-*	*розгаданий кросворд, створений шедевр, укритий снігом дах*

Практикум

842. Спишіть речення. Підкресліть дієприкметники, назвіть їхні морфологічні ознаки. Поясніть творення дієприкметникових форм.

1. Сіяло небо наді мною, і я над теплим шумом трав, захоплений життя красою, каштанів листя цілував. 2. Уже зоря золоторога, де полинами зацвіло, кладе на огненні пороги своє сивіюче крило. 3. Луни збентежені розсипаються дзвонами, луни збентежені в творчім хаосі... 4. Літо даленіє, даленіє літо, і шепочуть з вітром запізнілі квіти, квіти запізнілі, листя пожовтіле... чом ти зажурилась, мила, моя мила? (*З тв. В. Сосюри*).

У в а г а ! У сучасній українській мові активні дієприкметники теперішнього часу найчастіше замінюються **синонімічними підрядними означальними** реченнями. Наприклад: *працюючий — той, хто працює*; *працівник*. А якщо вживаються, то переходять до прикметників. Наприклад: *стояча вода, ріжучий біль*.

843. Об'єднайтесь у пари і позмагайтеся, хто швидше виконає кожне завдання. I. Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники теперішнього часу.

Зростати, радіти, знати, карати, керувати, існувати.

II. Від поданих дієслів (с. 368) утворіть активні дієприкметники минулого часу. Яке фонетичне явище відбувається у виділених словах?

Зів'янути, обважніти, постаріти, *розтанути*, пошерхнути, почорніти, *зжовкнути*.

844. Випишіть активні дієприкметники, визначте їхні час, вид, форми творення.

1. Чого старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте? (*Л. Костенко*). 2. Коли весною зацвіте трава в палаючих серпанках, в степ на курган крутий іде старенька зморена журавка (*Д. Луценко*). 3. Прийшла моя пора тебе зустріти, ступить на твій клекочучий поріг (*М. Вінграновський*). 4. Вся земля — живі квітчасті фрески, вічний шум невигорілих трав (*О. Ющенко*).

845. Прочитайте поезію Валентина Бичка. Випишіть пасивні дієприкметники, зробіть словотвірний аналіз їх, з'ясуйте морфологічні ознаки.

Мово моя українська —
Батьківська, материнська.
Я тебе знаю не вивчену —
Просту, домашню, звичну.
Не з-за морів прикликану,
Не з словників насмикану.
Ти у мене із кореня —
Полем мені наговорена,
Дзвоном коси прокована,
В чистій воді смакована.
Болем очей продивлена,
Смутком багать продимлена,
З хлібом у душу всмоктана,
В поті людськім намокнута,
З кров'ю моєю змішана.
І аж до скону залишена
В серці моїм...

846. Замініть дієслівні словосполучення на словосполучення «дієприкметник + іменник» і введіть їх у складені вами речення.

Сонце палає, розв'язати задачу, існують правила, дозріли вишні, загострити ніж, розгорнути книгу, розквітли дерева, провести нараду, опублікувати статтю, метелик літає, перебудувати хату, виростити помідори, умити дитину.

847. Спишіть, поставивши на місці крапок потрібні дієприкметники.

1. До доброї криниці стежка ... . 2. Крутитися, як ... в'юн. 3. На ... дерево й кози скачуть. 4. Три речі ніколи не повертаються: ... стріла, ... слово і ... дні. 5. За ... двох ... дають. 6. ... три роки ждуть. 7. ... заєць і пенька боїться. 8. ... коню в зуби не дивляться. 9. ... дівка всім хороша. 10. ... кусок горло дере. 11. Говорив би, та рот ... . 12. ... кінця нема. 13. Під ... камінь вода не тече (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: битий, обіцяний, посолений, полоханий, засватаний, випущений, сказаний, дарований, проханий, казаний, утоптаний, лежачий, похилий, минулий, небитий, замазаний.

848. Накресліть і заповніть таблицю прикладами з поданих нижче речень і власними.

Написання частки *не* з дієприкметниками

Дієприкметник-означення пишеться			Дієприкметник-присудок пишеться
разом	окремо		окремо
без залежних слів (виступає як прикметник)	із залежними словами	є протиставлення	

1. Той Сон і Син не/гойдані ніким. Мій день народження — це ти. Повите муками у тебе є минуле. В огні буденної людської суєти у мене є майбутнє не/заснуле. 2. Думки не/виказані стали за порогом. Рости, моя розбуджена тривого! 3. Не/меркнучий Дніпре! В якім переброді народ переходить в майбутні світи? 4. На Псло, на Ворсклу, на Сулу, на юні води не/початі ліг золотий осінній сум. 5. В душі моїй печаль стоїть не/ждана, у пам'яті обличчя дорогі (*З тв. М. Вінграновського*).

849. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть уживання їх.

1. І захолонувши у дивній грації, зітхають свіжістю дівочою акації вітрами обціловані до ніг (*В. Симоненко*). 2. Я сидів на березі охоплений солодким хвилюванням і слухав вічну музику природи (*А. Пашкевич*). 3. Хіба можна собі уявити українську хату не заквітчану рушниками? У хаті тихо німували дбайливо припасовані на стінах мамині рушники, на покуті прикритий доморобною скатертиною запрошував до застілля ясеновий стіл вимайструваний трудовими батьковими руками (*В. Скуратівський*). 4. Листя вимите рясним дощем поблискувало на сонці (*М. Коцюбинський*). 5. Налиті пурпуром плоди звисають тяжко з віт зелених (*М. Рильський*). 6. Полем котиться місяця диня. Птах сполоханий трактором крикнув вгорі (*Г. Коваль*). 7. Сінешні важкі і візерунчасті двері роблені ще молодим батьком на довгі літа; відчиняються туго і неохоче (*О. Сизоненко*).

850. Прочитайте уривки з поезій, правильно наголошуючи виділені слова. Визначте, до якої частини мови вони належать.

1. Світали ночі, вечоріли дні.
   Не раз хитнула доля терезами.

Слова, як сонце, сходили в мені.
Несказане лишилось *несказанним* (*Л. Костенко*).

2. Високий воїне з мозольними руками,
Та смерть стара, неправда та стара,
Що тихомудро жерла нас віками,—
Проклята, проклята!
Погибне хай, згорить! (*М. Вінграновський*).

У в а г а ! Засобом розрізнення прикметника і дієприкметника може бути: 1) наголос — у прикметниках наголошується суфікс, у дієприкметниках — корінь: *варе́ний — ва́рений;* 2) суфікс — прикметниковий *-н-* і дієприкметникові *-н-*, *-ен-*, але в дієприкметнику зберігається перед *-н-* суфікс дієслівної основи *-а-*, *-и-*, *-і-*, *-ї-*: *підписати — підписаний.*

851. Запишіть у два стовпчики словосполучення з прикметниками та дієприкметниками. Свій вибір обґрунтуйте.

Печена картопля, печена картопля, пекучий біль, учений ступінь, учений вірш, невблаганний батько, невблаганий батько, палаюче сонце, сипучий пісок, варені яйця, спіла вишня, зріла ягода, варена курка, нездоланий народ, нездоланний народ, квітучий сад, розквітлий сад, битий шлях, солоний піт, солені огірки, сіяне борошно, нездійснена мрія, нездійсненна мрія.

852. Уведіть у речення дієприкметниковий зворот так, щоб він стояв на початку, всередині та в кінці речення. Поясніть уживання розділових знаків.

Підписаний документ. Укладена угода. Проголошений закон. Надрукований посібник.

853. I. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники, зробіть морфологічний розбір їх за схемою: 1) дієприкметник для розбору; 2) початкова форма; 3) активний чи пасивний; 4) час; 5) вид; 6) число; 7) рід (в однині); 8) відмінок; 9) засіб творення; 10) правопис; 11) синтаксична роль.

Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалося в кущах по торішній косовиці. Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлявіючим сухостоєм і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминучою порою...

І серед тих запахів Андрій ніяк не міг упізнати одного, що нагадував йому дитинство, пасьбу на купині з пляшкою холодного молока і окрайцем хліба в торбині, перший вечір з Клавою отут, посеред лук, клечані святки в бабусиній хаті, примазаній ради празника і струшеній різучою осокою,— запах нагадував йому все життя, крім служби на морі (*Григорій Тютюнник*).

II. Накресліть схему речення другого абзацу тексту.

У в а г а ! Від пасивних дієприкметників утворюються **безособові дієслівні форми на** *-но, -то*. Вони творяться шляхом заміни закінчення на суфікс *-о*: *розбитий — розбито, прочитаний — прочитано*. Ці форми невідмінювані. Вони виконують роль головного члена у безособовому реченні: *Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито* (*Нар. творчість*).

854. У реченнях знайдіть віддієслівні безособові форми на *-но, -то* і з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

1. Багато лиха зазнало тихівське жіноцтво за дні окупації. Оселі їхні зруйновано, господарство пограбовано, а самих примушувано каторжно робити на німецькі потреби (*Ю. Смолич*). 2. Про нас забуто, наче ми й не пройшли тридцять п'ять кілометрів (*В. Земляк*). 3. Декілька стебел було зламано, а качани, які найповніші, погризено (*О. Донченко*).

Спілкування

855. Олеся пояснює свою самотність так: «*У мене немає почуття гумору, я не вмію підтримувати розмову*». Висловіть свою думку, дайте пораду вашій ровесниці, яка соромиться спілкуватися. Уживайте дієприкметники.

§ 66. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК НЕЗМІНЮВАНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Мовознавчі студії

856. І. Прочитайте. Вкажіть слова, що позначають основну дію, і слова, що виражають додаткову дію. На яке питання відповідають останні? Спробуйте змінювати їх за числами, особами, родами, відмінками. Чи можливо це? Зробіть морфемний розбір їх.

Паляниці лежали поміж купами бурштинового винограду, смагляво-зелених кавунів-туманів, палахкотючих помідор, як великі ранкові сонця. Були високі подвійно, бо господиня, яка їх пекла, вклавши у форму з хвилястими краями, вже перед тим, як посадити в піч, двома плавними рухами підрізала паляницю над самісіньким кругом цієї форми.

Наче подолавши земне тяжіння і вирвавшись з останньої скованості, паляниці шугали вгору, ще й не встигши загнітитися. І росли потім довго, доки й пеклися, так що надрізані місцини рвалися, витончуючись і перетворюючись на хрумкотливі ласощі, що гей! Не було й немає більших ласощів на світі. Так робили моя мама і всі матері по південних степових

селах, благословляючи Бога, свій труд, свою добру працю на ниві (*О. Сизоненко*).

II. Визначте, які художні засоби використав письменник. Опишіть, уводячи слова з переносним (метафоричним) значенням, як ваша мама (бабуся) готує обід. Чи залучають до цього вас? Що ви вмієте і любите готувати?

857. Розгляньте таблицю, доберіть приклади, які б ілюстрували тему. Підготуйте за таблицею лінгвістичне повідомлення «Дієприслівник — особлива форма дієслова».

Дієприслівник

Що означає	На які питання відповідає	Граматичні ознаки	
		дієслова	прислівника
Додаткову дію або стан	Що роблячи? Що зробивши?	1) вид (доконаний/недоконаний); 2) перехідність /неперехідність; 3) час (теперішній, минулий); 4) може мати залежні слова	1) незмінюваний; 2) виконує роль обставини

858. I. Прочитайте. Визначте в текстах дієприслівники. Назвіть їхні морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

II. Визначте стиль мовлення текстів. Поясніть орфограми.

1. Осінь відходила. Вона вже зробила своє. Косим ніжним промі..ям сонця визолотила на деревах листя, рясними дощами, як дитину, викупала його, тихими ночами і в морозні ранки посріблила кожен листочок, вкриваючи його ніжними візерунками ін..ю. Потім, награвшись листям досхочу, буйними вітрами, мов (не)зримою рукою зняла з д..рев ро..кішне багря..е вбра..я і, встеляючи ним, мов строкатим килимом, землю, пішла за гори (*Ю. Збанацький*).

2. Потрапивши на околицю міста, природжену луку чи узлі..я, сцюринхій гірський може (де)який час існувати там у дикому стані. Висипаючись з коробочки, його насі..я засмічує ґрунт і в дощову погоду з брудом налипає до ніг птахів. Враховуючи це, вчені мали змогу пояснити причину появи сцюринхію гірського у віддалених місцях серед дикої природи (*З підручника*).

859. Розгляньте таблицю на с. 373, доповніть її власними прикладами. За таблицею підготуйте усне лінгвістичне повідомлення на тему «Особливості творення дієприслівників».

Творення дієприслівників

Вид	Що означає	Від якої основи твориться	За допомогою яких суфіксів	Приклади
Недоконаний	незакінчену додаткову дію	від основи теперішнього часу дієслів	*-учи* (*-ючи*) *-ачи* (*-ячи*)	
Доконаний	завершену додаткову дію	від основи інфінітива дієслів доконаного виду	*-ши* *-вши*	

Практикум

860. І. Від дієслів утворіть і запишіть дієприслівники.

Перевірити, перевіряти, згадати, згадувати, читати, чути, почути, підняти, підіймати, штовхати, штовхнути.

ІІ. Складіть із дієприслівниками речення так, щоб їх можна було використати в тексті офіційно-ділового стилю.

861. Випишіть окремо дієприслівники доконаного й недоконаного виду. Виділіть у них твірну основу й суфікс.

З р а з о к. *Прикраси(ти)+вши; моделюй(уть)+учи.*

Асоціюючись, систематизуючи, вирядивши, символізуючи, пробігши, виконавши, проаналізувавши, стосуючись, дивлячись, принісши, створивши, розгорнувши.

У в а г а ! Дієприслівник разом із залежними словами утворює **дієприслівниковий зворот**, який у реченні відокремлюється комою (комами).

Дієприслівники завжди пов'язуються з тим іменником (займенником), що й дієслово-присудок: *Читаючи роман, захоплююсь фантазією автора.*

Окремі дієприслівники можуть переходити у прислівники способу дії. У такому разі кома не ставиться: *Раділи люди встаючи* (*Т. Шевченко*). *Люблю читати лежачи.*

862. До дієприслівникового звороту доберіть правильний варіант продовження речення. Свій вибір обґрунтуйте. Проаналізуйте склад дієприслівникового звороту за синтаксичними зв'язками. Дайте визначення дієприслівникового звороту. Поясніть розділові знаки.

1. Працюючи наполегливо (робота була закінчена раніше; він закінчив роботу раніше). 2. Проходячи недалеко від будинку (блиснуло світло; ми помітили відблиски світла). 3. Сівши за книжку (йому нічого не було чути; він уже не чув нічого).

4. Проходячи повз книгарню (їй впали в око книги на вітрині; вона затрималась перед вітриною, щоб переглянути книги).

863. Спишіть, уставляючи пропущені букви та ставлячи розділові знаки. Сформулюйте правила відокремлення дієприслівникових зворотів та одиничних дієприслівників. Поясніть пунктограми.

1. Світить річка блукаючи заплавами, зникаючи у мар..вах небосхилу (*О. Гончар*). 2. Квіти стуливши барвисті пелюстки заснули. Задзижчала оста..я бджілка поспішаючи на пасіку (*А. М'ястківський*). 3. Дитячий щебет наповнюючи хату робить її по-справжньому щасливою (*Н. Зубицька*). 4. І тремтить схвильоване коло..я прихилившись до мого плеча (*О. Теліга*). 5. Ціле літо будував Василь хату не покладаючи рук. 6. Соняшник зацвів і оз..рнувся — стільки було світла в н..бесах... А тоді зненацька усміхнувся перемігши первородний страх (*В. Мороз*).

864. Виконайте морфологічний розбір дієприслівника за схемою: 1) дієприслівник для розбору; 2) вид; 3) засіб творення форми; 4) синтаксична роль; 5) правопис.

1. Цілий день в мою кімнату сонце не дивилось, а заходячи за хату, на стіні відбилось (*О. Журлива*). 2. Небо затуманіло, закутавши в хмари блакить (*П. Осадчук*). 3. Земля моя летітиме в світах, розгойдуючи простір колосками (*В. Шейко*). 4. Не спитавши броду, не лізь у воду (*Нар. творчість*). 5. Благословенне все, що ми створить зуміли, здолавши голод, темряву, війну (*М. Нагнибіда*).

865. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання частки *не* з дієприслівниками.

1. У своїй кузні кує новорічне сонце, кує, (не) покладаючи рук (*М. Стельмах*). 2. (Не) подумавши, кілочка (не) застружеш (*Нар. творчість*). 3. (Не) доспавши, (не) доївши часто, ми (не) втомними вертались додому, ми сідали за столи, і ще більше нам хотілось пізнати мудрість книг (*К. Герасименко*). 4. Андрій мчав, (не) зупиняючись і (не) переводячи подиху, як знетямлений (*В. Козаченко*).

866. Відредагуйте речення. Поясніть можливість помилок, пов'язаних з уживанням дієприслівників.

1. Скупавшись у холодній воді, у нього була ангіна. 2. Зібравшись на спортмайданчику, почалось тренування. 3. Супроводжуючи гостей, нас приємно вразила їхня зацікавленість нашим краєм. 4. Не засвоївши добре правил уживання апострофа, у мене знову були помилки. 5. Уважно прослухавши пояснення вчителя, йому не треба було багато вчити дома.

6. Побувавши у фольклорній експедиції, нами було записано багато народних пісень. 7. Згадуючи своє дитинство, мені так захотілося знову побувати в ньому. 8. Прослухавши передачу про поетесу Оксану Пахльовську, мені захотілося більше дізнатися про неї (*З учн. творів*).

Спікування

867. Доберіть кілька прикладів неправильного вживання дієприслівників у рекламних оголошеннях, відеокліпах тощо. Запишіть, виправляючи помилки. Прокоментуйте в класі.

868. Уявіть, що ви берете інтерв'ю у модельєра автора колекції модного одягу. Складіть діалог на тему «Національні елементи в сучасному вбранні». Використовуйте дієприслівники.

Стилістика і культура мовлення

Стилістичні функції дієслівних форм

869. Прочитайте. Підготуйте план переказу тексту. Випишіть ключові слова. Перекажіть текст.

У художніх текстах стилістичну вагу має не кількість вживаних у ньому дієслівних форм, а естетичні їх якості, точність добору і контекст, в якому вони перебувають.

Так, синонімічний ряд з опорною **неозначеною формою** дієслова *лежати* творить естетичну цілісність з усіма іншими словами цього контексту: *На возі злегка **поторохкують** червонобокі в поливі миски, на днищах яких **спочивають** соняшники, квіти і сонце...* (*М. Стельмах*).

Дієприкметник виконує роль художнього означення і при нагнітанні ознаки є досить виразним стилістично, наприклад: *Професор Гордій Отава прийняв рішення створити свій власний фронт проти фашизму... ніким не **вповноважений**, окрім власного сумління. Ніким не **посланий**, ніким не **підтримуваний**, мав стати він, нікому не **знаний**, на захист святині свого народу...* (*П. Загребельний*).

Дієприслівники загалом властиві книжній, писемній мові, у художньому тексті доречні вони, коли характеризують додаткову дію при головній, вираженій дієсловом — присудком: *Днями було видно, як красувалась і цвіла земля, **розливаючись** морем квітів* (*І. Багряний*). Дієприслівники мають здатність уповільнювати виклад.

В інших стилях ці звороти виконують функцію логізації тексту (тобто надання йому логіки), вказуючи на взаємопідпо-

рядкування його частин. Наприклад: *Застосувавши теорему Піфагора, ви визначите площу трикутника* (*З посібника*).

870. І. Прочитайте. Поясніть стилістичну доцільність використання дієприслівників у тексті.

Нетрі. Несходимі, незміряні.

Маленький смугастий звірок, що сидів собі навпочіпки на поваленій кедрині проти сонечка і пильно, з виглядом ученого-дослідника, розглядав торішній грибок, тримаючи його передніми лапками, раптом нашорошився. Ні. То так щось. У нетрях панує надзвичайна тиша, як у дивному храмі дивного бога. Лише рябок, засвистівши, пролетів з однієї височезної кедрини на іншу і завмер на гілці, мов сучок, нерухомо, опустивши чубату голівку вниз і витягши шию. Тиша.

На поваленій кедрині тремтіли сонячні зайчики. Смугастий звірок бурундучок почав бавитися з ними, задравши хвостика, подивився вниз. Внизу, під кедриною, виходячи десь з бур'янів і вітрополу і зникаючи знову у бур'янах, вилась вузенька стежечка, звіринна доріжка, утоптана за тисячоліття (*І. Багряний*).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1) Поясніть розділові знаки в тексті.

2) Визначте вид і час дієприслівників і дієслів-присудків. Чи збігаються в часі додаткова й основна дія (виражена дієсловом)? Поясніть причину цього.

3) Виконайте синтаксичний аналіз останнього речення.

871. Розгляньте фото акторки Ольги Сумської в костюмі від художника-стиліста Людмили Семикіної. Опишіть вбрання, висловіть припущення, яку роль може виконувати акторка. Уживайте дієприкметники та дієприслівники.

Акторка театру й кіно О. Сумська

872. Спишіть, підкреслюючи дієприкметники і дієприслівники. Яка їхня роль у тексті? Поясніть розділові знаки.

Здавна Євразія була осередком розвинутої цивілізації. Нині на материку розташована 91 незалежна держава (47 — в Азії і 44 — у Європі).

Найбільша Європейська країна — Україна, площа якої 603,7 тисяч квадратних кілометрів, розташована у південно-східній частині Європи. У країні розвинуті всі види транспорту і промисловості.

В Азії найбільшою країною є Китай (9,6 млн. км^2). Маючи понад 1,2 мільярди людей, Китай утримує

першість на материку за кількістю населення. Країна має багаті природні ресурси і добре розвинуті промисловість і сільське господарство (*З кн. «Географія материків і океанів»*).

873. Випишіть із підручників з біології, фізики, історії тексти, у яких вживаються дієприкметники та дієприслівники. Визначте їхню стилістичну роль, поясніть розділові знаки.

Назустріч тестуванню

1. З'ясуйте, у якому рядку наявні тільки способові (часові) форми:

а) судячи, привіз би, запалила, світити; б) малюй, вечоріти, помилився, підклеївши; в) гуляймо, ворогують, збила б, оспіваємо.

2. Назвіть рядок, у якому всі дієслова доконаного виду:

а) цвітуть, розвіяла, читала, гойдає; б) доглянути, подивився, шукав, пробував; в) розбив, зашумів, розвидниться, заколише.

3. Визначте, у якому рядку всі дієслова недоконаного виду:

а) зрозумів, сміється, любив, знає; б) тішила, вчитиме, цікавиться, хотіла; в) біжить, пробачила, будують, вивчити.

4. З'ясуйте, у якому рядку всі дієслова минулого часу:

а) розклав, захищає, бореться, горів; б) завантажив, навіяв, відвідати, несуть; в) збудував, замело, зрозуміла, дописали.

5. Назвіть рядок, у якому всі дієслова майбутнього часу:

а) читатимеш, заспіваю, кличу, сумують; б) покличуть, полякає, принесу, буду кричати; в) відвідаєш, буду вірити, принеси, вибери.

6. Визначте, у якому рядку всі дієслова дійсного способу:

а) перекажи, сподіваються, допоміг би, плаче; б) прибіг, вивчатимуть, погрієшся, перевірила; в) привітайся, будемо грати, фарбуємо, закінчу.

7. З'ясуйте, у якому рядку всі дієслова належать до II дієвідміни:

а) ревіти, хотіти, полоти, горіти; б) мчати, мріяти, їздити, кипіти; в) котити, верещати, летіти, садити.

8. Визначте, у якому рядку допущено помилку в правописі особових закінчень дієслів:

а) говориш, купаєшся, свистиш, колються; б) клеють, бажаєш, хочеш, гудуть; в) відкриєш, хилишся, збіжать, стежиш.

9. Назвіть рядок, у якому всі дієслова неперехідні:

а) вітати ювіляра, купатися в морі, іти лугом; б) принести корму, насипати борщу, не написати листа; в) врятуватися від повені, ходити лісом, знесилитися від вітру.

10. З'ясуйте, у якому рядку всі дієслова з *не* пишуться разом:

а) не/вгавати, не/зчутися, не/минати, не/знати; б) не/злюбити, не/славити, не/зрозуміти, не/доїдати; в) не/навидіти, не/волити, не/добачати, не/вгавати.

11. Визначте, у якому рядку правильно почато визначення дієприкметника:

а) це частина мови,.. ; б) це особова форма дієслова,.. ; в) це особлива форма дієслова,.. .

12. Назвіть рядок, у якому всі дієприкметники пасивного стану:

а) зів'ялий, розквітлий, працюючий, квітуючий; б) невстигаючий, позеленілий, пройдений, сягаючий; в) збентежений, зроблений, перечитаний, зшитий.

13. З'ясуйте, у якому рядку всі дієприкметники недоконаного виду:

а) куплений, посинілий, невтихаючий, просіяний; б) тремтячий, вируючий, ходячий, лежачий; в) тертий, шитий, позолочений, висвітлений.

14. Визначте, у якому рядку названо граматичні ознаки дієприкметника:

а) вид, час, перехідність, рід, спосіб, стан; б) вид, рід, число, час, відмінок, залежність від іменника, означення, стан; в) відмінок, час, особа, перехідність, залежність від іменника.

15. Назвіть рядок, у якому всі дієприкметники пишуться з *не* окремо:

а) не/переглянутий нами фільм, не/розв'язана учнем задача, не/зіграна артистом роль; б) не/зламане вітром дерево, не/сказані слова, не/куплені квіти; в) не/дописаний твір, не/розглянуте питання, ніким не/розгадана таємниця.

16. З'ясуйте, у якому рядку правильно почато визначення дієприслівника:

а) це частина мови,.. ; б) це незмінювана частина мови,.. ; в) це особлива незмінювана форма дієслова,.. ; г) це початкова форма дієслова,.. .

17. Визначте рядок, у якому всі форми — дієприслівники:

а) ніяковіючий, лежачи, бажаючи, керуючий; б) стихаючи, надаючи, заснувши, граючись; в) стрибаючи, соромлячись, стомився, звеселілий.

18. З'ясуйте, у якому рядку всі дієприслівники з *не* пишуться окремо:

а) не/присідаючи, не/хвилюючись, не/хтуючи, не/волячи; б) не/чекаючи, не/віддячивши, не/склавши, не/зупиняю-чись; в) не/наводячи, не/доглянувши, не/добігши, не/злізаючи.

19. Назвіть рядок, у якому всі дієприслівники доконаного виду:

а) відпливши, почувши, марнуючи, темніючи; б) намалювавши, згадавши, добігши, посіявши; в) спочивши, оцінюючи, ведучи, не гаючи.

20. Зробіть повний морфологічний розбір усіх дієслівних форм, ужитих у тексті.

Батько видатного дослідника і мандрівника Миколи Миклухо-Маклая — Микола Ілліч народився і виріс у козацькій родині на Черкащині. Закінчивши Ніжинську гімназію, вступив до Петербурзького університету інженерів шляхів сполучення. Живучи в Росії, він мріяв, дослужившись до пенсії, знову повернутися в Україну. На жаль, не судилося цьому збутися...

Його задум здійснила дружина Катерина Семенівна, придбавши маєток у Малині біля Києва. Сюди і приїздив з далеких мандрів її знаменитий син.

У 1886 році Микола Миклухо-Маклай перебував на Півдні України, зацікавившись фауною Чорного моря. Він проводив наукові досліди. Працюючи над матеріалами експедицій у будинку матері в Малині, Микола Миколайович активно вивчав побут, традиції українців, захоплювався їхньою культурою. Виїжджаючи у далекі мандрівки, постійно листувався з рідними, знайомими і навіть незнайомими людьми з Малина. На жаль, він рано помер (у 42 роки), як і батько його, не здійснив своєї мрії пожити на старості в Україні (*З журналу*).

§ 67. ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

874. Прочитайте речення. З'ясуйте, що означають виділені слова (дію, стан, ознаку дії, стану, інші ознаки). На які питання вони відповідають, до якого слова в реченні відносяться? Яким членом речення виступають?

1. А в природі — справжнє свято: *білосніжно, гарно, ніжно*... І такий, такий багатий я, заслухавшись, стою,— сміх калиновий в гаю (*Г. Коваль*). 2. Слова, убиті суєтою днів: так само *ненавмисне, випадково*, так само *безневинно, безгомінно*... Так само *страшно*. Страшно від думок (*Н. Нікуліна*). 3. Пишуть сонети сімнадцятирічні поети *злегка* й *наївно* римуючи «кров» і «любов». 4. І Лицар Печального Образу зовсім *тихо*, щоб сина мого не розбудити, *навшпиньки* ступав за нами (*З тв. А. Кичинського*). 5. Країно моя! Яка ж ти *навсібіч* широка! (*П. Мовчан*). 6. Ліс *весною* звеселяє, *влітку* прохолоду має, *восени* годує, *взимку* жар дарує (*Нар. творчість*).

Мовознавчі студії

875. Прочитайте лінгвістичну довідку та опрацюйте таблицю.

Прислівник — це незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, ознаку іншої ознаки і відповідає на питання: як? коли? де? куди? звідки? якою

мірою? чому? з якою метою? Наприклад: *працює гарно, вдень почувається добре, трохи втомлюється.*

Лексичне значення прислівника зумовлене лексичним значенням тих частин мови, від яких він утворюється: *веселий — весело, ранок — зранку.* У реченні виступає обставиною (*Сонце піднялося високо*). За значенням і роллю в реченні прислівники поділяються на означальні та обставинні.

Означальні поділяються на якісно-означальні (які виражають якісну характеристику дії, стану: *гарно, сумно, розумно* — як?), кількісно-означальні (міри і ступеня, що характеризують дію, стан чи ознаку з боку кількості і міри: *дуже, двічі, занадто, набагато* — скільки? наскільки? якою мірою?), прислівники способу дії (що вказують, яким способом відбувається дія чи виявляється її ознака: *навприсядки, вголос, по-юнацьки* — як? яким способом?).

Якісно-означальні прислівники з суфіксами *-о, -є*, як і якісні прикметники, від яких вони творяться, можуть творити форми ступенів порівняння: *високо — вище, найвище, вдало — більш вдало, найбільш вдало.*

Проста форма вищого ступеня порівняння утворюється за допомогою суфіксів *-ш, -іш*: *дешево — дешевше*; *хутко — хутчіше.* **Складена форма** утворюється шляхом приєднання до прислівника слів *більш, менш*: *більш, захоплено, менш, уважно.* Слова *значно, куди, набагато, трохи, ще* підсилюють значення вищого ступеня прислівника: *значно довше, куди краще.*

Проста форма найвищого ступеня порівняння прислівників утворюється додаванням префікса *най-* до прислівника вищого ступеня: *дешевше — найдешевше, ясніше — найясніше*; підсилюватись може префіксами *як-, що-*: *якнайшвидше, щонайкраще.* **Складена форма** утворюється приєднанням до прислівників слів *найбільш, найменш*: *найбільш охайно, найменш вдало.*

876. І. Визначте серед наведених якісно-означальні прислівники. Випишіть їх та утворіть від них форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

Дорого, вузько, ясно, потроху, дотепер, торік, учора, іноді, погано, вголос, *зозла, глибоко,* зранку, ненароком, *згарячу,* надовго, низько, мало, *насамперед,* трохи, відразу, знизу, цікаво, близько, *завжди,* мимоволі, добре, важко, тепло, мовчки, *широко,* колись, напоготові, по-вашому, пошепки, наперекір, дуже.

II. Перевірте за орфографічним словником, як наголошуються виділені слова.

877. Розгляньте таблицю. Наведіть приклади обставинних прислівників.

Обставинні прислівники

Місця	Часу	Причини	Мети	Міри
вказують на:				
місце і напрям дії — де? куди? звідки? — *скраю, вгору, знизу*	час дії — коли? відколи? доки? — *вчора, торік, віддавна, назавжди*	причину дії — чому? через що? з якої причини? — *спросоння, зокалу, знічев'я*	мету дії — для чого? навіщо? з якою метою? — *наперекір, напоказ, навмисно*	ступінь або міру — якою мірою? — *занадто, надмірно, втричі*

Практикум

878. I. Розподіліть прислівники за розрядами.

Здалеку, багато, вчора, впевнено, ліворуч, спросоння, *навпростець*, назирці, *нашвидкуруч*, яскраво, сумно, там, поза-вчора, зосліпу, утричі, тоді, навколо, спокійно, холодно, надзвичайно, набагато, зненацька, *по-літньому*, *напам'ять*, гаряче, мало, зараз, зумисне, вниз, здалека, звідусіль, понині.

II. З виділеними прислівниками складіть і запишіть речення, об'єднавши їх за певною темою.

879. Складіть і запишіть речення, у яких би слова *ранком*, *кроком*, *гуртом*, *силою*, *миттю* виступали то прислівниками, то іменниками.

У в а г а ! Особливістю морфологічного складу прислівників є спільна віднесеність зі словами інших частин мови, що вказує на їхнє походження як класу **адвербіальних** (придієслівних) слів. Колись прислівники були іменними словоформами. Поступово змінювалася їхня синтаксична функція: замість означальної при іменнику — на обставинну у зв'язках із дієсловом. Водночас відбувалися зміни морфологічних ознак та морфемного складу слів. Утворені шляхом адвербіалізації, прислівники у своїй будові відображають застиглі (змертвілі) відмінкові (відмінково-прийменникові) форми іменників, прикметників, числівників, займенників, дієприкметників, закінчення яких перетворилися на

суфікси, а прийменники — на префікси: *набік, знадвору, донедавна, здалека, вповні, надвоє, доки, сидячи.* Адвербіалізація є одним із засобів поповнення класу прислівників і в наш час.

880. Виконайте словотвірний аналіз прислівників. Поміркуйте, з яких частин мови вони утворились, яким способом.

Гарно, розумно, добре, гуртом, уплав, по-нашому, по-материнському, двічі, тричі, дуже, надзвичайно, віддавна, щороку, угорі, здалеку, згарячу, знічев'я, наперекір, напоказ, навприсядки, босоніж, наосліп, всередині.

881. І. Пригадайте, що таке омофони. Поясніть написання поданих слів.

Посередині — по середині; назустріч — на зустріч; по-новому — по новому; забагато — за багато; услід — у слід; надворі — на дворі; навіки — на віки; удень — у день; удвоє — у двоє.

ІІ. Складіть поетичну строфу-каламбур зі словами (на вибір).

882. Прокоментуйте таблицю. Доповніть своїми прикладами.

Ступені порівняння прислівників

	Проста форма	Складена форма
Вищий ступінь	Утворюється додаванням суфіксів *-ш-, -іш-*	Утворюється додаванням до прислівника слів *більш, менш*
	довго — довше	*більш важливо* *менш важливо*
	рішуче — рішучіше	*більш рішуче* *менш рішуче*
	Значення вищого ступеня посилюється словами *ще, трохи, багато, куди*: *значно важливіше, трохи довше, ще рішучіше*	
Найвищий ступінь	Утворюється додаванням префікса *най-* до форми прислівника вищого ступеня	
	довше — найдовше	
	важливіше — найважливіше	*найбільш важливо* *найменш важливо*
	рішучіше — найрішучіше	*найбільш рішуче* *найменш рішуче*

883. Випишіть із речень прислівники вищого й найвищого ступеня, поряд у дужках покажіть, як вони творяться.

1. Найкраще і найприємніше йому було з мамою. 2. Читай багато, читай по змозі якнайскоріше, аби встигнути «пройти»

коли не всі, то принаймні щонайбільше отих шаф і розкрити для себе якнайбільше їхніх захоплюючих таємниць (*З тв. В. Козаченка*). 3. А над морем підводиться все вище і вище, повільно, ніби важко йому підводитися, велике золотаве сонце (*О. Іваненко*). 4. Музики вдарять голосніше, дрібніше, Марина, як метіль, полетить швидше і легше! (*І. Нечуй-Левицький*).

884. Спишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються при творенні вищого ступеня порівняння прислівників.

1. А сонце підбивається все ви..е і ви..е, пече все ду..е та ду..е (*Панас Мирний*). 2. Учителі керували роботою, посилали туди, де було найва..е (*О. Донченко*). 3. Урок він вивчив старанно, принаймні кра..е за інших (*В. Козаченко*). 4. Тупотять прудкії коні, гомін бли..е все лунає (*Леся Українка*). 5. Бджоли в солоній утомі ни..е і ни..е гудуть (*Є. Маланюк*).

885. Запишіть прислівники, вставляючи на місці крапок *-н-* або *-нн-*. Обґрунтуйте правопис слів.

Організова..о, гума..о, безпереста..о, захопле..о, безви..о, стара..о, враже..о, невблага..о, зра..я, попідвіко..ю, безупи..о, невпевне..о, неприхова..о, навма..я, щоде..о, самовідда..о, безпричи..о, повсякде..о, тума..о, стурбова..о, невгамов..о, шале..о, невпи..о, стривоже..о, бездога..о, спросо..я, схвильова..о, нежда..о, віртуоз..о.

Перлини фразеології

Доберіть до кожного фразеологізму прислівник-синонім. Складіть речення з трьома парами синонімів. Змоделюйте ситуацію, в якій їх можна було б використати.

Рукою подати; як сніг на голову; час від часу; ні світ ні зоря; хоч в око стрель; п'яте через десяте; як з гуся вода; як піску морського; у чорта на рогах; ні за цапову душу; яблуку ніде впасти; коло самого носа; море по коліна; де Макар телят не пас; як кіт наплакав; і оком не моргнеш.

Спілкування

886. Уявіть, що ви готуєтеся до Дня самоврядування у вашому навчальному закладі. Вам доручили провести урок у 7 класі на тему «Прислівник як частина мови». Стисло й доступно викладіть теоретичний матеріал, доберіть власні приклади.

§ 68. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

Мовознавчі студії

887. Прочитайте про правопис прислівників. Яка інформація виявилася для вас новою?

1. Прислівники пишуться р а з о м, якщо вони утворені:

1) сполученням прийменника з прикметником: *потихеньку, дочиста, згарячу*; 2) сполученням прийменника з іменником: *влітку, вдень, спідлоба, вкрай, наяву*; 3) сполученням прийменника з прислівником: *понині, усюди* або з числівником: *удвоє, натроє*; 4) складанням кількох основ: *обіруч, ліворуч*; 5) сполученням колишніх часток *аби, де, сь, ані, чи, що, як* з будь-якою частиною мови: *аніде, якось, щодуха*; 6) сполученням кількох прийменників з будь-якою частиною мови: *завдовжки, упродовж, спроквола*.

2. Прислівники пишуться ч е р е з д е ф і с:

1) якщо вони утворені повторенням того самого кореня, синонімічних чи антонімічних слів: *довго-довго, коли-не-коли, любо-дорого, більш-менш, сяк-так, де-не-де*. Але: якщо повторювані іменні слова зберігають відмінкову форму, то пишуться окремо: *кінець кінцем, рік у рік, з дня на день, сам на сам;* 2) з афіксами *будь, небудь, казна, хтозна, бо, но, то, от, таки*, утвореними з часток: *будь-як, хтозна-де, казна-як*; 3) утворені від прикметників і займенників із суфіксом *-ому, -ськ-, -и* і префіксом *по-*: *по-новому, по-нашому, по-королівськи, по-вовчи*; 4) як винятки: *по-латині, на-гора*.

Практикум

888. Запишіть слова, опустивши риску. Обґрунтуйте написання слів та визначте принцип орфографії.

Від/давна, на/гора, по/моєму, по/іншому, за/одно, віч/на/віч, рік/у/рік, будь/що/будь, рано/вранці, ані/трохи, зроду/віку, якось/то, всього/на/всього, куди/таки, будь/як, хтозна/куди, як/от, по/п'яте, мало/помалу, ні/звідки, з/діда/прадіда, як/не/як, до/тепер, по/дружньому, де/коли, кінець/кінцем, де/таки, по/українському, у/трьох, до/дому.

889. І. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання прислівників.

Рось, мов розлютована звірина, б'ється об острови, скаче по камінню, прориваєтьcя вузькими щілинами поміж скелями і мчить далі, у темні вири. Тут завжди, (у)день і (в)ночі,

(у)літку і (в)зимку, стоїть безугавний шум, а в сонячні години у дрібних водяних краплях бризкає, грає барвиста веселка. (У)низ по течії острів (по)волі знижується, поступово переходячи в широку родючу рівнину, засіяну різними злаками. Тут і розкинулось селище Тура, прозване Кам'яним Островом (*В. Малик*).

II. Визначте відміни і групи (якщо є) усіх іменників у тексті.

890. Об'єднайтесь у пари і позмагайтеся: продовжіть ряд слів, добираючи прислівники з *руч*: *зручно, обіруч, ...* . Запишіть їх правильно, обґрунтуйте написання.

Цікава перерва

Спробуйте утворити власні прислівники. Обґрунтуйте написання.

Зразок. *Босоруч* — без рукавиць.

891. Прочитайте. Зробіть повний морфологічний розбір прислівників за схемою: 1) прислівник для розбору; 2) розряд за значенням; 3) ступінь порівняння; 4) від якої частини мови утворено; 5) спосіб творення; 6) правопис; 7) синтаксична роль.

1. Весною працювалося легше, радісніше (*Ю. Збанацький*). 2. Чим довше дивився у зоряне небо, тим глибше і неосяжніше відкривалося воно (*І. Драч*). 3. Невдовзі вийшли на набережну. Перед нами хлюпалась по-осінньому безбарвна затока. 4. Високі небеса, і кам'яний гостинець гостинно мерехтить у сонячній імлі. 5. В краю мого дитинства вікам наперекір у полі край дороги ріс явір-осокір (*З тв. Б. Стельмаха*). 6. Елегійно, свіжо, камертонно дзеленчать листочки верховіть (*О. Лупій*).

Спілкування

892. Напишіть гумореску «Як козаки в комп'ютерні ігри грали», використовуючи прислівники розмовного забарвлення та прислівники з суфіксами суб'єктивної оцінки. Визначте найкращі роботи.

Розвиток мовлення

Анотація. Відгук

893. Прочитайте. Що таке анотація? Наведіть приклади анотацій до різних видань.

Анотація — це коротка характеристика книги, статті, рукописного тексту тощо. У ній наводяться найважливіші питання роботи, викладається короткий її зміст і дається оцінка. Анотація допомагає в доборі і вивченні літератури з будь-якого

питання, скорочує час на ознайомлення зі змістом самої праці. У кінці анотації називають категорії читачів, для яких рекомендовано книгу.

894. I. Ознайомтеся зі зразками анотації та відгуку. Порівняйте. Знайдіть у них елементи оцінки. Чи є в цих документах бібліографічний опис? Яка його функція?

Зразок анотації.

Козачук Г.О. Шкуратяна Н.Г. Практичний курс української мови: Навч. посібник — К.: Вища шк., 1993. — 367 с.

Подано теоретичний матеріал з орфоепії й орфографії, морфології, синтаксису і пунктуації української мови. Вміщено систему вправ і завдань на закріплення вивченого матеріалу. Дібрано цікавий текстовий матеріал, що має високий виховний потенціал.

Мета посібника допомогти школярам і студентам практично оволодіти нормами української літературної мови.

Для школярів та студентів вищих педагогічних закладів освіти.

Зразок відгуку.

Відгук
на наукову роботу учениці 10-Б класу загальноосвітньої школи № 44 м. Херсона Юрчишин Тетяни Василівни на тему «Новаторство і традиції в драматургії Володимира Винниченка», представлену на конкурсі робіт МАН

Взаємодія традицій і новаторства — одне з вічних літературних питань, яке в кожну епоху розв'язувалося по-різному, особливо в драматичний період, що випав на долю Володимира Винниченка.

Цим і зумовлена актуальність представленої на конкурс наукової роботи, яка присвячена дослідженню драматургії Винниченка.

Наукова робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

Загальне враження від роботи позитивне. Учениця глибоко й сумлінно опрацювала як критичні, так і художні джерела і спромоглася максимально заглибитися у нелегкі проблемні питання теми. Відчувається, що старшокласниця вільно володіє теоретичними положеннями, вдумливо поєднує теорію з практичним аналізом художніх і літературознавчих текстів.

У роботі висловлено кілька свіжих самостійних суджень, цікавих теоретичних спостережень. Висновки і гіпотези ілюструються схемами.

Робота свідчить про ґрунтовну обізнаність учениці з темою і матеріалом дослідження і заслуговує високої оцінки.

Кандидат філологічних наук *А. В. Демченко*

25.12.20.. р.

II. Виберіть у бібліотеці дві-три книги з різних галузей наук, напишіть на них анотацію та відгук.

Правильне вживання прислівників у різних стилях

895. Прочитайте, аргументовано визначте стиль уривків. Проаналізуйте роль і значення прислівників у текстах. Прислівники яких розрядів переважають у різних стилях?

1. Я лежу на возі... Навколо мене дід і батько з косарями. Я бачу навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримають у руках, як воїни зброю, у високому темному небі світять мені зорі й молодик. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо, повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в щасливий сон.

Прокидаюсь на березі Десни. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. А на Десні краса! (*За О. Довженком*).

2. Уявіть собі життя без болю. Ви порізали палець, але ніяких неприємних відчуттів. Потім палець нарвав, треба різати. Це вже боляче, дуже боляче. Проте не для вас! Так не буває? Ні, виходить, буває! В історії медицини відомо не менш як сто таких випадків.

Ще змалку батьки маленької Кристини (США) помічали, що дівчинка «терпить» надзвичайно гострий біль. Вона навіть не плакала, коли поламала ногу. Багато разів вона чула, що буває боляче, але як? Дівчинка просто не знала, що таке біль...

Причини цього рідкісного явища ще не з'ясовані. Висловлюються лише гіпотези. Одною з них є припущення про відсутність в організмі людини речовини «Р». Якщо організм не виробляє її достатньо, больове відчуття не виникає (*За В. Мезенцевим*).

3. Маркетинг — комплексна система заходів з організації управління виробничо-збутовою діяльністю, що ґрунтується на вивченні ринку з метою максимально можливого задоволення потреб покупців.

Торговельні маклери — посередники, які періодично налагоджують ділові контакти; вони не пов'язані договірними відносинами з певними партнерами, пропонують свої послуги конкретним учасникам тієї чи іншої угоди (*З кн. «Ділові папери»*).

896. Перевірте свої висновки за теоретичним матеріалом.

У **діловому**, **науковому** і **публіцистичному** стилях прислівники звичайно стилістично нейтральні. У **художньому** і **розмовному** стилях, крім таких прислівників, уживаються емоційно забарвлені фразеологічні звороти-синоніми. На-

приклад: *сором казати, а гріх таїти*; *брехнею не далеко зайдеш*; *оженити неволею*; *виступцем тихо йти*.

У розмовному мовленні поширені прислівники типу: *завдовжки, завширшки, завдальшки, відниньки*, що вказують на приблизний розмір або час. Прислівники, похідні від іменників у формі орудного відмінка (*повагом, ходором, підтюпцем*) надають мовленню виразного національного колориту. Це ж стосується і прислівникових повторів різного виду (*з давніх-давен, тихо-тихо, видимо-невидимо*), складних слів (*стрімголов, натщесерце*) і прислівників із суфіксами суб'єктивної оцінки: *-еньк-, -ечк-, -есеньк-, -ісеньк-* (*недавнечко, веселенько, байдужісінько*).

897. І. Розкрийте дужки, утворивши прислівники вищого ступеня порівняння, і запишіть їх. Визначте, для якого стилю мовлення характерні подані прислівники.

1. (Не пізно) понеділка. 2. Сьогодні набагато (тепло). 3. На цьому ринку продукти (дешево). 4. (Рано) крамниця зачинялася о двадцять другій годині. 5. Підніміться цією вулицею (високо). 6. Такі книги треба читати (уважно). 7. Розмовляйте (голосно), бо не чую. 8. Усе (рідко) світить сонце. 9. У цьому творі тема розкрита (повно).

ІІ. Підготуйте усне повідомлення на тему «Творення вищого і найвищого ступенів порівняння прислівників».

898. Спишіть, розкриваючи дужки, утворіть від прислівників форми вищого ступеня порівняння. Яка мета вживання їх у реченнях? Для якого стилю мовлення вони властиві?

1. Сонце пригрівало (сильно), земля дихала (вільготно) (*Григір Тютюнник*). 2. (Швидко) і (швидко) котилися хвилі, заливали все, розливались (широко) і помалу заспокоювались (*Леся Українка*). 3. Нечутно ступаючи, Василь спустився ще (низько), пірнув у темряву, як у густу чорну хмару (*Д. Ткач*). 4. Орел змахнув ще (сильно) широкими крилами і підлетів ще (високо). 5. З кожним кроком іти все (важко) і (важко). 6. Вітер дув (сердито), дощ лив (часто) (*З тв. О. Іваненко*).

899. Прочитайте учнівський твір. Відредагуйте його, замінивши повторювані слова синонімами. Вставте пропущені літери і розділові знаки, поясніть їх уживання.

Протягом дня ми спілкуємося з різними людьми. Спілкуємося близько і постійно з рідними в сім'ї. Спілкуємося епізодично з малознайомими і незнайомими людьми. А починаємо наше спілкува..я у сім'ї. Зранку всі поспішають у всіх членів сім'ї різний настрій. Тут і стає перед людиною екзамен на вмі..я спілкуватися. Справді вихована людина яка поважає близьких

не демонструватиме свого невдоволе..я поганого настрою. У сім'ї добре видно які ми насправді. Тому не слід забувати про «чарівні слова» яких нас учать у сім'ї з дитинства. У сім'ї в постійному спілкува..і з близькими дістаємо ми перші уроки правильної пов..дінки. Саме у сім'ї серед рідних треба бути душевно тоншим і добрішим. Цього можна і треба навчатися.

900. Прочитайте уривок із «Мисливських усмішок» Остапа Вишні. Яка стилістична роль прислівників у тексті? Якого відтінку надають художньому мовленню прислівники зі зменшувально-пестливими суфіксами? Поясніть стилістичну функцію повторюваних прислівників.

...Раненько вдосвіта ви берете рушницю, весло, кошик, де покахкує крякуха, і йдете на Кирмасове озеро... Тепло. Кукурікають півні. Ви минули останню на селі хату. Спереду вдалині темніє ліс «Ріжок». Праворуч блищить Оскіл, потихеньку шумлять очерети. Ви пильно вдивляєтесь ліворуч, де мають бути стіжки сіна... Човгаєте багнищем у ворота! Ось і човен! Над очеретом стрілою метнулося чиря... Високо-високо проплив над озером табун крижнів. Не приземлився на крякушин заклик, помчав далі... Не всі обов'язково сідають.., але часто-густо все-таки сідають. Обережненько, тихесенько колупаючись у рясці, лиска пливе до крякухи... Ось летить зграя чирят. Їх дванадцятеро. Ви сидите в човні, вкритім кугою, і анішелесть! Тоді вони падають на озеро, ніби їх хтось із підситка висипав. Але падають далеченько від крякухи, врозбрід, не купою. Впали і хвилинку сидять, мов опудала, нерухомі... А потім уже поволеньки починають одне до одного підпливати...

901. Випишіть із творів художньої літератури приклади вживання прислівників, які надають мовленню виразного національного колориту. Ознайомте зі своїм дослідженням однокласників, родичів, друзів.

902. I. Прочитайте. Усно перекажіть текст, уживаючи прислівники. Правильно наголошуйте їх. Перевірте себе за словником.

Дивовижний поет Богдан-Ігор Антонич! На зоряному небі української літератури немає схожого на нього, не пригасає світло його таланту і не поменшується з плином часу. Щоправда, не так минуло багато часу відтоді, як спалахнула зоря його душі-таланту, і попри те, що атмосфера подеколи не сприяла її природному сяянню, вона не зблякла. А ти ж дивився вчора, дивився сьогодні на те високе небо мистецтва нашого... До творчості численних поетів моє ставлення з віком — з дитинства аж дотепер! — мінялося, з віком прагнення осягнути їх глибше не справджувалося, бо не було там чи сподіваної, чи справжньої глибини. Мінялося, звісно, й ставлення до твор-

чості Богдана-Ігоря Антонича, але він для мене належить до числа тих небагатьох, хто не розчарував, а ще більше зачарував цією сподіваною і справжньою глибиною...

...Мало сказати про вплив народного мистецтва на поезію Богдана-Ігоря Антонича. Безумовно, це була б правда, але не вся. Загадку такого поета треба розгадувати не одному, не двом поколінням, та й чи з плином часу впораються з цією розгадкою... (*За Є. Гуцалом*).

II. Із хрестоматії «Українське слово» доберіть уривки з поезій Б.-І. Антонича. Напишіть переказ тексту, поширивши його додатковим матеріалом.

III. Зайдіть на сайт **www.greatukrainians.com.ua** і дізнайтеся більше про цього цікавого поета.

Назустріч тестуванню

1. Продовжіть речення: *Прислівник — це самостійна незмінювана частина мови, яка...*:

а) вказує на дію або стан; б) вказує на ознаку предмета; в) виражає ознаку дії або стану та ознаку іншої ознаки.

2. Назвіть прислівники:

а) тихеньке; б) тихе; в) тихенько; г) двоє; ґ) двійко; д) вдвоє.

3. Визначте, у якому рядку правильно названо морфологічні ознаки прислівника:

а) рід, число, відмінок; б) незмінюваність, час; в) незмінюваність.

4. З'ясуйте, які прислівники означають ознаку іншої ознаки:

а) злегка пританцьовує; б) удвічі довший; в) надзвичайно корисний.

5. Назвіть прислівники, які означають мету дії:

а) упав навзнак; б) зробив на шкоду; в) побачилися востаннє.

6. Назвіть прислівники, які мають ступені порівняння:

а) ніжно; б) насухо; в) навіщо; г) корисно; ґ) вголос; д) напевно.

7. Назвіть прислівники, утворені суфіксально-префіксальним способом:

а) заново; б) по-українськи; в) згарячу; г) нашвидкуруч; ґ) допізна; д) по-сусідськи.

8. З'ясуйте, які прислівники пишуться без подвоєння *н*:

а) уклі..о; б) нескінче..о; в) схвильова..о; г) незако..о; ґ) зосередже..о; д) со..о.

9. Визначте, у яких прислівниках пишеться *нн*:

а) натхне..о; б) зляка..о; в) невпевне..о; г) попідти..ю; ґ) стара..о; д) стурбова..о.

10. З'ясуйте, які прислівники пишуться з *не* разом:

а) було ще (не) холодно; б) тут (не) глибоко, а мілко; в) (не) втямки йому.

11. Визначте, які прислівники пишуться з *ні* разом:

а) (ні) чогісінько; б) (ні) туди (ні) сюди; в) (ні) звідки не принесуть.

12. Назвіть рядок, у якому всі прислівники пишуться через дефіс:

а) (на) вічно, (не) багато, (часто) густо, як (небудь); б) коли(не)коли, без(кінця) краю, так(як), (що)дня; в) (по)моєму, де(таки), зроду(віку), (будь)коли.

13. Визначте, у якому рядку наявні прислівники, від яких можна утворити ступені порівняння:

а) свіжо, шалено, криваво, зверху; б) синьо, м'яко, прекрасно, віднині; в) міцно, дбайливо, яскраво, скоро.

14. З'ясуйте, у якому рядку в усіх прислівниках при творенні ступенів порівняння відбуваються зміни приголосних:

а) тепло, глибоко, лагідно, кисло; б) важко, дорого, вузько, високо; в) довго, коротко, солодко, спокійно.

15. Назвіть рядок, у якому всі прислівники вжито у формі найвищого ступеня порівняння:

а) найвеселіше, тепліше, значно краще, більше; б) найлегше, якнайгірше, найтісніше, щонайвище; в) наймілкіше, якнайтяжче, влучніше, ще вище.

16. Визначте, у якому рядку допущено помилки в написанні прислівників:

а) пліч-о-пліч, так-таки, по-третє, вдома; б) куди-небудь, хоч-не-хоч, як-от, будь-що; в) раз-у-раз, нізащо, ніколи, будь що будь.

17. Складіть діалог на тему «Українська мова в моєму житті». Уживайте прислівники, різні за способом творення.

Службові частини мови

§ 69. ПРИЙМЕННИК

Мовознавчі студії

903. Опрацюйте лінгвістичну довідку.

Прийменник — це службова частина мови, яка слугує для вираження відношення іменника до інших слів у реченні. Членом речення самостійно не виступає.

За походженням прийменники поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні). До **непохідних** належать прийменники *без, біля, у (в), від(од), для, до, з(із, зі, зо), за, над, під, о(об), через* та ін.

До **похідних** належать прийменники, утворені:

1) поєднанням двох або кількох прийменників: *поміж, поза, задля, з-поміж, з-під, з-за*; 2) шляхом переходу в прийменники іменників (*кінець, край, коло, круг*), прислівників (*навпроти, поряд, поблизу, навздогін, неподалік*), дієприслівників (*зважаючи на, незважаючи на*).

За будовою прийменники поділяються на **прості**: *у, по, про, з, крім, протягом*; **складні**, утворені поєднанням кількох простих: *з-під, з-над, понад, посеред, довкола*, і **складені**, утворені поєднанням прийменника з повнозначним словом: *у зв'язку з, з метою, за винятком, незважаючи на, з приводу, згідно з, відповідно до*.

904. Накресліть таблицю і заповніть її власними прикладами.

Уживання прийменників з відмінковими формами

Відмінок	Прийменник	Приклади
Н.	—	
Р.	*без, біля, у(в), від, для, з, до, крім (окрім), між, ради, серед, коло, відповідно до*	
Д.	*навздогін* (кому), *всупереч* (чому), *наперекір* (кому)	
Зн.	*у(в), за, крізь, між, на, над, о(об), перед, під, по, проз, через*	
Ор.	*з(із, зі, зо), між(межи), над(наді), перед, під, у зв'язку з*	
М.	*у(в), на, о(об), по, при*	

Практикум

905. Допишіть словосполучення. Визначте, з яким відмінком вживається прийменник.

Приїхали з ...; живу з ...; відпочивав за ...; йшли попід ...; зустрічався з ...; кликав до ...; ліки від ...; працювати для ...; сорочка з ...; братися за ...; росли навколо ...; далекі від ...; стомлений від ...; лист до ...; вниз по ...; праворуч від ...; виконав згідно з ... .

906. I. Складіть і запишіть речення зі словами *посеред, неподалік, поруч, близько, уздовж, поверх, мимо, збоку, навколо* так, щоб вони виступали як прислівники і як прийменники.

II. Складіть і запишіть речення зі словами *коло, кінець, круг, край, під, протягом* так, щоб вони виступали як прийменники і як іменники.

III. Доберіть синоніми до прийменників *для, біля, крім, серед, побіля, задля, позаду*. Складіть і запишіть по два речення з ними.

907. Складіть речення, вживаючи прийменниково-відмінкові форми іменників. Проаналізуйте їх за будовою.

З огляду на; на відміну від; по відношенню до; у напрямку; відповідно до; у зв'язку з; згідно з; з метою.

908. Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вибір прийменника, пригадавши засоби милозвучності української мови.

1. Стрункі сосни велично впираються вершинами (у, в) небо (*Ю. Збанацький*). 2. Високо над шосе стоїть, як (у, в) пісні, дівчина (у, в) рясній яскравій спідниці (*О. Гончар*). 3. (Над, наді) мною ясні зорі в Десну кинули вінки, і купальська синь прозора їх несе, немов роки (*М. Стельмах*). 4. Слово — це наш Бог, і жити воно має вічно, бо родом (з, зі, із) тих країв, де вересневі ночі у молодих симфоніях бредуть... (*А. Малишко*).

909. I. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання прийменників разом і через дефіс.

1. А хата вслід мені, мов (з)під руки, (з)під стріхи видивляється, з(за) тину (*В. Забаштанський*). 2. А (по)над нами небо блакитне, а (по)під нами трави зелені (*А. Малишко*). 3. (Із)за гори, (із)за лісу вітрець повіває... (*М. Шашкевич*). 4. Віки минули, (по)над кручі звисає райдуги крило (*О. Ющенко*). 5. З лави, (з)поміж студентського гурту, звівся на ноги високий, стрункий юнак (*В. Козаченко*).

II. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Правопис прийменників».

910. Прочитайте текст. Виконайте повний морфологічний розбір прийменників за схемою: 1) прийменник для розбору (+ іменник або займенник); 2) група за походженням; 3) група за будовою; 4) з яким відмінком ужитий і яке значення виражає; 5) правопис.

Петриківський розпис (назва походить від села Петриківка, що в Царичанському районі на Дніпропетровщині), можливо, найнатуралістичніший з-поміж багатьох осередків декоративного малювання в Україні. Від покоління до покоління передавалася любов до природної форми, до природних кольорів, а головне — до відтворення дрібних деталей. Кожен майстер вкладав у розпис фантастичне бачення квітів. Згідно з тра-

дицією художники деталізували стебла, листя, плоди, але уникали надто різких ліній. Усе це свідчить про тонке відчуття природи, вміння схопити миттєві зміни і передати перехід від одного стану до іншого.

Петриківці завжди вчилися один в одного, але жоден з них ніколи сліпо не наслідував учителів (*За Д. Степовиком*).

Ф. Панко. Павичі

Спілкування

911. Складіть і запишіть діалог на тему «Чари петриківського розпису». Скористайтеся фотоілюстрацією.

§ 70. СПОЛУЧНИК

912. I. Прочитайте текст. Визначте сполучники, з'ясуйте, яку функцію в реченні вони виконують.

Передусім він [Аристарх] мав на меті, щоби подорожні люди, хоч би яка випадала їм путь — далека чи близька, згадували добром його Таборище, де змогли гарно перепочити і немов доторкнутися до вкраїнської минувшини, вже повитої серпанком століть, відчути й порівняти минуле з теперішнім, поцінувати народні традиції, збережені в пам'яті нащадків, ними не занедбані, а примножені. Свого вітряка й усе навколо нього ставили, зважаючи на культурний рівень сучасного громадянина, його естетичну вихованість, *спитливе* око. І не Аристархова в тім провина, коли загляне до вітряка якийсь невіглас і, крім буфетного *шинквваса*, нічого не побачить, не поцінує,— то вже його власна, а не Аристархова біда, бо все залежить від того, хто, як і на що дивиться... (*В. Логвиненко*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Визначте тему й основну думку тексту.
2) З'ясуйте значення виділених слів.
3) Обґрунтуйте правопис слова *минувшина*. За яким принципом орфографії його записано?
4) Поясніть розділові знаки в тексті.

Мовознавчі студії

913. Опрацюйте теоретичний матеріал у парах. Перевірте знання одне одного, склавши тести.

Сполучник — це службова частина мови, яка слугує для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Наприклад: 1. *Життя і пісня — вічно в парі* (*М. Нагнибіда*). 2. *Сонечко встає, і в росі трава* (*А. Малишко*).

Сполучники поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні). До **непохідних** належать нечленовані сполучники, що не мають у мові співвідносних повнозначних слів: *і(й)*, *а*, *та*, *чи*, *але*. За будовою вони прості. **Похідні** сполучники утворилися з інших частин мови: *щоб — що* (займ.) + *б* (частка); *зате — за* (прийм.) + *те* (займ.); *якби — як* (присл.) + *би* (частка). За будовою ці сполучники складні. Інші похідні сполучники являють собою поєднання кількох слів: *тому що*; *через те що*; *після того як*; *до того як*; *незважаючи на те що*; *у той час як*; *тоді як*; *так що*. За будовою вони є складеними.

За синтаксичними функціями у реченні сполучники поділяються на сполучники **сурядності** і сполучники **підрядності**.

Сполучники **сурядності** поєднують однорідні члени речення або частини складносурядного речення. До них належать: 1) **єднальні:** *і*, *та(і)*, *ні...ні*, *також*, *не тільки... а й*; 2) **протиставні:** *а*, *але*, *зате*, *проте*, *однак*, *та(а)*; 3) **розділові:** *або*, *чи*, *або... або*, *чи... чи*, *то... то*, *хоч... хоч*, *не то... не то*.

З-поміж єднальних виділяють сполучники приєднувальні (*ще й*, *та й*) та градаційні (*не тільки... а й*, *не лише... а й*).

Сполучники **підрядності** виражають залежність між частинами складнопідрядного речення. До них належать: 1) **часові:** *коли*, *як*, *доки*, *поки*, *відтоді як*; 2) **причинові:** *бо*, *тому що*, *через те що*, *оскільки*, *завдяки тому що*; 3) **умовні:** *якщо*, *якби*, *коли б*, *як*; 4) **мети:** *щоб*, *для того щоб*, *аби*; 5) **допустові:** *хоч*, *незважаючи на те що*, *дарма що*, *хай*; 6) **порівняльні:** *як*, *мов*, *немов*, *наче*, *неначе*, *немовби*, *нібито*, *мовбито*; 7) **наслідкові:** *так що*, *так що аж*.

Виділяють також сполучники **пояснювальні**: *тобто*, *цебто*, *себто*, *або*, *зокрема* та ін., які займають проміжне місце між сурядними і підрядними.

Практикум

914. Накресліть і заповніть таблицю (с. 396). Наведіть приклади речень. За таблицею підготуйте усне лінгвістичне повідомлення на тему «Сполучник в українській мові».

Групи сполучників

За службовою функцією	За функцією		За будовою	За вживанням		
	сурядності	підрядності		одиничні	повторювані	парні

915. I. Спишіть речення. Підкресліть сполучники сурядності однією рискою, сполучники підрядності — двома. Визначте групу за будовою та за характером відношень, які вони виражають.

1. Думаю думу, а древо тривоги людської кроною й коренем в долю мою проросла (*А. Кичинський*). 2. В кар'єрі засвітились ліхтарі, мов хтось гасав шалено угорі і збив копитами рясне сузір'я, що світить людям о нічній порі (*М. Клименко*). 3. А він — з листка й росинки вигляда. І суть його повінчана з землею, бо на землі колись, а не над нею свій «Сад пісень» шукав Сковорода (*Г. Коваль*). 4. Звичайне слово, але тепле, продовжує земне буття... (*С. Горлач*). 5. Він малював, щоб не розлучатися із тими, кого любив, щоб вижити духовно і фізично (*З журналу*).

II. Визначте типи речень за будовою. Поясніть розділові знаки.

916. I. Спишіть, розкриваючи дужки й добираючи потрібний варіант сполучника і прийменника. Свій вибір обґрунтуйте.

(У,в)се життя людини минає (у,в) бороннях мислі (і,й) духу, (у, в) сумнівах (і,й) ваганнях, (у,в) діяннях. Бо кожна людина невимірна (у,в) своїх прагненнях. Якщо людина розважлива серцем, тоді вона довкола себе сіє добро (і,й) любов. Якщо ж зла (і,й) заздрісна, тупа (і,й) *захланна* — довкола спустошуються душі людські, змовкає мудрість, торжествує *холопство*. (І,й) життя тоді обминає *стезю* правди (*Р. Іванченко*).

II. З'ясуйте значення виділених слів.

917. Складіть і запишіть речення зі сполучниками й однозвучними з ними сполученнями слів: *якщо — як що; якби — як би; зате — за те; проте — про те; щоб — що б; причому — при чому.* Поясніть відмінність у написанні.

918. Випишіть із фразеологічного словника десять фразеологізмів, до складу яких входять сполучники *мов, немов, наче.* Яку роль вони виконують у фразеологізмах? Складіть і запишіть із ними речення.

919. Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір сполучників за схемою: 1) сполучник для розбору; 2) службова функція; 3) група за значенням; 4) група за будовою; 5) група за вживанням; 6) написання.

1. Ниви то котились поволі в долину, то підіймались на високі горби (*М. Коцюбинський*). 2. Люди не спали, проте довкола панувала нашорошена тиша (*Панас Мирний*). 3. Де ви бачили, щоб у школі не знайшлися свої бешкетники та забіяки. Хоч діти — як те солом'яне полум'я: не встигло загоріться, як уже й пригасає (*І. Цюпа*). 4. Дзвенять гаї, мов арфи, а день біжить, сміється (*О. Підсуха*). 5. Нема просто слова. Воно або прокляття, або поздоровлення, або краса, або біль, або труд, або квітка, або брехня, або олжа, або правда, або світ, або тьма (*Р. Гамзатов*).

Спілкування

920. Прочитайте афоризми і розкрийте їхній зміст. Яку роль у них виконують сполучники? За одним із них (на вибір) напишіть невеликий твір-роздум.

1. Бути чи не бути (*Шекспір*). 2. Караюсь, мучуся.., але не каюсь (*Т. Шевченко*). 3. Правильно щоб писати, навчатися треба мислити (*Горацій*). 4. Потрібно їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти (*Сократ*). 5. Не суди, і тебе не осудять (*Біблія*).

921. Висловіть власну думку щодо використання національної символіки в рекламі. Що таке *профанація*? Подискутуйте.

§ 71. ЧАСТКА

922. Прочитайте. Знайдіть у реченнях частки. З'ясуйте, яку роль вони виконують: а) виражають смислові відтінки в реченні; б) вносять відтінки у значення слова; в) творять нові слова; г) творять форми слів.

1. Вогню, вогню! Надлюдської любові! Хай кров кипить у грудях молодих! 2. Чи не серце там ото упало у гарячу вечора долонь, що й у мене сонячним запалом вже не б'ється промінь біля скронь? (*Із тв. О. Влизька*). 3. Яка ж гірка, о Господи, ця чаша... (*М. Зеров*). 4. Нехай мовчазний і сумний Вергілій тобі піде назустріч у степах... (*Юрій Клен*). 5. Мороз такий, аж річка горбить спину... (*В. Забаштанський*).

Мовознавчі студії

923. Прочитайте й перекажіть, наводячи власні приклади.

Частка — це службова частина мови, яка надає словам або реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також слугує для творення нових слів та граматичних форм. Наприклад: 1. *Хоч раз хай я дихну на повні груди* (*П. Тичина*). 2. *Та хутенько ж бо, Усте* (*Марко Вовчок*).

За значенням і вживанням (роллю в реченні) частки поділяються на ф р а з о в і (або м о д а л ь н і), с л о в о т в о р ч і й ф о р м о т в о р ч і.

Модальні частки поділяються на кілька типів: 1) **вказівні:** *це, оце, то, ось, он, ото*; 2) **підсилювальні:** *аж, же, ж, би, б, то, таки, і*; 3) **стверджувальні:** *еге, отож, а також, так, авжеж*; 4) **питальні:** *чи, хіба, невже, що за*; 5) **заперечні:** *не, ні, ані*; 6) **спонукальні:** *бодай, ну-бо, ну-но, годі*; 7) **порівняльні:** *мов, немов, наче, неначе, як*; 8) **видільні:** *тільки, лише, же, ж, хоч(а), таки*; 9) **означальні:** *ледве, якраз, саме, просто, майже.*

Словотворчі частки використовуються для творення нових слів. Це афікси *будь-, небудь-, казна-, хтозна-, аби-, де-, -ся (-сь), б, -би: дехто, хто-небудь, абихто, хтось, ніби.*

Формотворчі частки слугують для творення:

1) наказового способу (*хай, нехай*): *Засяють хай всі свічі цехові* (*І. Кочерга*); 2) умовного способу (*би, б*): *Сама б я з мечем полинула на бій...* (*І. Кочерга*); 3) найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*най-*): *Найчистіша душа незрадлива* (*В. Симоненко*).

924. І. Спишіть, підкресліть частки. Яка їхня роль у реченні? Визначте розряд за значенням і вживанням.

1. Хай шалені гудуть над планетою весни, хай трава гнеться вгору крізь листя старе... (*В. Симоненко*). 2. Так сніг пішов, аж день осліп, та бачу я в надії добрій: той сніг — немов до неба сніп, колосся, схилене за обрій (*Д. Павличко*). 3. Як пахнуть влітку квітами простори! (*Д. Луценко*). 4. Та де б не був, в які б долини мене судьба не завела — палка любов до України у серці юному жила (*В. Сосюра*). 5. Тебе поранили-таки! Сідайно! Голову твою хоч хусткою я обів'ю (*М. Бажан*). 6. Хороше думати, що колись тебе хто-небудь згадає (*О. Гончар*). 7. Нота міниться, пролітають дрібні сплески звуку, ніби в скрипці прориваєтся сміх, і обличчя аж яснішають (*Ю. Яновський*).

ІІ. Поясніть правопис часток, спираючись на лінгвістичну довідку.

Р а з о м пишуться афікси, утворені з часток: 1) *аби, де, сь, чи, що, як, ні, ані, чим: абиколи, якраз, деякий, хтось, щодня, якнайліпше, анітрохи, чимдуж*; але: *поки що, дарма що, ледве що*; 2) *би, б, же, ж, ось, он, то* у складі сполучників: *щоб, якби, немовбито, адже, отже, також.*

Ч е р е з д е ф і с пишуться частки, що стали афіксами: *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -бо, -но, -то, -от, -таки, бозна-: будь-коли, бозна-хто, стій-бо, як-от, умів-таки, так-то*; але: *хтозна в кого, будь у чому, все ж таки, хтозна й хто*; *таки вивчив*; *таки домігся свого.*

О к р е м о від інших самостійних слів пишуться частки *же, ж, то, ось, он, хай, нехай, би, б, що то, що за, чи то.* Наприклад: 1. *Голос криниці — чого ж ти замовк?* (*Л. Костенко*). 2. *Що за золота у вас дитина* (*А. Тесленко*).

Частки *не, ні* пишуться окремо; разом пишуться як префікси у словах, які без *не, ні* не вживаються або утворюють нове слово, та в префіксі *недо-*: *нездужати, недочувати, недовір'я, нісенітниця, нікчема, ніхто, недарма.*

Практикум

925. Запишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

Усе(таки), стій(бо), аби(в)чому, (таки)змогли, (ну)й, як(от), написав(же), знов(таки), узяв(би), дарма(що), покажіть(но), мов(би), ні(на)кому, (не)доцвів, довели(ж)таки, якось(то), навряд(чи)встигнуть, що(за)радість, хоча(б)прийшов, не(мов)би(то), (де)що, (будь)який, котрий(сь), хто(небудь), казна(що), (аби)чий, (хтозна)кого.

926. Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір часток за схемою: 1) частка для розбору; 2) група за роллю в слові, реченні; 3) написання.

1. Тільки в праці життя і краса (*М. Рильський*). 2. Маю серце широкеє — ні з ким поділитись (*Т. Шевченко*). 3. Сумління зрушить з місця навіть камінь (*А. Листопад*). 4. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш (*Нар. творчість*). 5. Слово — то дивний витвір людини (*І. Цюпа*). 6. А вже на початку травня степ вбирається в зелені шати (*В. Чемерис*).

927. І. Прочитайте текст. Яку роль відіграють дієслівні зв'язки в іноземних мовах?

З в ' я з к и — це слова дієслівної форми, які повністю або частково втратили своє лексичне значення і служать для вираження граматичних значень часу і способу в складених присудках. Наприклад: 1. *Я єсть народ...* (*П. Тичина*). 2. *Така відмова для багатьох була несподіванкою* (*О. Гончар*).

Порівняйте ці речення з наступними: 1. *Народ мій є! Народ мій завжди буде!* (*В. Симоненко*). 2. *Будуть зливи і грози, й осіннього вітру виття* (*Л. Первомайський*).

У перших двох реченнях дієслівні форми *єсть, була* втратили своє лексичне значення і служать лише для вираження граматичних значень часу і способу в іменному складеному присудку (*єсть народ, була несподіванкою*).

У наступних реченнях дієслова *є, буде, будуть* виступають у функції простого дієслівного присудка і мають лексичне значення «існувати», «перебувати», «відбуватись».

Зв'язка втратила своє лексичне значення, категорії виду і стану, але зберігає граматичні ознаки часу, способу, числа, роду (*За кн. «Українська граматика»*).

II. Спишіть речення. Підкресліть зв'язку. У яких реченнях однозвучні з нею слова виступають присудками?

1. Буду я навчатись мови золотої у трави-веснянки, у гори крутої (*А. Малишко*). 2. Оператор був радий своєму розчаруванню. 3. Бездоріжжя буде йому дорогою. 4. Згасло життя. Таке буйне, гаряче було й згасло. 5. Освітлювач був з тебе сумлінний ... (*З тв. О. Гончара*). 6. Наші пращури давні були сіячі, вміли землю орати й свободу любити, вміли твердо тримати в десницях мечі, коли треба було честь і стяг боронити (*М. Луків*). 7. А міст же тут, по всьому видно, був (*В. Малик*). 8. Я був готов за стіни ті вмирати (*Л. Костенко*).

928. I. Прочитайте текст. З якими частинами мови співвідносяться модальні слова?

Модальні слова — це особливий розряд слів, за допомогою яких той, хто говорить, оцінює своє висловлення або окремі його частини з погляду відношення до об'єктивної дійсності. Наприклад: 1. *Всяк, **певно**, запам'ятав на все життя свій перший день у школі.* 2. *Було мені тоді, **мабуть**, років із вісім.*

У першому реченні модальне слово *певно* виражає припущення, що висловлення мовця реальне, а у другому реченні *мабуть* виражає невпевненість мовця в реальності висловленого.

Модальні слова співвідносні з різними частинами мови: а) іменниками: *правда, факт, словом*; б) прислівниками: *очевидно, безумовно, дійсно*; в) дієсловами: *здається, кажуть, чуєте* (*З посібника*).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть модальні слова, з'ясуйте, що вони виражають (упевненість, невпевненість, припущення, достовірність, ствердження).

1. Хвилюють лани золотії здається без краю. 2. Певне це країна світла та злотистої блакиті (*З тв. Лесі Українки*). 3. Здається часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю! (*Л. Костенко*). 4. Кажуть весна буде теплою (*В. Швець*). 5. Ну словом є чимало дивних див у цім саду (*М. Рильський*). 6. Безперечно вам усе тут не знайоме, дивне (*О. Гончар*).

Спілкування

929. Продовжіть і запишіть діалог за ситуацією.

Дочка йде на день народження однокласниці. Приміряє дорогу модну сукню, яка підкреслює її стрункий стан.

— ... — говорить мама.

Переказ тексту-роздуму публіцистичного стилю з творчим завданням

930. І. Прочитайте статтю. Визначте стильові особливості і тип мовлення. Яка тема статті? Відтворіть на чернетці композицію тексту. Яку тезу висунуто автором? Які факти використано для її доведення (аргументації)? Якого висновку дійшов автор?

ІІ. Складіть план статті (простий або складний).

ВОЛОДИМИР ІВАСЮК

«Червону руту» співав увесь світ. Можливо, в ту мить, коли у Брюховецькому лісі, що на околиці Львова, згасало його життя, ця незбагненна пісня також звучала в радіо- чи телепередачі, у кав'ярні чи ресторані, в сільській хатині чи міському парку...

У день поховання митця на Личаківському кладовищі мелодія «Червоної рути» завмерла... Як завмерли у місті Лева трамваї та тролейбуси, як завмерло умите сльозами багатотисячне братство, що вийшло проводжати композитора в останню путь.

Смерть Володимира Івасюка й донині оповита легендами, здогадами й плітками, в яких загадково й алогічно переплітаються правда й вимисел. Цьому сприяло опубліковане у пресі за півроку до завершення слідства повідомлення: «Встановлено, що причиною смерті громадянина Івасюка В. М. було самогубство. Поширювані чутки про інші обставини смерті композитора є вигадкою».

Володимир Івасюк народився в містечку Кіцмань на Буковині. Змалку опанував гру на скрипці. За прикладом батька — письменника Михайла Івасюка — записував народні пісні, обробляв їх мелодії. Сімнадцяти років створив у школі вокально-інструментальний ансамбль, для якого написав свої перші твори — «Колискова для Оксаночки», «Я піду в далекі гори». Писав пісні і навчаючись у медінституті.

Івасюк є ровесником ліверпульської четвірки, що стала музичним символом другої половини XX століття,— ансамблю «Бітлз», тому беззаперечно прийняв і, як більшість молоді 60-х років, сприйняв новітню форму музичення. Будучи натурою з чітко вираженою національною приналежністю, Івасюк увібрав ідеї «Бітлз» творчо, перенісши їх на український ґрунт, поклавши початки новій, названій молодіжною, музиці в Україні.

Зазвучала «Червона рута», згодом — «Водограй». Ці пісні підхопив увесь світ — їх виконували польські, чеські, грузинські, японські ансамблі. Стало зрозуміло: народилася новітня українська естрада європейського рівня. У передмові

до третьої, найповнішої збірки пісень Володимира Івасюка, виданої посмертно, Софія Ротару — уособлення української естради 70-х років XX століття — писала: «Молодий митець був улюбленцем свого покоління. У творах композитора лунала музика, народжена красою людей, чарівністю дібров та синіх гір, які надихали його вразливе серце. Творче спілкування з Володимиром Івасюком було святом...»

За таке коротке життя Івасюк встиг зробити чимало. Його творча спадщина налічує майже 150 пісень, камерні твори, симфонічні сюїти, музику до театральних спектаклів...

Та успіх композитора сприйняли не всі. Як кожна справді талановита людина, він мав чимало заздрісників і недоброзичливців, які славу Івасюкових пісень намагалися затьмарити скаргами й доносами...

Та час і Бог все розставили на свої місця. Уже посмертно Володимира Івасюка відзначено найвищою нагородою нашої держави — Національною премією імені Тараса Шевченка. Пісня «Червона рута» дала назву фестивалю молодіжної пісні, котрий живе вже багато років. Дев'яносто відсотків нинішніх естрадних співаків України відкрив цей фестиваль. Серед них — Віктор Мороз, Олександр Пономарьов, Руслана Лижичко, гурти «Брати Гадюкіни», «Кому вниз» та ін. (*І. Лепши*).

III. Проаналізуйте мову тексту.

1) Поясніть лексичне значення слів і словосполучень *алогічно, місто Лева, ліверпульська четвірка, естрада, камерні твори, симфонічні сюїти, фестиваль.*

2) Поясніть правопис слів *Брюховецький* (ліс), *незбагненна* (пісня), *радіо- чи телепередачі, Личаківське* (кладовище), *багатотисячне* (братство), *письменник, вокально-інструментальний.*

3) Доберіть синоніми до слів *співак, композитор, спадщина, музика, зробити, лунати, гурт.*

4) Доберіть епітети до слів *пісня, митець, мелодії, солісти.*

IV. Доповніть переказ висловленням власного ставлення до творчості Володимира Івасюка, роздумами щодо її значення для української культури, а також щодо впливу його музики на розвиток української естради. Продовжіть перелік зірок української естради, відкритих фестивалем «Червона рута».

§ 72. ВИГУК

931. Прочитайте. Знайдіть у реченнях вигуки. Що вони виражають? Яка їхня стилістична роль? Чому вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови? Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. — О! Річка сховалась — була і нема: замурувала річку зима (*А. Качан*). 2. Ой каштанова врода — частка долі моєї, горда слава киян (*Д. Луценко*). 3. Ах, як не хочеться листу з дерева

падати (*Остап Вишня*). 4. Гей, несу я фарби та пісні, гей, мандрую від хати до хати (*В. Бобинський*). 5. Зайшов у двір: «Добрий день, добрі люди!» (*І. Гончаренко*). 6. На добраніч вам, ниви й тобі, зозуле (*М. Коцюбинський*).

Мовознавчі студії

932. Ознайомтеся з лінгвістичною довідкою.

Вигуки — це незмінювані слова, що виражають почуття, емоції, різні волевиявлення та звуконаслідування: *Тс! Цитьте! Ах! Боже мій!*

За структурою і походженням вигуки поділяються на первинні (н е п о х і д н і) і вторинні (п о х і д н і).

Непохідні складаються з одного звука (*о! а! е!*), двох (*ох! ай! ой!*) і кількох звуків (*ага! ану! овва!*).

Похідні утворилися від повнозначних слів і словосполучень: іменникові (*слава! Боже!*); дієслівні (*бач! цур!*); займенникові та прислівникові (*так, отак, тсс*), сполучень кількох слів (*лишенько моє! біда та й годі!*) .

Звуконаслідувальні слова становлять окрему групу: *гулі-гулі! дзень! н-но!*

У в а г а ! До вигуків належать слова привітання: *Добрий день! Добрий вечір! Доброго ранку! Доброго здоров'я!*

Практикум

933. Прочитайте речення. Виконайте повний морфологічний розбір вигуків за схемою: 1) вигук для розбору; 2) група за значенням; 3) група за походженням; 4) написання.

1. Здрастуй, земле улюблена, рідна, я прийшов уклонитись тобі (*І. Гончаренко*). 2. Ох, яка буря знялася на морі (*О. Іваненко*). 3. Гей, летім у світ орлиним летом! (*А. Волощук*). 4. Ну, поїхали! Ну, прощайте! Спасибі, що сказали! (*Остап Вишня*). 5. О, яка пора привільна в теплім літеплі полів (*М. Масло*). 6. Гай-гай, який голос у його сина (*М. Стельмах*). 7. Чом ворони: — Кар-кар-кар? — Чом летять, як на пожар? І сорока: — Скре-ке-ке! — Прилетіла.— Що таке? (*Д. Білоус*). 8. Агов! Де ви? Агов-гов-гов (*Остап Вишня*).

Спілкування

934. Складіть і запишіть діалог на тему «Квіти України». Уживайте вигуки.

935. Розгляньте репродукцію картини Тетяни Голембієвської «Українські куманці». Опишіть зображену ситуацію, вживаючи вигуки.

Т. Голембієвська. Українські куманці

Стилістика і культура мовлення

Правильне вживання службових слів та вигуків у різних стилях мовлення

936. Спишіть, розкриваючи дужки і вживаючи іменники в потрібній відмінковій формі. Який прийменник вживається найчастіше? З яким відмінком?

1. Потрібен, як п'яте колесо до (віз). 2. Потрібен, як дірка в (міст). 3. Голодній кумі хліб на (ум). 4. Молодець проти (вівці), а проти (молодець) і сам вівця. 5. Дурний як сало без (хліб). 6. Стріляного горобця на (полова) не обдуриш. 7. Язик до (Київ) доведе. 8. Як вареник у (масло) плаває. 9. Не лізь поперед (батько) в пекло. 10. Землі не чую під (себе). 11. Баба з (віз) — кобилі легше. 12. Був на (кінь), був і під (кінь) (*Нар. творчість*).

937. Виправте помилки, з'ясувавши, з якими відмінками вживаються подані прийменники.

Бігати по магазинам, лазити по горам, бродити по полям, жити по селам, зустрічатися по святам, в шість годин, в одинадцять годин, в другій годині, поїхати в місто, відпустка по хворобі, комісія по складанню резолюції, по всіх напрямках, по вихідних днях, ударить по струнам, по вигляду, по місцях сісти, привезти по замовленню, по закінченню школи, не по силах, по цілих днях, по нації, старший по віку, лекції по історії, по моїй вині, по наказу директора, пливти по течії, говорити на кількох мовах, навчатися на рідній мові.

938. Опрацюйте теоретичний матеріал.

Службові слова є засобом відтворення у мові логічних зв'язків, а також способом вияву різних типів модальності.

Прийменник *по* в українській мові вживається для вираження просторових відношень (*плисти по морю*), часу (*приїхали по святах*, тобто після), мети (*піти по воду*), кількості, міри (*по ложці в день, по гривні за кілограм*), як засіб зв'язку (*передавати по радіо*) та ін.

Прийменник *при* вживається з місцевим відмінком (*жити при батьках, курси при інституті*) для вираження відношень належності та ін.

Для розмовного стилю, народнопоетичного мовлення типовим є специфічне вживання прийменників, не властиве іншим стилям. Це повторення прийменника при прикметниковому означенні: 1. *Пішла в садок у вишневий* (*Нар. творчість*). 2. *За сльозами, за гіркими і світу не бачить* (*Т. Шевченко*).

Сполучник *та* в художньому та розмовному стилях часто виступає синонімом до сполучників *і* або *а*, залежно від змісту поєднуваних частин. У народних думах та піснях і стилізованих під них художніх творах його роль може бути суто стилістична, що зближує його з часткою. Порівняйте: *Розмова почалася за вечерею та не припинялася і після неї* (*Ю. Збанацький*). — *Ой з-за гори та буйний вітер віє, там удівонька та пшениченьку сіє...* (*Нар. творчість*).

Вигуки широко вживаються переважно у розмовному стилі, народно-поетичних творах з метою створення експресії у художньому стилі, особливо в діалогах і полілогах, де мовлення персонажів максимально наближене до народнорозмовного: 1. *Ой у лузі вітер ломить калиноньку. Ой і покидає козак дівчиноньку* (*Нар. творчість*). 2. — *О-о,— дивується. — Чого це раптом?* (*Д. Міщенко*).

939. Відредагуйте речення, усунувши канцеляризми.

1. З метою ведення обліку роботи введено специфічні журнали. 2. В силу несприятливих погодних умов сівба цього року затягнулася. 3. Колектив провів значну роботу в напрямі підготовки до весняної спартакіади. 4. У наш час зросли вимоги у справі навчання та виховання підлітків. 5. Школа перейшла на однозмінне навчання шляхом застосування кабінетної системи.

940. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть відмінність у написанні однозвучних слів.

1. Добре, що він зробиться письменником. І напише багато-багато книжок. І (про) те, що він сам знатиме, і (про) те, чого розпитається в старших людей (*Ю. Смолич*). 2. Напівтемрява й тиша панували на морі, (про) те почала здійматися хвиля

(*М. Трублаїні*). 3. Солдатська шинеля, моя рятівниця, як друга, тебе не забуду ніколи. Беріг, бережу і завжди берегтиму (за) те, що так вірно служила солдату (*Д. Луценко*). 4. (За) те, коли святкуємо по врожаю багатому — усю Планету кличемо ми за столи побратані (*Б. Олійник*). 5. Як (би) земля щороку давала рясний урожай, усі на землі були б ситі (*Р. Гамзатов*). 6. Як (би) я тепер хотіла у мале човенце сісти (*Леся Українка*). 7. Будь таким, що (б) мати пишалася тобою (*В. Сухомлинський*). 8. Про що (б) ви не запитали, ми відповідь дамо (*З газети*). 9. Як (же) до тебе знову прилину, забудем лихо в тую годину (*Нар. творчість*).

941. Проведіть стилістичний експеримент. Замініть сполучники синонімічними (де це можливо). Прокоментуйте зміни у змісті тексту.

Нині важко встановити, які музичні інструменти виникли раніше, які пізніше. Хоча, на думку багатьох дослідників, найстарішими є ударні, а пізніше з'явилися духові й струнні.

В Україні маємо унікальну пам'ятку музичної культури, якій приблизно 20 тисяч років — цілий ансамбль із шести ударних інструментів досить складної форми, які виготовлені з кісток тварин та бивнів мамонта. Знайдені ці інструменти в с. Мізин на Чернігівщині, де проводились розкопки.

З давніх писемних пам'яток дізнаємося про бубни, труби, гуслі, сопелі, пищалі, свирілі, які були поширені в Київській Русі в дохристиянський період. На фресках Софії Київської зображено цілий музичний ансамбль з одинадцяти осіб, у руках яких ми бачимо вісім музичних інструментів: орган, флейта, литаври, труби, лютня, ліра, дзвони та парні барабанчики. Більше 12 інструментів нараховано у музик запорозьких козаків. Найпоширенішими інструментами аж до XX століття були сопілка, трембіта, кобза, бандура, ліра, ріжок, цимбали.

Ріжок — невеличкий конічний інструмент, що виготовлявся з рогу тварини або дерева. Використовувався як пастухами, так і мисливцями. Цимбали — струнний інструмент, звук на якому видобувається за допомогою ударних паличок. Кобза, бандура, ліра — це щипкові інструменти, які відомі в Україні ще з XV століття (*З журналу*).

942. I. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Яку стилістичну роль відіграють у ньому службові частини мови та вигуки? Які стилістичні засоби допомагають створити комічну ситуацію?

ДІДІВ ПРОГНОЗ

— Діду! — звернувся до діда Тимоша Махтей Федотович.— Чималенько ви вже на світі прожили. Як, по-вашому, коли отак багато снігу нападало, на врожай це чи не на врожай?

— Га? — на це йому дід Тиміш.

— На врожай чи не на врожай. Коли снігу багато? Снігу! Снігу! — кричить дідові в вухо Махтей Федотович.

— Снігу, каєте?

— Еге ж! Снігу!

— Снігу, каєте? На Покрову не було. Що не було, то не було!..

Нарешті Махтей Федотович за допомогою всіх присутніх розтлумачив дідові, що од нього треба.

— Ага! То ви б так і сказали! — кивнув головою дід Тиміш.

— Ну, то як, по-вашому, дідусю?

— Це на врожай! На врожай, на врожай! Бо я пам'ятаю, ще як покійний батько повернулися додому з-під генерала Скобелєва, так такого снігу було! Ой, снігу ж було! Так, пам'ятаю, того літа такі кавуни вродили, ох, і кавуни! Ще й ножиком до нього не доторкнешся, а він тільки — реп! І як жар!..

— Ну, спасибі вам, дідусю, за пораду! Велике спасибі! Стомилися, мабуть! Ну, ідіть з Богом!

— Ага-га! Піду! Де боком, а де й просто пройду! (*Остап Вишня*).

II. Доберіть невеликий текст-гумореску. Проаналізуйте його з погляду стилістичної ролі службових частин мови та вигуків. Зробіть висновки.

943. Напишіть невелику гумореску про шкільне життя. Влаштуйте конкурс виразного читання ваших творів.

Назустріч тестуванню

1. Назвіть рядок, у якому прийменник разом з іменником виражає значення місця дії:

а) пролетів над містом; висіти над столом; розташуватися біля річки; б) жити під лісом; видно у пітьмі; діяти за правилами; в) чекати з неба; розливати по землі; розмовляти з другом.

2. З'ясуйте, у якому рядку всі сполучники підрядні:

а) а, і, коли, зате, або, хоч; б) але, мов, як, ні...ні, якщо; в) бо, тому що, оскільки, якби, дарма що.

3. Визначте, у якому рядку всі слова є частками:

а) і, в, на, ні, ані, б; б) чи, хіба, лише, невже, бо; в) з-над, хай, чи не, щоб.

4. З'ясуйте, у якому рядку всі слова належать до вигуків:

а) ой, геть, би, нехай, годі; б) давай, вйо, гав-гав, чи, бодай; в) о, ех, ой, іч, ух, їй-бо.

5. Визначте, у якому рядку всі прийменники похідні:

а) з-за, із, над, понад, під; б) коло, край, кінець, назустріч; в) біля, попід, з-посеред, поміж, до.

6. Назвіть рядок, у якому всі сполучники розділові:

а) через те що, чи...чи, проте, та; б) то...то, або, не то... не то, хоч...хоч; в) як, аби, що, але, ніби.

7. З'ясуйте, у якому рядку всі прийменники пишуться разом:

а) незалежно/від, на/перед, з/під, з/за; б) по/між, згідно/з, з/поміж, під/час; в) до/вкола, в/з/довж, на/в/коло, що/до.

8. Визначте, у якому рядку всі частки пишуться окремо:

а) написав/би, як/небудь, надумав/таки, що/разу; б) поки/що, колись/то, як/от, дай/но; в) сонце/ж, тільки/що, ну/й, навряд/чи.

9. З'ясуйте, у якому рядку всі прийменники пишуться через дефіс:

а) із/за, з/під, з/попід, з/поміж; б) з/поза, по/при, з/за, по/руч; в) з/посеред, за/для, згідно/з, з/понад.

10. Визначте, у якому рядку всі слова з часткою *не* пишуться разом:

а) не/міч, не/той, не/хотя, не/жаль; б) не/повага, не/славити, не/абихто, не/весело; в) не/здужати, не/ук, не/читаючи, не/зважай.

11. Назвіть рядок, у якому всі сполучники складні:

а) якщо, якби, або, щоб, ніби; б) зате, але, скільки, й, раз; в) неначе, нібито, ніж, бо, як.

12. З'ясуйте, у якому рядку всі частки пишуться через дефіс:

а) казна/де, аби/хто, немовби/то, де/сь; б) поки/що, де/коли, будь/як, ні/хто; в) хтозна/коли, ходи/но, сядь/бо, де/небудь.

13. Визначте, у якому рядку всі частки модальні:

а) ось, ото, якраз, тільки, невже; б) хай, ні, -бо, -но, не; в) ані, б, -сь, таки, най-.

14. Укажіть неправильно побудовані словосполучення:

а) ходити по дорозі; б) екзамен по хімії; в) збирати по хатам; г) збирати по зернині; ґ) пішов за водою; д) пішов за хлібом.

15. Назвіть речення з вигуками (коми опущено):

а) О краю мій, тебе я не забуду! б) Ой чоловіче, не питай, чому я плачу! в) О земле рідна, як я тебе люблю! г) Ах яка прекрасна квітка!

16. Напишіть невеликий твір на тему «Ярмарок дзвінкоголосий». Уживайте вигуки, службові частини мови.

17. Опрацюйте літературу, подану в рубриці «До джерел знань», і підготуйте реферат про самостійну або службову частину мови (на вибір учителя).

944. I. Зробіть морфологічний розбір усіх частин мови з тексту.

Земле! Ти народжуєш нас неначе для того, щоб ми звіряли тобі своє горде серце. Ми нікуди не можемо подітися від тебе, як од власної долі, і куди б не заносили нас урагани часу, але як тільки вони вщухають і починають ледь виднітися твої обрії, то ми знову і знову прагнемо до тих місць, де вперше побачили тебе з колискової вишини, наче перекинуту *горілиць*, потім з отих віконець маленьких у чотири шибки,— прагнемо на ті споришеві подвір'я, де ми вперше ступили на тебе босоніж, звідали твоє тепло й зачули в жилах своїх твою незміряну силу. Тож лишень тобі дано повертати лебедині зграї з далеких світів,— хто не чув, як стривожено вони *ячать*, шукаючи тебе в чорних туманах, хто не бачив, як їхні безстрашні ватажки розбиваються вночі об незнані скелі, аби інші жили й могли долетіти до тебе, той ніколи до кінця не збагне, що в людях живуть ті самі закони землі обітованої (*В. Земляк*).

II. Виконайте завдання до тексту.
1) Визначте тему, основну думку та стиль мовлення тексту.
2) З'ясуйте за словником значення виділених слів.
3) Доберіть синоніми до слова *обрій*.
4) Поясніть фразеологізми в останньому реченні.

945. Створіть проект альбому для вашого закордонного однолітка «Україна — мій рідний дім». Об'єднайтесь у групи й розподіліть рубрики та розділи альбому. Доберіть тексти, ілюстрації тощо. Використовуйте мережу Інтернет.

До джерел знань

Безпояско О. К. та ін. Граматика української мови. — К., 1993.

Гнатюк Г. М. Дієприкметники у сучасній українській мові. — К., 1982.

Грищенко А. П., Мацько Л. І. та ін. Сучасна українська літературна мова. — К., 1997.

Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. — К., 1973.

Матвіяс І. Р. Синтаксис займенників в українській мові. — К., 1962.

Матвіяс І. Р. Іменник в українській мові. — К., 1974.

Медведєва Ф. П. Система сполучників в сучасній українській мові. — К., 1962.

Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. — К., 1992.

Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К., 1974.

Чапля У. К. Прислівник в українській мові. — К., 1969.

Тлумачний словник

Акціонерний — заснований на акціях; стосується акції.

Анімація — метод створення серії знімків, малюнків, кольорових плям, ляльок або силуетів в окремих фазах руху, за допомогою якого під час показу їх на екрані виникає враження оживлення мертвих форм руху.

Апофеоз — звеличування якоїсь події, особи, явища.

Арго — один із різновидів соціальних *діалектів*, штучно створювана умовна говірка якоїсь вузької соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх.

Блюзнірство — зневажання чого-небудь святого, високого.

Гіпотетичний — заснований на гіпотезі; гаданий.

Локалізувати — обмежувати певним місцем, не допускати поширення чого-небудь.

Маїс — кукурудза.

Місіонер — провідник, якого посилає церква для релігійної пропаганди серед іновірних і навернення їх до своєї віри.

Моріг — густа молода трава; мурава, моріжок.

Недорікуватий — 1) той, хто не вміє ясно, чітко висловлювати свої думки; 2) ні на що не здатна людина, нікчема.

Немічний — недостатньо сильний, слабкий, безсилий.

Несамохіть — мимоволі, несвідомо, проти волі, бажання.

Нівеляція — 1) визначення висоти різних точок земної поверхні за допомогою спеціального інструмента; 2) вирівнювання поверхні чого-небудь; 3) *перен.* усунення, ліквідація відмінностей між ким-, чим-небудь.

Оксамит — тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку або штучного волокна.

Орнаментика — 1) прикрашення, оздоблення орнаментом; 2) *перен.* оздоблювати чим-небудь мову, музичний твір.

Падь — чітко окреслена, глибока, неширока долина, яр чи річище, порослі лісом.

Пайовий — стосується паю; спільний, що складається з паїв (часток) окремих учасників.

Професіограма — 1) науковий опис виду праці та необхідних професійних якостей, що може використовуватися у профорієнтації, підборі кадрів і т. ін.; 2) гігієнічна характеристика окремих виробничих груп.

Ряст — 1) багаторічна лікарська рослина; 2) зелень, трава, зело.

Святотатство — образа, зневага церковної святині або чого-небудь дорогого, заповітного, шанованого.

Суржик (мовний) — суміш елементів двох або кількох мов, об'єднаних штучно, без додержання літературних норм.

Тезаурус — словник, що подає лексику певної мови в усьому її обсязі.

Тека — те саме, що папка, портфель.

Терлиця — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель.

Тирло (тирлище) — місце для відпочинку худоби.

Узвіз — крутий підйом, вулиця, дорога, що має підйом.

Фено́мен — 1) рідкісне, незвичайне, виняткове явище; про когось надзвичайно видатного, про те, що є особливо визначним, винятковим, що дуже рідко трапляється; про людину з рідкісними здібностями, властивостями, нахилами; 2) явище, єдине в своєму роді, взяте в його цілісності, в єдності з його сутністю й дане нам у досвіді, сприйняте органами чуттів; 3) у філософії І. Канта — явище, що осягається досвідом і протиставляється ноумену як «речі в собі», нібито недоступній людському пізнанню.

Ферме́нт — 1) складна білкова речовина тваринних і рослинних організмів, що сприяє прискоренню хімічних процесів, які відбуваються в них; ензим; 2) *перен.* про те, що сприяє розвиткові, посиленню чого-небудь.

Фунікуле́р — залізниця з канатною тягою для перевезення пасажирів на крутих підйомах і спусках.

Чичеро́не — провідник, який дає пояснення туристам під час огляду пам'яток культури, гід.

Ячáти — жалібно кричати, квилити.

Термінологічний словник

Ге́ймер (англ. game — гра) — 1) член групи фанатів (фанів) певного футбольного, тенісного чи ін. клубу; 2) той, хто захоплюється комп'ютерними іграми.

Генети́чний (грецьк. genesis — походження) — 1) який стосується генезису, вивчає походження, розвиток чогось; 2) який стосується генетики.

Гові́рка — різновид загальнонародної мови, поширений на невеликій території.

Декламáція (лат. declamatio — вправа у красномовстві) — мистецтво виразного художнього читання.

Детермінáція (лат. determinatio — обмеження) — визначення, зумовленість.

Дивіде́нд (англ. divident — те, що треба розділити) — частина прибутку акціонерного товариства, яка ділиться між акціонерами.

Діале́кт (грецьк. dialektos — розмова) — різновид національної мови, який використовують люди, пов'язані територіальною, соціальною або професійною спільністю; існує в усній формі, характеризується системою норм, що протиставляються літературній мові.

Еколо́гія (грецьк. oikos — середовище) — стан організмів, які населяють певну територію.

Етимоло́гія (грецьк. etymologia — основне значення) — 1) розділ мовознавства, що вивчає походження і розвиток слів, морфем певної мови; 2) пояснення походження якогось слова.

Ідентифікáція (лат. identifico — ототожнюю) — ототожнення, уподібнення.

Катего́рія (грецьк. kategoria — ознака) — певна кількість предметів, явищ, об'єднаних спільною ознакою.

Кодифікáція — 1) систематизація чинного законодавства країни; 2) процес вироблення загальноприйнятих норм літературної мови.

Консолідація (лат. consolidatio — об'єднання) — зміцнення чогось, об'єднання, згуртованість окремих людей, організацій для досягнення спільної мети.

Логізація (тексту) — організація тексту за законами логіки.

Менталітет (лат. mentalis — розумовий) — світосприймання, психологія окремої людини, нації.

Наріччя — найширше діалектне угрупування певної мови, що складається зі споріднених діалектів (говірок).

Рейвер (англ. rave — безглузде, незв'язне мовлення) — послідовник стилю техно та ейсид-хауса.

Рецептивний — той, що сприймає подразнення.

Ролер — член групи фанатів, прихильників якогось актора у виставі, фільмі чи музичних рухів панк-року, рок-н-ролу, «металевого» року.

Сленг (англ. slang — жаргон) — жаргонні слова або вирази, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків.

Софістика (грецьк. sophistike — судження) — свідоме застосування в суперечці й доведення умовиводів, що формально здаються правильними, а насправді ґрунтуються на неправильних засадах.

Соціолект — соціальний діалект — мовлення людей певної соціальної групи.

Хакер — комп'ютерний фанат, що спілкується переважно через посередництво комп'ютерних мереж.

Циркуляр — письмове розпорядження директивного характеру.

Діалектологічний словник

Ґачі — штани.

Ґугля — верхній одяг з овечої шкіри, шитий вовною назовні.

Ґазда — господар, хазяїн.

Дзьобня — гуцульська вовняна торба.

Запаска — жіночий одяг у вигляді шматка тканини, що обгортає жінку, як незшита спідниця.

Кептар — верхній хутряний одяг без рукавів.

Кичера — безлісна гора.

Крашениці — пофарбовані в червоний колір сукняні штани.

Кресаня — капелюх.

Лудіння — одяг.

Маржинка (маржина) — худоба.

Оборіг — повітка на сіно.

Плай — гірська стежка.

Табівка — гуцульська шкіряна торбина з орнаментом, яку носять на ремені через плече.

Трембіта — довга, на сажень, сурма з дерева і з кори.

Царинка — обгороджений сінокіс близько до оселі.

Черес — широкий шкіряний пояс, зшитий з двох складених разом ременів.

Зміст

Шановні старшокласники! 3

Мова як суспільне явище. Українська мова в Україні

§ 1. Мова як суспільне явище 4
§ 2. Основні функції мови 8
§ 3. Мова і держава. Українське законодавство про мову 12
§ 4. Мовний «суржик», його причини. Проблеми екології української мови 15
§ 5. Українська мова як одна з індоєвропейських мов. Українська мова в колі слов'янських мов 17
Розвиток мовлення 24
Стилістика і культура мовлення 27
До джерел знань 31

З історії розвитку української мови

§ 6. Основні етапи формування і розвитку української національної мови 32
§ 7. Поява писемності у східних слов'ян. Створення слов'янського алфавіту. Роль Кирила і Мефодія у становленні слов'янської писемності. Кирилиця як основа розвитку слов'янських систем письма 35
§ 8. Види письма в період Київської Русі. Короткі відомості з історії писемності. «Граматика словенська» Мелетія Смотрицького. Перша рукописна граматика української мови Івана Ужевича 39
Розвиток мовлення 45
§ 9. Особливості розвитку української мови на сучасному етапі. Сучасний український алфавіт 47
Стилістика і культура мовлення 50
До джерел знань 54

Сучасна українська літературна мова як вища форма існування національної мови

§ 10. Форми існування мови 55
§ 11. Поняття про українську літературну мову. Писемна й усна форма української літературної мови 58
Розвиток мовлення 61
§ 12. Діалекти як історична база літературних мов. Територіальні і соціальні діалекти. Мова міста й села 65
Стилістика і культура мовлення 70
До джерел знань 72

Фонетика української літературної мови як учення про її звукову систему

§ 13. Місце фонетики в системі мови. Короткі відомості з історії української фонетики. Класифікація голосних та приголосних 73
§ 14. Основні фонетичні одиниці української мови 78
§ 15. Звук мовлення і фонема 79
Розвиток мовлення 81
§ 16. Зміни голосних і приголосних у мовному потоці. Асимілятивні й дисимілятивні процеси у групах приголосних 84
§ 17. Спрощення в групах приголосних 86

§ 18. Подовження і подвоєння приголосних 87
§ 19. Чергування звуків 89
§ 20. Основні історичні чергування приголосних звуків при словозміні та словотворенні, морфологічні зміни 91
§ 21. Фонетична транскрипція як спосіб запису живого мовлення . . . 94
Стилістика і культура мовлення 96
Назустріч тестуванню 102
До джерел знань 103

Українська орфоепія як учення про систему загальноприйнятих правил української літературної вимови

§ 22. Основні норми сучасної української літературної вимови. Особливості вимови голосних, деяких приголосних звуків та їхніх сполучень 104
§ 23. Вимова звукосполучень приголосних. Вимова голосних і приголосних у деяких граматичних формах 108
Розвиток мовлення 112
§ 24. Наголос в українській мові, його види. Роль наголосу в розрізненні слів і їхніх форм 115
Стилістика і культура мовлення 118
До джерел знань 121

Українська графіка. Українська орфографія як учення про систему загальноприйнятих правил написання слів

§ 25. Українська графіка 122
§ 26. Українська орфографія як учення про систему загальноприйнятих правил написання. Основні принципи української орфографії 127
Розвиток мовлення 130
§ 27. Правопис м'якого знака та апострофа 134
§ 28. Написання складних слів разом, окремо, через дефіс. Правопис складноскорочених слів. Написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ 137
§ 29. Написання слів іншомовного походження 142
Розвиток мовлення 143
§ 30. Складоподіл в українській мові 147
§ 31. Правила переносу слів із рядка в рядок 151
Стилістика і культура мовлення 152
Назустріч тестуванню 154
До джерел знань 156

Лексикологія української мови як учення про лексичний склад

§ 32. Слово як одиниця мови. Ознаки слова 157
Розвиток мовлення 159
§ 33. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень 162
Стилістика і культура мовлення 165
§ 34. Омоніми. Пароніми 169
§ 35. Синоніми та їхні види. Синонімічний ряд 173
§ 36. Антоніми та їхні види 178
Стилістика і культура мовлення 182
§ 37. Лексика української мови за походженням. Споконвічно українська лексика 186
Розвиток мовлення 189

§ 38. Запозичена лексика як джерело збагачення лексичного складу мови 194
Стилістика і культура мовлення 199
§ 39. Лексика української мови за сферою її використання і стилістичною диференціацією 202
Розвиток мовлення 210
Стилістика і культура мовлення 214
Назустріч тестуванню 218
До джерел знань 221

Фразеологія як розділ мовознавства

§ 40. Фразеологія як розділ мовознавства 222
§ 41. Фразеологічні одиниці української мови 224
Розвиток мовлення 226
§ 42. Основні ознаки фразеологізмів. Джерела української фразеології . 229
§ 43. Багатозначність, синонімія та антонімія фразеологізмів 232
Розвиток мовлення 234
Стилістика і культура мовлення 237
Назустріч тестуванню 240
До джерел знань 257

Українська лексикографія як розділ мовознавства про укладання словників

§ 44. Словники як відображення історії й культури українського народу. Загальні відомості про словники 242
Розвиток мовлення 246
§ 45. З історії української лексикографії 248
Розвиток мовлення 252
Стилістика і культура мовлення 254
До джерел знань 257

Морфеміка і словотвір української мови як учення про будову і творення слів

§ 46. Морфемна і словотвірна структура слова. Мотивоване і мотивуюче слово. Типи основ 258
§ 47. Твірна основа і словотворчий формант. Словотвірний тип і словотвірне значення. Основні способи словотвору 261
Стилістика і культура мовлення 267
§ 48. Історичні зміни в морфемному складі слова 269
Розвиток мовлення 271
§ 49. Основні способи творення іменників, прикметників, дієслів, прислівників 272
§ 50. Способи творення та написання складних і складноскорочених слів 275
Стилістика і культура мовлення 278
Назустріч тестуванню 280
До джерел знань 281

Українська морфологія як розділ мовознавства про частини мови

§ 51. Граматичні катетегорії, граматичні значення і граматичні форми. Основні способи вираження граматичних значень 282

Самостійні частини мови

§ 52. Іменник як частина мови 286
§ 53. Граматичні категорії іменника. Категорія роду іменників 288
§ 54. Категорія числа іменників 292
§ 55. Категорія відмінка іменників 294
Розвиток мовлення 301
Стилістика і культура мовлення 307
Назустріч тестуванню 310
§ 56. Прикметник як частина мови 311
§ 57. Ступені порівняння якісних прикметників 315
§ 58. Словозміна прикметників 318
Розвиток мовлення 322
Стилістика і культура мовлення 325
Назустріч тестуванню 328
§ 59. Займенник як частина мови 329
Стилістика і культура мовлення 333
Назустріч тестуванню 336
§ 60. Числівник як частина мови 337
Розвиток мовлення 342
Стилістика і культура мовлення 344
Назустріч тестуванню 347
§ 61. Дієслово як частина мови 348
§ 62. Перехідні й неперехідні дієслова 352
§ 63. Спосіб, час, особа дієслів 356
§ 64. Дієвідмінювання 359
Розвиток мовлення 364
§ 65. Дієприкметник як особлива форма дієслова 366
§ 66. Дієприслівник як незмінювана форма дієслова 371
Стилістика і культура мовлення 375
Назустріч тестуванню 377
§ 67. Прислівник як частина мови 379
§ 68. Правопис прислівників 384
Розвиток мовлення 385
Стилістика і культура мовлення 387
Назустріч тестуванню 390

Службові частини мови

§ 69. Прийменник 391
§ 70. Сполучник 394
§ 71. Частка 397
Розвиток мовлення 401
§ 72. Вигук 402
Стилістика і культура мовлення 404
Назустріч тестуванню 407
До джерел знань 409
Тлумачний словник 410
Термінологічний словник 411
Діалектологічний словник 412

Українська мова : підруч. для 10 кл. загальноосвіт.
У45 навч. закл. з навчанням укр. мовою : профіл. рівень / М. Я. Плющ, В. І. Тихоша, С. О. Караман, О. В. Караман. — К. : Освіта, 2010. — 416 с.
ISBN 978-966-04-0806-7.

ББК 81.2УКР—922

Навчальне видання

ПЛЮЩ Марія Яківна
ТИХОША Валентина Іванівна
КАРАМАН Станіслав Олександрович
КАРАМАН Ольга Володимирівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням українською мовою

Профільний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *О. С. Криворучко.*
Художній редактор та дизайнер обкладинки *М. Ю. Крюченко.*
Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна.* Коректори *Л. А. Еско, С. В. Войтенко.* Комп'ютерна верстка *А. В. Якимця*

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 26 + 0,31 форзац.
Обл.-вид. арк. 25,66 + 0,48 форзац. Тираж 128237 прим.
(1-ий завод. 1 — 86412 прим.). Вид. № 37404. Зам. №0-0901.

Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5
Свідоцтво ДК №27 від 31.03.2000 р.
Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»

Віддруковано з готових діапозитивів
ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р. www.globus-book.com

У підручнику подано слайди з фотоальбомів «Український живопис» (К.: Мистецтво, 1985), «Український живопис XX — поч. XXI ст.» (Хмельницький, 2006), «Велика ілюстрована енциклопедія історії» (К., 2007), «Україна — любов моя» (К.: Спалах, 2005), «Все про Україну» (К.: Альтернативи, 1980) та журналів «Художники України», «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах»

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).
Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.

Діалекти української мови

Стилістична система мови